

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА
ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

**СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО:
філософсько-правове дослідження
актуальних проблем**

Монографія

За редакцією
професора *О. Г. Данильяна*

2-ге видання, перероблене та доповнене

Харків
«Право»
2017

УДК 340.12:316.3
ББК 87.66
С91

*За результатами виконання плану цільової комплексної програми
«Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства
та формування правової культури особистості» (№ 011и000968)*

*Рекомендовано до опублікування вченою радою Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 3 від 18 березня 2016 р.)*

*Рекомендовано вченою радою Науково-дослідного інституту державного
будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України
(протокол № 10 від 16 жовтня 2017 р.).*

Рецензенти:

П. А. Кравченко – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;

М. П. Трєбін – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Колектив авторів:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор; *О. П. Дзьобань* – доктор філософських наук, професор; *С. Б. Жданенко* – кандидат філософських наук, доцент; *Ю. Ю. Калиновський* – доктор філософських наук, професор; *Е. А. Кальницький* – кандидат філософських наук, доцент; *І. І. Коваленко* – кандидат філософських наук, доцент; *С. І. Максимов* – доктор юридичних наук, професор; *Є. М. Мануйлов* – кандидат філософських наук, професор; *Ю. В. Мелякова* – кандидат філософських наук, доцент; *Н. І. Сатохіна* – кандидат юридичних наук; *В. А. Трофименко* – кандидат юридичних наук, доцент

С91 **Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем** : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – 2-ге вид., перероб. та допов. – Харків : Право, 2017. – 416 с.
ISBN 978-966-937-283-3

Монографію присвячено дослідженню актуальних проблем інформаційного етапу розвитку суспільства, визначенню особливостей буття людини в сучасному інформаційному просторі, з'ясуванню взаємозв'язку правового суспільства, держави та людини в Україні. Важливе місце в роботі приділено проблемам розуміння та здійснення права в сучасних соціокультурних умовах. Особливістю монографії є те, що її автори розглядають проблеми сучасного суспільства у філософському, філософсько-правовому та правовиховному аспектах.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих юридичних навчальних закладів, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування.

УДК 340.12:316.3
ББК 87.66

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. та ін., 2016

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. та ін., 2017, зі змінами

© Видавництво «Право», 2017

ISBN 978-966-937-283-3

ЗМІСТ

Передмова (Данильян О. Г.)	5
----------------------------------	---

РОЗДІЛ 1 ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ

1.1. Комунікації в інформаційному суспільстві: гене́за концептуальних підходів до розуміння сутності (Кальницький Е. А.)	15
1.2. Віртуальні комунікації як сучасний вид соціокультурної взаємодії (Дзьобань О. П., Жданенко С. Б.)	33
1.3. Інформаційно-комунікативні технології як базовий фактор інформаційного суспільства (Кальницький Е. А.)	57
1.4. Суспільний ідеал: пошуки змістоутворюючих структур і принципів освоєння й перетворення соціальної реальності (Дзьобань О. П.)	76

РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ БУТТЯ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Інформаційна картина світу як новий вимір існування сучасної людини (Данильян О. Г., Дзьобань О. П.)	96
2.2. Комунікативні практики особистості в умовах інформаційного суспільства (Жданенко С. Б.)	120
2.3. Самоідентифікація індивідів у правовій ситуації вибору (Мелякова Ю. В.)	138
2.4. Сутність та особливості соціальної відповідальності суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві (Мануйлов Є. М.)	160
2.5. Роль громадянської відповідальності особистості у розбудові правового суспільства й демократичної держави (Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М.)	177

РОЗДІЛ 3 ПРАВОВЕ СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА, ЛЮДИНА: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

3.1. Правові цінності та норми як засадничі чинники вітчизняного державотворення (Калиновський Ю. Ю.)	195
--	-----

3.2. Права та свободи громадян і роль місцевих органів державної влади й органів місцевого самоврядування в їх забезпеченні (<i>Данильян О. Г.</i>).....	208
3.3. Інформаційний простір України як джерело правового виховання (проблема законодавчого регулювання) (<i>Трофименко В. А.</i>)	227
3.4. Реформування силових структур в аспекті правового виховання (проблема законодавчого забезпечення) (<i>Трофименко В. А.</i>).....	242

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА В СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЯХ

4.1. Феноменологія права у постнекласичній раціональності.....	258
4.1.1. Методологічний потенціал феноменології у соціальному пізнанні (<i>Коваленко І. І.</i>)	258
4.1.2. Інтегративне праворозуміння і феноменологія права як способи багатовимірною опису права (<i>Коваленко І. І.</i>).....	277
4.2. Герменевтичний вимір правової реальності (<i>Сатохіна Н. І.</i>).....	288
4.3. Глобалізація права: тенденції уніфікації чи утилітаризації? (<i>Мелякова Ю. В.</i>).....	306
4.4. Феномен правової доктрини: філософсько-правове осмислення (<i>Максимов С. І.</i>)	320
4.5. Філософсько-правові смисли прощення і примирення (<i>Сатохіна Н. І.</i>)	354
 Післямова (<i>Данильян О. Г.</i>)	 367
Список літератури.....	374

ПЕРЕДМОВА

Людство переживає один із найдраматичніших періодів своєї історії, який характеризується загостренням соціальних протиріч у всіх сферах життя суспільства, виникненням на їх основі різноманітних і надзвичайно гострих конфліктів, глобальних проблем. Найгострішими серед них є міжнародний тероризм, зіткнення на міжнаціональному ґрунті, міжрегіональні та міждержавні конфронтації, екологічна, сировинна, продовольча проблеми, поширення наркоманії і СНІДу, що разом з іншими глобальними проблемами поставили людство на межу виживання. Суспільству доводиться платити за загострення соціальних протиріч високу ціну: їх наслідком стали людські жертви, глибока економічна криза, політична нестабільність і незліченні моральні втрати.

Також суттєвий вплив на долю людської цивілізації у ХХІ ст. можуть здійснити результати глибоких системних трансформацій, які охопили майже весь світ. На наших очах руйнується загальний світовий порядок, що існував кілька століть, і на його зміну приходить новий. Цей новий світовий порядок суспільствознавці характеризують різними термінами: «постіндустріальне суспільство», «віртуальне суспільство», «технотронне суспільство», «мережеве суспільство», «суспільство постмодерну» та ін. Однак більшість філософів і політологів останнім часом дедалі більше схиляється до розуміння нового етапу в розвитку людства як епохи інформаційного суспільства. При цьому під інформаційним суспільством розуміється якісно новий етап соціотехнологічної еволюції людства, який передбачає зростання ролі інформації і знань, а також формування та споживання інформаційних ресурсів у всіх системах життєдіяльності суспільства за допомогою розвитку інформаційно-комунікативних технологій.

У свою чергу, інформаційно-комунікативні технології, стаючи головною продуктивною силою суспільства, формують новий інформаційний спосіб виробництва, пов'язаний із глибинними трансформаціями в характері праці, відносинами власності, змінами соціальної структури і всіх інших підсистем суспільного життя.

Досягнення у сфері нових технологій, на яких ґрунтується формування інформаційного суспільства, багато в чому змінюють характер соціальних процесів. По-новому починають осмислюватися поняття соціальної комунікації й інформаційного простору. Істотних трансформацій

зазнає вся система державного управління, свідченням чого є впровадження у практику багатьох країн технології «електронного уряду» та «електронної демократії». При цьому з'ясовується, що сучасні інформаційні технології у процесі розширення сфери їх застосування в повсякденному житті суспільства створюють потенційну можливість не тільки для поглиблення демократичних процесів, а й тотального контролю за приватним життям та маніпуляційного впливу на особистість. Таким чином, в інформаційному просторі виникають принципово нові інформаційні загрози для суспільства, людини, права.

У світлі становлення інформаційного суспільства відбуваються глобальні зміни, які трансформують усю соціальну структуру, справляючи вплив на політичні, правові, економічні, культурні процеси. Усі ці проблеми і визначають життєво важливе значення міждисциплінарних і перш за все філософських та філософсько-правових досліджень проблем, пов'язаних з інформаційним етапом розвитку сучасного суспільства.

Серед інших фундаментальних проблем, які хвилюють громадськість та вчених в Україні, можна виокремити реформування політичної, економічної і духовної систем суспільства, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, входження України до європейського і світового співтовариства та ін. Відомо, що процес державотворення на демократичних засадах в Україні відбувається досить складно, суперечливо, що зумовлено перехідним етапом розвитку української держави і суспільства, відсутністю чіткої стратегії державотворення, жорсткою конфронтацією владних структур на загальнодержавному рівні, розхитуванням правової системи, поширенням корупції і організованої злочинності та ін.

Специфіка сучасного етапу державотворення України полягає також у необхідності демократизації суспільних відносин, оптимізації зв'язків держави і громадянина. Проте інститути державної влади ще не готові до партнерських відносин із людиною і громадянином. Особистість розглядається державою переважно, як і раніше, не як активний суб'єкт політико-правового процесу, а насамперед як об'єкт впливу на неї з боку держави.

Усі наведені проблеми й виклики, що постали перед людством на початку нового тисячоліття, актуалізували необхідність досліджень у сфері філософії й філософії права, які в умовах глобалізації покликані визначити новий соціально-історичний статус суспільства, людини, держави і права як складових нової глобальної соціальної реальності, окреслити принципи їх взаємодії. Особливо важливими є дослідження в цій сфері для України, яка в цей час переживає один із найскладніших періодів

у своїй історії, шукає методом спроб і помилок свій шлях політико-правового розвитку та створює власну соціально-політичну модель розвитку суспільства.

Знаходження відповідей на поставлені вище проблемні питання неможливе без осмислення особливостей інформаційного простору; визначення особливостей буття людини в сучасному суспільстві, факторів оптимізації взаємозв'язку правового суспільства, держави і громадян, місця й ролі правової культури й правового виховання в сучасній Україні, а також проблем розуміння та здійснення права в сучасних соціокультурних реаліях.

Окреслені вище, а також низка інших актуальних проблем перебувають у центрі уваги авторів цієї монографії, що є результатом наукових досліджень викладачів кафедри філософії за останні кілька років. Важливо, що в роботі названі проблеми розглядаються не як абстрактні питання, а як взаємозалежні компоненти соціального розвитку України.

Перший розділ монографії присвячений філософському осмисленню інформаційного етапу розвитку суспільства. У ньому розглядаються концептуальні підходи до розуміння феномену комунікації в інформаційному суспільстві, а також зроблена спроба визначення світоглядно-методологічного підґрунтя для розуміння цього феномену. На основі порівняльного аналізу різноманітних концептуальних підходів авторами досліджуються сутність і специфіка комунікації в контексті розвитку інформаційного суспільства. Доводиться, що феномен комунікації є досить багатограним за своєю суттю, а науковий дискурс щодо понятійно-категоріального апарату комунікацій постійно триває. Робиться висновок, що комунікації – це складний культурно-історичний феномен, породжений різними, у тому числі й сучасними процесами соціокультурних відносин і взаємодій у контексті розвитку сучасного інформаційного суспільства, а комунікативний процес — це взаємодія між різними суб'єктами комунікації, за якого здійснюється обмін інформацією. Він включає динамічну зміну етапів формування, передавання, приймання, розшифрування і використання інформації в обох напрямках при взаємодії комунікантів. Проаналізовані зміни, до яких призводить формування інформаційного суспільства, обумовленого переходом соціальної комунікації на рівень мережевої інформаційної взаємодії.

На думку авторів монографії, віртуалізація соціальної реальності як наслідок розвитку інформаційних технологій і як соціокультурна характеристика інформаційного суспільства робить неминучим підвищення значущості віртуальних комунікацій у суспільстві. Це веде до віртуаліза-

ції як міжособистісних, так і соціетальних взаємодій, посилює соціокультурну диференціацію в суспільстві, створюючи мультиконтентний простір масових комунікацій. Різноманітна тематика мережевих ресурсів повністю відображає різноманітність реального життя, а Інтернет уже давно злився зі всіма сферами життя суспільства. Його поширеність створила ідеальні умови для зростання в новому середовищі принципово нових способів комунікації, однаково потужно застосованих до політики, науки, бізнесу, повсякденного спілкування й розваг. Таким чином, поширення Інтернет-комунікації та різного роду віртуальних мереж трансформує характер міжлюдської взаємодії. Зрештою, спілкування як таке переходить у розряд віртуального, у ході якого індивідами використовуються на символічному рівні віртуальна тілесність. Активність індивідів, що здійснюють комунікацію через Інтернет, переорієнтовується із взаємодії з реальними об'єктами спілкування на комунікацію свого віртуального Его з такими ж віртуальними партнерами. Оперування віртуальною реальністю та конструювання знакових систем у контексті синдрому споживання акумулює міжособистісну комунікацію навколо таких знакових рис сучасної культури, як ефемерність, мінливість та ненадійність.

У книзі звертається увага на те, що розвиток інформаційно-комунікативних технологій, комунікацій, їх можливостей, які вони відкривають перед людством, мають істотний вплив на всі сфери людської діяльності. В умовах становлення інформаційного суспільства розвиток і впровадження інформаційних комп'ютерних технологій призводить до формування Інтернет-спільнот, мережевої економіки, розвитку електронної комерції, появи нових видів девіантної поведінки, в формі різних проявів хакерства. Інформаційні комунікації багаторазово збільшують можливості і швидкість здійснення комунікацій, які вирішують головну проблему інформаційного суспільства, що полягає в генерації, обробці, передачі величезного масиву інформації.

Авторами доводиться, що попри беззаперечні успіхи сучасної техніки, яка досягла найбільш вражаючих результатів у сфері інформаційних технологій, у середовищі філософської спільноти зростає невідомо тривога у зв'язку з етичними загрозами людському існуванню, які є наслідком науково-технічного розвитку. Свою занепокоєність сьогодні висловлюють не тільки філософи, а й представники гуманітарної і технічної інтелігенції, політичні та громадські діячі, взагалі всі мислячі й небайдужі люди. Основні духовно-етичні кризові процеси, що відбуваються в сучасній інформаційній цивілізації, пов'язані саме із гіпертрофованим технічним

розвитком людства і у зв'язку з цим із безконтрольним і хаотичним зростанням обсягів інформації в сучасному суспільстві. Можна сказати, що стало аксіоматичним таке положення: сучасна моральна ситуація склалася внаслідок дистанції, яка весь час збільшується між науково-технічним прогресом і етичним станом суспільства.

Окреме місце у першому розділі відведене дослідженню соціального ідеалу, оскільки тяжіння людства до осмислення ідеалів, до пошуків кращих форм суспільного устрою особливо актуалізується під час перехідних або кризових періодів. Запропоноване розуміння ідеалу як певного уможлядного феномену, життєздатність якого залежить від глибини його осягнення, розуміння його природи, здатності гармонійного наповнення духовно-практичним сенсом, урахування особливостей його втілення тощо. Узагальнюється думка, що соціальний ідеал завжди є духовною (ідеальною) формою, в якій втілений економічний і політичний інтерес певних соціальних груп. У межах цього зроблена спроба обґрунтування існування індивіда у сучасному соціокультурному просторі як певної адаптації до дисциплінарних практик культури, які шляхом новітніх констант утворюють новий образ і формують нові ідеали сучасної людини. Виділяється й аналізується низка ідей, наявність яких є характерною для будь-яких соціальних ідеалів: ідея блага, ідея справедливості, ідея рівності, ідея свободи тощо.

Другий розділ монографії присвячено одній із найактуальніших проблем суспільствознавства – особливостям буття людини в сучасному суспільстві. У ньому автори доводять, що інформаційна картина світу – це особлива соціокультурна реальність, що охоплює мільйони людей і визначає новий вимір існування сучасної людини. Сучасна інформаційна картина світу характеризується тим, що основним продуктом і ресурсом є інформація. Відбувається інформатизація суспільства, яке визначається як суспільство, де більшість тих, хто працюють, зайняті виробництвом, зберіганням, опрацюванням і реалізацією інформації. Інформаційна картина світу людини актуалізується у зв'язку з вирішенням завдань, пов'язаних з інформаційними об'єктами; вона як складова світогляду може бути представлена як у знанневих, так і в нормативних і ціннісних типах світогляду. Таким чином, інформаційна картина світу – це нова сфера існування людини, яка виявляється здебільшого через властивості наукової інформації.

У монографії обґрунтовується ідея, що сучасні засоби масової комунікації за допомогою інформаційних і комунікативних технологій набули колосальної символічної влади. Саме за допомогою ЗМІ забезпечується

циркуляція в соціумі знань, норм, ідеалів, цінностей, які незалежно від адекватності відображення реальності відтворюють домінанти й атрибути суспільного устрою, соціального порядку й культури, забезпечуючи легітимність ціннісним категоріям колективної та індивідуальної свідомості. Таким чином, інформаційне середовище є чинником, що вимагає фундаментально нової адаптації людини. Специфіка сучасного інформаційного середовища веде до корекції існуючих природних і соціальних механізмів адаптації людини. Інформаційні технології, ставши стрижнем сучасної цивілізації, не просто змінюють якість і зміст життя сучасної людини, вони загрожують трансформувати сам образ її буття у світі.

У дослідженні також приділено увагу проблемі світоглядного й правового самовизначення людини в нестабільному полікультурному суспільстві у національному, громадянському, ідеологічному та ментальному планах. Цивілізаційна ідентифікація громадян, і без того ускладнена широкими інтеграційними процесами в українській дійсності, додатково обтяжується внутрішніми національно-культурними розбіжностями й соціально-політичними трансформаціями. Політико-правова ситуація в сучасній Україні розглядається авторами як дискурс, а іноді як конфлікт ідентичностей, мультикультурність у межах однієї політичної нації, а також як закономірний наслідок цього – симуляція ідентичності. Ззначається, що глобалістична тенденція транснаціоналізації анулює культурний традиціоналізм, зокрема ті його форми, які не відповідають політичній кон'юктурі, що ставить проблему органічної самоідентифікації індивідів і розуміння ними цінності права.

У книзі проаналізовані сутність та ознаки соціальної відповідальності суб'єктів діяльності в умовах інформаційного суспільства. Авторами визначено особливості соціальної відповідальності суб'єктів інформаційної діяльності. Зокрема, стверджується, що соціальна відповідальність нерозривно пов'язана з необхідністю дотримання приписів, правил поведінки, узгодження своїх дій з об'єктивними законами суспільства. У монографії зазначено, що відповідальність суб'єктів комунікативно-інформаційної діяльності може не регламентуватися правом у повному обсязі: транснаціональна інформаційна діяльність, відсутність законодавчих норм, що регулюють окремі різновиди інформаційної діяльності, тощо.

Окремої уваги заслуговує підрозділ, де проаналізовано сутнісні ознаки громадянської відповідальності особистості в контексті розбудови демократичної держави та правового суспільства. Автори доводять, що

громадянська відповідальність обумовлена історичним контекстом, типом політико-правової системи держави, рівнем розвитку правосвідомості та моральної свідомості всіх соціальних суб'єктів. Справедливо стверджується, що в демократичній країні реалізується взаємна відповідальність у трикутнику громадянин – держава – правове суспільство. У цьому контексті показані переваги запровадження електронного врядування в управлінській діяльності, що сприяє її дебюрократизації й прозорості, підвищенню рівня громадянської відповідальності всіх суб'єктів, задіяних у прийнятті суспільно важливих рішень. У підсумку зазначається, що загальними компонентами громадянськості у правовому суспільстві є: громадянський обов'язок, активність, патріотизм, відповідальність, соціальне новаторство, єдність прав і обов'язків.

Наступний розділ монографії присвячено проблемам взаємозв'язку правового суспільства, держави та людини. У ньому аналізуються сутність та значення правових цінностей і норм у сучасному вітчизняному державотворенні. Зокрема, зазначено, що квінтесенцією різноманітних цінностей, у тому числі й правових, є національна ідея українського народу. Визначено особливості взаємодії правових та моральних цінностей, показані їх взаємообумовленість й взаємодоповнюваність. Обґрунтована необхідність розроблення національної правової ідеології в контексті сучасних завдань розбудови української держави. У дослідженні також розглянуто проблему імплементації європейських політико-правових цінностей у національне законодавство як запорука демократичного спрямування вітчизняного державотворення.

Авторами обґрунтовується ідея, що розбудова демократичної, правової та соціальної держави в Україні неможлива без неухильного дотримання прав та свобод громадян. Їх дотримання та забезпечення є реальними лише за умови співпраці всіх суб'єктів державно-владних повноважень у державі. У цьому контексті робота органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади є ключовою, оскільки їх активне функціонування у сфері захисту прав та свобод є гарантією реального виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків перед громадянами. При цьому мова йде не про декларативне дотримання принципів забезпечення прав та свобод чи про звичайне дублювання повноважень, а про наявність стійких координаційних зв'язків. Крім того, інститут місцевого самоврядування є одним із головних виявів участі народу в безпосередньому управлінні країною. І його розвиток цілком закономірно приводить до реалізації принципу народовладдя.

У дослідженні звертається увага на те, що, зважаючи на постійне зростання інформаційних потоків та їх вплив на правову культуру і правосвідомість населення, проблема поєднання інформаційного та правовиховного простору потребує законодавчого врегулювання. У зв'язку з цим аналізується нормативно-правова база, яка регламентує відносини, що виникають в інформаційному просторі України у сфері масової інформації, а також діяльність у сфері телебачення, радіо, використання мережі Інтернет, друкованих засобів масової інформації. Доведено, що, незважаючи на існування певної нормативної бази з правового виховання, вона фактично жодним чином не застосовується в інформаційному просторі, який є джерелом виховної роботи. У зв'язку з цим пропонується оновити правовиховне законодавство та якомога щільніше поєднати його з інформаційним.

Останній, четвертий, розділ монографії присвячений розгляду проблем розуміння й здійснення права в сучасних соціокультурних реаліях. Аналіз розвитку філософсько-правової рефлексії в умовах кризи раціоналістичної парадигми дозволив виділити тенденції розвитку класичних та некласичних теорій у контексті кореляції між типами раціональності, типами праворозуміння та відповідної їм методології. Показаний евристичний потенціал інтегративного праворозуміння, обумовленого феноменологічною методологією дослідження права. Це, зокрема, визнання необхідності комунікативно-дискурсивного обґрунтування правових принципів і норм; вимога з'ясувати та описувати суб'єкта, що постійно розвивається, як вихідну засаду праворозуміння; заперечення продуктивності ідеальних моделей, не зв'язаних з актуальним існуванням людей та правовим досвідом. На підставі зазначеного був зроблений висновок, що феноменологічна редуція дозволяє замінити поняття права його смисловим корелятом – концептом «правове життя», яке в результаті дескрипції та інтерпретації його характеристик дозволить виявити відтворений вихідний образ права.

У ході дослідження певну увагу авторами приділено проблемі глобалізації права, його філософському змісту. Внаслідок аналізу сучасної філософської традиції глобалізацію права подано як проблему змістовної уніфікації правових систем з урахуванням культурно-історичних особливостей і правових традицій окремих регіонів, які глобалізуються. Одним із вирішальних пунктів у цій справі є організація метанаціонального політичного життя. Більшість учасників цього життя становитимуть не люди, а народи. Якщо Європа стає єдиною політичною одиницею, то має

бути обговорення, де братимуть участь головні її елементи – нації. Це буде зразком договірної справедливості. Така зважена оцінка реального стану європейської політики самими європейцями змушує замислитися над бездоганністю джерел та технологій утворення правових стандартів світової демократії. Філософська рефлексія феномену глобалізованого права дозволяє виділити декілька його сутнісних змістовних елементів. Такими елементами є всезагальність, уніфікованість, наднаціональний, наддержавний характер, пріоритет над інтересами влади (верховенство), загальнолюдська цінність і значимість, моральна і природна обґрунтованість.

У розділі досліджується сутність герменевтичного праворозуміння, а також сенс і призначення герменевтичної філософії права. Герменевтичні смисли правової реальності розкриваються на трьох рівнях, які відповідають трьом формам людського досвіду: теорія (осмислення права), поезис (правотворчість) і праксис (правозастосування). Правовий досвід розглядається як досвід розуміння, що забезпечує інтерсуб'єктивне відтворення правової реальності, тоді як ситуація нерозуміння загрожує не просто втратою правових смислів, а зникненням свободи, яка уможлиблює конституювання права людиною, а отже, зникненням правової реальності в цілому. У свою чергу, герменевтична філософія права виконує не методологічну, а радше терапевтичну роль: вона орієнтована на світ як позаінституційний горизонт права, сприяє мінімізації нерозуміння і насильства, а також діалогічному відтворенню правових смислів.

У книзі здійснюється реалізація філософсько-правового підходу до осмислення феномену правової доктрини, спрямованого на створення її метатеорії. Проведено аналіз правової доктрини як особливого способу осмислення та існування права, що має особливі онтологічні, епістемологічні та аксіологічні основи. Зокрема, до онтологічних основ автори відносять спосіб буття права як певної реальності належного; до епістемологічних – некогнітивістський герменевтико-інтерпретаційний спосіб осмислення правових феноменів. Аксіологічні основи правової доктрини представлені у тріаді основоположних європейських цінностей: прав людини, демократії та верховенства права. На такому філософсько-правовому фундаменті ґрунтується багаторівневий практично орієнтований комплекс наукових знань про право, який включає: рівень галузевих доктринальних розробок; загальну доктрину як узагальнення галузевих доктринальних розробок та їх рефлексію (ядром якої є вчення про джерела права та інтерпретацію (тлумачення) правових норм), що розробляєть-

ся переважно в межах загальної теорії права (хоча може існувати й окремо як узагальнена міжгалузєва сфера досліджень права).

Звичайно, автори не претендують на вичерпний аналіз порушених у монографії проблем, у ній також немає відповідей на інші важливі питання, які стоять перед сучасним суспільством. Проте авторський колектив сподівається, що сама постановка цих проблем дозволить розширити й поглибити міждисциплінарний дискурс, пов'язаний із вивченням сучасного суспільства, яке переживає один із найбільш складних періодів свого розвитку.

О. Г. Данильян,
доктор філософських наук,
професор

РОЗДІЛ 1

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ

1.1. Комунікації в інформаційному суспільстві: генеза концептуальних підходів до розуміння сутності

Специфіка інформаційного суспільства висуває на перший план інформаційні технології, а вони, у свою чергу, безпосередньо пов'язані з комунікаціями різного роду. Комунікація як невід'ємний елемент взаємодії людей, груп, народів, держав, у ході яких здійснюється передача і взаємопередача інформації, відчуттів, оцінок, значень, сенсів, цінностей, посідає чільне місце у сфері соціальних процесів. Водночас роль людського фактора в новому комунікаційному просторі стає все більш значущою. Глобальне інформаційне суспільство привносить певні інтегративні зміни в економічне, політичне, духовне життя людей. З одного боку, збільшуються можливості людини, змінюються традиційні системи цінностей, умови і характер взаємодії окремих людей. З другого – існує реальна небезпека поглинання або розмивання традиційної системи цінностей суспільства зі збільшенням потоків інформації. Це актуалізує необхідність дослідження комунікаційних процесів у соціокультурному середовищі.

Незважаючи на велику кількість публікацій, певні концептуальні підходи феномену «комунікація» потребують подальшого ґрунтовного наукового дослідження. Переосмислення комунікаційної природи соціальної реальності постає нагальною потребою сучасного етапу розвитку інформаційного суспільства.

Інформація в історії розвитку цивілізації завжди відіграла визначальну роль і була підґрунтям для ухвалення рішень на всіх рівнях і етапах розвитку суспільства і держави. В історії суспільного розвитку, на думку вітчизняного дослідника інформаційних комунікацій

О. Дзьобаня, доцільно виділити декілька інформаційних революцій, пов'язаних із кардинальними змінами у сфері виробництва, обробки і циркуляції інформації, суспільних відносин, які привели до суттєвих радикальних перетворень¹. У результаті таких перетворень суспільство набувало в певному значенні нової якості.

Перша інформаційна революція пов'язана з винаходом писемності, що привело до гігантського якісного і кількісного стрибка в інформаційному розвитку суспільства. З'явилася можливість фіксувати знання на матеріальному носії, тим самим відчужувати їх від виробника і передавати від покоління до покоління.

Друга інформаційна революція (середина XVI ст.) викликана винаходом книгодрукування (першодрукарі Гутенберг та Іван Федоров). З'явилася можливість тиражування й активного поширення інформації, зросла доступність людей до джерел знань. Ця революція радикально змінила суспільство, створила додаткові можливості залучення до культурних цінностей відразу широких верств населення.

Третя інформаційна революція (кінець XIX ст.) обумовлена винаходом електрики, завдяки якій виникли телеграф, телефон, радіо, що дозволило оперативно передавати й накопичувати інформацію в значних обсягах. Наслідок цієї революції — підвищення ступеня поширюваності інформації, підвищення інформаційного «охоплення» населення засобами віщання. Зросла роль засобів масової інформації як механізмів розповсюдження повідомлень і знань на великих територіях і забезпечення ними громадян, що проживають на них, підвищилася доступність членів суспільства до повідомлень і знань. Істотно зросла роль інформації як засобу впливу на розвиток суспільства й держави, з'явилася можливість оперативного спілкування людей між собою.

Четверта інформаційна революція (середина XX ст.) пов'язана з винаходом обчислювальної техніки й появою персонального комп'ютера, створенням мереж зв'язку й телекомунікацій. Стало можливим накопичувати, зберігати, обробляти і передавати інформацію в електронній формі. Зросли оперативність і швидкість створення і обробки інформації, у пам'яті комп'ютера стали накопичуватися практично

¹ Дзьобань, О. П. Філософія інформаційних комунікацій [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2012. – 224 с.

необмежені обсяги інформації, збільшилася швидкість передачі, пошуку й отримання інформації.

Сьогодні ми переживаємо п'яту інформаційну революцію, пов'язану з формуванням і розвитком трансграничних глобальних інформаційно-телекомунікаційних мереж, що охоплюють усі країни і континенти, проникають у кожен будинок і впливають одночасно і на кожну людину окремо, і на величезні маси людей. Найбільш яскравий приклад такого явища і результат п'ятої революції — Інтернет. Суть цієї революції полягає в інтеграції в єдиному інформаційному просторі по всьому світу програмно-технічних засобів, засобів зв'язку і телекомунікації, інформаційних запасів або запасів знань як єдиної інформаційної телекомунікаційної інфраструктури, в якій активно діють юридичні й фізичні особи, органи державної влади і місцевого самоврядування. У результаті неймовірно зростають швидкість і обсяги оброблюваної інформації, з'являються нові унікальні можливості виробництва, передачі й розповсюдження інформації, пошуку і отримання інформації, новий вигляд традиційної діяльності в цих мережах.

О. Висоцька зазначає, що сучасне інформаційне суспільство є суспільством загальної комунікації, яка відбувається за допомогою та завдяки засобам комунікації, що формують не тільки наші уявлення про світ, а й фактично є цим «світом», тобто тією «реальністю», крізь призму якої ми сприймаємо самих себе, свої власні дії та наше оточення. З цим важко не погодитись, оскільки в сучасному світі засоби та форми комунікації виступають своєрідним «дзеркалом» світосприйняття людини, яке, однак, ніколи не відбиває уявлення про світ у його цілісності, а обмежене «рамками» своїх комунікативних можливостей. Тому питання впливу засобів комунікації на характер відносин у суспільстві є одночасно складовою проблеми самоідентифікації людини у світі як певного способу побудови уявлень про світ-у-собі та світ-для-себе. О. Висоцька також наголошує, що надзвичайно важливо визначити роль комунікацій у світі, оскільки, для того щоб дослідити будь-які суспільні процеси, слід розпочати саме з комунікацій¹.

¹ Висоцька, О. Є. Засоби та форми комунікації як «дзеркало» світосприйняття людини [Текст] / О. Є. Висоцька // Філософські проблеми гуманітарних наук : зб. наук. пр. – К., 2009. – 500 с.

За етимологічною природою термін комунікація походить від латинського «*communication*», що означає передачу, повідомлення, воно нерозривно пов'язане з дієсловом *communico* («роблю спільним; повідомляю; з'єдную»), що є похідним від *communis* («спільний»)¹.

Термін «комунікація» асоціюється у різних галузях наукових досліджень по-різному і має своє специфічне забарвлення. Кількість інтерпретацій цього феномену в 1972 р. нараховувала близько 120, а вже на початку ХХ ст. таких визначень налічується близько 250. На це дослідниця Г. Онуфрієнко зауважує, що визначень цього терміна є стільки ж, скільки є авторів, що досліджували дане питання².

Існування різноманітних визначень комунікації, з одного боку, свідчить про наявність безлічі дослідницьких перспектив і підходів до аналізу, з другого — породжує відому складність із вибором методів дослідження. Проте специфіка феномену комунікації полягає в тому, що вона є засадничою для створення розгорненої концептуалізації комунікації від початкового поняття в рамках окремих наук до категорії соціальної філософії, яка дозволить спрямовувати й структурувати теоретичне дослідження.

Витоки філософського розуміння комунікації беруть початок у старогрецькій філософії й пов'язані з діяльністю софістів, що розвивали риторіку як мистецтво мови (Горгій, Гіппій, Протагор V–IV ст. до н. е.).

Сократ започаткував моральну філософію і виробив особливий метод діалектики як способу міркування в діалозі у формі питань і відповідей через зіткнення різних точок зору (метод маевтики). Вже в той час комунікація осмислювалась не тільки як необхідна умова розвитку людини, одне з джерел її пізнання, а й як шлях усвідомлення нових знань і відкриття істини. Продовжуючи сократівську позицію, Платон також всіляко підкреслював неможливість існування окремої ізольованої людини. Він указував на те, що сама для себе людина є недостатньою і тому прагне до спілкування. Розуміючи останнє як обмін думками між людьми, Платон у діалозі «Федр» не лише вказував на інформаційну природу спілкування, а й на його

¹ Етимологічний словник української мови [Текст] : у 7 т. / [голов. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Науk. думка, 1985. – Т. 2. – С. 545.

² Онуфрієнко, Г. Термін «комунікація» в поняттєвому вимірі й лінгвістичному контексті [Текст] / Г. Онуфрієнко, А. Черневич // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». – 2010. – № 675. – С. 154–160.

технологію у формі мови й писемності. Особисті відносини, що виникають між індивідами у процесі спілкування, зображуються ним як «розумні відносини взаємного використання»¹. Отже, у Сократа і Платона філософська рефлексія виступає у формі діалогу як інтелектуального спілкування людей.

Творцем першої загальної схеми процесів спілкування можна назвати Арістотеля. Він формулює завдання риторики як з'ясування засобів і методів ефективного переконання. Крім того, можна відзначити найважливіший момент у становленні уявлень про комунікацію, а саме, — у Арістотеля достатньо цілеспрямовано вживається термін «спілкування» (*homilia*). У «Риториці» він вказує, що для будь-якого акту спілкування необхідними є три елементи: особа, яка говорить; мова, яку ця особа вимовляє; особа, яка цю мову слухає².

Грецькі традиції були розвинені стародавніми римлянами (Цицерон, Марк Фавій Квантіліан). У цілому, антична риторика стала першим важливим етапом у концептуалізації поняття комунікації, у становленні й розвитку комунікативної теорії та практики. Та все ж суспільна думка античності була здатна зробити лише перші кроки в цьому напрямі: рівень реального розвитку був ще дуже низьким для того, щоб проблема спілкування набула серйозного значення в суспільній свідомості.

Середньовіччя в особі теоретиків риторики і практики гомілетики як мистецтва промови проповіді дещо підсилило спадщину античності. Характеризуючи специфіку комунікацій кінця епохи середньовіччя, Й. Хьйзінга відзначає: «У всякій речі шукали “мораль”... — урок, який там містився, етичне значення як найістотніше зі всього, що там було. Будь-який історичний або літературний епізод виявляв тяжіння до кристалізації у притчу, етичний зразок, приклад або довід; усілякий вислів перетворювався у сентенцію, в текст, у вислів»³.

Починаючи з епохи Відродження риторика все більше переміщує фокус дослідження комунікації у царину художньої мови. Наступний етап в осмисленні комунікації пов'язаний із творчістю Т. Гоббса, який по суті доповнив уявлення Платона й Арістотеля про роль мови і сло-

¹ Платон. Избранные диалоги [Текст] / Платон. – М. : Худ. лит., 1965. – С. 249.

² Аристотель. Поэтика. Риторика [Текст] / Аристотель. – СПб. : Азбука, 2000. – С. 15.

³ Хейзинга, Й. Осень средневековья [Текст] / Й. Хейзинга. – М. : Айрис-пресс, 2002. – С. 275.

весних понять як інструмента спілкування. Гоббс фактично підійшов до дуже важливого висновку. Він вважав, що спілкування здійснюється за допомогою знаків (мови, жестів тощо). Зокрема, Гоббс розрізняв два види мовних імен. Імена, призначені для власного пригадування, він називав «мітками». Інші «через їх застосування» — це «знаки», коли «багато людей, що користуються одними й тими ж словами, позначають один одному свої поняття або думки»¹.

Б. Спіноза, а потім і французькі матеріалісти XVIII ст. розглядали комунікацію як властивість людської природи. Б. Спіноза особливо підкреслював специфічність людського спілкування у зв'язку з наявністю у людей розуму і здатності раціонально мислити. К. Гельвецій і особливо П. Гольбах, не заперечуючи в цілому раціоналістичних посилок спілкування, далі деталізують проблему, звертаючись до понять розумних потреб, користі й інтересу. У творі «Катехизис природи» П. Гольбах аналізує й окремі форми спілкування, зокрема, він зупиняється на таких проявах спілкування, як дружба, вірність, довіра тощо². У зв'язку з цим П. Гольбах підкреслив важливу умову спілкування — наявність деякого передпосилочного знання, відомого його учасникам. Інакше кажучи, перш ніж вступати у спілкування, люди повинні володіти необхідним мінімумом зрозумілих їм значень, у які вкладається більш-менш ідентичний сенс.

Німецька класична філософія розробляє категоріальний апарат, принципово значущий для концептуалізації комунікації. Ф. Шлейермахер розглядає спілкування між індивідами як суб'єкт-суб'єктне відношення. Він заклав основи філософської герменевтики як мистецтва усвідомлення чужої індивідуальності, «Іншого», вводить поняття герменевтичного кола, коли текст (що розуміється як одиниця спілкування) розглядається як частка, а культура, в якій він функціонує, як ціле³.

Низку нових аспектів у розуміння суті спілкування вніс Г. В. Ф. Гегель. Він фактично запропонував загальносоціологічний закон спілкування і відокремлення особи в суспільстві. У «Феноменології духу»

¹ Гоббс, Т. Левиафан [Текст] / Т. Гоббс // Соч.: в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 23–24.

² Гольбах, П. А. Катехизис природы [Текст] / П. А. Гольбах // Избр. произведения : в 2 т. – М. : Мысль, 1963. – Т. 2. – С. 50.

³ Шлейермахер, Ф. Герменевтика [Текст] / Ф. Шлейермахер ; пер. с нем. А. Л. Вольского. – СПб. : Европ. Дом, 2004. – С. 159.

Гегель, зокрема, відзначає, що індивідуальність «як одичне суще явище» суперечить тому, що суть цієї індивідуальності є все ж таки «всезагальність духу»¹.

Розвиваючи філософські позиції Фіхте з проблеми комунікації, Гегель пов'язує проблематику спілкування з питаннями формування індивідуальної самосвідомості. Проте початкові установки Гегеля прямо протилежні позиції Фіхте. Соціально-філософське вчення Фіхте виходило з визнання початкової «даності» й «первинності» індивідів щодо їх можливих і дійсних взаємодій з іншими людьми. У соціальной філософії Гегеля індивіди постають як спочатку суспільні всередині себе. Всі вони у своїй внутрішній суті вже сформовані суспільством і втілюють у собі об'єктивний дух, є його носіями.

Звернення до феномену комунікації найбільш активно відбувається у ХХІ ст. Цей період характеризується істотним прогресом у комунікації, який виявився, по-перше, в тому, що склалися засоби масової інформації й інформатика — новий вид комуникативної діяльності, народжений науково-технічним прогресом; по-друге, в тому, що за допомогою цього нового виду стали складатися і нові комуникативні відносини людей; по-третє, в тому, що змінився зв'язок комунікації з виробничою і культурною діяльністю людей. Г. Почепцов розуміє під феноменом комунікації процеси переходу вербальной сфери у невербальну і навпаки, роблячи все неявне явним². Р. Якобсон визнає комунікацію як процес передавання інформації від одного суб'єкта до іншого за допомогою певних знаків (сигналів)³. Російський культуролог Ю. Лотман розглядав це явище як переклад тексту з мови мого «Я» на мову твого «Ти»⁴. Гармонізувати всі наявні поняття робить спробу професор Ф. Шарков⁵. Він починає розглядати феномен комунікацій

¹ Гегель, Г. В. Ф. Феноменология духа [Текст] / Г. В. Ф. Гегель // Соч.: в 14 т. – М. : Соцэґиз, 1959. – Т. 4. – С. 163.

² Почепцов, Г. Г. Теория коммуникации [Текст] / Г. Г. Почепцов. – М. : Реал-бук ; Киев : Ваклер, 2001. – С. 15.

³ Якобсон, Р. Лингвистика и поэтика [Текст] / Р. Якобсон // Структурализм: «за» и «против». – М. : Прогресс, 1975. – С. 199.

⁴ Лотман, Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история [Електронний ресурс] / Ю. М. Лотман. – М. : Языки рус. лит., 1996. – 464 с. – Режим доступу: http://www-philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/kazakova/leccion_5.pdf.

⁵ Шарков, Ф. И. Основы теории коммуникации [Текст] : [учеб. для вузов] / Ф. И. Шарков. – М. : ИД «Социал. отношения» : Перспектива, 2003. – С. 178.

з трьох основних, на його думку, точок зору: як засіб зв'язку між об'єктами матеріального та духовного світу; як спілкування між людьми, під час якого люди обмінюються інформацією; передавання інформації суспільству з метою впливу на нього та різних його груп. Дослідник Д. Дуцик виокремлює чотири основні визначення: комунікація — це поняття універсальне, яке є спільним для всіх наук, спосіб зв'язку об'єктів матеріального та нематеріального світу; комунікація — як технічне поняття — це спосіб передачі інформації матеріальних та духовних об'єктів з одного об'єкта в інший; комунікація — біологічний феномен — сигнальний спосіб зв'язку біологічних істот; комунікація — феномен соціальний — тобто такий, що використовується для позначення зв'язків та відносин, які виникають у людському суспільстві¹.

Не можна не відзначити наступний крок в осмисленні комунікації, пов'язаний із філософією постмодернізму, де концепт комунікації займає особливе місце і припускає передачу, покликану переправити від одного суб'єкта до іншого тотожність якогось позначеного об'єкта, якогось сенсу або якогось концепту, що формально дозволяє відокремити себе від процесу цієї передачі і від операції означування. У цьому процесі особливо значуще місце займає «текст». «Розглядаючи людину лише крізь призму її свідомості, тобто виключно як геологічний феномен культури і навіть вужче, як феномен письмової культури, як породження “Гутенбергової цивілізації”, постмодерністи готові уподібнити самосвідомість особи деякій сумі текстів у тій масі текстів різного характеру, яка, на їх думку, і становить світ культури. Весь світ, кінець кінцем, сприймається Ж. Деррідою як нескінченний, безмежний текст»². У міркуваннях постмодерністів вибудовується такий логічний ланцюжок: авторський намір — процес створення — авторський текст — прочитання тексту читачем. У процесі створення гине авторський намір. Читач переводить, інтерпретує цю мову, створюючи тим самим свій, співавторський текст. Проблема авторського наміру і авторського тексту ставиться і розв'язується не як проблема автора, а як проблема читача.

¹ Дуцик, Д. Р. Політична журналістика [Текст] / Д. Р. Дуцик. – К. : Вид. Дім «Киево-Могил. акад.», 2005. – С. 52.

² Ильин, И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм [Текст] / И. П. Ильин. – М. : Интрада, 1996. – С. 21.

Постмодернізм — досвід безперервного знакового обміну, взаємопровокацій і перекодувань. Цим і пояснюється горезвісна постмодерністська інтертекстуальність: постійний обмін сенсами стирає відмінності між своїм і чужим словом, уведений у ситуацію комунікації знак стає потенційною приналежністю будь-якого її учасника. Текст для постмодерніста існує тільки щодо інших текстів і має відкриту структуру, яка з готовністю вбирає в себе голоси контекстів. Із появою Інтернету зникає дистанція між подією і її репрезентацією, що призводить до спотворення реального часу. Віртуальне і реальне зливаються, переходячи один в одного, фантоми і симулякри виявляють соціальну могутність. Згідно з філософією постмодернізму, людина не повинна шукати яких-небудь форм самоідентифікації. Людина ніколи не може бути тотожною собі. Вона завжди є безперервний потік становлення і зміни, момент у комунікації з іншими людьми. Необхідно відмовитися від пошуку якої б то не було стійкості в бутті людини; усвідомити її комунікативність, пластичність в актах комунікації, неможливість виведення з цих комунікативних форм і їх варіантів норм, цінностей і регулятивів, що мають обов'язковий характер.

Проте постмодернізм доводить до абсурду ідею розпаду, плюралізму, неминуче викликає зворотну тенденцію стимулювання в суспільстві масового розуміння, що інтенсифікація комунікацій, різноманітність комунікативних практик неминуче пов'язані з різноманітністю осіб. Розуміння цього вимагає узагальнювального теоретичного переосмислення. Складні й неоднозначні підсумки західної філософії примушують дійти висновку, що гіперкритицизм, властивий постмодернізму, не можна прийняти. Головною відмінною рисою постмодернізму є початкова установка на неможливість опису світу як якогось цілого за допомогою яких-небудь загальних теорій. Тому важко погодитися з крайніми виведеннями постмодерністського дискурсу, який призводить до спроб відмови від цілісного підходу, тобто фактично до відмови від узагальнювального предмета соціальної філософії.

Досліджуючи феномен комунікації, доцільно звернути увагу на те, що вивченням питання комунікації займається така філософська наука, як комунікативна філософія. Головним завданням, яке ставить перед собою комунікативна філософія, є раціональне обґрунтування універсальних підстав людського взаєморозуміння й гармонізація стосунків між людьми та між людиною і навколишнім світом. Тобто

комунікативна філософія визнає комунікацію не лише як спілкування між суб'єктами, а як зв'язок із навколишнім світом, включаючи в себе політичні, соціальні, економічні та інші елементи. У контексті філософських наук комунікацію розглядають як спілкування входження у взаємини на основі та за допомогою певних засобів людської взаємодії.

Один із провідних філософів сучасності, представник комунікативної філософії Ю. Габермас пише, що постійні коливання між емпіричним та трансцендентальним способом дослідження, між радикальною саморефлексією та апіорним знанням свідчать про вичерпання потенціалу філософії свідомості. Окреслена проблема повинна зникнути при переході до нової парадигми — парадигми взаєморозуміння: «Якщо ми можемо на мить припустити модель зорієнтованої на взаєморозуміння дії... тоді постановка об'єктивації та відповідної їй активності суб'єкта пізнання, спрямованого на самого себе та на цінності у зовнішньому світі, більше вже не є привілейованою. У парадигмі взаєморозуміння ґрунтовною стає перформативна настанова учасників інтеракції, які координують свої плани дій у ході досягнення порозуміння про щось у світі»¹. Прірву між трансцендентальним та емпіричним, яка притаманна філософії свідомості, долають через інтерсуб'єктивні відносини. У цьому ж контексті «...парадигма пізнання предметів повинна бути заміненою на парадигму взаєморозуміння між людьми, які здатні промовляти та діяти»². На цій підставі можна зазначити, що провідною тенденцією західної філософії ХХ ст. стала відмова від віри у фундаментальні властивості людської свідомості й перехід до нової парадигми, конституйованої такими поняттями, як «взаєморозуміння», «інтерсуб'єктивність», «мовленева діяльність».

Дослідження такої проблематики здійснює Ю. Габермас шляхом переусвідомлення головних положень класичної соціальної теорії, насамперед західної соціології кінця ХІХ — початку ХХ ст., шукаючи також в історії соціальних ідей закономірності руху до зміни парадигми, сутність якої полягає в переході від соціальної теорії, що виходить із концепції дії (насамперед цілераціональної) до теорії суспільства,

¹ Габермас, Ю. Інший шлях із філософії суб'єкта: альтернатива комунікативного та суб'єктоцентрованого розуму [Текст] / Ю. Габермас // Філософський дискурс модерну / Ю. Габермас. — К. : Четверта хвиля, 2001. — С. 289.

² Там само. — С. 288.

узаasadниченої комунікацією¹. У межах зміни парадигми в соціальній теорії «місце суспільної інтеграції засобами вірувань заступає інтеграція, яка забезпечується механізмами мовленнєвої взаємодії. Індивідуалізація та зростаюча автономія суб'єкта пояснюється також тим, що формування ідентичності суб'єкта стає результатом комунікативної діяльності»². Зasadничими в соціальній сфері визнають інтерсуб'єктивно комунікативні структури, а мова, мовленнєва діяльність, постає головним джерелом суспільної інтеграції.

Найважливіший висновок, який необхідно зробити з наведених думок, — це те, що світосприйняття людини є мовним, а точніше комунікативним, детермінованим, що змушує нас визнати проблему інтерсуб'єктивності як засадничої в контексті запропонованої комунікативною філософією зміни світоглядних орієнтирів. Такий висновок має дуже вагоме значення для вирішення завдань, що стоять перед комунікативною філософією. Передусім основою людського буття визнають не абстрактну позалюдську реальність з ідеалом пошуку об'єктивної істини, а комунікативну діяльність людини, спрямовану на досягнення взаєморозуміння з іншими людьми та навколишнім світом. Крім того, таке бачення дає змогу вирішити проблему подолання методологічного соліпсизму, або суб'єктоцентрованості, класичної європейської філософії, орієнтуючи людину не на виведення достовірних знань із свідомості, а на обґрунтування їх в аргументативному дискурсі з іншими членами комунікативної спільноти. Саме раціональна аргументація в дискурсі стає для комунікативної філософії критерієм істинності (справедливості, щирості). У цьому контексті «дискурсивно-теоретичний критерій розуму (формально чи процедурно) заступає онтологічні змістові (лад буття, світ ідей, Бог, природа) чи трансцендентальні (філософія свідомості) та монологічні концепти розуму традиційної філософії»³.

Головна праця Ю. Габермаса «Теорія комунікативної дії» представляє широкомасштабну теорію суспільства⁴. Суспільство, на його

¹ Див.: Єрмоленко, А. Комунікативна практична філософія [Текст] / А. Єрмоленко. — К. : Лібра, 1999. — С. 92.

² Там само. — С. 102.

³ Там само. — С. 30.

⁴ Хабермас, Ю. Теория коммуникативного действия [Текст] / Ю. Хабермас // Современная западная теоретическая социология : реф. сб. / отв. ред. Н.Л. Полякова. — М. : ИНИОН РАН, 1992. — Вып. 1. — С. 57.

думку, слід досягати одночасно і як систему, і як життєвий світ. Поняття життєвого світу ним експлікується в комунікативно-теоретичному плані, а функція комунікативної дії розглядається в аспекті підтримки структурно диференційованого соціуму й раціоналізації життєвого світу. Суспільна раціоналізація трактується ним не як зростання людського розуму, або експансія цілераціональної дії, а як структурна трансформація життєвого світу. Соціальна еволюція — це процес, у ході якого безперервно зростають складність системи і раціональність життєвого світу. У той же час система і життєвий світ відділяються один від одного, з'являються нові системні механізми, з відповідними їм рівнями складності. Такі механізми спрямовують соціальну комунікацію, що багато в чому відокремила від норм і цінностей. Раціоналізація життєвого світу відкриває горизонт розвитку організованих сфер дії, що створюють основи для посттрадиційного життєвого світу людини.

За схемою Ю. Габермаса, комунікативна практика на тлі певного життєвого світу націлена на досягнення, збереження й оновлення консенсусу, який покоїться на інтерсуб'єктивному визнанні доступної критичі значущості, а структури життєвого світу визначають форми можливого взаєморозуміння. Так, обговорюючи загальні проблеми виживання, виявляючи застарілі догми і знаходячи консенсус щодо шляхів порятунку, а також протидіючи політико-економічним програмам, стратегічні принципи яких визначаються можливостями і потребами технології політики, суспільство здатне поєднати людське й нелюдське. Звідси виникає завдання доповнити цілераціональну діяльність моральними нормами, яке Ю. Габермас ставить у роботі «Моральна свідомість і комунікативна дія»¹. Конструйована ним етика перетворює етичні вимоги із зовнішніх думок у конкретні рекомендації, які вбудовані в дискурс і діють усередині нього, сприяють ухваленню рішень не тільки інструментальних, а й етичних. «Комунікативними я називаю такі інтеракції, в яких їх учасники узгоджують і координують плани своїх дій; при цьому досягнута в тому або іншому випадку згода вимірюється інтерсуб'єктивним визнанням прагнення до значущості»². При цьому виникають домагання на істинність,

¹ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] : пер. с нем. / Ю. Хабермас. — СПб. : Наука, 2000. — 377 с.

² Там само. — С. 91.

правильність і правдивість згідно з тим, чи посилаються учасники комунікації на положення справ в об'єктивному світі, соціальні норми або на власне відчуття, наприклад справедливості. Комунікативні раціонально мотивовані дії Ю. Габермас відрізняє від стратегічних, в яких один учасник інтеракції здійснює емпіричний вплив на іншого (загрожуючи іншому санкціями або ж обіцяючи винагороду). Як загальну передумову Ю. Габермас висуває «єдиний моральний принцип», що виражає основне положення етики дискурсу: «тільки ті норми мають право претендувати на значущість, які знаходять (або в змозі знайти) схвалення у всіх осіб, до яких вони мають відношення, як в учасників практичного дискурсу»¹. Моральні питання не можуть бути вирішені монологічним шляхом, оскільки вони вимагають колективних зусиль. Абсолютно недостатньо розуміти справу так, що кожна людина самостійно приходить до визнання моральних норм і після цього «голосує» за їх ухвалення; потрібне реальне аргументування учасників для досягнення консенсусу. Для Ю. Габермаса категоричний імператив — це пропозиція для колективного обговорення. Тільки у цьому випадку моральні норми набувають зв'язку з особистим інтересом, який, у свою чергу, на форумі громадськості одержує оцінку з боку інших осіб.

Ю. Габермас відкидає трактування соціальних процесів на основі відносин між суспільними класами як колективними суб'єктами дії. З його точки зору соціальні сили є анонімними. Суб'єктом суверенності й волевиявлення, на його думку, постає не «народ», а «публіка» або «громадськість», багатоманітні й різномірні, але споріднені за формальними принципами існування об'єднання.

Своєрідною онтологічною основою теоретичних побудов комунікативної теорії є принцип розрізнення двох практик, який запропонував Ю. Габермас. «Наголошуючи на двох аспектах відношення людей до світу (до природи і один до одного), Ю. Габермас виводить із них два аспекти людської діяльності: працю, або цілераціональну дію, і комунікативну дію, або символічно опосередковану інтеракцію, розглядаючи їх рівноцінними видами діяльності. Посилаючись на Ю. Габермаса, схожу думку висловив і Апель: «Людина, на мою думку, має два рівноцінних, не ідентичних, а взаємодоповнюваних, піз-

¹ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] : пер. с нем. / Ю. Хабермас. — СПб. : Наука, 2000. — С. 146.

навальних інтереси. Перший визначається необхідністю технічної практики, здійснюваної на основі осягнення законів природи, другий — необхідністю соціальної, моральної практики»¹. Це розрізнення, на думку представників комунікативного напрямку, є невід'ємним атрибутом людського буття і виявляється в усіх його феноменах. Так, відповідно до типів діяльності, в межах комунікативної філософії пропонують розмежовувати й два типи раціональності: комунікативно-консенсуальну та стратегічну цілераціональність. Якщо перша втілюється у прагненні до порозуміння і виражається в комунікативній діяльності, то друга — у прагненні досягти мети, що виражається в інструментально-практичній діяльності людини. Головною проблемою в цьому контексті теоретики комунікативного напрямку називають тотальне панування власне стратегічної раціональності, прикладом чого може служити екологічна криза чи будь-яка війна. З приводу цього потрібно зазначити, що така проблема набуває нової актуальності в контексті переходу до інформаційного суспільства, оскільки інформація стає новим ресурсом, за який ведуть запеклу боротьбу, та водночас новим засобом тиску та маніпуляції. В цій ситуації метою, яка стоїть перед комунікативною філософією, є врівноваження стратегічної раціональності комунікативною або, інакше кажучи, доповнення суб'єкт-об'єктного світовідношення *homo faber* інтерсуб'єктивними зв'язками *homo sapiens*. Механізмом втілення цього завдання знову-таки постає дискурс, в якому на основі раціональної аргументації досягають реальної інтерсуб'єктивної згоди щодо наших знань, норм та цінностей, що має слугувати універсальним підґрунтям досягнення взаєморозуміння, розв'язання конфліктів та гармонізації міжлюдських взаємин.

Комунікативна філософія, заснована на «апріорі комунікації» і спрямована на пошук універсальних умов і можливостей взаєморозуміння між людьми, дає принципово нове бачення сучасної людської ситуації та головних проблем, які її супроводжують. Така філософія, апелюючи до інтерсуб'єктивності, узагальненою мовою, як трансцендентальною величиною, а не до партикулярних цінностей та норм, виведених із конкретних історичних обставин, претендує на знаходження універсальних і вагомих підстав людської солідарності. Це має

¹ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] : пер. с нем. / Ю. Хабермас. — СПб. : Наука, 2000. — С. 65.

змогу стати тією основою, на якій можна вирішувати актуальні проблеми сучасного інформаційного суспільства, будувати нову систему людського світовідношення, ідеалом якої є взаєморозуміння та гармонізація відносин людини з іншими людьми, суспільством та природою. Очевидно, такий погляд може допомагати у світі, де щохвилини множаться та загострюються різноманітні кризи та конфлікти, а місце й роль людини стають щоразу суперечливішими.

На думку представників комунікативної філософії, засадничим для людини є феномен комунікації, або мовленнєвої взаємодії між людьми. «Комунікація визнається останнім підґрунтям і свідомості, і пізнання, і суспільного буття»¹. Найважливішим завданням, яке ставить собі комунікативна філософія, є раціональне обґрунтування універсальних підстав людського взаєморозуміння і гармонізація стосунків між людьми та між людиною й навколишнім світом. Теоретичним підґрунтям такої позиції став поворот у питанні обґрунтування знань гуманітарної сфери, який відбувся в ХХ ст. Велику роль у цьому відіграла критика поглядів Рене Декарта американським філософом-прагматиком, засновником семіотики Чарлзом Пірсом. Полеміка Ч. Пірса з Р. Декартом концентрувалася передусім навколо проблеми безпосереднього знання: «Пірс різко розкритикував вчення Декарта про інтуїтивне (безпосереднє) знання. У Декарта поняття інтуїції було призначене передусім для пояснення достовірності математичних дедукцій, що доходять висновків, які мають характер всезагальності й необхідності»². Інакше кажучи, Р. Декарт шукав таке знання, яке могло б бути всезагальним і необхідним (об'єктивним), щоб із нього методом дедукції виводити нове знання. «Пошуки інтуїтивно очевидного першого початку всього знання привели Декарта до визнання факту індивідуальної самосвідомості єдиним абсолютно достовірним вихідним засновком...»³. Доцільно зазначити, що Р. Декарт визнавав існування безпосереднього знання, даного нам напряду через інтуїцію. До того ж він визнавав це знання єдино достовірним.

Натомість Ч. Пірс зазначає, що «будь-яка думка є знаком». А це означає, «що жодна думка, взята сама по собі, не є сталим, безпосеред-

¹ Див.: Ситниченко, Л. Першоджерела комунікативної філософії [Текст] / Л. Ситниченко. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.

² Мельвиль, Ю. Чарлз Пірс и прагматизм [Текст] / Ю. Мельвиль. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – С. 80.

³ Там само. – С. 84.

нім знанням. І в цьому суттєва відмінність погляду Пірса від позиції Декарта й усієї традиції, що від нього походить»¹. Водночас, на думку Ч. Пірса, знання виникає лише в процесі інтерпретації чуттєвих чи розумових знаків. Достовірність знань (значень) забезпечує інтерсуб'єктивною узгодженістю щодо тих чи інших знань у межах певної спільноти (певного товариства). Тут можна зробити висновок, що його позиція цілком змістила акценти в питанні об'єктивності знання, основою якої стає не людська свідомість, а інтерпретація та інтерсуб'єктивне узгодження смислу й істини речень або їхніх систем.

Думки Ч. Пірса підтримав і розвинув представник північноамериканської філософії прагматизму (а точніше, неопрагматизму) Річард Рорті. «Рорті критикує намагання засновувати наш інтерпретативний словник на апеляції до “об'єктивності”, пропонуючи прагматичну альтернативу, яка полягає, на його думку, в тому, що легітимація завжди є звернена до “солідарності” або культури»². Інакше кажучи, він наголошує на соціокультурній укоріненості нашого знання. І саме така позиція є важливим кроком у розв'язанні проблеми критичного переосмислення західного логоцентризму.

Р. Рорті бачить у проблемі мови ядро сучасної думки. У цьому він дуже близький до поглядів, які сформувалися в лоні аналітичної філософії: «Ми перестали розуміти реальність через поняття досвіду та свідомості, які були поняттями традиційної філософії. Мова стала центральним питанням, ядром сучасної філософії. Ось головний факт, який ставить усе з голови на ноги»³.

Саме акцент на мовній проблематиці поєднує комунікативну філософію з провідними напрямками філософських досліджень ХХ ст. — герменевтикою, феноменологією, аналітичною філософією, семіотикою. Але водночас комунікативна теорія ставить власні акценти в цьому питанні. Так, Карл-Отто Апель наголошує на ролі мови як трансцендентально-герменевтичної величини. Аналізуючи мову в межах суб'єкт-суб'єктних відношень, філософ трактує ці відношення як інтерсуб'єктивну комунікацію, яка в принципі «не може бути зведена до мовної передачі інформації». Мова виступає в цьому контексті не

¹ Мельвиль, Ю. Чарлз Пірс и прагматизм [Текст] / Ю. Мельвиль. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – С. 90.

² Рорті, Р. Солідарність або об'єктивність [Текст] / Р. Рорті // Рюс Ж. Поступ сучасних ідей / Ж. Рюс. – К. : Основи, 1998. – С. 516–518.

³ Рюс, Ж. Поступ сучасних ідей [Текст] / Ж. Рюс. – К. : Основи, 1998. – С. 514.

лише механізмом об'єктивації інформації та експресивним засобом, а й медіатором розуміння»¹. Крім того, мову в комунікативній філософії тлумачать не лише як знакову систему, а й як трансцендентальну, ідеальну величину, яка є конститутивною для людського буття та світовідношення. А найважливішим висновком, який роблять у межах комунікативної теорії в дослідженні мовної проблематики, є наголос на провідній ролі комунікативної функції мови. Зокрема, сучасний представник комунікативного напрямку Вольфганг Кульман зазначає: «Тепер виявляється, що важливим результатом розумно інтерпретованої теорії мовленнєвих актів є не лише те, що функція репрезентації — одна з багатьох можливих і цілком рівноправних функцій мови, але те, що використання пропозицій у констатаціях і висування претензій на істинність для висловлювань стають можливими передусім через використання мовленнєвих феноменів, які традиційно й по праву вважалися насправді комунікативними. Репрезентативна функція мови, яка традиційно абсолютизувалась, обмежуючи комунікативну функцію, в дійсності є залежною від неї. Досягнення взаєморозуміння кимось стосовно чогось за допомогою мови є універсальним моментом, який включає і дозволяє робити усе інше. Репрезентація чогось у висловлюваннях є частковим випадком використання мови, який стає можливим завдяки всезагальній структурі мовленнєвої системи взаєморозуміння»². Отже, акцент на комунікативній функції мови веде нас до проблеми інтерсуб'єктивності та соціокультурної укоріненості нашого пізнання. І якщо вважати цю тезу правильною, «то зрештою стає зрозумілою та важлива імплікація ідеї опосередкованого мовою пізнання, яка тільки й проливає правильне світло на значення “лінгвістичного” повороту філософії ХХ ст. І саме зараз можна стверджувати, що розум, який відповідно до основної течії новоєвропейської філософії розумівся лише із опозиції до природи, тобто із суб'єкт-об'єктної схеми, від самого початку співвідноситься як з об'єктами пізнання, так і з іншими суб'єктами, які спільно пізнають, діють та комунікують»³.

Сучасне світобачення припускає на основі зростання інтенсифікації комунікацій і навантаження цього процесу на особу, осмислення

¹ Всемирная энциклопедия: Философия [Текст]. – М. : АСТ ; Минск : Харвест : Современ. литератор, 2001. – С. 63.

² Кульман, В. Трансцендентально-прагматична позиція [Текст] / В. Кульман // Топос. – 2000. – №2. – С. 14.

³ Там само. – С. 11–12.

комунікації як чинника формування людини в суспільстві, що стало на шлях розвитку «відкритості». За такого підходу інтенсифікація комунікативних процесів неминуче інтерпретується як категорія соціальної філософії, оскільки цей процес перетворюється на загальну основу інтенсифікації життєдіяльності всього суспільства. Інтенсифікація комунікацій, під якою розуміються зростаючі за масштабами й швидкістю зміни характеру, змісту спілкування людей — носіїв різних мов, різних культур, формування глибших сенсів, приводить до активізації інновацій, що формуються на межі сенсів, на межі культур. Інакше кажучи, інтерпретація комунікації як полюси соціокультурних процесів між нею і суспільством, між нею і особою містить у собі можливість перетворювати поняття «комунікація» (через інтерпретацію) в категорію, у вузловий пункт концепції соціальної філософії, спрямованої на аналіз взаємопроникнення категорії комунікації з деякою кількістю інших категорій.

Резюмуючи вказане, у рамках концептуалізації поняття комунікації в соціальній філософії можна виділити два етапи. До початку ХХ ст. філософський інтерес до поняття комунікації був обмежений дослідженням низки сфер, пов'язаних із проблемою походження соціальних норм і проблемою діалогу.

У ХХІ ст. філософський інтерес до комунікації пов'язується із зміною місця й ролі комунікацій і комунікативних технологій у різних сферах суспільного життя. Категорії комунікації й діалог починають розглядатися в числі центральних для філософії як одні з основ людської життєдіяльності: засоби інформаційного обміну, мислекомунікції — в рамках соціальної дії (Габермас) й основи екзистенціальних відносин між людьми (Ясперс).

Отже, комунікація є тим механізмом трансляції соціального в логічне, тим соціальним інститутом, який забезпечує взаємини людей в їх спільній життєдіяльності, у тому числі й функціонування самих комунікативних систем. У такому контексті комунікація створює передумови для поглибленого розуміння рушійних сил розвитку особистості й суспільства.

Стає очевидним, що комунікацію слід розглядати як категорію соціальної філософії. Феномен комунікації є досить багатограним за своєю суттю. Науковий дискурс щодо понятійно-категоріального апарату комунікацій постійно триває. Порівняльний аналіз різноманітних концептуальних підходів феномену комунікація дає підстави для до-

слідження основних концептуальних підходів, до з'ясування його сутності й специфіки з точки зору філософського узагальнення як культурно-історичного феномену, породженого складними, у тому числі й сучасними процесами соціокультурних відносин і взаємодій у контексті розвитку сучасного інформаційного суспільства.

1.2. Віртуальні комунікації як сучасний вид соціокультурної взаємодії

Ближче до середини ХХ ст. у природничих науках, таких як фізика, хімія, математика, інформатика та ін., виникло й закріпилося поняття віртуальної реальності, здатне описати різні природні і штучні стани досліджуваних об'єктів. Потім воно багаторазово уточнювалося: різні науки акцентували свою увагу на певних властивостях, якостях віртуальної реальності. Безумовно, витоки походження залишили свій відбиток, і кажучи «віртуальна реальність», ми спочатку маємо на увазі якийсь комп'ютерний кіберпростір, штучне середовище, оскільки завдяки саме комп'ютерним технологіям цей термін увійшов у наше повсякденне життя і став популярним. На перетині філософії та психології зародилась віртуальна психологія, об'єктом досліджень якої стали взаємодії людини й кібернетичного простору. Надалі на підставі отриманих результатів була утворена віртуалістика як світоглядна система.

Таким чином, віртуальна реальність зазнала якісного стрибка – вона стала категорією філософії, не тільки уособлювала якісь гранично абстрактні умоосязні конструкти, а й цілком конкретні, здатні відображати проблеми, пов'язані із самим повсякденним життям людини, її природою, буттям. Особливо це стало актуальним у сучасну епоху постмодерну¹.

¹ Дзьобань, О. П. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної» [Текст] / О. П. Дзьобань, О. В. Соснін // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / гол. ред. В. Г. Воронкова. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2017. – Вип. 69 (1). – С. 69; Дзьобань, О. Комунікація в інформаційному соціумі [Текст] / О. П. Дзьобань // Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 19–20 квіт. 2017 р. / МОН України, Міністерство культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв ; редкол.: М. М. По-

Віртуальні світи як невід’ємна частина життя беруть безпосередню участь у соціалізації людини. Неможливість максимально плідно пройти процес соціалізації в силу багатьох причин і проблем, що містяться як у наявній дійсності, так і в самій людині, змушує її звернутися за допомогою до віртуальних світів. Перебування у віртуальних світах, а також саме переміщення з актуального світу у віртуальні й назад, здатні дати людині можливість досягнення власної повноти буття. Сучасна особистість постмодерну часто балансує між життєвими позиціями, втіленими в активних соціальних перетвореннях (всупереч усьому або співвідносячи з наявною дійсністю) або зневагою до актуальної реальності на користь віртуальної.

Необмеженість, поліфункціональність віртуальних комунікацій і універсальний віртуальний контент мають позитивний потенціал впливу на особистість і суспільство, розширюючи і прискорюючи можливості соціокультурних взаємодій¹. Ризики віртуальних комунікацій полягають у проникненні певних регресивних тенденцій з віртуальної реальності в соціальну і в негативному впливі на соціокультурні моделі поведінки комунікантів.

Виникає суперечність між стрімким розширенням нових комунікативних технологій, з одного боку, і адекватною дослідницькою рефлексією цього явища — з другого.

У сучасному соціально-гуманітарному знанні існує безліч спеціалізованих концепцій, які певним чином описують комунікативні феномени, однак для того, щоб усвідомити їх істотні сторони, зрозуміти механізми їхнього розвитку і пояснити пов’язані з ними парадоксальні метаморфози, необхідно є філософська концептуалізація як комунікативних процесів взагалі, так і соціокультурної комунікації зокрема. Певним кроком у цьому напрямі є осмислення

плавський (голова), І. О. Костиця (заст. голови) [та ін]. – К. : Вид. центр КНУКіМ, 2017. – Ч. 2. – С. 331–333.

¹ Див.: Дзьобань, О. До проблеми комунікації в інформаційно-культурному просторі сучасного соціуму [Текст] / О. Дзьобань // Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, м. Житомир-Вінниця, 14–15 трав. 2015 р. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. – С. 101–103; Дзьобань, О. П. Філософія інформаційних комунікацій [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2012. – 224 с.; Дзьобань, О. П. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2015. – № 3 (26). – С. 7–19.

новітньої модифікації феномену соціокультурної комунікації — віртуальних комунікацій.

Разом з тим гіпотеза про посилення ролі комунікацій у сучасному суспільстві приводить до того, що в центр досліджень ставиться сфера знань про процеси, які проходять між феноменом комунікації й власне суспільством, про їх взаємопроникнення, взаємопереходи. Це відкриває шлях до вирішення проблеми суспільства як цілого і часткових проблем у формі специфічних концепцій соціальної філософії. Формулювання основної проблеми у даному контексті виражається в тому, що комунікація як сутнісна сторона суспільства розглядається як один із його аспектів, який виступає стимулом та умовою розвитку всього суспільства. Разом з тим, незважаючи на різноманіття наукових доробок, присвячених соціальним і віртуальним комунікаціям, ця проблема є ще недостатньо вивченою в соціально-філософському аспекті. Зокрема, потребують подальшого уточнення окремі сутнісні питання віртуальних комунікацій, які мають місце у працях найвідоміших представників соціогуманітарного знання.

Першими комунікативний потенціал віртуальної реальності оцінили розробники, піонери віртуальної реальності (У. Брікен, М. Крюгер, Дж. Ланьє). На початку 90-х рр. минулого століття віртуальною реальністю і віртуальними комунікаціями зацікавилися філософи, культурологи, мистецтвознавці, соціологи і психологи. На момент виникнення інтересу до віртуальної реальності був накопичений солідний досвід дослідження гуманітарних аспектів комп'ютерної і комунікативної техніки. Дискурс віртуальної реальності виявив свої споріднені зв'язки із соціальною і когнітивною психологією, традицією дослідження соціокультурних аспектів засобів комунікацій, що йде від М. Маклюєна, філософією науки і техніки.

Незважаючи на бурхливий розвиток сучасних транспортних засобів, ключову роль у розвитку міжкультурної взаємодії відіграли не вони, а абсолютно нові засоби масової комунікації. Саме мас-медіа є сьогодні головним джерелом відомостей з будь-яких питань. Сучасне суспільство — це інформаційне суспільство. Воно насамперед характеризується все зростаючою швидкістю обміну інформацією, тенденцією до безперервного об'єднання подій та інформації¹.

¹ Див.: Садков, В. Цивилизационно-информационный подход к анализу общественного развития [Текст] / В. Садков // Общество и экономика. – М., 2000. – С. 158–168.

У сучасному світі мас-медіа представлені такими структурами, як шоу-бізнес, друковані, теле- та радіозасоби масової інформації (ЗМІ), література тощо. Деякі дослідники відносять до них навіть виборчу систему й референдуми. Усі ці засоби об'єднує єдина мета — вони здійснюють поширення масової інформації, сприяючи тим самим міжкультурним та міжгруповим комунікаціям.

За умов безперервного поліпшення технічних засобів комунікації і зростання інтенсивності обміну інформацією між індивідами виник новий тип комунікації — віртуальна комунікація. В основі його виокремлення лежить така характеристика взаємодії, як канал передачі інформації, що використовується в процесі комунікації. Саме тому ключовою особливістю віртуальної комунікації є її опосередкованість. Даний тип взаємодії завжди реалізується за допомогою застосування спеціальних технічних засобів, будь то комп'ютер, планшет або мобільний пристрій із доступом до глобальної мережі. Як наслідок, саме функціональні можливості того або іншого пристрою багато в чому визначають якість усієї комунікації в цілому. Глобальна мережа надає своїм користувачам величезну кількість способів і форм взаємодії між собою, ґрунтуючись на сучасному розмаїтті технічних засобів і їх функціональних можливостях.

Будь-яка соціокультурна комунікація виникає в результаті обміну інформацією між соціальними суб'єктами за допомогою певної знаково-символічної системи, створеної в процесі розвитку людської спільноти, що транслюється від покоління до покоління й постійно модифікується. Проте із загальним кількісним зростанням комунікацій у сучасному глобалізованому суспільстві відбувається парадоксальне явище: культурно-трансляційні процеси слабшають, інновації починають превалювати над традиціями, що не може не призводити до зниження суспільної значущості соціокультурної комунікації, а отже — й до якісного регресу соціальних комунікацій, який фіксується в концепті масової культури¹.

¹ Одним із прикладів превалювання новацій над традиціями в українському соціокультурному полі є динаміка зміни кількості культурних закладів за роки незалежності. Так, кількість бібліотек скоротилась майже на 8,4 тис., бібліотечний фонд зменшився на 152 млн примірників, кількість клубних закладів зменшилась на 7,9 тис., кількість демонстраторів фільмів скоротилась у 20 разів, кількість відвідувань демонстраторів фільмів зменшилась у 38 разів, кількість відвідувань музеїв зменшилась на 6,6 млн (див.: Чупрій, Л. В. Концептуальні засади політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук :

Віртуальна комунікація є якісно новим видом взаємодії й помітно відрізняється від міжособистісної та масової комунікації. Вона виникла й відбувається в рамках віртуального середовища, тому перш за все характеризується можливістю діадичного (двонаправленого) спілкування з великою кількістю індивідів одночасно. Зростання можливостей для взаємодії між різними суб'єктами, засноване на безперервному збільшенні швидкості та обсягів переданої інформації, робить учасників взаємодії більш вибірковими. Трансформуються способи й методи обміну інформацією, відбувається помітне спрощення існуючих мовних засобів. Виникають нові скорочені варіанти слів, в Інтернет-просторі менш суворо дотримуються лексичних та граматичних норм. Усе це, з одного боку, прискорює процес взаємодії, а з другого — призводить до проблеми коректності сприйняття подібних повідомлень усіма учасниками комунікації¹.

Віртуальна комунікація відрізняється від традиційних форм комунікації своєю дистантністю (здійсненням на відстані, без дотичності) і високим ступенем мобільності: комунікантом може виявитися індивід, який може знаходитися у будь-якій частині світу. Віртуальна комунікація, таким чином, має глобальний і міжкультурний характер. На думку А. Каптерева, це є причиною так званого «культурного серфінгу», що передбачає взаємодію цінностей і норм культур, між представниками яких відбувається спілкування. Ця взаємодія приводить до формування універсальних і прийнятних для всіх учасників стилів і способів взаємодії й поступової втрати їх зв'язків зі своєю традиційною культурою².

Віртуальна комунікація, як і масово-інформаційна комунікація, дає своїм учасникам спосіб поширювати інформацію по всій земній кулі, а не обмежуватися лише малими групами. Однак, на відміну від масово-інформаційної, вона не є односпрямованою, а інтерактивною та діалогічною. У процесі віртуальної взаємодії будь-який комунікант може стати не тільки реципієнтом, приймачем інформації, а й її дже-

21.01.01 / Л. В. Чупрій. – К., 2015. – С. 23). Разом з тим суттєво збільшилась кількість користувачів віртуальних бібліотек, реферативних баз даних, розважальних сайтів тощо.

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Правова інформатика. – 2015. – № 2 (46). – С. 9–16.

² Каптерев, А. И. Мультимедиа как социокультурный феномен [Текст] / А. И. Каптерев. – М. : Профиздат, 2002. – С. 96.

релом. Ця можливість — ключова відмінність цих двох видів комунікації. А розвиток віртуальної комунікації, у свою чергу, значно демократизував і спростив комунікативні процеси в цілому¹.

До основних властивостей віртуальних комунікацій можна віднести віртуалізацію суспільних зв'язків, нелінійність існування об'єкта комунікації, а також помітну роль соціальних інститутів, які створюють простір для віртуальних комунікацій.

Віртуалізація соціальної реальності стає можливою в процесі здійснення комунікації «точки зору» з соціальною реальністю, тобто з самою собою, оскільки, як справедливо зазначає О. Мельник, вибудоване соціальне є самовтіленням «точки зору»². Таким чином, віртуальні комунікації — це комунікативна взаємодія у тому чи іншому вигляді за допомогою комп'ютерних технологій. Завдяки цьому стало можливим взаємодіяти через комп'ютерні мережі за допомогою спеціального програмного забезпечення. Так, можна, наприклад, проводити віртуальні зустрічі, конференції, або які-небудь спільні взаємодії незалежно від географічного розташування.

Технології віртуальної комунікації є квінтесенцією поєднання гуманітарних знань та інфраструктури глобальних мереж. Незважаючи на важливу роль Інтернет-інфраструктури, було б хибним вважати, що лише ця подія привела до формування та розвитку віртуальної комунікації. Ця технічна складова, на слухну думку А. Заморкіна, є своєрідним «кістяком нового виду комунікації»³, але не єдиною причиною її виникнення й розвитку. Віртуальні комунікації не виникають лише на основі наявності технічної можливості для обміну повідомленнями через Інтернет. Їх обов'язковою складовою, основою є взаємодія людей з метою досягнення загальних цілей і виконання спільних завдань. При цьому процеси формування та використання віртуальної комунікації є нерозривно пов'язаними і на сьогодні немислимими один без одного.

¹ Ильина, Н. Б. Способы виртуализации социального дискурса [Текст] / Н. Б. Ильина // Вестн. Удмурт. ун-та «Социология и философия». – 2006. – № 3. – С. 26–34.

² Мельник, А. В. Информационно-коммуникационные технологии в современном обществе: сущность и роль [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / А. В. Мельник. – Саратов, 2011. – С. 14.

³ Заморкин, А. А. Виртуальные коммуникации как социокультурный феномен современности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Заморкин Антон Алексеевич. – М., 2013. – С. 76.

Віртуальна комунікація є якісно новим видом взаємодії і помітно відрізняється від міжособистісної та масової комунікації. Вона виникла й відбувається в рамках віртуального середовища, тому перш за все характеризується можливістю діадичного (двонаправленого) спілкування з великою кількістю індивідів одночасно. Зростання можливостей для взаємодії між різними суб'єктами, засноване на безперервному збільшенні швидкості та обсягів переданої інформації, робить учасників взаємодії більш вибірковими. Трансформуються способи й методи обміну інформацією, відбувається помітне спрощення існуючих мовних засобів. Виникають нові скорочені варіанти слів, в Інтернет-просторі менш суворо дотримуються лексичних та граматичних норм. Усе це, з одного боку, прискорює процес взаємодії, але з другого — призводить до проблеми коректності сприйняття подібних повідомлень усіма учасниками комунікації¹.

Зміна характеру комунікації, здешевлення й прискорення процесу взаємодії, що стало наслідком бурхливого розвитку інформаційно-комунікативних технологій, дозволило практично кожній людині багаторазово розширити свою власну сферу взаємодій. Як слушно зазначає А. Заморкін, подібне зростання числа контактів приводить до підвищення особистого соціального капіталу кожного індивіда.

Участь людини в дискусіях на веб-форумах, листування в чатах та інформаційних групах — усе це сприяє стрімкому зміцненню зв'язків. Особливо це помітно в царинах, які до появи глобальної мережі володіли високим порогом входу через відсутність або дорожнечу існуючих каналів зв'язку. Поява віртуальної комунікації дозволила значною мірою подолати ефект відчуженості, особливо характерний для мегаполісів².

Електронний текст, на думку М. Кастельса, надає людині набагато більшої гнучкості зворотних зв'язків, способів взаємодії та трансформації тексту. Онлайн-спілкування і пластичність текстів,

¹ Див.: Ильина, Н. Б. Способы виртуализации социального дискурса [Текст] / Н. Б. Ильина // Вестн. Удмурт. ун-та «Социология и философия». — 2006. — № 3. — С. 26–34; Заморкин, А. А. Виртуальные коммуникации как социокультурный феномен современности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Заморкин Антон Алексеевич. — М., 2013. — 222 с.

² Див.: Белова, Л. Г. Что мы знаем об информационном обществе [Текст] / Л. Г. Белова // Вестн. МГУ. Серия 6. — 2001. — № 4. — С. 109–119.

які використовуються в його процесі, дозволяє реалізувати повсюдне асинхронне «просторово-часове програмування»¹.

Однак на сьогодні неможливо уявити дійсно глибоке дослідження лінгвістичних проблем сучасної мови віртуальних комунікацій або особливостей технологічного взаємодії, які б не торкалися соціально-філософського аспекту віртуальної комунікації. Адже віртуальні спільноти та організації є основними суб'єктами таких комунікацій. Таким чином, сформована у процесі віртуальної взаємодії індивідів соціально-комунікативна мережа може бути досліджена за допомогою як загальнофілософських, так і менш універсальних методів. Наприклад, при дослідженні архітектури сучасної глобальної мережі або трансформації взаємозв'язків її користувачів дуже часто використовують теорію графів, теорію ігор, методи математичної статистики, а також теорії комунікації та інформації. Причому ефективність застосування останніх обумовлюється їх підпорядкованістю єдиному теоретико-методологічному підходу, формування якого можливе лише у рамках тієї чи іншої соціально-філософської концепції. Адже лише склавши уявлення про сутність віртуальних комунікацій, яка не є похідною від світу технічних об'єктів, а усвідомлюючи через осмислення метаморфоз індивідуальної й суспільної свідомості, створені й віртуальні світи, і саму техніку, яка втілює їх у подобу реальності (віртуальності), ми зможемо прогнозувати перебіг подальшого розвитку цих комунікацій і навіть керувати ними. У зв'язку з цим проведення емпіричних узагальнень, які мають у перспективі за мету створення соціально-філософської теорії віртуальних комунікацій, уявляється високоактуальним і евристичним. Однак формування бази для таких узагальнень вимагає знайомства філософа з тонкощами сучасних комп'ютерних технологій, що є методологічною проблемою, обумовленою різкою диференціацією знань у сучасному суспільстві. Саме тому процеси віртуальної комунікації не піддаються сьогодні відповідному осмисленню, а значить — випадають зі сфери належного контролю з боку соціуму.

¹ Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс ; [пер. с англ., под науч. ред. О.И. Шкаратана]. – М. : Гос. ун-т Высш. шк. экономики, 2000. – 606 с.; Він же. Становление общества сетевых структур [Текст] / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1990. – С. 492–505.

Утім, світ віртуальних комунікацій часто пропонує нам нововведення, що потребують створення адекватного їм категоріально-понятійного та концептуального апарату. Зовсім недавно виник термін «комп'ютерно-опосередкована комунікація», який передбачає застосування комп'ютерів і комунікативних мереж, що їх з'єднують, для обміну текстовими або мультимедійними повідомленнями та встановлення візуальних зв'язків між членами даної мережі. Такі потреби сучасних користувачів привели до створення нових комунікативних систем, що поєднують обчислювальні процеси та телекомунікаційні функції. Вони дозволили транслювати багато з існуючих способів традиційної міжособистісної комунікації в цифровий формат, доступний для миттєвої передачі на значні відстані. При цьому отримані дані декодуються й перетворюються для зберігання або для подальшого відтворення у сприйнятому людиною форматі.

Технічні пристрої, програмне забезпечення, використовуване для комунікацій і мереж, що об'єднують їх, є основою для формування нового інформаційно-комунікативного віртуального середовища, яке також позначається в сучасній літературі як «кіберпростір». Для усвідомлення сутності кіберпростору й віртуальності, їх ролі і місця у сучасному світі, необхідно визначити межу, що розділяє ці нові простори й дійсність. Самі люди, залучені в комп'ютерно-опосередковану комунікацію, є елементами реального світу. Однак їх думки, ідеї, інформаційні повідомлення і навіть дії вже знаходяться в іншій віртуальній площині. Виникає ілюзія того, що самі повідомлення, які відправляються користувачами, йдуть у небуття, проходять через деякий «чорний ящик». Але по той бік цього віртуального простору передана інформація трансформується назад у зрозумілі людині повідомлення і відтворюється для інших учасників цієї комунікації.

Віртуальні й реальні фізичні контакти індивіда не є двома ізольованими множинами. Щодня вони взаємодіють один з одним, що дозволяє збільшити простір комунікацій людини в цілому. Прикладом такої взаємодії з повсякденного життя може стати обмін адресами електронної пошти або посиланнями на соціальні мережі між учасниками конференції для подальшого підтримання комунікації вже у віртуальному просторі. Зворотним прикладом можуть служити онлайн-форуми з пошуку знайомств, де учасники від комп'ютерно-опосередкованого спілкування переходять до зустрічей у реальності.

Серед багатьох дослідників існує думка про внутрішню обмеженість віртуальних комунікацій, обумовлену їх сильною залежністю від реальних зустрічей. Ця специфіка зумовлює труднощі формування й підтримання повністю незалежних віртуальних спільнот¹. Проте вже сьогодні Інтернет-технології надають безліч можливостей, які помітно спрощують процес створення нових комунікативних зв'язків і соціальних спільнот у кіберпросторі, не вимагаючи при цьому фізичної взаємодії їх учасників. Мережева форма взаємодії між індивідами проникла в усі сфери суспільного життя. Такий швидкий розвиток і проникнення Інтернет-технологій у життя сучасної людини були б немислимі без появи в кіберпросторі соціальних мереж.

Сьогодні в комп'ютерно-опосередкованих комунікаціях беруть участь мільйони людей з усіх куточків планети. Даний вид спілкування відбувається в рамках особливих соціальних груп, сформованих і діючих у віртуальному просторі. Можна стверджувати, що на сьогодні віртуальна спільнота — це група людей, які багаторазово відвідують один і той же Інтернет-ресурс з метою міжособистісного спілкування. Таким чином, у широкому сенсі, віртуальна спільнота є добровільним об'єднанням представників практично будь-яких типів соціальних груп в Інтернет-просторі (кіберпросторі). Очевидно, що Інтернет уже давно перестав бути лише технічним каналом для швидкого обміну інформацією. Тепер він відіграє комунікативну, середовищеву роль у процесі віртуальної взаємодії людей. Активний розвиток соціальних мереж, що почався ще в минулому столітті, привів до помітного збільшення кількості користувачів Інтернету. З моменту своєї появи соціальні мережі помітно трансформувалися. З'явилися профільні мережі: мережі для представників окремих професій, мережі, цільовою аудиторією яких є любителі музики або кіномани. При цьому розширюється і кількість способів для комунікації, які надаються цими мережами. Варто відзначити, що спільноти їх учасників перетинаються одна з одною. Цей факт пояснює лавиноподібне зростання перехресних посилань, численні копії одного й того ж контенту, що значно збільшує швидкість поширення інформаційного повідомлення.

¹ Див.: Холланд, Г. Виртуальные сообщества [Електронний ресурс] / Г. Холланд. — Режим доступу: <http://www.e-executive.ru/knowledge/announcement/795927/>; Социальные сети и виртуальные сетевые сообщества [Текст] : сб. науч. тр. / отв. ред. Л. Н. Верчев, Д. В. Ефременко, В. И. Тищенко. — М. : РАН. ИНИОН, 2013. — 360 с.

Сьогодні зареєстрованими користувачами тих чи інших глобальних мереж є мільйони людей різного віку, статі, статків, політичних поглядів, місця проживання, професії й національності.

Таке розмаїття учасників віртуальних комунікацій приводить до появи численних форм мережевого спілкування. Звичайно їх усіх розподіляють на групи відповідно до однієї з таких характеристик: за інтерактивністю (онлайн- та офлайн-спілкування); за спрямованістю комунікації (монологічні, діалогічні й полілогічні); за рівнем відкритості (публічні й приватні). При цьому більшість сучасних Інтернет-ресурсів надають можливість для анонімного спілкування користувачів. У процесі реєстрації здебільшого використовується не реальне ім'я людини, а «нік», який позбавляє можливість гарантовано зіставити його з реальним суб'єктом віртуальної комунікації.

Найбільш новою й такою, що найактивніше розвивається на сьогодні, платформою для Інтернет-комунікацій, є соціальні мережі. Вони являють собою багатокористувацький інтерактивний Інтернет-портал. Головною особливістю даного ресурсу є те, що весь контент створюється самими учасниками комунікації. По суті соціальна мережа є електронним соціальним середовищем, головне призначення якого полягає у наданні користувачам різних способів взаємодії. При цьому спілкування в рамках соціальної мережі може бути як миттєвим, так і шляхом обміну коментарями або посиланнями на контент, а також шляхом внутрішньої пошти.

Таким чином, можна стверджувати, що віртуальна комунікація є квінтесенцією групової, масової та індивідуальної комунікацій. З розвитком технічних засобів і способів взаємодії Інтернет-користувачі поступово відмовляються від історично сформованих форм Інтернет-комунікацій, які передбачають лише обмін текстовими повідомленнями. Вже сьогодні чати практично зникли. На зміну їм прийшли відео-й фотоблоги, соціальні мережі, які пропонують користувачеві більш широкі можливості для самовираження і взаємодії з іншими учасниками спільноти. Інтереси учасників віртуальних спільнот модифікуються. Для їх реалізації вже недостатньо лише вербальної форми, необхідною стає тривимірна відео-аудіовербальна структура, яка більш повно відображає дійсність.

На перших етапах розвитку віртуальних комунікацій ключовою була смислова складова повідомлення, однак сьогодні не менш важ-

ливою для успішної комунікації є й обрана форма подачі повідомлення, а також можливість підтримки постійної залученості користувача в життя віртуальної спільноти.

Специфічні особливості віртуального спілкування можуть варіювати залежно від форми спілкування, проте можна виділити низку рис, властивих віртуальній комунікації в цілому: «гібридна» форма комунікації, пріоритетність швидкого вираження думки, можливість анонімності¹.

У силу того, що Інтернет розвивається надзвичайно швидко, можна припустити появу нових інтерактивних форм спілкування, які будуть залучати до себе користувачів, зацікавлених в інтерактивній комунікації. Таким чином, комуніканти будуть освоювати нові, більш модні ресурси, залишаючи вже відомі. Так, однією з імовірних тенденцій є заміщення спілкування в чатах на спілкування у блогах або пріоритетність знаходження в соціальних мережах порівняно з комунікаціями у блогах.

Із прагматичної точки зору ключовою характеристикою будь-якої віртуальної комунікації є її мета. Той факт, що учасники групи в процесі свого міжособистісного спілкування знаходяться у довгостроковій взаємодії, дозволяє використовувати для опису даного феномену термін «спільнота». А те, що технологічною основою цієї взаємодії є Інтернет, дозволяє конкретизувати дане раніше визначення й вести мову вже про віртуальні спільноти. Важливо усвідомлювати, що ця форма об'єднання індивідів, заснована на комп'ютерно-опосередкованій комунікації, володіє низкою специфічних характеристик. Даний вид взаємодії відрізняється більш високим щодо традиційних спільнот (спілок, клубів, центрів) рівнем довіри й особливого роду близькістю учасників щодо один одного.

Підставою для такої спільноти та відкритості учасників віртуальних спільнот є збіг їх світосприйняття, схожий рівень освіти, а головне — схожі цілі й мотиви. Міжособистісна комунікація, яка виникла у кіберпросторі, надає своїм учасникам можливість для продовження спілкування поза віртуальним простором. Відносини, що зародилися в Інтернет-просторі, нерідко приводять до особистих зустрічей у ре-

¹ Див.: Применение фолксномической классификации для визуального ориентирования в базе электронных документов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nestor.minsk.by/sr/2008/08/sr80813.html.

альному світі й подальшого розвитку більш тісних зв'язків між людьми. Слід ще раз підкреслити той факт, що будь-яка віртуальна спільнота є добровільною. Чати й форуми є свого роду спрощеними віртуальними моделями реальних місць зустрічей, таких як клуб чи кав'ярня. Як наслідок, функціонування подібних віртуальних об'єднань багато в чому збігається з особливостями їх прообразів із реального світу.

Варто відзначити той факт, що у віртуальному середовищі, як і в реальному світі, формується певний набір норм та правил поведінки, специфічних стандартів спілкування. Проте з огляду на особливості нового виду спільнот та добровільності участі в них часто він обмежується лише умовами приєднання нового учасника до вже сформованої групи.

Зростаючу роль комп'ютерно-опосередкованих комунікацій і потребу у створенні віртуальних спільнот у сучасному суспільстві легко обґрунтувати необхідністю формування різноманітних інституціалізованих форм мережевої організації, які, на думку А. Лебедева, поєднували б у собі легкість вступу у процес спілкування і прості механізми для реалізації та контролю за формальними й неформальними правилами Інтернет-спільноти¹.

За прогнозами американської аналітичної фірми International Data Corporation (IDC), яка спеціалізується на дослідженнях ринку інформаційних технологій, кількість даних на планеті буде як мінімум подвоюватися кожні два роки аж до 2020 р. Вже зараз сучасна людина за місяць отримує й обробляє стільки інформації, скільки люди XVII ст. — за все життя. В одній тільки мережі Facebook щомісяця викладається 30 млрд нових джерел інформації. У 2011 р. загальний світовий обсяг згенерованих людством даних склав понад 1,8 зеттабайтів (1,8 трлн Гб), що в 57 разів більше, ніж піщинок на всіх пляжах Землі².

Стрімке розширення ролі нових інформаційних технологій, а головне — Інтернету, привело до збільшення «щільності» особистісних і міжгрупових комунікацій. Це дає можливість змінювати напрям по-

¹ Лебедев, А. В. Информационные технологии в контексте гуманитарного знания [Текст] / А. В. Лебедев // Культура: политика модернизации. — 2000. — № 1. — С. 3–19.

² Объем информации в мире будет удваиваться каждые пару лет [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://polit.ru/news/2013/05/14/jump_bigdata/.

току цих комунікацій, створюючи можливість трансформації соціальної структури суспільства¹.

Формат Інтернет-сервісів дозволяє швидко і просто ділитися короткими повідомленнями та посиланнями з іншими користувачами, не обтяжуючи авторів необхідністю оформлення думки. Ці цифри величезні, враховуючи, що в 2014 р. Інтернет нараховував близько 3 млрд користувачів по всьому світу. Можна сказати, що соціальні мережі стали однією з провідних платформ комунікації, які об'єднують і створюють комунікативні потоки, одночасно формуючи сильні та слабкі зв'язки між комунікантами, виробляють культурну дифузію й формують власні мовні одиниці й меми, які успішно резонують і поза віртуальним простором.

Із розвитком мобільних технологій і злиттям телефонної та веб-платформ особливе місце у віртуальних комунікаціях став займати мобільний Інтернет, у результаті чого користувачі можуть знаходитися в режимі он-лайн навіть далеко від своїх комп'ютерів, а деякі навіть віддають перевагу й використовують такий спосіб зв'язку для ведення своїх блогів і проєктів. Із розвитком мобільних технологій слід очікувати кардинального збільшення відсотка мобільного Інтернету в житті користувачів віртуальних комунікацій. А враховуючи ще й сучасні засоби поширення інформації, такі, як соціальні мережі та мікроблоги, не залишається сумнівів, що такий спосіб поширення новин перевершує за ефективністю будь-які ЗМІ або інформантства.

Інтернет вже не можна розглядати просто як глобальну комп'ютерну мережу. Сьогодні Інтернет — це платформа нового віртуального світу, «новий вимір», що існує поряд із реальним соціальним життям і відображає його особливості. У цьому середовищі поведінка людей регулюється іншими нормами моралі й етики, заснованими здебільшого на помилкових відчуттях анонімності й безкарності².

Здешевлюючи комунікації, Інтернет принципово спрощує процес організації різних масштабів і напрямів, децентралізує таким чином соціальне проєктування та його можливості. Очевидними інструмен-

¹ Див.: Заморкин, А. А. Виртуальные коммуникации как социокультурный феномен современности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Заморкин Антон Алексеевич. – М., 2013. – С. 94.

² Див.: Ксенофонтова, И. В. Специфика коммуникации в условиях анонимности: меметика, имиджборды, троллинг [Текст] / И. В. Ксенофонтова // Фольклор и Интернет : сб. ст. – М. : ГРЦРФ, 2009. – С. 285–293.

тами соціального проектування стали сайти, форуми та соціальні мережі. Вони дозволяють проектувати соціальні групи та цілі спільноти за будь-якими характеристиками (віковими, професійними, за інтересами тощо).

В умовах такого активного інформаційного обміну виникає новий тип культури, в якому зазнають перетворень майже всі історично освоєні форми взаємодії. Характеризуючи цю взаємодію, сучасні дослідники головними її властивостями вказують розширення соціальних інститутів, які формують простір віртуальних комунікацій і нелінійний спосіб їх існування¹. Експонентне зростання інформаційних технологій визначило основні трансформації у формах комунікації в основному завдяки їх повсюдній віртуалізації. Таким чином, багато видів професійної й соціально-культурної діяльності переходять у віртуальний простір. Саме завдяки віртуальним комунікаціям сьогодні здійснюються управління й функціонування суспільства, вони стали важливим інструментом, за допомогою якого реалізується влада. Світ повсякденності змінився завдяки інтерактивним комунікаціям, експансуючи можливості соціалізації, вони ускладнили способи конструювання моделей суб'єктивності й формування ідентичності². Такий крок у нову реальність створює додаткові проблеми, суттю яких стали принципи і норми адаптації людського мислення до умов технічно облаштованих та штучно створених соціальних груп і середовищ існування.

Кожна епоха відображає свій тип комунікації, породжує чільні культурні форми. Інформаційне суспільство відображає очевидну тенденцію до тотального домінування телекомунікаційних та інформаційних технологій. Тотальність інформаційно-комунікативних технологій та їх функції в життєдіяльності сучасного соціуму вказують на їх виняткову роль. Ці технології фактично створюють глобальну

¹ Див.: Прудникова, О. В. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс [Текст] : монографія / О. В. Прудникова. – Х. : Право, 2015. – 352 с.; Водопьянова, Н. А. Информационная культура как отражение процессов в социокультурной и образовательной сферах [Текст] / Н. А. Водопьянова // Фундамент. исслед. – 2006. – № 7. – С. 69–71; Культура в сучасних трансформаційних процесах [Текст] : монографія / М. М. Бровко та ін. ; відп. ред. М. М. Бровко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. – 395 с.

² Див.: Пашина, Н. П. Досвід політики ідентичності в полікультурних державах [Текст] / Н. П. Пашина // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Вип. 104 (1). – С. 178–182.

технологічну інфраструктуру, стають інформаційною суперсистемою життєзабезпечення всього людства. Його стабільне існування стає дедалі залежним від цих технологій, що являють собою базові форми реалізації соціального життя у сучасному світі. Технологічна оснащеність, таким чином, хоча і є умовою розвитку глобалізації, але формує характер аспектів її розвитку.

Технологічна частина глобалізації виявляється у феномені глобалізації технологій як мегатенденції, спрямованої на утворення глобального технологічного порядку. Унікальним він є, зокрема, тому, що подібні прецеденти відсутні в історії розвитку людства. Це стало можливим завдяки розвитку сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій, саме завдяки яким і виникає сама глобалізація та її аспекти.

Інформаційно-телекомунікаційні технології є підставою для глобалізації. Сьогодні вияв технологічності можна побачити і в політичних, і в економічних, і в культурних процесах, оскільки в наші дні вони все частіше формуються з ефектів від безпосереднього використання інформаційно-комунікативних технологій.

Передбачається, що в рамках глобалізації технологій інформаційно-комунікативні технології є найважливішими її агентами, переважно за допомогою яких вона й розвивається. Так, вони виступають інструментом глобалізації технологій, що так само визначає їх сучасне існування, тим самим вказуючи на ще одну роль — роль об'єкта її впливу. Таким чином, інформаційно-телекомунікаційні технології в цьому випадку виступають відразу у двох ролях — як об'єкт і як засіб технологічної глобалізації; реалізація інформаційно-комунікативних технологій методом самовпливу характеризує спосіб її реалізації.

Отже, глобалізація технологій в інформаційно-комунікативному контексті — це процес трансформації інформаційно-комунікативних технологій у систему планетарного масштабу. Технології у цьому процесі актуалізуються в полі практичної діяльності, а інформаційно-телекомунікаційні технології — через комунікацію. Технологічний компонент сучасних комунікацій представлений глобальними системами телебачення і радіомовлення, Інтернетом, мобільними телекомунікаціями. На понятійному рівні інформаційно-комунікативні технології — це сукупність технологій, що забезпечують обробку,

передачу, зберігання й виробництво інформації. Ці технології виявляються як інтегративні системи, функціонування яких здійснюється за рахунок діяльності людей, техніки, мереж та інформаційних ресурсів, що їх об'єднують. Виникнення на основі інформаційно-комунікативних технологій комунікативної інфраструктури соціуму приводить до якісних трансформацій його організації на глибинному рівні¹.

Комунікативна картина світу на початку ХХІ ст. зазнала низки якісних змін, що виражаються у швидкому розвитку унікального типу комунікації, названої мережевою. Такі характеристики мережі, як її принципова відкритість, відсутність централізації, багатопоточність, повторюваність, стільникова структура, що визначає єдність мережі, забезпечують домінуючі позиції для мережевої комунікації в сучасному комунікативному просторі. Переваги мережевої комунікації виявляють себе у процесі інформаційної глобалізації, що відіграє важливу роль у створенні світової спільноти.

Таким чином, можна стверджувати, що інформаційно-комунікативні технології є одним із головних засобів, оскільки саме вони близькі до феномену комунікації як до способу існування суспільства. Його існування утверджується на основі спільної дії індивідів і утворюється за допомогою безперервного відновлення й підтримання контактів між людьми. Комунікативне ядро соціуму утворює сферу усталених значень конвенційного характеру. У цьому сенсі розвиток інформаційно-комунікативних технологій змінює всю комунікативну структуру суспільства, таким чином змінюючи всю фактуру останнього. Порядок комунікативних змін суспільства викликаний стрімким розвитком інформаційно-комунікативних технологій, відкриває сутність змін, що відбуваються всередині нього.

Глобалізація інформаційно-комунікативних технологій виділяє не тільки масштаб інтеграції світової спільноти, а й якість цієї інтеграції, що логічно позначається й на природі соціального. Зростаюча роль сучасних інформаційно-комунікативних технологій у суспільстві приводить до сильної технологізації соціальних комунікацій, що позначається на зростанні технологізації самої соціальної сфери. Ця ситуація найбільше виявляє себе у повсякденному житті віртуальних

¹ Див.: Тоффлер, Э. Футурошок [Текст] : перевод / Элвин Тоффлер. – СПб. : Лань, 1997. – 461 с.

соціумів, для яких головним принципом інтеграції є просто здійсненість доступу індивіда до інформаційно-телекомунікаційних технологій¹.

Віртуалізуючись, сучасне суспільство не припиняє свого існування, а змінюється. Технології віртуальної реальності опосередковані комп'ютерно, створені імперативом раціоналізації суспільства, виявилися найефективнішими інструментами його симуляції. І тепер імператив симуляції приводить до перетворення віртуальних комунікацій в інфраструктуру будь-якої людської дії і переміщення логіки віртуальної реальності у статус парадигмальної для цього дії. Таким чином, визначається роль технологій віртуальних комунікацій: вони являють собою інфраструктуру віртуалізації суспільства за допомогою мережі Інтернет. Інтернет — це середовище і засіб існування, яке знаходиться поза суспільством, існує ніби без нього, якщо трактувати суспільство в класичному для соціальної філософії розумінні як систему інститутів. Нормативна структура суспільства не бере участі в процесі комунікацій, що відбуваються через Інтернет. При цьому важливо відзначити, що інституційна структура опосередковано здійснює вплив на Інтернет, а саме:

- Інтернет як комплекс технічних засобів надає соціальним інститутам основу для здійснення комунікативних функцій;
- Інтернет перетворився у глобальний історичний і соціокультурний феномен тільки після того, як він став зручною платформою для неінституціоналізованих, непідконтрольних суспільству комунікацій;
- в Інтернеті традиційні соціальні інститути не можуть функціонувати як нормативні структури, а існують у ньому як образи, що піддаються трансляції і такі, якими можливо керувати.

Інституційність в Інтернеті симулюється, а комунікації набувають вигляду інституціоналізованих дій, якщо це потрібно звичкам і стандартам сприйняття комунікантів.

Комунікації, опосередковані Інтернетом, не орієнтовані на групові та інституціональні норми, що визначають діяльність людей у їх повсякденному житті. Навіть більше, Інтернет — це середовище, в якому розвиваються віртуальні спільноти, альтернатива реальним

¹ Див.: Заморкин, А. А. Виртуальные коммуникации как социокультурный феномен современности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Заморкин Антон Алексеевич. – М., 2013. – С. 105.

спільнотам. Активність Інтернет-комунікантів, їх сили і час зазнають змін орієнтування із звичайних взаємодій із реальними колегами, друзями, сусідами і родичами на комунікації, опосередковані віртуально, що дозволяє їм являти собою взаємодію віртуального Его з настільки ж віртуальними партнерами. Таке спілкування за допомогою Інтернету приваблює багатьох своєю знеособленістю, а також здатністю конструювати й перетворювати віртуальну особистість. Інтернет-комунікації пропонують свободу самоідентифікації: віртуальне ім'я, статус, звички, переваги і вади. Однак разом з цим відбуваються і відчуження, втрата реального статусу. Інтернет — це засіб перетворення особистості як індивідуальної характеристики і особистості в масштабі історичного та соціокультурного феномену. Варто відзначити, що особистість — це новоєвропейський соціокультурний феномен. Так, ще 5 століть тому не існувало поняття особистості як суспільного явища. Такі характеристики особистості, як персональний стиль виконання соціальної ролі в суспільстві, стабільна самоідентифікація тощо, активними користувачами віртуальних комунікацій губляться; неусвідомлено або свідомо ними формується мінлива або розмита ідентичність. Відбувається віртуалізація не тільки суспільства, а й породженої ним особи¹.

Сучасне суспільство несе у своїй структурі волю до віртуальності. Наслідком конкуренції і взаємодії образів-стилізацій стає поява нових нерівностей. У свою чергу, вони перетворюють звичну стратифікаційну структуру. Успішно маніпулюючи віртуальними образами або просто залучений у процес індивід зазвичай набуває досить високого соціального статусу. В результаті дана людина орієнтується на імператив віртуалізації суспільства і у власних практиках. Ті ж, чії практики спрямовані на позавіртуальне суспільство, з великою ймовірністю виявляються в нижніх шарах стратифікаційної піраміди.

У контексті цього досить цікавою уявляється модель сучасного суспільства, запропонована М. Паетау у рамках розробленої ним теорії «віртуалізації соціального». В основі лежить сформульована Н. Луманом пропозиція про розгляд суспільства як глобальної комунікативної системи. Паетау вважає формування гіперпростору мережі Інтернет результатом застосування суспільством сучасних форм взаємодії з ме-

¹ Див.: Baumann, S. *Cybercultures: Cultures in Cyberspace Communities* [Текст] / Sabine Baumann. – Oxford : Inter-Disciplinary Press, 2012. – 300 p.

тою самовідтворення — «аутопойезису»¹. Одночасно з традиційними формами комунікації — «реальною» організацією й інтеракцією, комп'ютерно-опосередкована взаємодія відіграє помітну роль у створенні соціальності. Зміни суспільства розглядаються як структурна диференціація системи, поштовхом для якої послужили віртуальні аналоги традиційних комунікацій. Теза про перманентну структурну диференціацію займає настільки важливе місце у системній теорії, як уявлення про постійне зростання продуктивних сил у марксистському історичному матеріалізмі. Це дає дослідникам даної проблеми підстави для аналізу феномену віртуалізації як нового системного ефекту.

Сучасне суспільство набуває все більше спільного з віртуальною реальністю. Це дозволяє з повною впевненістю говорити про віртуалізацію соціуму й застосовувати аналогічні характеристики при дослідженні цих двох понять. Можна вважати, що віртуалізація являє собою будь-яку підміну реальності її образом (симуляцією). При цьому симуляція, що заміщає, необов'язково має бути сформована за допомогою комп'ютерних технологій. Єдиною обов'язковою умовою є застосування у процесі формування віртуальних моделей логіки віртуальної реальності. Наприклад, під віртуальною економікою розуміють як процес ведення обліку та контролю операцій за допомогою спеціалізованих комп'ютерних програм і Інтернету, так і економіку, в якій спекуляції на біржі перевищують матеріальне виробництво. У свою чергу, віртуальною політикою можна вважати як агітацію в соціальних мережах, так і боротьбу за владу за допомогою теледебатів і рекламних акцій².

У постмодерністську, постіндустріальну епоху перетворення суспільства набуває іншого характеру, ніж передбачуваний теоретиками інформаційного суспільства³. Їх моделі, як і моделі віртуалізації Вейнстейна, Крокера, Бюля і Паетау, ґрунтуються на стереотипному розумінні суспільства як системи інститутів. Інституційне суспільство,

¹ Луман, Н. Общество общества [Текст]. Ч. I. : Общество как социальная система / Н. Луман. – М. : Логос, 2011. – С. 162.

² Див.: Вартанова, Е. Л. Новые проблемы и приоритеты цифровой эпохи [Текст] / Е. Л. Вартанова // Информ. о-во. – 2001. – № 3. – С. 50–56.

³ Див.: Соціальні та політичні конфігурації модерну: політична влада в Україні та світі [Текст] : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 3–4 черв. 2015 р. / уклад.: Г. Дерлуг'ян, А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. – К. : Талком, 2015. – 410 с.

таким чином, фактично є тією об'єктивною і стійкою складовою людського життя, яку можна іменувати реальністю. Але, як показали свого часу П. Бергер, Т. Лукман та М. Вебер, інституційний устрій — це соціально-історична реальність, результат самовідчуження людини¹. Останніми десятиліттями перетворення цієї реальності у віртуальну, можна сказати ефемерну, характеризується таким постмодерністським принципом, як «anything goes» (дозволено все), і перш за все визначається її історичністю. Так, в епоху постмодерну людська сутність стає відчуженою у віртуальну, а не в соціальну реальність, причому багато в чому завдяки сучасним способам комунікацій. Мова в даному випадку йде не тільки про кіберпанків, які вже розчинилися в стрімкій експансії віртуального і для яких розчинення у світі комп'ютерних комунікацій та симуляцій, «бродяжництво» Інтернетом перетворилося в сенс життя, а про рішучу більшість людей, для яких віртуальні комунікації не так давно були досить далекими. У віртуальній реальності будь-якого роду людина має справу не з чимось реальним, а з проекцією, симуляцією. Індивід в епоху модерну, що знаходиться в соціальній реальності, сприймає її серйозно, як даність, у якій він змушений жити. В епоху постмодерну, занурюючись у віртуальність, людина захоплена «проживанням» у ній, усвідомлюючи її умовності та механізми її параметрів. Перспектива того, що взаємодії між людьми перейдуть у форму відносин між проекціями, і є перспективою віртуалізації суспільства. У рамках такої перспективи і виникають умови для сприйняття суспільних змін крізь призму відмінностей між старим і новим типами соціальної організації на основі дихотомії «віртуальне/реальне»².

¹ Бергер, П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания [Текст] / Питер Бергер, Томас Лукман. — М. : Моск. филос. фонд, 1995. — 322 с.; Вебер, М. Избранное. Образ общества [Текст] : пер. с нем. / Макс Вебер. — М. : Юрист, 1994. — 702 с.

² Див.: Дзьобань, О. П. Віртуальна реальність: метафізичний сенс [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2012. — Вип. 2 (12). — С. 97–104; Лугуценко, Т. В. Людина в структурі комунікативної реальності як суб'єкт віртуального простору [Текст] / Т. В. Лугуценко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ІПП «Видво «Гілея»», 2014. — Вип. 81 (2). — С. 179–183; Прудникова, О. В. Антропологічні обрії інформаційної культури віртуального простору [Текст] / О. В. Прудникова // Політологічний вісник : зб. наук. пр. — К. : ВАДЕКС, 2014. — Вип. 75. — С. 71–80.

Вважаємо за потрібне звернути увагу на ще один важливий у філософському плані аспект. Віртуальна комунікація є досить новим культурним явищем, тому в цьому середовищі ще не встигла сформуватися суворая система етико-моральної регуляції. Деякі дослідники навіть ведуть мову про віртуальну комунікацію як реалізацію лібертаріанського, або навіть анархічного ідеалу¹. Даний вид комунікації, завдяки специфічним характеристикам, надає своїм учасникам унікальні можливості для самовираження й особистої свободи, які певною мірою суперечать природі людини. Це призводить до виникнення помітної кількості етичних проблем як прикладного, так і загально-теоретичного рівня². Прикладами цього може слугувати поширення в Інтернеті порнографії, матеріалів, що пропагують насильство³, факти порушення авторського права й технологічне піратство, а також неодноразові випадки вторгнення у приватне життя, агресивна й примусова Інтернет-реклама.

Сучасна людина живе у просторі тотальної комунікації. Розвиток нових комунікативних технологій, поширення віртуальних спільнот дозволяє говорити про формування так званого постіндустріального суспільства. Поява такого суспільства прогнозувалася в роботах таких відомих соціологів, як Д. Белл, Е. Тоффлер, Т. Стоуньєр, М. Постер, А. Турен. Головною особливістю постіндустріального суспільства, на їхню думку, є переважання інноваційної складової, що базується на розповсюдженні й споживанні інформації, а не матеріальне виробництво. Саме тому низка дослідників поряд із терміном «постіндустріальне» використовують поняття «інформаційне суспільство». Варто відзначити, що Д. Белл у своїй книзі «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» розглядає три технологічні революції, кожна з яких

¹ Див.: Заморкин, А. А. Виртуальные коммуникации как социокультурный феномен современности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Заморкин Антон Алексеевич. – М., 2013. – С. 90.

² Див.: Данильян, О. Г. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2014. – № 1 (10). – С. 16–25; Дзьобань, О. П. До проблеми морально-етичних аспектів інформаційного суспільства [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2013. – Вип. 5 (19). – С. 104–114.

³ Див.: Дзьобань, О. П. Інформаційне насильство: змістовний аспект [Текст] / О. П. Дзьобань, О. Ю. Панфілов, С. М. Соболева // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2016. – № 1 (28). – С. 136–151.

приводила до трансформації існуючого суспільства. Тут дослідник говорить про те, що саме створення комп'ютера у ХХ ст. стало технологічним поштовхом для переходу від індустріального до постіндустріального суспільства.

Схожу точку зору висловлює і Е. Тоффлер, ведучи мову про три «хвилі» розвитку суспільства. Першою, на думку дослідника, була аграрна хвиля, другою — індустріальна, пов'язана з промисловою революцією, а третьою — інформаційна. Саме остання хвиля привела до формування суспільства, заснованого на інформації та знаннях.

Однак сучасне інформаційне суспільство помітно відрізняється від теоретичних уявлень дослідників, що сформувався на початку його становлення. Сьогодні багато соціологів і філософів говорять про комунікації, а не інформацію саму по собі, як про смислотворчий базовий елемент постіндустріального суспільства. Зокрема, Д. Іванов висловлює цікаву думку, що «в сучасному нам суспільстві саме ця операція трансляції (комунікація) є визначальною, домінуючою ланкою в тріаді повідомлення — комунікація — інтерпретація. Сьогодні створюється аж ніяк не більше інтелектуальної продукції або знання, ніж в античності або середньовіччі... Принципова відмінність полягає в іншому — зараз незмірно більше комунікацій»¹.

Тут відкривається суттєвий філософський момент. Справа в тім, що багато творців теорій постсучасного суспільства воліють вести мову про якусь нову когнітивну людину, що мало не фізіологічно відрізняється від людини традиційної. Утім поряд із прогресуючою кількістю засвоєваної сучасною людиною інформації, її знаннева якість не зростає, більше того, можливо стверджувати навіть про її зниження, що виражається у так званому «кліповому мисленні», заснованому на інформаційному надлишку, який не супроводжується умінням узагальнювати й аналізувати інформацію, що пояснюється зниженням рівня самостійного мислення². Так що людина фізіологічно залишилася тією ж, однак при зростанні обсягів інформації сьогодні наявне зниження її якісного засвоєння.

¹ Іванов, Д. В. Императив виртуализации. Современные теории общественных изменений [Текст] / Д. В. Иванов. — СПб. : Изд-во СПбГУ, 2002. — С. 90.

² Див.: Дзьобань, О. П. Філософія інформаційних комунікацій [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. — Х. : Майдан, 2012. — 224 с.; Він же. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. — Х. : Майдан, 2013. — 360 с.

Таким чином, віртуалізація соціальної реальності як наслідок розвитку інформаційних технологій і як соціокультурна характеристика інформаційного суспільства робить неминучим підвищення значущості віртуальних комунікацій у суспільстві. Це веде до віртуалізації як міжособистісних, так і соціетальних взаємодій, посилює соціокультурну диференціацію в суспільстві, створюючи мультиконтентний простір масових комунікацій. Різноманітна тематика мережевих ресурсів повністю відображає різноманітність реального життя, а сам Інтернет вже давно злився зі всіма сферами життя суспільства. Поширеність Інтернету створила ідеальні умови для зростання в новому середовищі принципово нових способів комунікації, однаково потужно застосованих до політики, науки, бізнесу, повсякденного спілкування й розваг.

Віртуальні комунікації — інноваційні, опосередковані Інтернетом технології культурної комунікації в сучасному суспільстві — забезпечують безмежний, мобільний інтерактивний, мультисуб'єктний за характером і універсальний за змістом процес соціокультурної взаємодії, що має як позитивні, так і негативні сторони¹. Важливо те, що віртуальні комунікації стають сьогодні дієвим фактором, під впливом якого якісно змінюється як суспільна свідомість, так і сама соціальна система, і врахування цього фактора, який дедалі нарощує свою силу, у філософських концепціях є необхідним для контролю за соціальною динамікою, управління нею, поєднання теоретичних конструктів із соціальною практикою.

Віртуальні комунікації можуть виступати і як засіб, що обмежує процес саморозуміння, і як такий, що сприяє йому. І наскільки зняття подвійності сприятиме подальшому позитивному подоланню відчуження, залежить перш за все від якості цього засвоєння, а саме від дотримання людиною деяких умов. Завдяки цьому з'являється доступ до віртуальних комунікативних ресурсів як засобу самовизначення, який максимально сприяє саморозумінню².

¹ Див.: Жданенко, С. Б. Соціальна комунікація в умовах інформаційного суспільства [Текст] / С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2016. – № 1 (28). – С. 36–48.

² Медіа та філософія: грані взаємодії [Текст] : монографія / [А. П. Алексеєнко, М. В. Бейлін, Л. М. Газнюк та ін.] ; за ред. Л. М. Деніско, С. О. Заветного. – Харків : Право, 2017. – 258 с.

Інформаційно-культурний континуум зумовлює наявність базових для всіх учасників комунікації тем спілкування, умови комунікації, джерела її сенсів, на яких базуються сформульовані у процесі комунікативної взаємодії точки зору, що дозволяє узгодити екзистенційні потреби й інтереси суспільних суб'єктів.

1.3. Інформаційно-комунікативні технології як базовий фактор інформаційного суспільства

Інформаційно-комунікативні технології посідають одне з чільних місць у сучасному інформаційному соціумі. Практично кожна людина сьогодні активно користується глобальною мережею (Internet) з метою пошуку й обробки інформації за допомогою персонального комп'ютера або улюбленого гаджета. Сьогодні важко уявити собі життя без обчислювальної техніки. Жодна галузь людської діяльності не може обійтися без сучасних інформаційних технологій, що займають домінуюче місце у всіх сферах людської діяльності.

Залежність людини від інформації породила величезний ринок інформаційно-комунікативних технологій, який продовжує нестримно зростати. Найбільш динамічним сегментом світового ринку ІТ є програмне забезпечення, одне із стратегічних напрямів якого займають хмарні технології, аналітика великих об'ємів даних, інтеграція мобільних пристроїв і технологій соціальних мереж в корпоративне середовище.

Використання відкритих інформаційних систем, розрахованих на використання всього масиву інформації, доступної в даний момент суспільству в певній його сфері, дозволяє удосконалити механізми управління суспільним устроєм, сприяє гуманізації і демократизації суспільства, підвищує рівень добробуту його членів. Процеси, що відбуваються у зв'язку з інформатизацією суспільства, сприяють не лише прискоренню науково-технічного прогресу, інтелектуалізації всіх видів людської діяльності, але і створенню якісно нового інформаційного середовища соціуму, що забезпечує розвиток творчого потенціалу індивіда. Приймаючи й активно використовуючи новітні інформаційні технології, особистість знаходить мож-

ливість комунікативної взаємодії, реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Кульмінацією цифрової революції, яка обумовлена розвитком інформаційних комунікативних технологій, виступає можливість здійснення всіх видів соціальної комунікації (масова, міжособистісна, в малих групах) на всіх технологічних рівнях: письмова, вербальна, аудіовізуальна, мережева комунікація тощо. Цей процес реалізується в рамках конвергенції. Конвергенція виступає однією з ключових тенденцій ІТ-галузі, забезпечуючи якісно новий рівень інтеграції технологій на основі зближення функціональних властивостей систем різних класів і істотного розширення спектра ІТ-інфраструктури. Представлені на ринку конвергентні рішення можна умовно розділити на три групи. Перша група — системи, призначені для вирішення певних завдань і оптимізовані для досягнення максимальної продуктивності. Прикладами таких систем можуть служити Oracle Exadata, призначена для максимальної продуктивності СУБД Oracle; Oracle Exalogic, оптимізована з цією ж метою для додатків сімейства Oracle Fusion Middleware і тих, що працюють на сервері додатків Oracle Weblogic; Oracle Exalytics для максимальної продуктивності систем бізнес-аналізу Oracle Business Intelligence. Друга група — системи, оптимізовані для простоти використання. Прикладом такої системи є Oracle Database Appliance, що дозволяє в найкоротші терміни (кілька годин) розгорнути відмовостійку систему з СУБД Oracle, при цьому для її обслуговування не обов'язкова дуже висока кваліфікація адміністраторів. Таким чином, її можна використовувати тим замовникам, які потребують вирішення проблем відмовостійкості, але не мають в силу різних причин високої кваліфікації в цій галузі. Oracle Big Data Appliance дозволяє в найкоротші терміни розгорнути багатовузловий ефективний кластер для обробки надвеликих обсягів даних (Big Data). Третя група — системи, які не оптимізовані під вирішення якогось одного завдання, але дозволяють працювати з додатками з інтегрованими функціями телефонії.

Така інтеграція дозволяє зв'язати основний канал взаємодії зі споживачами та партнерами з численними інформаційними, математичними моделями і з аутсорсинговими послугами. Створення і використання смартфонів (наприклад, BlackBerry, iPhone) є одним із ключових прикладів конвергенції, в якому один пристрій має декілька функцій і різних додатків: вони об'єднують соціальні мережі, електронну по-

шту, відео, традиційний стільниковий телефон і в буквальному сенсі можуть розміщуватись в кишені¹.

Інтернет і інші телекомунікаційні мережі мають величезний вплив на стратегії розвитку майбутньої людської взаємодії і комунікації. Завдання, яке стоїть перед філософами: зрозуміти, як зміни, що відбуваються, впливають і будуть продовжувати впливати на всі аспекти соціального життя людини. Йдеться про розуміння як позитивних, так і негативних наслідків такого впливу. В умовах становлення цифрового суспільства мережа Інтернет виконує функцію інтеграції людства через витіснення безпосереднього людського спілкування штучними формами соціальної комунікації, які формуються у віртуальному просторі і приводять до зміни повсякденної соціальної взаємодії індивідів і соціальних груп — інформаційної комунікації. На думку Ю. Габермаса, комунікація між людьми здійснюється в трьох сферах. Перша — сфера об'єктивного (маніпулювання об'єктом). Друга — соціальна (спілкування з людьми). Третя — сфера суб'єктивного (вираження себе). Дії в цих сферах виражаються в мові. У своїй теорії комунікативної дії Ю. Габермас протиставляє інструментальну дію дії комунікативній, за якої взаємодія (принаймні двох) індивідів впорядковується згідно з обов'язковими нормами. Інструментальна дія орієнтована на успіх, комунікативна — на взаєморозуміння діючих індивідів, їх консенсус. Ця згода щодо ситуації і очікуваних наслідків заснована, швидше, на переконанні, ніж на примусі². Вона передбачає координацію тих зусиль людей, які спрямовані саме на взаєморозуміння. Нове розуміння раціональності пов'язане з «лінгвістичним поворотом» у філософії і соціальних науках, який маніфестує перехід класичного раціоналізму до комунікативної парадигми. За такого підходу раціональність зосереджується не в сфері розуму, а в мовних формах взаєморозуміння. Ю. Габермас розрізняє раціональність інструментальну і комунікативну. Проблеми, що виникають на тлі комунікацій і інформаційних взаємодій, посилюються такими процесами, як цифровий розрив (бар'єр, прірва) — обмеження можливостей соціальної групи через відсутність у неї доступу до сучасних засобів комунікації в силу різних причин економічного, ідеологічного та інших характерів.

¹ Див.: Некрасова, Е. Конвергенция ИТ [Текст] / Е. Некрасова // Компьютерра. – 2012, окт. – № 10 (118). – С. 24–26.

² Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – 379 с.

З'явилося таке поняття, як «цифрова нерівність». На тлі привілеїв, які отримує людина з розвитком цифрових технологій, виникають побоювання з приводу напруженої конкуренції з метою здійснення контролю над цифровими технологіями. Цифрова перевага посилює можливість невеликої групи людей мати домінуючий вплив на рішення щодо подальшого використання глобальних ресурсів. Курс технологічного інформаційного розвитку формується людьми з невизначеними інтересами і цілями, тому необхідно осмислити перш за все те, що потрібно побудувати суспільству в майбутньому, і виходячи з цього розробляти і впроваджувати нові технології і способи, які приведуть до наміченої мети. У зв'язку з цим відзначимо, що особливо важливим аспектом сучасних технологічних інновацій є пошук нових способів зберігання, обробки, транспортування і відображення інформації. Інформаційні технології розвиваються настільки стрімко, що передбачити майбутні соціальні та економічні наслідки впровадження і поширення нових інформаційних і комунікативних технологій досить важко, і ці побоювання створюють серйозну проблему. Ульріх Бек називає сучасне суспільство суспільством ризику. Суспільство ризику можна розглядати як вид суспільства індустріального, оскільки більшість з існуючих ризиків, на думку У. Бека, пов'язані з індустріальним розвитком.

Процес модернізації приводить до свободи від традиційних взаємозв'язків, наприклад, вплив класового становища не є визначальним, індивід стає більш незалежним від нього. У. Бек стверджує, що «місце спільності потреби займає спільність страху». На зміну залежно від традиційних зв'язків приходить залежність від ринку праці та споживання, страх від екологічних катастроф, бажання позбутися небезпеки. Ця мета є вкрай негативною, тому що це не прагнення до кращого, а спроба уникнути гіршого¹. Репресивний соціальний і антропологічний вплив взаємодії науки і техніки актуалізує панування техносфери. Науковість претендує на статус єдиного типу раціональності. За таких умов, згідно з Ю. Габермасом, необхідно формувати комунікативну раціональність, бо комунікація рівноправних сторін — основа суспільного життя; інтерес і інтеракція (взаємодія суб'єктів) — елемент комунікації. Комунікативна дія виступає в ролі наукоподібної раціональ-

¹ Бек, У. Общество риска на пути к другому модерну [Текст] / У. Бек. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.

ності, і примусові сторони суспільного життя можуть бути компенсовані розвитком комунікативної демократії, заснованої на комунікації, яка вільна від примусу. Зв'язок комунікації і дії здійснюється таким чином: комунікація націлена на здійснення дії, дія так само має комунікативну сторону. Ю. Габермас когнітивізм, універсалізм і формалізм виводить із морального принципу, який обґрунтовує засобами етики дискурсу. Зміст цього принципу він розкриває таким чином: «кожна дієва норма має задовольняти тим умовам, що прямі й побічні дії, які ймовірно можуть виникнути для задоволення інтересів кожного окремого індивіда, можуть бути без будь-якого примусу прийняті усіма, кого вона стосується»¹.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій обумовлено інтеграцією телекомунікаційних і комп'ютерних технологій. Спочатку ці дві технології були розроблені і використовувались у різних напрямках. Сучасний етап у розвитку інформаційних і комунікативних технологій пов'язаний із заміною аналогового режиму обробки інформації більш надійним, гнучким і потужним, який здійснюється в цифрових системах. Наступні покоління сучасних супутників будуть сумісні зі стандартами інтегрованих цифрових мереж. Інформаційні та комунікативні технології (ІКТ) охоплюють усі технології, що дозволяють обробку інформації і забезпечення різних форм зв'язку. Розвиток інформаційних технологій здійснюється на базі конвергенції. Конвергенція — це зближення технологій, яке формує нові способи обробки інформації (наприклад, цифрові маніпуляції звуками і зображеннями), що робить інформаційні пристрої багатофункціональними. Наприклад, персональний комп'ютер, телевізор і телефон інтегруються в мультимедійну станцію.

Основні причини для розвитку інформаційно-комунікативних технологій були пов'язані із проблемами, пов'язаними з викликами, що виникли після Другої світової війни. Тому більшість нововведень в електронній обробці даних і телекомунікаційних технологій значною мірою стимулювалося потребами військових операцій. Військові дії перш за все передбачають збір, передачу та обробку інформації. Практично всі сучасні системи зброї засновані на розгортанні передових інформаційних систем обробки інформації. Для оптимізації продук-

¹ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – С. 179.

тивності системи зброї (точність в орієнтації і т. ін.), багато елементів обладнання містять смарт-компоненти. Цифрові технології поліпшили здатність до спостереження і виявлення, а також управління і зв'язку. Військові інтереси мотивували формування перших електронних мереж і їх конструкцій. У наш час існують різні системи супутникової навігації, одна з найбільших GPS належить Міністерству оборони США. Ця система забезпечує вимірювання відстані, часу, визначає місцезнаходження у всесвітній системі координат WGS 84, дозволяє в будь-якому місці Землі (виключаючи приполярні області), майже за будь-якої погоди, а також у навколосемному космічному просторі визначати місце розташування і швидкість об'єктів.

Спочатку ця система розроблялась як військовий продукт, зараз активно використовується з науковою і цивільною метою. GPS складається з трьох основних сегментів: космічного, керуючого і того, що призначене для користувача. Космічний сегмент складається з 32 супутників, які обертаються на середній орбіті Землі. Керуючий сегмент являє собою головну керуючу станцію і кілька додаткових станцій, а також наземні антени і станції моніторингу, ресурси деяких поєднуються з іншими проектами. Призначений для користувача сегмент представлений тисячами приймачів GPS, що знаходяться у користуванні військових США і десятками мільйонів пристроїв, власниками яких є звичайні користувачі¹. Супутникова система ГЛОНАСС, що належить Міністерству оборони Росії, до 2002 р. практично повністю занепала, у наш час знаходиться у стадії розвитку².

Технічна конвергенція призвела до концентрації ключових інформаційних послуг у руках декількох мегапровайдерів. Боротьба за контроль у найбільш динамічному секторі економіки у світі ще не завершена, найбільші світові компанії потребують цифрових технологій, які замінять мідні дроти, що традиційно використовуються в телефонних системах на волоконно-оптичні кабелі та нові супутникові системи. Це, у свою чергу, потребує розробки нових комутаторів і нового програмного забезпечення, щоб управляти безпрецедентно великим потоком інформації. Ці процеси актуалізують важливі питання в сфері політики, економіки, піднімають на порядок денний проблеми централізації, доступу до інформаційних ресурсів і їх контролю.

¹ NAVIGATION CENTER [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.navcen.uscg.gov/?pageName=GPS>.

² ГЛОНАСС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glonass-iac.ru/>.

У цьому аспекті актуалізуються моральні питання. Цифрові технології дозволять без обмежень образити мільйон чоловік, здійснювати акти маніпуляції свідомістю тощо. Зокрема, моральні проблеми, пов'язані з упровадженням цифрових технологій, визначають коло питань, які мають стосунок до інтелектуальної власності й конфіденційності. Транснаціональний характер цифрових мереж створює ситуації, в яких інформація може бути перехоплена і використана з корисливою метою. Це створює базу для вторгнення у приватне життя людей, перехоплення аудіо-, відеоматеріалів, отримання доступу до електронної пошти, моніторинг відображення відеоклемами (наприклад, щоб перевірити ефективність роботи персоналу), а також широке поширення прослуховування телефонів.

Нові інформаційно-комунікативні технології можуть істотно посприяти соціальним і культурним змінам. Приміром, розробка і впровадження таких діагностичних методів, як генетичний скринінг, дозволить розкривати інформацію про майбутні захворювання, через що існує небезпека втрати роботи, якщо фірми зможуть продавати генетичні профілі страховикам і роботодавцям. Також цифрові технології можуть сприяти деяким країнам стати вразливими для зовнішніх сил, які можуть підірвати їх суверенітет. Цифрові технології мають ризики. Помилки у програмному забезпеченні, технологічні проблеми можуть призвести до авіакатастрофи, смерті пацієнтів, банкрутства компаній тощо. Хто має брати на себе відповідальність за збої цифрових систем: виробники обладнання, розробники програмного забезпечення, користувачі? Відповіді на ці питання ускладнюються, коли рішення приймаються електронними засобами, інтелектуальним програмним забезпеченням або базуються на основі інформації, наданої експертними системами. Нарешті, нові моральні проблеми виникають при можливості об'єднання людей і електронних систем, у кібернетичні організми. Риси, що розмежовують людські й нелюдські системи, починають розмиватися і виникають питання з приводу моральних підстав цього нового існування.

Ю. Габермас у роботі «Майбутнє людської природи» досліджує етичні питання в контексті розвитку нових технологій. Він ставить питання: як нам слід розуміти самих себе, хто ми є і ким хочемо бути?¹

¹ Хабермас, Ю. Будущее человеческой природы [Текст] / Ю. Хабермас. – М. : Весь Мир, 2002. – С. 3.

Відповіді на ці питання, на думку Ю. Габермаса, лежать у площині моральних переконань, які ефективно обмежують волю лише в тому випадку, якщо вони вкорінені в етичному саморозумінні, що сполучають турботу про власний добробут із зацікавленістю в справедливості. Ю. Габермас виводить, що деонтологічні теорії, що з'явилися після Канта, цілком вичерпно пояснюють, як слід обґрунтовувати і застосовувати моральні норми; але на питання про те, чому ми взагалі повинні бути моральними, вони відповісти не можуть. Ключовими темами в міркуваннях Ю. Габермаса виступає преімплетаційна діагностика і дослідження стовбурових клітин, які, на його думку, однаковою мірою наближаються до нас із далекої перспективи самоінструменталізації і самооптимізації, яку людина, виходячи з біологічних основ свого існування, повинна постійно понятійно осмислювати. Тут актуалізуються проблема нормативного взаємозв'язку між морально заповіданою і гарантованою правом недоторканністю особистості і невідчужуваністю іншим особам природно зростаючого модусу її тілесного втілення¹. «Бурхливий прогрес молекулярної генетики все більш залучає до сфери біотехнологічного втручання те, чим ми є “за природою”. З позиції експериментальних природничих наук ця технізація людської природи лише продовжує відому тенденцію прогресуючого підпорядкування людині природного навколишнього середовища. І як тільки технізація долає кордони між “зовнішньою” і “внутрішньою” природою, то, виходячи з перспективи життєвого світу, зрозуміло, змінюється і наше ставлення до самих себе»².

На тлі стандартних стратегій розвитку інформаційних технологій: збільшення швидкості, мініатюризації, більш ефективного використання енергії, великої місткості і зниження витрат, на додаток до цих тенденцій розвиваються нові розробки, такі як оптичний комп'ютер, який обробляє інформацію за допомогою світлових хвиль замість електричних імпульсів. Універсальні цифрові волоконно-оптичні мережі можна об'єднати з бездротовими мережами для розширення комунікативного потенціалу, що, у свою чергу, відкриває горизонти для розвитку інтелектуальних систем. Так звана «розумна» технологія все частіше використовується у виробництві роботів, які можуть заміню-

¹ Хабермас, Ю. Будущее человеческой природы [Текст] / Ю. Хабермас. – М. : Весь Мир, 2002. – С. 13.

² Там само. – С. 14.

вати ручну працю. Розвивається технологія паралельної обробки, при якій кілька процесорів працюють одночасно над кількома завданнями, що відкриває перспективу для інновацій у сфері штучного інтелекту: оптичне розпізнавання символів, аналізу зображень тощо. Розвиток так званих нейронних мереж (паралельні обчислення) здатен імітувати структуру людського мозку. Штучні нейронні мережі являють собою систему з'єднаних і взаємодіючих простих процесорів — штучних нейронів¹. Кожен процесор такої мережі має справу тільки з сигналами, які він періодично отримує, і сигналами, які він періодично посилає іншим процесорам. З'єднані в досить велику мережу з керованою взаємодією, такі локально прості процесори разом здатні виконувати досить складні завдання. Така мережа, в основному, використовується як алгоритм для робототехніки. Нейронні мережі у звичайному сенсі не програмуються, а навчаються. Звичайні комп'ютери використовують алгоритмічний підхід, тобто комп'ютер виконує набір інструкцій для того, щоб вирішити завдання. Якщо не відомі конкретні кроки, яких має дотримуватися комп'ютер, то завдання не може бути вирішене. Комп'ютери були б набагато корисніші, якби вони могли вирішувати завдання, конкретні кроки з вирішення яких — невідомі. Нейронна обробка інформації подібна тій, що здійснюється в головному мозку. Нейронні мережі здатні вчитися на прикладах. З другого боку, вони не можуть бути запрограмовані для виконання конкретного завдання, більше того, якщо мережа умовно може сама дізнатися, як вирішити проблему, її робота може бути непередбачуваною.

Тому нейронні мережі і звичайні алгоритмічні комп'ютери не конкурують, а доповнюють одне одного. Існують завдання, які більше підходять для алгоритмічного підходу, наприклад арифметичні операції, і є завдання, які більше підходять для нейронних мереж. Більш того, велика кількість завдань потребують системи, які використовують комбінацію цих двох підходів. Ці системи націлені на формування нових інформаційно-комунікативних технологій, які забезпечать соціальний розвиток і можуть привести до культурних змін². Застосування таких систем досить широке, наприклад: здійснення персональ-

¹ Див.: David, V. K. Pattern Recognition Using Neural and Functional Networks [Текст] / V. K. David // Studies in Computational Intelligence. – Springer ; 2nd ed., 2010, 2014. – 184 p.

² Див.: Heaton, J. Introduction to the Math of Neural Networks Heaton Research [Текст] / J. Heaton // Inc., 2012. – 119 p.

ної ідентифікації голосу, визначення почерку, відбитків пальців, ідентифікація зображення осіб, розпізнавання мови, письмових знаків, ідентифікація, потрібна з військовою метою; розпізнавання зображень, необхідне в геологічних, кліматичних, метеорологічних дослідженнях, розпізнавання мікроскопічних зображень клітин і макроскопічних зображень різних регіонів Землі, отриманих із супутників, тощо¹. Усі сучасні застосування штучного інтелекту вирішують практичні завдання, але жодна дослідницька група, що працює в цьому напрямі, не вирішила фундаментальну проблему, пов'язану із розумінням того, що таке свідомість, розум, інтелект. Проблеми, що виникають на цьому шляху, вирішуються в руслі філософського знання. Філософи, які займаються цією проблематикою, намагаються визначити межі «розумного», вирішують питання про принципову можливість повної заміни людського інтелекту штучним. Обговорюється питання подолання міфу про витіснення людського інтелекту штучним, аналізуються філософсько-методологічні основи людського інтелекту як єдності природного і штучного компонентів, що вкорінені в природі й сутності людини; людської свідомості, здійснюються пошуки таких особливостей людського мозку і організму, які принципово обмежують застосування систем і технологій штучного інтелекту в моделюванні мислення й поведінки людини. Штучний інтелект і цифрова революція, на думку Л. Монте, можуть обернутися загрозами, спрямованими на вимирання людства. «Чи будуть у майбутньому машини розумніші за людей? Штучний інтелект: ворог чи друг? Що буде далі? Чи будуть машини продовжувати служити людству на його користь? Відповіді на ці запитання, на думку Л. Монте, досить актуальні, бо націлюють на майбутнє, яке може не бути безпечним².

Сучасні інформаційні технології, комунікації, що формуються на їх основі, можна розглядати, з одного боку, як потенціал для культурної колонізації, небезпеки втрати робочих місць, втручання у приватне життя, з другого боку — відмова від інформаційних технологій може призвести до ізоляції від несформованого глобального цифрового суспільства. Без доступу до глобальної системи держави, що

¹ Див.: Dan, Cho. Space Tracker. The earliest satellite watchers' ideas led to GPS. Technology Review (2004-12-01) [Електронний ресурс] / Cho Dan. – Режим доступу: <http://www.technologyreview.com/article/403435/space-tracker/>.

² Monte, L. A. Del. The Artificial Intelligence Revolution: Will Artificial Intelligence Serve Us Or Replace Us? [Текст] / Louis A Del Monte. – 1 ed., 2014. – 210 p.

розвиваються, не можуть бути конкурентоспроможними. Таким чином, у багатьох країнах, що розвиваються, формування цифрового простору націлене на створення й розширення електронних зв'язків у галузі торгівлі, фінансів, транспорту і науки. Така позиція визначає очевидні переваги, які цифрові інформаційно-комунікативні технології пропонують. Наприклад, систему освіти може бути значно вдосконалено за рахунок використання ІКТ, полегшуючи дистанційне навчання, відкриваючи доступ в онлайнві бібліотеки. Іншою важливою перевагою, яка може бути отримана від існуючих комунікативних технологій: легкість, з якою можна створити публічну сферу в кіберпросторі. Завдяки використанню персональних комп'ютерів, модемів і мобільних телефонів створюються нові глобальні спільноти, які зарекомендували себе як протистояння цензурі та дезінформації. Інформаційні та комунікативні технології все більше стають невід'ємною частиною національних програм розвитку.

На тлі переваг, які пропонують інформаційні технології, потрібно відзначити і небезпеки, які існують у гегемонії розвинутих країн у сфері індустрії розваг. Спостерігається глобальне поширення стандартизованих продуктів харчування, одягу, музики і програм передач, поширення парків розваг, англосаксонський діловий стиль і англійська мовна конвенція сприяють безпрецедентній культурній гомогенізації. Таке культурне завоювання може мати серйозні наслідки для формування моделей економічного розвитку і може створити серйозні перешкоди для вибору самостійного курсу розвитку. Крім того, така гегемонія формує споживацьке ставлення до життя.

Г. Маклюен і Р. Барт застосували культурологічно-антропологічний підхід до вивчення суспільства, вони сформували концепцію споживання в масовій культурі. Р. Барт використовує символічний підхід при аналізі повсякденного оточення людини, роблячи акцент на семиотичній «навантаженості»¹. У роботі «Система моди» він викладає свою концепцію сучасних міфів як одиниць сенсу, що продукуються масовою культурою і приводять до формування особливої, вторинної реальності, яка відображає символічно-ментальний світ людини. Барт дотримувався критичної точки зору на масову культуру, яка, на його думку, являє собою не дійсний світ людини, а лише іде-

¹ Барт, Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика [Текст] / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.

ологічну конструкцію. Ці ідеї знайшли своє продовження в роботах У. Еко «Відсутня структура» і Ж. Бодрійяра «Система речей» (пізніше в його праці «Суспільство споживання»). На думку У. Еко, будь-які структурні моделі — не що інше, як чисті оперативні фікції саме тому, що реальність є багатшою і суперечливішою за все те, що про неї говорять структурні моделі. Таким чином, якщо реальність пізнати неможливо, то завданням пізнання буде маніпулювання її фіктивними образами, що відкривають доступ до таємничих «витоків цієї суперечливої реальності, яка від нас тікає»¹. У. Еко цікавили загальні принципи семиологічного аналізу. Ж. Бодрійяр вважає, що кожен із предметів нашого побуту пов'язаний з одним або декількома структурними елементами, але при цьому обов'язково вислизає від технологічної структурності у сферу вторинних значень. Усе, що оточує людину в побуті, на думку Ж. Бодрійяра, залишається значною мірою «абстрактною» системою: як правило, в життєвому світі людини уживається безліч функціонально роз'єднаних речей, і лише людина, виходячи зі своїх потреб, змушує їх співіснувати в одному функціональному контексті, в малоекономічній і малопов'язаній системі, подібно до архаїчного пристрою примітивних бензинових моторів². Зрештою кожна річ, додаючись до вже існуючих, відповідає своїй власній функції, зате суперечить єдності цілого, а іноді навіть одночасно і відповідає, і суперечить своїй же функції. Таким чином, на думку Бодрійяра, формується ідеологія споживання. Для нього споживання — це не пасивний стан поглинання і присвоєння, яке протиставляють активному стану виробництва, щоб врівноважити таким чином дві найвищих схеми людської поведінки (і відчуження). Споживання — активний модус відношення не тільки до речей, а й до колективу і до всього світу. У ньому здійснюються систематична діяльність і універсальний відгук на зовнішні впливи, на ньому ґрунтується вся система нашої культури.

У роботі «Механічна наречена» Маклюєн поклав початок вивченню предметів і явищ масової культури як артефактів, культурних феноменів, вбудованих у складну систему відносин між мистецтвом, літературою і повсякденним життям людини. У наступних роботах,

¹ Еко, У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию [Текст] / У. Еко. — ТОО ТК «Петрополис», 1998. — 432 с.

² Бодрийяр, Ж. Система вещей [Текст] / Ж. Бодрийяр. — М. : Рудомино, 2011. — 224 с.

«Галактика Гутенберга» і «Розуміння медіа», Маклюен будує концепцію про артефакти як «зовнішні розширення» сучасної людини, які не тільки формують щоденне оточення, а й впливають на характер його сприйняття і мислення.

На думку Маклюена, всі засоби масової інформації, незалежно від їх виду, переконливо впливають на людину й суспільство. «Доісторична», або племінна, людина існувала в гармонійному балансі, сприймаючи світ рівною мірою через слух, нюх, дотик, зір і смак. Тут Маклюен солідарний з ідеями Джона Зерзана, який розглядав розвиток цивілізації як сукупність нагромадження відчуження людини. Однак на відміну від Маклюена Зерзан пропонує свій шлях вирішення цієї глобальної проблеми — повернення до побудови оригінальних товариств епохи палеоліту. Спираючись на дані антропології, Зерзан стверджує, що подібні товариства, які збереглися сьогодні (наприклад, кунг і мбути), живуть без почуття відчуження, у них немає «гнітючого» настрою, тому що їх форма життя заснована на примітивному достатку і близькості до природи. Зерзан підносить такі суспільства як політичний ідеал і критикує сучасні (особливо промислові) суспільства¹. Він зображує сучасне суспільство як світ страждань, який побудований на психологічному почутті дефіциту. Історія цивілізації, за Зерзаном, — це історія зречення. У своїх поглядах Зерзан виступає як філософ-анархіст, точніше — анархопримітивіст. Він відкидає всі форми ієрархічних і авторитарних відносин, виступає проти будь-якої влади. Для Маклюена рішення сучасних проблем суспільства лежить не у примітивізмі, а в усвідомленні тих проблем, які з'являються разом із науково-технічним прогресом, який є неминучим. Він розглядає технологічні інновації як «розширення» людських здібностей і органів почуттів, які змінюють сенсорне сприйняття, що призводить до зміни того суспільства, яке придумує ці самі технології. Маклюен вивчає основні «розширення» і деякі викликані ними психічні та соціальні наслідки. Він доходить висновку, що людина живе в сучасному суспільстві фізично, проте продовжує мислити у відповідності зі старими, фрагментованими просторовими і тимчасовими зразками доелектричної епохи. Маклюен виділяє три основні технологічні інновації, які привели до докорінних трансформацій суспільства: винахід фонетичного алфавіту, який вивів первісну людину з її чуттєвого сприйняття;

¹ Zerzan, J. Future Primitive Revisited [Текст] / J. Zerzan. – Feral House, 2012. – 240 p.

винахід друкарства і телеграфу в 1844 р., який знаменував собою електронну революцію¹.

Маклюєн уводить поняття «гарячий» і «холодний засіб комунікації». Наприклад, радіо, кіно — гарячий засіб комунікації, телефон, телебачення — холодний. Гарячий засіб — це такий засіб, який розширює одне-єдине почуття до ступеня «високої визначеності». Висока визначеність — це стан наповненості даними. Фотографія, на думку Маклюєна, з візуальної точки зору, характеризується «високою визначеністю». Комікс же — «низькою визначеністю», оскільки він дає дуже мало візуальної інформації. Телефон є холодним засобом комунікації, або засобом із низькою визначеністю, через слух людина отримує мізерну кількість інформації. Мова теж є холодним засобом із низькою визначеністю, оскільки слухачеві передається дуже мало, і дуже багато йому доводиться додумувати самому. З другого боку, гарячі засоби комунікації залишають аудиторії не дуже багато простору для заповнення або довершення. Гарячі засоби характеризуються низьким ступенем участі аудиторії, а холодні — високим ступенем її участі, або добудовування того, що недостає. А тому природно, що гарячий засіб комунікації, наприклад радіо, чинить на користувача абсолютно інший вплив, ніж холодний засіб, наприклад телефон. Дослідник виводить, що всі засоби масової інформації, починаючи від фонетичного алфавіту на комп'ютері, є розширеннями людини, які викликають глибокі й тривалі зміни. Таке розширення — це інтенсифікація почуттів, яка призводить до того, що центральна нервова система не може захиститися, перебуваючи в стані стресу, що призводить до «витіснення» відповідно до фрейдистської концепції. Стан стресу, на думку Маклюєна, тільки посилюється, тому що в минулому вплив масової інформації був поступовим, що дозволяло людині і суспільству пом'якшити його вплив певною мірою. Сьогодні, у столітті електронного миттєвого зв'язку виживання людини, її комфорт ґрунтується на розумінні природи нового середовища. Швидка трансформація породжує втрату ідентичності, яка може бути знайдена через усвідомлення її динаміки. Маклюєн вважає, що якщо ми розуміємо революційні перетворення, викликані новими медіа, ми можемо передбачити і контролювати їх; але якщо ми будемо продовжувати жити

¹ Маклюєн, М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / М. Маклюєн. — М. ; Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : Кучковополе, 2003. — 464 с.

в підсвідомому трансі, ми будемо їх рабами¹. Засоби комунікації, або, згідно з Маклюеном, розширення людини, є силами, що діють «раптово», а не «продумано». Гібридизація, або поєднання, цих сил відкриває особливо сприятливу можливість для виявлення їх структурних компонентів і властивостей. Специфічною схильністю тих, хто оперує засобами комунікації замість їх власників, є стурбованість змістовним наповненням радіо, преси або фільму. У той же час, відзначає дослідник, самі власники більш стурбовані засобами комунікації як такими і не схильні виходити за рамки того, «чого хоче публіка». Власники створюють засоби комунікації як владу і знають, що ця влада майже не пов'язана зі «змістом» засобів комунікації, або з вбудованими всередині них іншими засобами комунікації². Тут Маклюен піднімає важливу проблему, пов'язану з можливостями мас-медіа маніпулювати людиною. С. А. Зелінський продовжує ідеї Маклюена про ЗМІ як про «розширення». Він зазначає, що всі форми і засоби комунікації є «продовженням людського тіла», доповнюючи і підсилюючи недостатні функції, особливо зору і слуху. Наприклад, гучномовці та засоби передачі звуку посилюють голос, скорочуючи відстань між комунікантами. Ефективність масової комунікації визначається не тільки цілями і завданнями впливу на читачів, слухачів, глядачів переданих повідомлень, а й відповідністю їх змісту і форми постійним і поточним інформаційним потребам людей³.

С. А. Зелінський виділяє такі фактори впливу масової комунікації:

- соціологічні фактори, що сприяють впливу масової комунікації;
- інформаційні чинники, що визначають ефективність масової комунікації;
- комунікативні чинники масової комунікації;
- особливості адекватного сприйняття інформації.

Об'єктивні та суб'єктивні чинники, що забезпечують комунікацію.

На відміну від Маклюена, Зелінський вважає, що масова комунікація сприяє взаємодії людей, розвиває в індивіда почуття приналежності до суспільства і створює відчуття особистої безпеки. ЗМІ дозволяють

¹ Маклюэн, М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / М. Маклюэн. – М. ; Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : Кучковополе, 2003. – С. 127.

² Там само. – С. 37.

³ Зелинский, С. А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание [Электронный ресурс] / С. А. Зелинский. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/zelinski-07.htm>.

індивіду ідентифікувати себе як особистість — упевнитися в правильності свого розуміння соціальних цінностей, познайомитися зі зразками поведінки, ніби «приміряти» їх на себе або, навпаки, відкинути, зберігаючи свою індивідуальність. Це прагнення до самопізнання служить запорукою розвитку гармонійного суспільства в умовах соціальної стабільності¹. У той же час Зелінський також зазначає, що ЗМІ можуть використовуватися з метою пропаганди. Цільові аудиторії можуть складатися з уряду, організацій, груп та окремих осіб. Згідно із Зелінським, ЗМІ є найбільш потужним інструментом, використовуваним правлячим класом, щоб маніпулювати масами. Вони формують думки і погляди, визначають, що є нормальним і прийнятним. З урахуванням наростаючої техніко-технологічної оснащеності сучасних ЗМІ інформаційний простір перетворюється сьогодні в специфічну реальність, і чим більше ускладнюються технології, тим більш багатовимірною і специфічною є реальність, яка формується ними. У цілому, проблеми інформаційних процесів в соціумі розглянуті досить широко у працях Зб. Бжезинського, Д. Белла, М. Кастельса, І. Ф. Кефели, М. Маклюєна, Е. Тоффлера та ін. Також проаналізовано маніпулятивний аспект функціонування ЗМІ, наприклад, у теоретичних дослідженнях П. Бурдьє, У. Ліппмана, Д. Рашкова, М. Фуко, Н. Хомського. Однак є потреба у дослідженнях, які б розкривали структуру та інформаційно-комунікативні функції ЗМІ в соціокультурній реальності й аналізували особливості функціонування комунікативних технологій у різних суспільствах, які характеризуються своєю неповторною національною специфікою.

Маклюєн зазначає, що електромагнітна технологія вимагає від людини повної покори і споглядального спокою, і це дає переваги організму, що носить тепер свій мозок за межами черепної коробки, а нерви — за межами шкірного покриву. Людина повинна служити своїй електричній технології з такою ж відданістю, з якою вона колись служила своєму рибальському човну, своєму каное, своїй друкарні і всім іншим розширенням своїх фізичних органів. Але є і одна відмінність, яка полягає в тому, що колишні технології були частковими і фрагментарними, тоді як електрична — тотальна та інклюзивна. Зов-

¹ Маклюєн, М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / М. Маклюєн. – М. ; Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : Кучковополе, 2003. – 464 с.

нішній консенсус (або совість) стає тепер настільки ж необхідним, як і приватна свідомість.

Критика теоретиків Адорно, Габермаса, Хоркхаймера, Маркузе була спрямована на викриття перешкод для розвитку суспільства. Їх критика належить до експертизи соціальних інститутів, ідеологій, дискурсів (способів побудови та міркування про світ за допомогою конкретної мови) і форм свідомості щодо уявлення і панування. Критична теорія Маркузе орієнтована на негативний вплив капіталізму і конкретні ЗМІ. Для нього технологія має два потенційних наслідки для суспільства і соціальних систем, які або можуть співіснувати, або перебувають у суперечності один з одним. Андрій Фінберг стверджує у своїй критичній теорії технології, що технологію можна розглянути як двоїстий процес між різними можливостями. Таким чином, технологія — це сцена боротьби. Андрій Фінберг пропонує нову версію соціалізму, що не зосереджується на централізованому плануванні, на національному виробництві, а фокусується на відносинах між технологією і людьми. Фінберг вважає, що технології дозволяють реалізацію соціально справедливої цивілізації. Основні пункти його теорії фокусуються навколо таких положень. Технологія не є нейтральною, вона формує наше суспільство і не виступає незалежним чинником. Технологічні артефакти втілюють у своїй конструкції цілі, задля яких вони побудовані. Отже, ми повинні розробити технології у правильному напрямі, з огляду на бажані соціальні досягнення. Таким чином, він створює новий напрям для розвитку цивілізації: визначення нових соціальних цінностей як центральних значень, як заміна для нинішніх економічних цінностей, що дозволяє розробити новий набір технологій, які втілюють ці нові цінності¹.

Агресивний, ресурсомісткий потенціал інформаційних технологій, контроль над інформаційними потоками, довгострокові наслідки екологічно шкідливого способу життя, агресія проти конкурентної переваги можуть сприяти скороченню локального національного культурного простору. Це не означає, що в наш час остаточно сформувалася глобальна культура. Очевидно, національні культури досить сильні (навіть на межі розпалювання міжетнічних конфліктів). Проте

¹ Feenberg, A. Transforming technology: A critical theory revisited [Текст] / A. Feenberg. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 232 p.

цифровий пейзаж поки що схожий на калейдоскоп. Цілісної картини ще не склалося. З одного боку, існують всі підстави очікувати, що цифрові технології будуть створювати позитивне майбутнє. З другого боку, існують досить песимістичні прогнози, які вказують на серйозні соціальні й економічні проблеми. Проблеми в цій заплутаній ситуації можуть бути вирішені тільки у площині політичних рішень, виправданих варіантів політики. З точки зору технологічного утопізму (Е. Тоффлер та ін.) цифрова революція знаменує еволюцію в постіндустріальну стадію. Глобальне інформаційне суспільство, що формується, характеризується позитивними рисами: більш ефективною стає охорона здоров'я, досконалішою освіта, великим розмаїттям представлена культура. У цьому сенсі технологічний процес сприймається як неминучість. Техноорієнтована точка зору ігнорує соціальний аспект. Інформаційні та комунікативні технології формуються в соціально-економічному вакуумі. На думку Е. Тоффлера, технологічний розрив (цифрова революція) викликає соціальний розрив. Технологічні розробки зазвичай ніколи не приводять до радикальних проривів¹. Історія технологічних винаходів вчить, що інновації мають тривалий розвиток. Таким чином, сучасні технології розвиваються цілком логічно на основі раніше створених технологічних систем. Розмір зменшується, швидкість збільшується і ємність розширюється — це не революційні зміни, а цілком закономірний поступовий процес розвитку техніки.

Для істотного прориву в технологіях необхідно досить багато часу, перш ніж нові концепції і методи стануть впроваджуватися в соціальному житті, в політичні і економічні структури і життєздатні віртуальні спільноти.

Більшість сучасних дискусій із цифрових технологій відбуваються в руслі двох позицій: оптимістичної і песимістичної. Оптимістична позиція (Джон Нейсбіт, Білл Гейтс, Ніколас Негропonte, Елвін Тоффлер, Кевін Келлі, Говард Рейнгольд, Джордж Гілдер та ін.) висвітлює перспективи інвестиційних можливостей на новому глобальному електронному ринку. Розширення і покращення продуктивності праці, можливості працевлаштування, підвищення якості роботи. Крім того, описуються перспективи для малого бізнесу, формування незалежних і децентралізованих форм виробництва.

¹ Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 781 с.

У політиці — децентралізація влади, розширення доступу до безпрецедентних обсягів інформації, удосконалення демократичних процесів, можливості всім громадянам брати участь у процесі прийняття державних рішень. У галузі культури широкі можливості для взаємного розуміння і діалогу.

Серед критиків цієї позиції (Герберт Шиллер, Ян Рейнеке, Франк Вебстер, Кевін Робінс, Теодор Роззак, Марк Дері та ін.) маніфестується ідея про утопічність розвитку техніки, яка призведе до кризових явищ у суспільстві і його остаточного розпаду. Впровадження та розвиток інформаційних технологій з точки зору цієї позиції зміцнить історичні тенденції до соціально-економічної диспропорції, нерівності в політичній владі. На економічному рівні цей сценарій прогнозує увічнення капіталістичного способу виробництва з метою подальшого вдосконалення управлінського контролю над виробничими процесами. У політиці використання ІКТ призведе до псевдодемократії, дозволяючи людям брати участь у виборі маргінальних рішень і некомпетентних оцінок. ІКТ дозволять урядам більш ефективно, ніж раніше, здійснювати нагляд за своїми громадянами. І, нарешті, у культурі будуть формуватися антагоністичні тенденції: гомогенізація, з одного боку, і з другого — агресивна культурна фрагментація. Дискусії між прихильниками двох підходів корисні в розробці політичних стратегій і програм розвитку, які призначені для реалізації і впровадження цифрових технологій. Найбільш важливим недоліком обох точок зору є їх нездатність, а також принципова неможливість передбачити майбутні соціально-економічні наслідки технологічних інновацій.

Розвиток інформаційно-комунікативних технологій, комунікацій, їх можливостей, які вони відкривають перед людством, мають істотний вплив на всі сфери людської діяльності. В умовах становлення інформаційного суспільства розвиток і впровадження інформаційних комп'ютерних технологій приводить до формування інтернет-спільнот, мережевої економіки, розвитку електронної комерції, появи нових видів девіантної поведінки в формі різних виявів хакерства. Інформаційні комунікації багаторазово збільшують можливості і швидкість здійснення комунікацій, що можуть вирішити головну проблему інформаційного суспільства, яка полягає в генерації, обробці, передачі величезного масиву інформації.

1.4. Суспільний ідеал: пошуки змістоутворюючих структур і принципів освоєння й перетворення соціальної реальності

Людство постійно перебуває у пошуках ідеалів як загальнолюдських, так і особистих. Ідеал вміщує частину наших уподобань, стремління й бажань, що керують нами у житті. І хоча ідеал завжди передбачає натяк на нездійсненність та недосяжність, він, попри усе, приваблюватиме нас своєю чистотою та породжуватиме надії на краще майбутнє. Ідеали, на базі яких розставляються за пріоритетністю наші цінності, відіграють роль стрижня, що визначає якість і зміст життя людини, підштовхуючи до найвищих цілей у власному розумінні. Вся історія людства може бути представлена як процес осягнення, творення, спроб втілення ідеалів, а також їх заперечення та зміни. Народження ідеалів відбувається у свідомості людини, заявляючи про себе прагненням перетворень, спрямованих на удосконалення буття.

Як слушно зазначав Карл Поппер, «все живе прагне отримати кращий світ»¹. Таким чином, до кінця не розуміючи, в чому конкретно полягає сенс її життя, людина разом з тим добре усвідомлює, що спрямоване воно має бути саме в бік удосконалення.

Тяжіння людства до осмислення ідеалів, до пошуків кращих форм суспільного устрою особливо актуалізується під час перехідних або кризових періодів. Сьогодні, коли відбувається перехід-біфуркація від світоглядної епохи Модерну до Постмодерну, людина існує саме у такий історичний період.

Ідеал досконалого суспільства передбачає спосіб реалізації ідеального суспільства, спробу представити такий устрій, у якому соціально-економічні, політичні та інші структури є досконалими, не тільки самі по собі, але й у цілому. Тобто ідеал досконалого суспільства — це реальний образ такого суспільного ладу, в якому досконалими є всі його складові.

Процес осмислення ідеалу як соціокультурного феномену, що перебуває на межі духовного й матеріального та одночасно, будучи цілісністю, містить у собі і те, й інше, дозволяє хоча б на мить вийти

¹ Поппер, К. Відкрите суспільство та його вороги [Текст] / Карл Раймонд Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленко]. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 189.

із хаосу сучасної дефрагментованої свідомості та нібито подивитися на цю проблему ззовні. І тоді вже занурення у безодню штучно створених цінностей, що позиціонуються як новітні ідеали, не стане загрозою на шляху розрізнення хибного та істинного, розмежування зерен та плевел. Хоча і є очевидним, що дорогу спроможний здолати лише той, хто не перестав йти, проте, якою буде ця дорога, цей шлях як для людини, так і для сучасного суспільства, залежатиме від розуміння найвищого орієнтиру, ідеалу, що одержує найфундаментальніший буттєвий статус, слугуючи орієнтиром у розумінні буття людини і соціуму¹.

Суспільний ідеал виникає як реакція на хвилюючі суспільство проблеми, як бажання людей звільнитися від пережитих ними поневірянь і злигоднів. У світській традиції суспільний ідеал звернений у майбутнє, зазвичай вельми віддалене. Релігійне мислення схильне бачити втілення надій і сподівань людей у минулому, в безповоротно збігле «золоте століття». Без суспільного ідеалу, чи то спрямований він у майбутнє, чи віднесений до минулих часів, напевно, був би неможливим рух суспільства вперед, оскільки саме в ньому людство малює свою мрію про краще майбутнє, до якого сподівається наблизитися.

Суспільство як система, що розвивається, завжди потребує визначення цілей свого розвитку. Соціальні ідеали й проекти майбутнього необхідні суспільству як найважливіші змістоутворюючі структури свідомості, як принципи освоєння й перетворення реальності².

Проблема ідеалу викликала інтерес у багатьох мислителів різних часів та народів. Осягнення ідеалу є предметом розгляду філософії, релігієзнавства, політології, права, соціології, культурології — різних систем знань, оскільки це резонує із внутрішньою сутністю людини.

Суспільний ідеал — це якийсь вищий, досконалий стан суспільства, до якого прагнуть якщо не всі, то принаймні більшість людей. Ідеал постає як сума ідей, теорій, моделей, проектів, які обґрунтовують історичну необхідність змін, що позначають шляхи і засоби досягнення бажаної мети. Однак важливо чітко розуміти, що будь-який суспільний

¹ Чорна, Л. В. Ідеал як соціокультурний феномен у дискурсі модерну та постмодерну [Текст] : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Лідія Валеріївна Чорна. — К., 2017. — 38 с.

² Дзьобань, О. П. До питання про сутність суспільного ідеалу [Текст] // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : Гілея, 2016. — Вип. 111 (8). — С. 155.

ідеал є історично обмеженим, він відповідає стану суспільства, рівню соціального розвитку та наукових знань свого часу.

Це означає, що ідеал досконалого суспільства в уявленнях, скажімо, древніх мислителів вельми відрізняється від суспільного ідеалу наших сучасників. Наприклад, у проєкті ідеальної держави давньогрецького філософа Платона нам навряд чи здадуться привабливими ідеї спільності дружин і дітей, скасування сім'ї (Платон визнавав тільки суспільне виховання дітей, повністю ізольованих від батьків), державного регулювання шлюбів тощо. У моделі Аристотеля ми навряд чи можемо погодитися з наявністю в ідеальній державі інституту рабства.

Але Платон і Аристотель жили за часів рабовласництва і не мислили собі суспільства без рабів, вважаючи рабство природним і вічним станом. Зрозуміло, що і ті, кому належить жити на Землі в кінці ХХІ ст., вивчатимуть наші уявлення про ідеальне суспільство як надбання давно минулої епохи.

Дослідження історично першого типу суспільного ідеалу і породжених ним соціальних і гносеологічних умов виникнення моральних настанов означає одночасно пошук відповідей на вихідні запитання: коли і чому стає можливим і необхідним поява соціальних ідеалів?

Проблема становлення суспільного ідеалу не має сьогодні однозначного, загальноприйнятого рішення. У зв'язку з цим Г. Гусев зазначає, що «ідеали, мабуть, з'явилися лише на зорі рабовласницького суспільства, з відокремленням розумової праці від фізичної, оскільки вони припускають вже виключно високий ступінь абстракції у формуванні вищих домінуючих цілей усього життя людини, класу, суспільства»¹.

Разом із тим переважна більшість дослідників² схиляються до думки, що ідеал виникає у тому випадку, якщо людина не задоволена існуючим суспільним життям, усвідомлює свою незадоволеність. Ін-

¹ Гусев, Г. М. Странствия Великой Мечты: история развития идей о совершенном общественном строе [Текст] / Г. Гусев. – 2-е изд., доп. – М. : Молодая гвардия, 1987. – С. 15.

² Туманов, С. В. Общественный идеал: диалектика развития [Текст] / С. В. Туманов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 198 с.; Ильенков, Э. В. Идеальное и идеал [Текст] // Философия и культура. – М. : Изд-во полит. лит., 1991. – С. 204–274; Чорна, Л. В. У пошуках ідеалу : монографія [Текст] / Л. В. Чорна. – К. : Освіта України, 2016. – 508 с.

тереси та цілі роду були інтересами і цілями кожного його члена, а, отже, й не виникало питання про суспільство, яке б найкращим чином сприяло задоволенню потреб особистості. Необхідність у цьому з'являється тільки тоді, коли родові відносини розкладаються і вже не можуть забезпечити всім членам громади рівні можливості для відносного благополуччя, коли нерівність стає очевидною.

Думка про можливість існування суспільного устрою, відмінного від даного, може скластися лише на такому етапі історичного розвитку, коли сама суспільна практика сформувала вже кілька форм суспільної організації, які можуть бути протиставлені одна одній. Тому стає очевидним, що первісне суспільство було не спроможним висунути будь-які ідеали.

Таким чином, поява ідеалів стає можливою не раніше, аніж у рабовласницькому суспільстві, яке зароджується. Принаймні до цього періоду належить виникнення першого з відомих науці ідеалів суспільного устрою — античного ідеалу «золотого століття».

Уявлення про необхідність формування поняття ідеалу з'являються в суспільстві з виникненням приватної власності, з розшаруванням суспільства на класи. Питання про ідеальну соціальну організацію завжди було предметом суперечок і дискусій серед найбільш впливових філософів минулого, вирішення цього питання залежало від тих історичних умов і соціально-моральних позицій, в яких знаходився той чи інший автор¹. З поглибленням і загостренням державної кризи вектор вирішення питання про суспільний ідеал від пріоритету державності повертався власне до людини, тобто до пріоритету особистісних свобод, інтересів і потреб.

Отже, ідеал викликає внутрішній відгук, тому що він перебуває на межі матеріального і духовного, будучи недосяжним, але одночасно народжуючи невгамовне бажання свого втілення. Саме тому це дослідження присвячене теоретичній спробі осягнути ідеал, торкаючись певних його граней та надаючи у результаті авторську концепцію ідеалу як соціокультурного феномену. За допомогою філософської методології аналізується шлях, що пройшло людство в пошуках ідеалів та у спробах їх втілення. Важливою умовою та основою, яка надає

¹ Дзьобань, О. П. Суспільний ідеал: деякі особливості античного розуміння [Текст] // Мультиверсум: філософський альманах / гол. ред. В. В. Лях. – К., 2016. – Вип. 3–4 (151–152). – С. 56–68.

можливість сучасному філософському пізнанню відтворювати процеси самоосягнення людини та соціуму, є аналіз ідеалу як соціокультурного феномену.

Шукаючи відповіді на споконвічні філософські запитання: «Чим є життя? В чому його сенс?», на перше з них людина часто знаходила для себе прийнятну відповідь, порівнюючи життя з рухом, шляхом. Друге ж запитання залишалося або зовсім без відповіді, або передбачало значну варіативність спроб його вирішення. Відштовхуючись від розуміння життя як шляху, Л. Чорна доходить цілком закономірного висновку, що це має бути шлях до чогось кращого, аніж те, що є у певний момент. При цьому вона з упевненістю стверджує, що жодна людина, звичайно, за умови її нормального психічного стану, не обере для себе життя в сенсі руху до погіршення свого становища¹.

Сучасна ситуація суспільного розвитку характеризується підвищеною інтенсивністю такого розвитку, швидкою зміною технологічного та ціннісного простору культури. Мерехтіння осіб і подій, зміна цінностей і уявлень, — все це викликає особливу хворобу століття — футурошок. Кардинальні зміни у нашій країні, що торкнулись усіх сфер життя, зробили перебіг цієї хвороби у нас удвічі важчим. Суспільство, втративши надійні орієнтири, твердий ґрунт у хиткому світі починає заперечувати проповідувані і східні, і західні суспільні ідеали. Соціальний ідеал викликає аж ніяк не позитивний спектр почуттів: від байдужості до іронії, від недовіри до різкого неприйняття.

Сьогоднішнє становище у культурі розвинених держав свідчить, що не лише у мистецтві, а й у багатьох інших сферах життя виникають тенденції, які можна позначити як кризу раціоналізму в інтелектуальній і соціальній сферах суспільства. Вона проявляється у цілій низці «розчарувань»: у науці, у прогресі, у вищих цінностях і цілях людства. Філософи, політологи та соціологи, на жаль, недостатньо звертаються до дослідження соціальних ідеалів.

Проте глобальні світові проблеми змушують інтелектуальну еліту людства знову і знову ставити питання про майбутнє, його соціальні підстави, орієнтири, ідеали, соціальні проекти, які збережуть людство й забезпечать його стабільність. Тому дійсна ситуація розвитку — осо-

¹ Чорна, Л. В. Феномен ідеалу в суспільному розвитку [Текст] / Л. В. Чорна // Вісн. Нац. акад. держ. управління при Президенті України / гол. ред. Ю. В. Ковбасюк. – К. : НАДУ, 2015. – Вип. 2. – С. 94.

бливо у нашій країні — вимагає аналізу сутнісних сторін соціальних проектів та ідеалів.

Соціальний ідеал, а також форми і способи соціального розвитку розроблялися дослідниками різних напрямів. Ідеальне та ідеал виявлялися предметом інтересу людини з давніх-давен; недарма питання про співвідношення ідеального й матеріального вважається основним питанням філософії. Різні аспекти ідеального та ідеалу є об'єктом досліджень філософів, культурологів, соціологів, мистецтвознавців, релігієзнавців, істориків, психологів. Разом із тим у сучасних умовах виникає нагальна потреба уточнення деяких сутнісних аспектів проблеми суспільного ідеалу.

У філософському словнику за редакцією видатного українського філософа академіка В. І. Шинкарука ідеал пропонується розуміти як абстракцію, що утворюється на базі знань про певний об'єкт пізнання та яка щодо нього тлумачиться як взірць, норма, мета, втілення досконалості тощо. Крім того, ідеал — це зразок, згідно з яким людина (людність) визначає свою поведінку та способи життя в конкретних умовах¹.

У французькому філософському словнику ідеал трактується як те, до чого ми прагнемо; досконалий зразок. Образ ідеалу передбачає стан довершеності, що видається духом, який не може цілком його досягнути: такий стан міг би надати повне задоволення людському розуму й почуттю².

Отже, розуміючи ідеал як ідею абсолютної довершеності, абсолютного блага, можна стверджувати, що за природою він належить до духовного світу. Проте при цьому змістове наповнення людських ідеалів є різнорідним — як духовним, так і матеріальним, за аналогією з умовно духовно-матеріальним устроєм нашого світу. Адже відомою особливістю людської свідомості є розподіл усього на дуальні та часто взаємовиключні прояви. Якість змісту ідеалу безпосередньо залежить від характеру людських бажань, оскільки саме вони його наповнюють, будучи рушіями людського життя.

Соціальний ідеал як образ бездоганно організованого суспільства стає однією з найважливіших проблем філософії, як тільки з'являються

¹ Філософський словник [Текст] / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., допов. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – С. 237.

² Дидьє, Ж. Философский словарь [Текст] : пер. с фр. / Жюлиа Дидьє. – М. : Международный. отношения, 2000. – 544 с.

перші теоретичні моделі державного устрою. Ідеал становив концептуально-змістовну модель суспільного устрою, принципи організації держави (справедливості, свободи, прогресу тощо).

Дослідження соціального ідеалу як феномену певної культурно-історичної ситуації передбачає розгляд його у двох діалектично взаємопов'язаних контекстах: ідеал як структура свідомості суспільства (когнітивний контекст); і ідеал як функція суспільного розвитку (соціокультурний аспект).

Розуміння сутнісних характеристик ідеалу базується на концепціях ідеального у філософії. Будь-яка філософія неминуче звертається до ідеального, пропонуючи своє розуміння цього феномену. Без цього неможливий аналіз свідомості суспільства й людини. Розглянути все розмаїття концепцій ідеального від антропологічно-натуралістичних і механістичних до великої кількості ідеалістичних розгорток (панлогізму, волюнтаризму, феноменалізму, ірраціоналізму, релігійного містицизму тощо) в рамках одного параграфу практично неможливо, тому тут основний акцент буде зроблений на позиції відомого дослідника ідеалу Е. Ільєнкова¹. Спираючись на його точку зору, а також на сучасні доробки відомої дослідниці проблеми суспільного ідеалу Л. Чорної², під ідеальним будемо розуміти спосіб буття об'єктивної реальності, представленої (відображеної) у свідомості суб'єкта у вигляді символу цієї реальності, що формується у практичній діяльності суб'єкта. Звідси ідеал у найзагальнішому сенсі є системою символів, ідеальною конструкцією, образом дійсності, що виникає у свідомості суб'єкта (індивіда або суспільства). Важливо підкреслити таку властивість ідеалу, як його здатність визначати характер мислення й діяльності людини або соціального прошарку. Ця функціональна харак-

¹ Ільєнков, Э. В. Идеальное и идеал [Текст] // *Философия и культура*. – М. : Изд-во полит. лит., 1991. – С. 204–274.

² Чорна, Л. В. У пошуках ідеалу [Текст] : монографія / Л. В. Чорна. – К. : Освіта України, 2016. – 508 с.; Чорна, Л. В. Феномен ідеалу в суспільному розвитку [Текст] / Л. В. Чорна // *Вісн. Нац. акад. держ. управління при Президентіві України* / гол. ред. Ю. В. Ковбасюк. – К. : НАДУ, 2015. – Вип. 2. – С. 93–97; Чорна, Л. В. Феномен ідеалу в контексті сучасного антропологічного повороту [Текст] / Л. В. Чорна // *Філософські обрії: наук.-теорет. часоп. / Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України, Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка*. – К. ; Полтава, 2016. – Вип. 35. – С. 68–79; Чорна, Л. В. Роль ідеалу у світоглядному просторі постмодерну [Текст] / Л. В. Чорна // *Актуальні проблеми філософії та соціології*. – Одеса : Вид-во Нац. ун-ту «Одеська юридична академія», 2016. – Вип. 14. – С. 126–129.

теристика ідеалу відображає діалектичний взаємозв'язок реально-го-ідеального. Ідеал — це, перш за все, образ, ідеальний образ, образ досконалості.

Як писав свого часу В. Соловйов, «усе наше життя, минуле, нинішнє й майбутнє, до кінця історії, є у кожному своєму даному стані фактичним компромісом між вищим ідеальним началом, що здійснюється у світі, і тим невідповідним йому матеріальним середовищем, у якому воно здійснюється. Коли здійсниться цілком, тоді кінець будь-якому компромісу, але тоді ж і кінець історії і всьому світовому процесу»¹.

На думку В. Соловйова, позитивна частина діалектичної пари «сущє – належнє» визначається моральним началом. Філософ виділяє два моменти стосовно соціальних ідеалів: загальне начало моральності як суто розумна вимога й дійсне суспільство як емпіричний факт. При цьому соціальний ідеал вказує на спосіб їх взаємодії як реалізацію морального начала й ідеалізацію дійсного суспільства. На його переконання, згідно із суспільним ідеалом формальне моральне начало, здійснюючись у дійсному суспільстві, має зробити його нормальним, а саме має стати у ньому дійсним, або, надаючи йому ідеальної форми, має отримати від нього реальний зміст².

Виростаючи з дійсності, ідеал заперечує її і пропонує свій варіант належного. Таким чином, ідеал має два полюси, які перебувають у протистоянні і єдності: негативний (заперечення сущого) і позитивний (твердження належного). Для суспільства й індивіда ідеал важливий перш за все як модель належного, у якій належнє виступає не тільки в моральному контексті (за В. Соловйовим), але й у контексті концептуально-владному (форма влади) і практико-соціологічному (форма відносин людини і суспільства, держави і громадянина тощо).

Проводячи паралель між розумінням ідеалу людини та досягненням ідеалу на рівні суспільства, необхідно наголосити на тому, що суспільство такою самою мірою, як і окрема людина, вкрай потребує гармонійного духовно-матеріального розвитку, орієнтації на власний ідеал, окреслений згідно з його історичними, геополітичними, національними, культурними особливостями та схильностями. Тут діють ті ж самі

¹ Соловьев, В. С. Об упадке средневекового миросозерцания [Текст] / В. С. Соловьев // Сочинения : в 2 т. Т. 2. — М. : Мысль, 1988. — С. 343.

² Соловьев, В. С. Критика отвлеченных начал [Текст] / В. С. Соловьев // Полное собрание сочинений и писем : в 20 т. Т. 3. — М. : Наука, 2001. — С. 7–362.

принципи та пріоритети, як і в житті окремої особистості, і про це слід завжди пам'ятати, визначаючи перспективи розвитку певного суспільства. Так, людина, наповнюючи зміст свого ідеалу за допомогою індивідуальних потреб і бажань, формулює для себе цілі, на досягнення яких вона починає спрямовувати свої дії. Загальновідомо, що окреслення власних ідеалів та формулювання своїх цілей більш успішним є у свідомих особистостей, які хоча б замислюються над цим питанням, навіть не маючи уявлення про стратегію реалізації задуманого, і тим більше систему тактичних дій. Таке самопізнання одночасно дає змогу наблизитися й до розуміння свого призначення в житті, усвідомлення своїх талантів і здібностей, — того, що можна розкрити у процесі досягнення своїх ідеалів. Як кожна людина постійно прагне кращого життя, маючи на увазі при цьому індивідуально визначені блага, так і будь-яке суспільство на кожному етапі розвитку повинно намагатися побудувати більш досконале майбутнє, створити найсприятливіший для людини суспільний лад та державний устрій. Адже лише духовне єднання людей, орієнтація на споконвічні людські цінності можуть стати опорою, на якій базуватиметься оновлене суспільство та держава. У цьому контексті варто згадати вислів австрійського мислителя Вольфганга Крауса: «Ідеали містять в собі надію на майбутнє, засіб, що може виключити нігілізм, руйнування, саморуйнування та цинізм»¹.

Спіраючись на аналіз діалектичної природи будь-якого ідеалу, а ідеалом ми називаємо ідеальний образ у свідомості, в якому реальні суперечності об'єкта постають у стані знятого протиріччя і який багато в чому визначає спосіб мислення й діяльності суб'єктів суспільного розвитку, ми можемо зрозуміти динаміку духовних і соціальних процесів.

Є всі підстави вважати соціальний ідеал образом, що структурує суспільну свідомість, визначає спосіб мислення й діяльності людини і соціальної групи, ідеальний образ бездоганного соціального устрою, такого внутрішньо несуперечливого суспільного ладу, у якому зняті реальні дефекти, а реальні потреби задоволені.

У найзагальнішому вигляді соціальний ідеал, залежно від того, яка соціальна сфера представлена у ньому більш випукло, включає у свій

¹ Краус, В. Нигилизм сегодня, или Долготерпение истории. Следы рая. Об идеалах [Текст] : эссе / Вольфганг Краус ; пер. с нем. А. Карельского, Е. Кацевой и Э. Венгеровой. — М. : Радуга, 1994. — С. 250.

зміст форми, цінності й норми двох сторін соціального життя: соціально-економічної та соціально-політичної, які ставлять на перше місце відповідно економічний або ж політичний устрій суспільства.

Соціально-економічний ідеал передбачає образ зняття протиріч економічного суспільного стану, ідеальну модель економіки. Основною формою економічного в ідеалі виступає відношення власності. Соціальний ідеал завжди основною цінністю та ідеологічною концепцією вважає відношення власності — суспільного способу привласнення предметів виробничого і невиробничого споживання, а також системи суспільних відносин, що виникають у зв'язку з привласненням засобів виробництва, робочої сили, предметів споживання.

Головним критерієм власності є ступінь панування над об'єктом, яка виражається у свободі розпорядження ним: *dominium* (власність) — безумовна власність з правом передачі та спадщини; *possessio* (володіння) — право особи володіти результатами своєї праці; *usus* (користування) — лише тимчасове користування громадським майном¹.

Власність як стрижень соціально-економічного ідеалу нерозривно пов'язана із соціальною цінністю — суспільною справедливістю². Так, В. Давидович вважає справедливість більш складним поняттям, ніж соціальний ідеал, оскільки вона є більш «субстанційною», тому що в ній — не тільки прагнення до належного, а й фіксація наявного³. Дж. Роулз дотримується іншої думки: «принцип справедливості — лише частина суспільного ідеалу, хоча, можливо, і найважливіша»⁴. В. Давидович же називає справедливість одним із ідеалів⁵. Ми не ставимо завдання співвіднести повні обсяги понять справедливості та соціального ідеалу, а лише підкреслюємо діалектичну єдність цих понять.

Соціально-економічний ідеал завжди виступає ідеалом справедливого розподілу, оптимального споживання. Пропонуючи ту чи іншу

¹ Соловьев, В. С. Критика отвлеченных начал [Текст] / В. С. Соловьев // Полное собрание сочинений и писем : в 20 т. Т. 3. — М. : Наука, 2001. — С. 125.

² Давидович, В. Е. Теория идеала [Текст] / В. Е. Давидович. — Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1983. — С. 68.

³ Давидович, В. Е. Социальная справедливость: идеал и принцип деятельности [Текст] / В. Е. Давидович. — М. : Изд-во полит. лит., 1989. — 255 с.

⁴ Роулз, Дж. Теория справедливости [Текст] / Джон Роулз // Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 42.

⁵ Давидович, В. Е. Социальная справедливость: идеал и принцип деятельности [Текст] / В. Е. Давидович. — М. : Изд-во полит. лит., 1989. — С. 22.

економічну модель суспільного устрою, ідеал ґрунтується на міркуваннях про справедливість — на поняттях про належне, на відповідних уявленнях про сутність людини та її невід’ємні права. Так, якщо проголошується теза про загальну рівність, то рівність необхідна і в економічній сфері: соціальній нерівності відповідають виробничі відносини панування-підпорядкування, соціальній рівності — виробничі відносини співпраці. Абстрактно несуперечливі поняття й форми соціального ідеалу в рамках конкретно діяльнісних відносин часто приходять у протиріччя. Поняття рівності часто підмінюється лише формально-правовим його аспектом, коли правом кожного визнається свобода у сфері думки й моралі, але про економічну рівність не йдеться. Економічна рівність (цей термін часто підмінюється словом «зрівнялівка»), навпаки, розцінюється як фактор, який обмежує права і свободи індивіда. Так, за зауваженням Фіхте, під категоричним імперативом Канта приховувалась вимога абсолютної рівності всіх перед законом за «емпіричних» умов реальної станової нерівності. Інакше кажучи, Кантом сформульований принцип буржуазного права, ідеального буржуазного суспільства¹, але зовсім не визначена його суперечлива природа. Проте поки є економічна нерівність, залишаються незаможні, а отже, залишається ідеал іншої справедливості, матеріально відчутної, а не занесеної у високі сфери.

Вимога справедливої організації, за зауваженням В. Соловйова, є вимога правомірного порядку, здійснення якого і складає завдання держави. Отже, ця вимога переводить нас з економічної царини в юридичну й політичну². В. Соловйов взагалі виступає проти суто економічного пояснення суспільства і його ідеалів.

О. Панарін, виступаючи проти економікоцентризму марксистської філософської та соціологічної думки, що відводить політиці роль надбудови щодо економіко-виробничого базису, закликає «відновити буттєвий статус політики», яка є аж ніяк не надбудовою, а є «видом людської практики»³.

¹ Ильенков, Э. В. Идеальное и идеал [Текст] // Философия и культура. – М. : Изд-во полит. лит., 1991. – С. 205–206.

² Соловьев, В. С. Критика отвлеченных начал [Текст] / В. С. Соловьев // Полное собрание сочинений и писем : в 20 т. Т. 3. – М. : Наука, 2001. – С. 130–131.

³ Панарин, А. С. Философия политики [Текст] / А. С. Панарин. – М. : Новая школа, 1996. – С. 19.

Політика — це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між соціальними групами, ядром якої є проблема отримання, утримання і використання влади, отже, центральним поняттям соціально-політичного ідеалу буде поняття, принципи та форми влади. Політичний ідеал — це перш за все ідеал характеру влади і її використання, уявлення про належну організацію суспільства й управління. У загальному сенсі влада визначається як здатність і можливість здійснювати свою волю, робити визначальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою будь-якого засобу — авторитету, права, насильства.

Політичний ідеал завжди задає ідеальний образ організації і здійснення влади у суспільстві. Цей образ нерозривно пов'язаний з економічними формами суспільства. Так, принцип свободи як політичний принцип соціального ідеалу буржуазного суспільства виник із потреб вільного підприємництва в капіталізмі, що базується на вільному продажі робочої сили.

Політичне та економічне знаходяться у нерозривному зв'язку один з одним. Більше того, «переважна більшість політичних концепцій і минулого, і теперішнього приходять до визнання того, що початковою субстанцією політики в результаті завжди є власність»¹. Політика і влада мають економічну основу: де є поділ власності, там є влада і виникають специфічні політичні відносини.

Отже, соціальний ідеал завжди є духовною (ідеальною) формою, в якій втілений економічний і політичний інтерес певних соціальних груп. Разом із тим у змісті соціального ідеалу можна виділити низку універсальних структур (концепцій), які визначають зв'язність цілей і засобів у феномені ідеалу. До числа таких структур-концепцій у соціальному ідеалі доцільно віднести концепцію лібералізму й концепцію консерватизму². Консервативна концепція ідеалу виражає ідею збереження, консервації дійсних суспільних відносин. Найчастіше на боці консерватизму виступають групи, наділені владою, тобто наділені власністю. Консерватизм як концепція соціального ідеалу критерієм досконалості вважає усталені форми суспільних зв'язків і відносин, вважає стійкість як основу соціальних форм.

¹ Аникевич, А. Г. Власть: социально-философский анализ [Текст] / А. Г. Аникевич, В. Г. Яковлев. — СПб., 2001. — С. 26.

² Дзьобань, О. П. До питання про сутність суспільного ідеалу [Текст] // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : Гілея, 2016. — Вип. 111 (8). — С. 155–160.

Лібералізм же еталоном соціального буття вважає мінливість, вивільнення від старого. Його носії — виразники невдоволення існуючим порядком речей, тобто представники соціальних груп, які потребують утвердження нових соціальних відносин. Це можуть бути класи пригноблені й незаможні в рамках конкретних соціально-економічних відносин, але перш за все це ті соціальні групи, які, володіючи власністю, владою в економічному житті суспільства не мають її у сфері політичній. Лібералізм як концепція є ідеологічною формою претензії власників на владу. Слід зауважити, що конкретне змістове наповнення лібералізму й консерватизму не залишається постійним, воно змінюється з плином часу, настільки кардинально, що «вчорашній» лібералізм сьогодні є консерватизмом. Інакше кажучи, необхідно розрізняти консерватизм і лібералізм у ситуаційному, вузькому розумінні і консерватизм та лібералізм у широкому сенсі.

Поряд зі справедливістю змістовною структурою соціального ідеалу часто вважається рівність. Однак тут слід підкреслити, що справедливість і рівність — це блага, які не збігаються. Для Платона, наприклад, справедливо, коли кожен займається своєю справою¹, але аж ніяк не кожен має рівні спроможності до однієї й тієї ж справи — отже, про рівність тут не йдеться.

Не збігаються справедливість і рівність (хоча й перетинаються) і на думку В. Давидовича². Рівність ним розглядається як категорія природно-біологічна («рівні за своєю природою»), теологічна («рівні перед Богом»), рівність у соціально-економічних відносинах, правовій сфері, у сфері політичного життя³, з яким і пов'язана перш за все соціальна справедливість. Соціальна справедливість в буржуазних теоріях передбачає правову рівність (Ф. Бекон, Т. Гоббс), але не економічну.

Ідеал, який прагне до рівності взагалі, очевидно, не досягає своєї мети, адже повна й абсолютна рівність усіх і в усьому призводить до послаблення зв'язків, втрати напруги й пружності життя, ентропії.

¹ Платон. Государство [Текст] // Платон. Собрание сочинений : в 4 т. Т. 3. – М. : Мысль, 1994. – С. 205.

² Давидович, В. Е. Социальная справедливость: идеал и принцип деятельности [Текст] / В. Е. Давидович. – М. : Изд-во полит. лит., 1989. – С. 73.

³ Там само. – С. 74.

Нерівність — це засіб боротьби з ентропією, вона передбачає владу; сама влада — це нерівність. Влада є засобом боротьби з хаосом¹.

Поряд зі справедливістю й рівністю ідея свободи не тільки є найважливішою ціннісною складовою ідеалу, але й неодмінною умовою його здійснення, адже в царстві необхідності немає сенсу прагнути до здійснення ідеалів. Нелінійність у суспільній сфері реалізується через людську свободу². З другого боку, ідеал як певна конструкція сам по собі якоюсь мірою є обмежувачем свободи. Свобода — це спосіб соціального буття людини, міра можливостей реалізації суб'єкта у суспільному розвитку. Проблема свободи завжди передбачає дихотомію: свобода-необхідність, свобода-відповідальність. Свобода і необхідність знаходяться в нерозривному діалектичному зв'язку, у якому відсутність одного елемента унеможливить існування іншого. Все живе є компромісом свободи й необхідності. «Стрибок із царства необхідності у царство свободи» — це внутрішнє протиріччя³. І. Єгоров веде мову про нові категорії — регуляції і саморегуляції — як процес взаємоприспосовування, взаємодії свободи й необхідності⁴. Проблема регуляції полягає в такому: або відсунути межу, що задається необхідністю (розширений ареал свободи), або відійти від нього (обмежена свобода).

«Носіями» процесів регуляції виступають цінності (установки), законодавство, ціни, гроші тощо⁵. Кожному члену суспільства приписуються норми поведінки й певні соціальні ролі, причому ці норми

¹ Дзьобань, О. П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ [Текст] / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 7. – С. 3–15; Дзьобань, О. П. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти [Текст] / О. П. Дзьобань, В. М. Грубов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 10. – С. 69–77; Дзьобань, О. П. До проблеми критеріїв соціального розвитку з позицій соціальної синергетики [Текст] / О. П. Дзьобань // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 54 (11). – С. 218–222.

² Панарин, А. С. Філософія політики [Текст] / А. С. Панарин. – М. : Новая школа, 1996. – С. 20.

³ Єгоров, И. А. Принцип свободы как основание общей теории регуляции [Текст] / И. А. Егоров // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 8–10.

⁴ Там само. – С. 10.

⁵ Там само. – С. 11.

й ролі встановлюються, виходячи з точки відліку зі зворотного: не від дійсної причини (свобода), а від її межі — необхідності, оскільки в індивідуальній і суспільній свідомості причина і наслідок міняються місцями.

Історія людства — це осягнення свободи, а «історичний процес самовизначення людства як розвиток свободи не може здійснюватися інакше, як тільки в напрямку Істини, Добра і Краси»¹.

Центральним моментом, прихованим за кожним історичним рухом, є проблема свободи, а її ядро — незалежність людини від людини або, філософською мовою, незалежність людини від самої себе. Історично це пов'язано з проблемою власності. Справжня свобода починається з моменту зняття відчуження.

Свобода пов'язана і з правом: «... свобода як нерозлучна з правом, оскільки я можу вільно діяти в межах мого права, у чому й полягає володіння правом, і рівність, як нерозлучні з законом, оскільки як загальна норма закон є рівним для всіх, а отже, і законна влада повинна полягати в однаковому ставленні до всіх, на кого вона поширюється»².

Без свободи неможлива реалізація ідеалу. З другого боку, і зміст соціального ідеалу визначається рівнем свободи. Т. Ростовцева виділяє чотири рівні свободи³:

- «свобода від» — як вивільнення від чогось, подолання кордонів необхідності;
- свобода як пізнана необхідність — пізнання законів і пристосування до них або пристосовування їх під себе;
- свобода як вибір і відповідальність за нього (екзистенційне розуміння);
- свобода як творчість — справжня свобода, тут беруть участь усі три попередні рівні, має місце повне подолання відчуження.

Специфіка соціального ідеалу полягає у тому, що як образ абсолютної бездоганності він не знає сумнівів. Інакше він не володів би великою силою: люди не йшли б на смерть за ідеал, якби сумнівалися в його істинності й цінності. Інша справа, що така «закритість» не може

¹ Лобастов, Г. В. Философия Э. В. Ильенкова. К 75-летию со дня рождения [Текст] / Г. В. Лобастов // Вопросы философии. – 2000. – № 2. – С. 173.

² Соловьев, В. С. Критика отвлеченных начал [Текст] / В. С. Соловьев // Полное собрание сочинений и писем : в 20 т. Т. 3. – М. : Наука, 2001. – С. 130.

³ Ростовцева, Т. А. Утопия в системе социального знания [Текст] / Т. А. Ростовцева // Вестник КГУ. – 1999. – № 1. – С. 15–19.

бути вічною. Вона являє собою характеристику ідеалу, який розглядається як синхронічна система, тобто така, що має постійні параметри й розгорнута у просторі в межах певного часового відрізка. Ідеал в контексті діахронічної системи, що розвивається в часі, зазнає змін, еволюціонує. Частково і тому такою складною є проблема істинності ідеалу. «Хибність у формально-економічному сенсі може бути істиною у всесвітньо-історичному сенсі»¹.

Проблема істинності та хибності ідеалів знову повертає нас до їх гносеологічного аналізу, зокрема, до рівнів знання і способів ідеалізації на цих рівнях. Так, на буденному рівні, — який є емпіричним відображенням дійсності, розуміння її зовнішньої сторони в процесі повсякденної практики, — є думка про предмет, але немає ще думки про думку, немає рефлексії. У такій свідомості ідеал і реальність виступають як дещо тотожне. Передбачається повна відповідність об'єктивного суб'єктивному. Точніше, суб'єктивне не відділяється від об'єктивного і навіть заміщає останнє. При цьому носій цієї свідомості, саме навпаки, приймає суб'єктивне за об'єктивне. Продукт своєї свідомості він може вважати за щось існуюче незалежно від нього самого і навіть таке, що підкоряє його самого. Е. Ільєнков називає подібні продукти відчуження ідолами². На буденному рівні свідомості ідеал постає у вигляді мрії, а також поняття сенсу життя (у сфері психології).

Соціальна мрія, подібно до будь-якого ідеалу, відштовхуючись від наявної дійсності, проте, не піднімається до осмислення цієї дійсності і являє собою лише дійсність «з протилежним знаком», дійсність «навиворіт»: замість бідності — статок, замість праці — неробство, «плебейський утопічний гедонізм»³. На теоретичному рівні соціальна мрія перетворюється на теоретичну модель ідеального устрою суспільства. Теоретична модель передбачає систему, в якій виділяються і доводяться підстави і принципи, — наприклад, в ідеальній державі Платона такими були принципи добра і справедливості.

¹ Энгельс, Ф. Маркс и Родбертус. Предисловие к первому немецкому изданию работы К. Маркса «Нищета философии» [Текст] / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. — Т. 21. — М. : Гос. изд-во полит. лит., 1961. — С. 184.

² Ильенков, Э. В. Идеальное и идеал [Текст] // Философия и культура. — М. : Изд-во полит. лит., 1991. — С. 204–274.

³ Панарин, А. С. Философия политики [Текст] / А. С. Панарин. — М. : Новая школа, 1996. — С. 239.

Будь-який ідеал відштовхується від дійсності й відображає реальні інтереси суб'єкта. Ідеал — це своєрідний прояв сутності предмета. У ньому фіксується тільки такий бажаний стан, який допускається його сутністю. Тобто ідеал мислиться як підсумок певної (реальної чи уявної суб'єктом) тенденції розвитку об'єкта¹.

«Ідеал вказує на те, що повинно бути, а отже, і може бути, тобто зміст соціального ідеалу не може мати суто умоглядного теоретичного характеру, що не має зв'язку з дійсним суспільством»². Якщо ідеал дійсно те, що може бути, то питання про його здійсненність вирішується позитивно.

Свого часу Г. Гегель не погодився з І. Кантом, який оголосив заборону протиріччя вищим апіорним законом розуму, а наявність протиріччя — вічним «емпіричним» станом розуму. Гегель заперечив: все навпаки. Не можна нездійсненне вважати за вищий закон, а діалектичне протиріччя — не є показником помилки розуму, а є його «природною», іманентною йому формою, ідеал же — не застигла річ, а «суть справи», сам рух уперед, оскільки «ідеалом є <...> будь-яка дійсність у своїй найвищій істині»³. Для Гегеля ідеал реальний тут, у діяльності людей, але він при вираженні в природному матеріалі завжди деформується і результат виявляється компромісом ідеалу з мертвою матерією, ідеалом, заломленим через антидіалектичність земного, матеріально-людського світу⁴.

Поняття ідеалу як бездоганного образу чогось, що визначає напрям діяльності й володіє спонукальною силою до дії, тісно пов'язане з поняттям мети — ідеального образу майбутнього результату діяльності. У зв'язку з цим доцільно послатися на точку зору С. Туманова, який саме і визначав ідеал через поняття мети: «... ідеал є кінцева мета діяльності суб'єкта, сформульована у такий спосіб, що тенденція розвитку об'єкта його інтересів, відтворена крізь призму цих інтересів, виражається у формі уявлення про досконалий стан нині суперечливого

¹ Дзьобань, О. П. До питання про сутність суспільного ідеалу [Текст] // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : Гілея, 2016. — Вип. 111 (8). — С. 155–160.

² Туманов, С. В. Общественный идеал: диалектика развития [Текст] / С. В. Туманов. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. — С. 117.

³ Гегель, Г. В. Ф. Философская пропедевтика [Текст] // Гегель. Работы разных лет: в 2 т. Т. 2. — М. : Мысль, 1971. — С. 143.

⁴ Ильенков, Э. В. Идеальное и идеал [Текст] // Философия и культура. — М. : Гос. изд-во полит. лит., 1991. — С. 208.

об'єкта»¹. Як зауважив В. Соловйов, «не можна вести мову про розвиток суспільства, не маючи поняття про те, до чого веде цей розвиток, який кінець його. Але кінець цей є не факт, а тільки ідеал»². Водночас він вважає, що неможливо «провести непорушний кордон і безумовну відмінність між ідеєю й фактом, між думками розуму і явищами дійсності»³.

Ідеал на буденному рівні ототожнюється з метою. Якщо ідеал — не мета, то він втрачає свою практичну силу, енергетичну міць; а отже, діяльність, спрямована на його здійснення, втрачає сенс.

У складі соціального ідеалу можна виділити низку ідей, присутність яких характерна для будь-яких соціальних ідеалів: це ідея блага, ідея справедливості, ідея рівності, ідея свободи.

Слід підкреслити таку особливість суспільного ідеалу, як його здатність визначати характер мислення і діяльності людини та суспільства в цілому. Ця функціональна характеристика ідеалу відображає взаємозв'язок реального та ідеального. Визначення ідеалу передбачає розуміння його діалектичної природи. Тож ідеал — це перш за все образ досконалості, він пропонує свою модель необхідного на зміну вже реально існуючого. Невдоволення реальністю — це перша й обов'язкова умова виникнення ідеалу. Хоча, з другого боку, саме в цій реальності і міститься можливість формування ідеалу. Він заперечує суще і водночас є переродженням цього сущого. Таким чином, ідеал — це вирішення «зняття» у свідомості суб'єкта об'єктивного протиріччя, яке торкається його глибинних інтересів.

Сутність діалектичного розуміння соціального ідеалу полягає в його діалектичному зв'язку із реальністю. Під тиском реальних протиріч виникає реальна діяльність, спрямована на зміну існуючого порядку речей. В мисленні він зароджується раніше за предметне здійснення. Діалектичне протиріччя виражається у формі бінарних опозицій «суще-необхідне», «існуюче-бажане», «реальність-ідеал» — це все джерела суспільного розвитку, самого історичного процесу.

Поняття суспільного ідеалу відрізняється від поняття ідеалу сферою існування. Коли ми говоримо про соціальний ідеал, то маємо на

¹ Туманов, С. В. Общественный идеал: диалектика развития [Текст] / С. В. Туманов. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. — С. 34.

² Соловьев, В. С. Критика отвлеченных начал [Текст] / В. С. Соловьев // Полное собрание сочинений и писем: в 20 т. Т. 3. — М. : Наука, 2001. — С. 115.

³ Там само. — С. 116.

увазі саме суспільний вимір існування ідеалу, а це пов'язано із баченням досконалого стану суспільства, отже суспільний ідеал формує орієнтири для розвитку суспільства. Ідеали існують в різних сферах духовної культури, є культурні, естетичні, етичні, наукові ідеали. Поряд із тим, суспільний ідеал стосується саме розвитку і організації суспільства в цілому. Суспільний ідеал може вбирати в себе перераховані вище ідеали, адже усі вони пов'язані із реалізацією у соціумі, а отже із розвитком суспільства.

Суспільний ідеал відіграватиме важливу проєктивну роль у процесі державотворення. Саме коректне окреслення рис суспільного ідеалу як орієнтиру суспільного розвитку може сприяти духовному єднанню людей, орієнтації на фундаментальні цінності, слугувати благодатним підґрунтям для формування національної ідентичності оновленого суспільства та держави. Проте, як справедливо підкреслює Л. Чорна, слід пам'ятати, що ідеал зможе стати справжньою запорукою еволюції окремої людини та суспільства в цілому лише тоді, коли буде коректно розумітися його природа, духовно-матеріальне гармонійне наповнення, особливості втілення — завжди часткового та неповного, необхідність постійного коригування та зосередження більшої уваги не на глобальному результаті, а на процесі, тобто шляху до нього¹.

Слід підкреслити, що сама постановка питання про повну реалізацію тієї чи іншої ідеальної моделі здатна викликати величезні небезпеки і для людської свободи, і для моралі й моральності. Той, хто вірить у можливість остаточного вирішення всіх проблем людства шляхом створення досконалої суспільно-політичної системи, що не постоїть за ціною, буде готовий пожертвувати мільйонами, десятками мільйонів людських життів. Історія надає чимало підтверджень правильності цього висновку. Саме так було в нашій країні за радянських часів, де в жертву ідеалу комуністичного майбутнього були принесені мільйони людських життів. Те ж відбулося і у фашистській Німеччині, керівники якої, заворожені химерними проєктами створення тисячолітнього рейху, розв'язали Другу світову війну, яка коштувала людству багатьох десятків мільйонів життів.

¹ Чорна, Л. В. Феномен ідеалу в суспільному розвитку [Текст] / Л. В. Чорна // Вісн. Нац. акад. держ. управління при Президенті України / гол. ред. Ю. В. Ковбасюк. – К. : НАДУ, 2015. – Вип. 2. – С. 93–97.

Таким чином зазначимо, що ідеал є продуктом пізнавально-духовної та практичної діяльності людини й суспільства. Це досконалий образ бажаної реальності. Ідеал є суперечливим за своєю природою: по-перше, він є моделлю знятого протиріччя між сущим і належним; по-друге, будучи породженням наявної дійсності, він заперечує її.

Суспільний ідеал докорінно впливає на суспільну свідомість і тому він формує цінності, орієнтири, проекти, усе те, що визначає реальне життя індивідів у суспільстві. Суспільна свідомість як відображення в духовній діяльності людей інтересів, сукупність ідей різних соціальних верств, класів, націй, суспільства в цілому, формується з огляду на перспективи соціального поступу, тобто з огляду на суспільний ідеал.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ БУТТЯ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Інформаційна картина світу як новий вимір існування сучасної людини

У динамічних процесах розвитку суспільства інформація завжди відігравала всезростаючу роль, оскільки суспільство у субстратному відношенні є соціальною формою руху, а принципи й закони функціонування соціальної форми руху принципово відрізняються в інформаційних механізмах від механічної, фізичної, хімічної і навіть біологічної форм руху матерії тенденцією саморозвитку, що все прискорюється. Еволюція організмів забезпечується генетичною інформацією в ДНК, еволюція людини (культура) пов'язана зі здатністю акумулювати всю накопичену інформацію в картині світу, але роль інформації в ході людської еволюції не обмежена репродуктивним процесом. Доля нового знання є тим успішнішою, чим більшою є кількість людей, що опановують його, і сьогодні ми можемо цілком з упевненістю заявити, що інформація перетворилася на ресурс, який при споживанні не тільки не зменшується, а, навпаки, зростає, породжує нову сферу існування людини — інформаційну картину світу. А оскільки йдеться в основному про наукову картину світу, то так або інакше, але інформаційна картина світу проявляється через властивості наукової інформації.

Науково-технічний прогрес настійно висуває на новий якісний ступінь відношення до інформації, її отримання, зберігання і способів аналізу вже наявної інформації. Разом з тим незвичайно швидко вдосконалення мікроелектронної технології і комп'ютерів, розширення масштабів застосування і виробництва примушує розглядати інформаційні процеси як специфічне інформаційне буття, про яке говорять як про нове явище, здатне змінити буття в загальнолюдському сенсі. Іно-

ді всю сукупність подібних явищ визначають як характеристичну межу сучасності, називаючи наш час інформаційною цивілізацією.

Інформаційна картина світу є не просто результатом якогось рівня пізнання, а швидше, навпаки, відображає спосіб і правила діяльності мислення і смислових відношень. Така картина чи модель світу може виражатися в різних «текстах» культури — таких, як писемні пам'ятки, соціальні інститути, продукти матеріальної культури тощо, презентує уявлення людини про світобудову і власне місце у світі.

За сучасних умов якнайширшого впровадження у всі сфери життя досягнень науково-технічного прогресу надзвичайно зростає значущість людських можливостей адекватно сприймати світ. Сучасні наука й культура зазнають суттєвих трансформацій, а отже, змінюється й наукова картина світу, її норми й ідеали. Виникає нагальна потреба усвідомити ці процеси, визначитися з типом нової картини світу, що формується.

Отже, нові конструктиви, що оформляються сьогодні наукою, будуть сприйняті культурою у вигляді нових продуктів наукової й технологічної діяльності. Сучасна наукова картина світу має низку характерних внутрішніх особливостей. По-перше, зростає не тільки кількість міждисциплінарних і наддисциплінарних напрямів у науці, а наукові дослідження частіше організовуються як проблемно-орієнтовані. По-друге, деякі зрізи науки стикаються з проблемою нагромадження теоретичних побудов через труднощі перевірки їх експериментальним шляхом. По-третє, сучасна наука має могутній обчислювальний інструмент — комп'ютер. У свою чергу, інформаційна культура формує свої граничні умови існування сучасної науки. Так, стан справ у культурі сучасного суспільства характеризується тим, що зростає кількість символічно згорнутих образів, використовуваних у комунікаціях. Мовні засоби конструюються безпосередньо під завдання, що виникають у різних видах діяльності. Самі предмети науки змінюються під впливом зміни наявної практики й комунікації.

Складність проблем, пов'язаних із побудовою смислової моделі певної наявної галузі в рамках сучасної концепції інформаційної технології, знайшла своє віддзеркалення в концепції «апаратна парадигма»¹. Автор цієї концепції, американський професор А. Борг-

¹ Див.: Borgman, A. Technology and the character of contemporary life [Текст] / A. Borgman. — Chicago-London, 1984. — P. 35.

ман, стверджує, що сучасна людина, на відміну від людини промислового або допромислового суспільства, все більшою мірою має справу не з безпосереднім об'єктом праці, а з технічними засобами, будова яких їй незрозуміла. Такий тип взаємодії зі світом призводить, на його думку, до максимального відчуження людини від традиційних цінностей. Ми далекі від крайності такої позиції, але інформаційна техніка, звичайно, занурює сучасну людину в абсолютно нову сферу — сферу інформаційного буття.

Під впливом таких ідей відомий американський вчений А. Инкельс склав докладний портрет сучасної людини¹. На його думку, сучасна людина:

- не відчуває страху або великого психологічного дискомфорту в умовах інформаційного оточення, що змінюється;
- є відкритою новому життєвому досвіду у всіх сферах його існування;
- є схильною формулювати й підтримувати думки з великої кількості проблем суспільного життя;
- обізнана про те, що до розгляду будь-якої проблеми можливі різні підходи, і про ці проблеми можуть бути різні думки. Людина позитивно оцінює це різноманіття;
- не просто складає думку на основі випадкових інтересів і міркувань, а прагне робити це на основі об'єктивної й раціональної інформації, більш-менш обґрунтованої процедури;
- у своєму сприйнятті суспільного життя орієнтована більшою мірою на сьогоднішнє і майбутнє, аніж на минуле;
- стурбована проблемою контролю над своїм оточенням і проблемою ефективності своєї діяльності;
- схильна до того, щоб довгостроково планувати свою діяльність як у суспільному, так і в особистому планах;
- вважає, що світ навколо неї можна обчислити, хоча б у принципі. Вона розраховує, що оточуючі її люди й соціальні інститути діють надійно і передбачено відповідно до певних зобов'язань;
- цінує у собі і в інших професійні навички. Саме їх вона сприймає як справедливу основу для різного роду соціальних винагород;

¹ Инкельс, А. Национальный характер [Електронний ресурс] / А. Инкельс. – Режим доступу: http://www.national-mentalities.ru/history/istoriya/inkels_a_nacionalnyj_harakter3/, а також див.: Косов, Г. В. Введение в социологию и политологию [Текст] / Г. В. Косов, Л. Л. Редько. – Ставрополь : Ставропольсервисшкола, 2001. – С. 137–138.

- цінує формальну шкільну освіту;
- керується у своїй поведінці ідеєю особистої гідності всіх людей;
- володіє певним знанням логіки сучасних інформаційних технологій;
- нарешті, є активним учасником формування інформаційної культури.

Досвід ХХ ст. наочно показав, що тотальна реконструкція природи торкається якогось життєвого нерву сучасної людини. Руйнуючи природу, людина руйнує і те місце, в якому тільки і можливе її існування. Людина руйнує якість ціле, частиною якого вона є. У цьому контексті і відбувається зміна світобачення: наукова картина світу доповнюється картиною життя. Для картини життя, на відміну від наукової картини світу, характерні два принципових моменти:

- прагнення до отримання всіх необхідних знань умов збереження життя і реорганізації історичної практики відповідно до цих знань;
- розгляд дійсності в образах віртуальної реальності і визначення таким чином реальних наслідків діяльності людини у даній історичній ситуації.

Картина життя, будучи актуальною дійсністю, є тріалектичною, тобто породжує функціональну тріаду матеріального, духовного й віртуального¹. Наукова картина світу є формальною дійсністю, відображає об'єктивну і суб'єктивну реальність в їх діалектичній єдності².

Картина життя припускає здатність відбору таких способів життя, які відповідають принципу гомеостазису, тобто такої системи життя, яке підтримує свої основні характеристики в допустимих межах. Картина життя припускає також виявлення і систематичне, організоване й відлагоджене донесення до масової свідомості тих вимог, ігнорування яких нині становить все більшу загрозу для збереження життя. Часом ці загрози є такими ж малопомітними, як і вплив радіації на організм людини.

Розвиток інформаційних технологій ставить на потік створення інженерно-технічних рішень, що підлягають практичній реалізації, з величезною швидкістю виникають створені людиною нові штучні ареали, конгломерати, автостради, аеродроми, підприємства, засоби

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загально-теоретичні засади [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.

² Див.: Метаобразование как философская и педагогическая проблема [Текст]. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2001. – С. 17–18.

зв'язку. Відбувається різке скорочення часу між ідеєю і її практичною реалізацією. Процес розвитку набуває вибухового характеру.

Необхідність постійного засвоєння нової інформації перетворює життя на шлях, схожий з автострадою, де необхідно миттєво реагувати на динаміку ситуацій, а життя тим самим перетворюється на «калейдоскоп подій», що звільняє людину від сенсу життя. У цій ситуації фундаментальна мета сучасної наукової картини світу — повернення сенсу, що уявляється можливим через сакралізацію зв'язку індивідуального й соціального в картині життя, яка істотно доповнює наукову картину світу¹.

Слід відзначити, що проблема інформаційного буття виникла і розвивається на хвилі комп'ютерної революції, що робить знання й інформацію не лише загальнодоступною, а й основним продуктом праці. Сьогодні все більше вчених осмислюють інформатизацію як провідний чинник суспільного розвитку. Та й витрати на конструювання знань стають співрозмірними з витратами на забезпечення фондоозброєності виробничих процесів. Очевидно, людство поступово звикає до думки, що людина — це не тільки джерело праці, а й джерело знання, а оскільки сучасна промисловість також заснована на науці, то знання перетворюється на предмет праці. Внаслідок цього знання й інформація починають здійснювати визначальний вплив на всі сторони матеріальної й духовної культури сучасного суспільства.

Інформатизацію можна розглядати як конкретний вияв сучасного періоду розвитку продуктивних сил людського суспільства. Суть цього вияву — в об'єктивному посиленні ролі достовірного, багатоохоплюючого й випереджаючого знання практично у всіх видах людської діяльності. Очевидно, об'єктивні передумови, що зумовлюють неминучість інформатизації, зумовлюються вичерпанням можливостей екстенсивного розвитку продуктивних сил, усвідомленням обмеженості природних ресурсів, місця людського існування, зростанням складності виробничих відносин, появою так званих глобальних проблем людства, що вимагають усвідомлення його багатовимірної єдності. Якщо резюмувати сказане, то інформатизація становить формуван-

¹ Метаобразование как философская и педагогическая проблема [Текст]. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2001. – С. 63–64.

ня обґрунтованої й достовірної інформаційної картини світу, при цьому важливою є доступність даної інформації для кожної зацікавленої в ній особи. Звичайно, найважливішим чинником є не просто пасивна доступність інформації, а можливість її використання в умовах розумової й життєдіяльності. Технічною основою інформатизації є широка комп'ютеризація й загальний комунікативний зв'язок. Науковою ж і методологічною основою інформатизації у широкому сенсі є інформатика, кібернетика та їх прикладні напрями¹.

Широке проникнення комп'ютерної техніки в соціокультурне життя людини йде паралельно з інформаційним вибухом. Причому низка дослідників його трактують у гранично широкому сенсі, розуміючи як загальносоціальний і культурний феномен, пов'язуючи достатньо прямолінійно з глибинними процесами розвитку суперечностей сучасного індустріально розвиненого суспільства. Так, Е. Тоффлер зводить цей аспект проблем сучасного суспільства до ускладнення організаційної сторони життя². Сучасна інформаційна ситуація, на його думку, нагадує ситуацію розвитку живих організмів від простих форм (амеба) до складних (людина), оскільки чим більш спеціалізованими й різноманітними є частини тіла, тим більше вимагається інформації. Можна не погодитися з такою моделлю розвитку сучасного постнекласичного суспільства, запропонованого Е. Тоффлером, тим більше, що подібна схема давно відома, а в даному випадку вона одержала лише інформаційне забарвлення. Проте, що уявляється цінним у Е. Тоффлера, так це концепція знань як нескороминущої соціальної цінності. Більше того, Е. Тоффлер виділяє новий аспект «знання про знання». «Метаінформація, — пише він, — стає ключем для контролю кожної царини. Стара ідея про те, що знання — це сила, сьогодні застаріла. Щоб досягти сили сьогодні, ви повинні знати про знання»³. Як уже зазначалося, цю констатацію можна вважати не апологією метазнань, а деякою пріоритетною орієнтацією на розвиток сфер ін-

¹ Див.: Михайловский, В. Н. Формирование научной картины мира и информатизация [Текст] / В. Н. Михайловский. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. каф. философии РАН, 1994. — С. 41–43.

² Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер ; пер. с англ. К. Ю. Бурмирова и др. — М. : АСТ, 2009. — 795 с.; Toffler, O. Previous&Premises [Текст] / O. Toffler. — New York : Morrow, 1983. — 275 p.

³ Toffler, O. Previous&Premises [Текст] / O. Toffler. — New York : Morrow, 1983. — P. 107.

формаційної технології й нової комп'ютерної техніки, пов'язаної з промисловим виробництвом знань¹.

Досягнення у сфері інформаційної техніки й технологій все більше висвітлюють той факт, що знання стають основним товаром, а комп'ютерна техніка — лише засобом створення нового знання. Причому знання, що їх здобувають за допомогою комп'ютерної переробки накопичених масивів знань, мають якісну специфіку. По-перше, цей товар може багато разів продаватися споживачу, залишаючись у той же час у товаровиробника. По-друге, наукове знання, ставши загальним товаром, стає масовим надбанням. Тому загальнодоступність інформації і знань лежить не стільки у площині можливостей, що представляються комп'ютеризацією й насиченістю засобами масових комунікацій, а в соціальній площині. Проте інтеграція сучасного наукового знання, його інтеріоризація, опредмечування, розпредмечування й низка інших проблем є інваріантними в умовах застосування сучасної інформаційної техніки. Інформаційна техніка є одним з основних елементів автоматизації праці в науці, на виробництві, у побуті, проникаючи у всі сфери людської діяльності.

Добре відомо, що сучасні комп'ютери можуть подати інформацію, що виводиться, не тільки у вигляді графіків, таблиць, деталей, конструкцій, але вони уміють малювати цілі сцени і навіть «пожваввити» їх, включаючи людину повноправним їх членом. Занурення людини у комп'ютерну реальність супроводжується перетворенням її в особливу картину світу, де переважає стандартизація різноманітних знань, залежність від машинних рішень, зниження індивідуального начала, зростання психоемоційних напруг.

Заглядаючи в майбутнє й намагаючись віднайти основні шляхи еволюції культури в контексті інформатизації, сьогодні виникла ціла низка фундаментальних досліджень, що свідчить про величезну й визначальну роль гуманітарних проєкцій інформатизації, яка ще зовсім недавно здавалася суто технічною. Деякі дослідники беруть як своєрідну точку відліку книгу і простежують еволюційний ланцюжок від письмової до екранної культури. Під екранною культурою мається на

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Формування інформаційної картини світу як результат відображення генезису базових форм буття [Текст] / О. П. Дзьобань // Проблема інформаційного суспільства: соціально-правовий аналіз : наук. ст. та тези наук. повідом. за матеріалами Круглого столу, 28 лют. 2013 р. – Полтава : ТОВ «Фірма “Техсервіс”», 2013. – С. 26–36.

увазі комп'ютерна (інформаційна) система в цілому, що дозволяє одержувати, передавати і використовувати наукові або які-небудь інші тексти в єдності з інформаційною структурою, що закінчується інтерфейсом екранної природи.

Дійсно, коли ми використовуємо книгу як джерело знань, то завжди виклад заснований на лінійній мові писемності. Поява на сторінках книги креслень і малюнків змінює якість передачі інформації, поєднуючи одновимірну мову писемності з мовою образотворчого мистецтва (площинною, двовимірною). Потім з'являється кінематографічний і телевізійний способи передачі реальної послідовності руху у замкнутому просторі екрана. Отже, сторінка книги «оживає» з появою телебачення, стає предметом домашньої культури, а дисковод дає можливість зворотного зв'язку з екраном і в сукупності з оптичним диском виходить варіант книги з комп'ютерними сторінками. Процес мініатюризації і вдосконалення комп'ютерної техніки ведуть до того, що персональний комп'ютер являтиме собою книгу, скажімо, «Війна і мир», з якою людина вестиме діалог і персонажі якої відповідатимуть за допомогою екрана дисплея або за допомогою синтезованого комп'ютером голосу. Виходячи з цього, культура комп'ютерної сторінки є не що інше, як трансформована книжкова культура, певний підсумок еволюції книги Кирила і Мефодія. Які ж якісно нові можливості комп'ютерної сторінки з комп'ютерної книги?

По-перше, принципово інші, ніж у класичній книзі, можливості діалогу, перенесеного на індивідуальний екран. У зарубіжній літературі вже з'явилися поняття «полілог» (широкий обмін думками, значеннями, в які вступає кожен новий автор і кожен новий текст) і «інтертекст» (взаємодія між текстами), які піднімають на новий рівень те, що відоме в літературі і мистецтві як поліфонія¹. Отже, в умовах інформатизації і наявності глобальних інформаційних мереж комп'ютерна книга стає складовою глобального полілогу, що охоплює в перспективі все людство і його культуру. По-друге, небачена мобільність і мінливість змісту й оформлення комп'ютерної сторінки буквально підштовхують читача-глядача до діалогу з нею. По-третє, принципово інакше починає впливати її потенційна над'ємність, що забезпечуєть-

¹ Див.: Ученова, В. В. Полифония текстов в культуре [Текст] / В. В. Ученова. – М. : Омега-Л : ИМПЭ, 2003. – 389 с.; Синцова, С. В. Словесное творчество – солярис новых искусств [Текст] / С. В. Синцова. – Казань : Казан. гос. энергет. ун-т, 2007. – 147 с.

ся глобальною мережею баз даних, баз знань і експертних систем, до яких можна підключити кожен індивідуальну екранну книгу, зробивши її книгою «тисячі і одного» автора.

Отже, необхідно погодитися з низкою зарубіжних і вітчизняних авторів, що настає нова форма інформаційної культури. У той же час вона продовжує і розвиває щонайширші можливості книжкової культури. І так само, як книга стала матеріальним носієм художньої, наукової, сакральної і буденної форм світової культури, так і комп'ютерна сторінка непередбачувано розширює соціокультурний діапазон, але на новій інформаційній основі. Йдеться про непередбачуваність у сенсі переходу від жорстко фіксованого тексту («що написано пером, того не витягнеш і волом»), характерного для класичної письмової культури, до «м'якого» тексту (текст на екрані комп'ютера з його миттєвою готовністю до трансформації).

Це підтверджує ретроспективний аналіз історії розвитку подібних явищ. Так, для переходу від усного способу навчання до письмового було потрібно близько 0,5 млн років, від письмових форм до друкарських — 5 тис. років, від друкарських до форм, що підготували «інформаційну книгу» (радіо, телефон, кіно), — близько 500 років. І нарешті, приблизно за півстоліття відбувся перехід до інформаційних форм культури знань (кабельне телебачення, відеомагнітофони, персональні комп'ютери). Ще один приклад, як нова технологія дозволяє модернізувати традиційний, але достатньо трудомісткий процес видання словника. У 1989 р. в Оксфорді у досить стислі строки був виданий знаменитий Оксфордський словник англійської мови. Нагадаємо, що для випуску першого видання було потрібно 45 років (1884–1928). Для порівняння: «Енциклопедія» Д. Дідро писалася протягом тридцяти років, з 1751 по 1780 р., 125 авторами. Вся «Енциклопедія» нараховувала 35 томів, куди увійшли 71 818 статей і 2885 гравюр. Сам Дідро вважав, що «мета “Енциклопедії” — зібрати знання, розсіяні по всій землі, представити їх в систематизованому вигляді своїм сучасникам і зберегти для людей, які прийдуть після нас; щоб праці минулих століть не опинилися марними для століть прийдешніх; щоб наші освічені нащадки стали також щасливішими за нас, і щоб не померли ми, не заслуживши подяки людського роду»¹.

¹ Быковский, Б. Э. Энциклопедисты [Текст] / Б. Э. Быковский // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1978. – Т. 30. – С. 206.

Нинішнє видання, назване не словником (dictionary), а словником на дисках (disktionary), є цифровим записом 6 млн слів на одному (максимум двох) дисках, які доступні широкому колу осіб. У цілому, зараз важко окреслити певні межі прийдешніх змін, проте абсолютно ясно, що разом із традиційними типами інформаційної культури — особистим контактом (культурою безпосереднього спілкування — базовим шаром людської цивілізації) і книжковою культурою вже складається новий тип культури, а саме культура, заснована на мікропроцесорній інформаційній технології. Про специфічність інформаційної культури, що складається, на основі синтезу комп'ютера з відеотехнікою, засобів зв'язку і каналів передачі інформації говорить навіть той факт, що якість засвоєння інформації зростає у міру переходу від просто візуальних до аудіовізуальних засобів. Так, наприклад, є експериментальні дані, що людина запам'ятовує лише 10 % із прочитаного, 20 % з почутого, 30 % із побаченого. Якщо ж вона чує і бачить, рівень запам'ятовуваності підвищується до 50 %, а якщо чує, бачить і потім обговорює — то й до 70 %. Застосування аудіовізуальних засобів до того ж скорочує на 40 % необхідний для навчання час і на 20 % збільшує обсяг засвоєної інформації¹. Саме тому слід чекати, що і продуктивне мислення дістане великі можливості для своєї роботи, оскільки нова інформаційна техніка звільняє людину від рабського проходження початковим «тут і тепер», занурюючи її в неосяжні простори інформаційного буття.

Дійсно, «екранно-динамічне діалогове моделювання»² на основі сучасної мікрокомп'ютерної техніки забезпечує вражаючі можливості й відкриває якісно інші горизонти у сприйнятті потоків інформації і в переробці цієї інформації саме за допомогою візуалізації. Немає сумніву, що принципова новизна полягає не у стисненні інформації й подальшому її уявленні в легкоосяжній відео- й аудіовізуальній формі. Новизна починається з переорієнтації здорового глузду дослідника на інтелектуальну образність, що не має меж. Те, що раніше було лише підвладне силі абстракції, тепер за допомогою екранного дисплея переводиться в чуттєво сприймане, і з нього вже будуються легкоосяж-

¹ Див.: Физиология человеческой памяти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://works.tarefer.ru/10/100028/index.html>; Сколько информации мы запоминаем? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rsd.in.ua/topic/1083>.

² Див.: Прохоров, А. В. Культура грядущего тысячелетия [Текст] / А. В. Прохоров, К. Э. Разлогов, В. Ф. Рузин // Вопр. философии. – 1989. – № 6. – С. 21.

ні аналогові моделі, скажімо, будови й розвитку Землі, дрейфу материків тощо. Із філософської точки зору важливо відзначити, що такий поворот у методології — не нова гілка в науці, а з точки зору інформаційного підходу — ступінь усвідомлення об'єктивної сфери самої себе як науки, що адекватно розглядає свій предмет як надскладну систему в рамках наукової картини світу. Величезний спектр об'єктів таких наук, як геологія, астрономія, аеродинаміка, біологія, медицина, економіка, соціологія, глобальна екологія і багато інших, мають потребу для своєї самосвідомості в такому підході¹. Цілком зрозуміло, що достатньо швидко розширюватиметься діапазон впливу нової методології на всі сфери мислєдїяльності, а отже, і життєдїяльності, формуючи новий тип культури — культури інформаційного буття. Правда, в основі цих змін залишається одвічна проблема взаємин природи і знання про природу в контексті інформаційної картини світу — проблема знання й інформації².

Що ж нового несе в собі інформаційна культура у своєму достатньо вираженому вигляді? По-перше, новий тип спілкування, що дає можливість вільного виходу особи в інформаційне буття. По-друге, свободу виходу і доступ до інформаційного буття на всіх рівнях від глобального до локального, оскільки внутрішньонаціональний, внутрішньодержавний тип інформаційного буття є так само обмеженим, як і національна наука або щось у цьому сенсі. По-третє, звільнення людини від рутинної інтелектуальної роботи підвищує продуктивність мислення і, звичайно, змінює його форму, формуючи новий тип мислення. Серед рис, що визначають його, вже сьогодні яскраво виявляється орієнтація останнього на саморозвиток і самонавчання. Одним із конкретних прикладів такого роду є популярна у США й Англії система відкритих університетів. По суті, це заочне навчання, але таке, що використовує всі новітні засоби інформаційної мікроелектроніки — радіо, електронну пошту, відеотехніку, кабельне й супутникове телебачення, комп'ютери і т. ін., тобто все те, що допомагає

¹ Див.: Соснін, О. В. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри) [Текст] : навч. посіб. / О. В. Соснін, В. Г. Воронкова, О. Є. Постол. — К. : Центр навч. л-ри, 2015. — 556 с.

² Див.: Данильян, О. Г. Інформаційна картина світу як соціокультурна реальність [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Вип. 70 (№3). — С. 573–578.

подолати простір і час. Крім того, в деяких країнах ця форма самоосвіти (США, Англія, Канада, ФРН і низка інших) підкріплюється діючими системами відеотексту, за допомогою яких можна одержувати будь-яку інформацію з бібліотеки (архіву), не виходячи з будинку у будь-який час.

Очевидно, орієнтація індивіда на самоосвіту — це ще не форма зміни розумової діяльності, а ось як позначиться на продуктивності мислення поява комп'ютерної техніки, яка не тільки використовує заданий алгоритм, а й здатна сама створювати свої власні правила за допомогою аналізу різних результатів і прикладів, — питання відкрите. Йдеться про нейрокомп'ютери. У даний час нейрокомп'ютери виходять із стадії дослідних розробок і стають комерційними. З'явився досвід використання нейромереж у різних галузях. Так, фірма Behaviorstics продемонструвала роботу нейрокомп'ютерів у банківській справі для визначення ступеня надійності клієнтів, що беруть позики. Професор Каліфорнійського університету Дж. Елман показав ефективність нейрокомп'ютерів для розпізнавання мови і перетворення її в текст, причому допускається мова без роздільної вимови слів¹.

Утім серед діючих зразків є не тільки електронні стенографістки, що перетворюють розмовну мову на друкарський текст, а й «зрячі» контролери, що «чують». Наприклад, у нью-йоркському аеропорту Кеннеді змонтована нейропроцесорна система з виявлення у пасажирів або в багажі пластикової вибухівки. Нейрокомп'ютери вже сьогодні виконують функції правої півкулі людського мозку — розпізнають потрібні об'єкти серед тисячі інших, читають і редагують, одним словом, роблять те, на що здатна була досі лише людина.

У цьому сенсі і виникає проблема, про яку замислювався ще Норберт Вінер. У книзі «Кібернетика і суспільство» він говорить про небезпеку знецінення людського мозку. Цілком зрозуміло, що розвиток комп'ютерної техніки в її зрілому вигляді не може не привести до якісно нових форм включення праці в наше життя. Дотепер у нас соціально вигіднішими були відсталі форми організації праці, тобто вітчизняний варіант підвищення організованості й дисципліни, заснований на тому принципі, що працівника потрібно ставити в найбільш незручне для нього становище. Ця ідеологія йде ще від системи Тей-

¹ JEEE Spectrum [Текст]. – 1988. – Vol. 25, №3. – P. 36–41.

лора і є характерною для конвеєрного виробництва. У технологічно розвинених країнах вона змінилася протилежним принципом, за яким працівника вигідніше поставити в найбільш зручні для нього умови.

Ці радикальні зміни у характері праці повинні лежати в загальному руслі підвищення культури сучасного суспільства, яка певним чином залежить від можливостей комп'ютеризації. Один із чинників, що лежить на поверхні, — це розширення інтелектуальних можливостей комп'ютера, який разом із людиною дає початок процесу формування нового дослідницького мислення сучасної людини практично у всіх сферах життєдіяльності.

Отже, на підставі викладеного вище зазначимо, що сучасна форма наукової картини світу — інформаційна картина світу — є перехідною від неklasичної до постнеklasичної. Період неklasичної науки відрізняється спеціалізацією предметів наук, дисциплінарною організацією системи науки. Про сучасну систему науки відомий дослідник В. Стьопін пише: «Якщо стисло охарактеризувати сучасні тенденції синтезу наукових знань, то вони виражаються у прагненні побудувати загальнонаукову картину світу на основі принципів універсального еволюціонізму, об'єднуючих в єдине ціле ідеї системного й еволюційного підходів»¹. Системні й еволюційні ідеї існують дійсно давно, але саме зараз вони переглядаються. Однією із суттєвих причин цього є актуалізація залучення наукових засобів до вирішення глобальних екологічних проблем. Таким чином, стан наукової картини світу сьогодні виражається у двох фактах: 1) у науці склалися умови для інтеграції наукових дисциплін; 2) у науці виникли теорії, які не заперечують різноманіття наявних бачень, але є інваріантними до них².

Нова проблематика, що виникає на тлі усвідомлення наукою своїх сенсів, примушує звертати увагу на наукову раціональність, її ідеали й норми. Сам факт зростання кількості наукових праць, що містять рефлексію над наукою, свідчить про завершення етапу її розвитку. В. Стьопін робить спробу філософської рефлексії наукової раціональності, застосовуючи типологію — класична, неklasична, постнеklasична — до класифікації раціональності. На його думку, постнеklasична раціональність враховує співвіднесення знань про об'єкт не

¹ Степин, В. С. Теоретическое знание: Структура, история, эволюция [Текст] / В. С. Степин. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — С. 196.

² Там само. — С. 212.

тільки із засобами (як неklasична раціональність), але і з ціннісно-цільовими структурами діяльності¹. Аналогічно, М. Ахундов змальовує постнекласичну науку в трьох аспектах: «По-перше, постнекласична наука, виділена за класичними критеріями, наприклад, нерівноважна термодинаміка, теорія Всесвіту, що розширюється, і взагалі всі нелінійні узагальнення в сучасному природознавстві. По-друге, це наука про людиновимірні системи, визначена вже за “некласичними” критеріями, оскільки тут нез’ясованою є сама структура наукового знання: на зміну традиційним науковим теоріям приходять якісь комплекси, експертизи тощо... Нарешті, по-третє, це наука, в тіло якої введений етичний компонент, виділена сама за якимись “постнекласичними” критеріями. Тут революція пов’язана з виходом за рамки науки, зі створенням нової форми суспільної свідомості — постнауки»². Означені ідеї відзначають виникаючі напрями розвитку науки, утверджують зміну орієнтирів сучасної науки, що знову починає орієнтуватися на людину.

Виділення етапів в історії науки, запропоноване В. Стьопіним, вкладається у схему стрибків, коли революційні зміни викликають появу нових рис або істотної зміни старих, що, у свою чергу, призводить до переходу цілого в новий стан. Переходи між такими етапами розтягнуті за часом у масштабах людського життя, але в масштабах історії вони є скачкоподібними, моментальними. Ідеї, що знаменують новий етап думки, народжуються попереднім етапом. Отже, фундаментальні предмети постнекласичної науки сформувалися в останні 30–50 років, на основі яких сьогодні формується інформаційна культура сучасної людини.

Інформаційну культуру сьогодні слід розглядати не лише у психологічному і педагогічному контекстах як визначення об’єктивних і суб’єктивних умов ефективного оволодіння інформаційною технікою, а також уміння користуватися персональними комп’ютерами й інформаційними мережами зі здатністю адаптуватися до механізмів їх дії, а в соціокультурному аспекті. Звідси, інформаційна культура — це соціокультурна реальність, створена людиною, яка разом з тим впли-

¹ Степин, В. С. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации [Текст] / В. С. Степин, Л. Ф. Кузнецова. – М. : ИФРАН, 1994. – С. 12–13.

² Ахундов, М. Д. Научные революции в постнеклассической науке [Текст] / М. Д. Ахундов // Проблемы методологии постнеклассической науки. – М. : Наука, 1992. – С. 28.

ває на форми масової поведінки, усе більше визначає їх. Саме як така соціокультурна реальність інформаційна культура і стає предметом філософії.

Філософський аналіз дозволяє виділити три основні складові інформаційної культури¹:

– інформаційна інфраструктура як система, що дозволяє людині в оточуючому їй інформаційному просторі одержувати необхідну інформацію в потрібний час і в потрібному місці;

– мультимедіа як система інформаційних механізмів, що дозволяють додавати індивідуальним зразкам поведінки й дії публічного характеру і на цій основі формувати загальні ціннісні орієнтації суспільства;

– метаосвіта, тобто формування розуміння людиною свого місця і, відповідно, своєї справжньої ролі у світі, в якому вона живе (на відміну від освіти — підготовки людини до тих видів діяльності, які необхідні суспільству на даному етапі його розвитку).

Якщо використовувати моделі нелінійної динаміки для моделювання процесу трансформації переоформленої наукою наукової картини світу в культуру, то можна побудувати декілька сценаріїв. Так, за сприятливих умов введення нових, постнекласичних моделей буде прийнятним, але вони можуть як незначні флуктуації залишитися неістотними, невідображеними. З одного боку, як відзначив М. Моїсеев, у розумінні людиною світу відбувається «розлучення з простотою»², тобто перехід від простих (лінійних) моделей до складніших (некласичних динамічних і далі до моделей із нестійкостями й загостреннями). З другого боку, сучасна наука звертається за образами до класичної думки, до спадщини не тільки західної, а й традиційної культур. У цьому сенсі відбувається зустріч із простою, очевидністю східних моделей. Уся складність у розумінні нових

¹ Див.: Метаобразование как философская и педагогическая проблема [Текст]. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2001. – 163 с.; Абрамова, Н. Т. Самосознание и культура [Текст] / Н. Т. Абрамова, А. А. Воронин, Ф. Т. Михайлов. – М. : Наука, 2009. – 208 с.; Скворцов, Л. В. Информационная культура и цельное знание [Текст] / Л. В. Скворцов. – М. : ИНИОН, 2001. – 288 с.; Камаралі, Г. В. Інформаційна культура: грані взаємодії [Текст] / Г. В. Камаралі // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 58 (№ 3). – С. 398–401.

² Моїсеев, Н. Н. Универсум. Информация. Общество [Текст] / Н. Н. Моїсеев. – М. : Устойчивый мир, 2001. – С. 39, 42.

моделей міститься в необхідності з'єднання східних холистичних мотивів, кількісного методу і перетворювальної інтенції, вирощених західною цивілізацією. Про необхідність доповнення сенсів людини сенсами оточення читаємо у П. Гайденко: «Поки ми не звільнимся від думки, що сенс вносить у світ тільки людина... поки не повернемо і природі її онтологічне значення... ми не зможемо справитися ані з проблемою раціональності, ані з екологічними й іншими кризами. Бо екологічна криза є ... продуктом особливого, характерного для нового часу типу ментальності, що визначає наше ставлення до природи і розуміння її»¹. Якщо висловлена тут постановка орієнтирів раціональності може бути усвідомленою, або вже усвідомлена сьогодні частиною суспільства, то велика його частина все ж таки керується не думками про світ, а думками у світі, тобто в даному випадку уявленнями, які є втиснутими в матеріал. Так, твори сучасної інформаційної цивілізації перш за все мають відбиток загальної інформативності, конструктивності і, одночасно, призначені для повного задоволення потреб сучасної людини. Наука значно зрослася з інформаційною діяльністю, здійснюючи свій зв'язок із наявною практикою саме через співучасть у висуненні теоретичних основ створення інформаційних технологій. Тип раціональності, що склався на цій основі, можна позначити як економіко-інформаційний тип або як цілерациональність, відповідну домінуючій діяльності.

Звичайно виділяються три шляхи, що принципово відрізняються, до розуміння нової інформаційної культури сучасної людини в рамках інформаційної картини світу. Перший — шлях вченого, який переходить у своїх дослідженнях від старих моделей до нових. Другий шлях — шлях освоєння всього простору продуктів західної цивілізації, тобто шлях людини, що постійно знаходиться в культурному середовищі техногенного суспільства. Третій шлях — освоєння людиною нових наукових моделей, близьких, як було відмічено, до східної холистичної традиції, на вказаних підставах східної культури². Можливо, третій шлях стане високоефективним. У цьому сенсі ста-

¹ Гайденко, П. П. Эволюция понятия науки (XVII–XVIII вв.): Формирование научных программ нового времени [Текст] / П. П. Гайденко ; отв. ред. И. Д. Рожанский. – М. : Наука, 1987. – С. 8.

² Див.: Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загально-теоретичні засади [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.

новить інтерес прогнозування поширення центрів науки, яка оперує новими засобами і вирішує нові завдання. Оскільки наука набуває тісніших взаємозв'язків із соціальним оточенням, то можливі варіанти подальшого розвитку наукової картини світу співвідносяться з типологією взаємовпливу науки і її оточення в культурі сучасного суспільства. Додатковим ракурсом аналізу є урахування чинника демографічної кризи в економічно й технологічно розвинених державах.

Наука як соціальний інститут зазнає труднощів, пов'язаних із внутрішнім перевлаштуванням і реорганізацією своїх зовнішніх зв'язків — системна криза. Наука вирішує все більше завдань, які ставляться їй ззовні. Більше того, система науки управляється на підставі цілей і норм опису, оформлених у сфері інших соціальних інтересів, аніж пізнання світу. Так, наприклад, медицина сьогодні не тільки використовує готові технологічні рішення, а й пред'являє свої завдання, проблеми, питання. Медицина, одночасно використовуючи можливості конструювання задачно-орієнтованих інструментів і засобів, побудови штучного аналогу живої тканини, корекції неправильно функціонуючої підсистеми організму і пред'являючи цінності здоров'я, життя взагалі, виявляє шляхи можливого з'єднання ціннісного й цільового аспектів технологічної й наукової діяльності.

Вплив сучасної людини на біосферу Землі є дуже великим, катастрофічно погіршується екологічна обстановка. Отже, модель співвідношення біосфери й ноосфери Землі, запропонована В. Вернадським, стає відправною точкою одного з найактуальніших, якщо не найважливішого, напряму сучасної наукової картини світу. На екологічну проблему накладається демографічна проблема — зростання населення економічно слабких країн, причому збільшення чисельності населення земної кулі відбувається тільки за рахунок нерозвинених країн, ще раз спливає проблема підйому рівня освіченості. ЮНЕСКО ставить одним із своїх завдань сприяння підвищенню рівня освіченості жінок і особливо жінок у державах із традиційним культурним складом. Відбувається зіткнення традиційної й техногенної культур, так що поверхові зразки західної культури накладаються на традиційні світоглядні підстави, різко зростають споживчі установки у країнах Сходу. Як результат цього постає проблема

взаємозв'язку освіченості населення країн із традиційною культурою і регулюванням світової економіки. Комплекс цих і інших проблем призвів сьогодні до виникнення концепції стійкого розвитку і постановки перед міжнародними організаціями першорядних завдань. На цьому шляху виникає вимога постійного сценування, прогнозування, моделювання діяльності систем, окремих комплексів, імітації процесів і потоків, що вимагає і технологічного, і наукового опрацювання на сучасному інформаційному етапі розвитку суспільства. Адже кожна епоха має свої особливі досягнення у сфері виробництва і культури, що являють собою те вічне й нескороминуще, що потім як віхи висвічують пройдений людський шлях. Чи то це піраміди Хеопса, чи то це димлячий потяг або виблискуючий автомобіль. Можливо, і наша епоха увійде до історії пам'ятником не менш приголомшливим, аніж великі храми минулого, — це мікропроцесор, що вже сьогодні зумовлює незвичайне майбутнє людства, сьогодення інформаційної технології, нову інформаційну картину світу.

Треба сказати, що мікропроцесор створений із найзвичайніших на землі елементів, елементів самої землі (це помітив письменник, засновник громадської некомерційної дослідницької організації «Інститут Дискавері» в Сіетлі Джордж Гілдер). Пісок служить початковим матеріалом при створенні кремнієвої пластини — основи мікропроцесора, її складність є такою, що на площу близько 1 см² наноситься система комунікацій, зіставна за складністю з детальною картиною, скажімо, всіх доріг і вулиць Америки із працюючими світлофорами. Якщо порівняти транзистор із серцем мікропроцесора, то в сучасному мікропроцесорі їх близько 5 млрд.

Ключову роль в інформаційних технологіях відіграє ще й скловолокно, яке складається зі скла такого типу, яке є прозорим при товщині в декілька кілометрів. Ця прозорість є необхідною, щоб забезпечити передачу по оптичному волокну діаметром з людський волос і завдовжки порядку відстані між Харковом і Львовом інформації зі швидкістю не менше 15 гігабіт/с. Така швидкість забезпечує передачу тексту декількох тисяч Біблій в секунду. Ця техніка — гігантський крок уперед порівняно з традиційними засобами передачі інформації. Наприклад, при конгресі США є бібліотека, в якій зберігається все, що було опубліковано в Америці за останні 100 років. Так от, щоб передати всі матеріали з бібліотеки конгресу традицій-

ними дротяними засобами зв'язку, знадобилося б майже 200 років. А за допомогою оптико-волоконної техніки — лише 5 годин¹.

Обидві технології — концентрація інформації і її транспортування — удосконалюються надзвичайно швидко. Загальновизнано, що ефективність функціонування комп'ютерів за десять останніх років зросла приблизно в мільйон разів. А якщо врахувати, що удосконалюється і процедура паралельної обробки даних, то знання, що створюється індивідом в муках творчості, стає інтерсуб'єктивним у глобальному масштабі буквально миттєво. Значення і цінність такого явища важко переоцінити у становленні нового менталітету людини в культурі сучасного інформаційного суспільства.

Ще 20–25 років тому не можна було прогнозувати істотні зміни в цій галузі істинно людської суті. Зараз, коли обчислювальна техніка в розвинених країнах перетворилася на засіб забезпечення інтелектуальної праці (наприклад, тільки в США понад 150 млн персональних комп'ютерів, більш як 5000 загальнодоступних баз даних, об'єднаних у загальнонаціональну супутникову й кабельну мережу), розумно припустити, що занурення в інформаційне буття якісно змінює й форми інтелектуальної діяльності індивіда.

Тривалий час людство було переконане, що майже всі проблеми можна вирішити, накопичивши знання шляхом створення суперкомп'ютерів, які зможуть усе систематизувати і все розраховувати наперед. Людству здавалося, що проблемне поле у межах «можливе-неможливе» для науки лежить лише в традиційному кантівському сенсі, тобто можна вивчати «те, що є», і не претендувати на те, щоб указувати, «як повинно бути». Отже, йшлося не про обмеженість науки як способу об'єднання знання, а про її нездатність задавати орієнтири й ідеали. Навпаки, накопичення і обробка знань на мікропроцесорній техніці знов повертає людство не тільки до проблеми інтеграції знання, що вливається в наукову картину світу, а й до детермінації майбутнього².

¹ Див.: Данильян, О. Г. Інформаційна картина світу в контексті перспектив сучасної науки й культури [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2013. – № 1 (7). – С. 21–28.

² Див.: Михайловский, В. Н. Формирование научной картины мира и информатизация [Текст] / В. Н. Михайловский. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. каф. философии РАН, 1994. – С. 140–141.

Проблему інтеграції знань можна охарактеризувати як закон ускладнення складності, що свідчить, що складність процесу збільшується на квадрат числа одиниць, які належить організувати, будь то якась річ або сукупність концептів, або мікропроцесори на панелі приладу. А. Пензіас, лауреат Нобелівської премії, пояснює цю проблему на прикладі дитячої вечірки, куди прибуває ще одна дитина¹. Рівень шуму, відзначає він, збільшується не просто ще на одну додаткову дитину, він зростає геометрично в прямій пропорції до всіх присутніх дітей, з якими вона перекликатиметься і гратиме, плюс ще одного новоприбулого. Це і є закон ускладнення складності, який виявляється в макрокосмі. Те саме відбувається і при включенні все нових і нових знань у так звані бази даних, які потім організуються у бази знань для комп'ютерного сервісу і експертних систем. Звичайно, можливості комп'ютерів величезні, проте вони можуть мати справу тільки з фактами, а джерело фактів — людина, яка пізнає, творить себе і світ фактів у процесі життя. І основна проблема при цьому та, що людина, а точніше, людський мозок здатний сприймати не більше 50 біт/с². Цей показник характеризує кількість інформації, яку людина спроможна засвоїти, а людський мозок не переробиш. Звідси — одна з фундаментальних проблем наукової картини світу — це уміння виключити зайву інформацію.

Незважаючи на те, що зростання знань характеризується законом ускладнення складності, одночасно ефективність обробки останніх мікропроцесорною технікою зростає випереджаючими темпами і створювані на їх основі системи штучного інтелекту неухильно підвищують продуктивність в обробці й аналізі знань, а здатність останніх до самоудосконалення робить процес аналогічним еволюційному механізму природного інтелекту. Так, наприклад, компанія Google працює над власною нейромережею, в якій використовується 16 тис. процесорних ядер і реалізується 1 млрд зв'язків між нейронами. Дана мережа — це універсальна технологія, яка може бути використана в різних сферах і на різних масивах даних. Наприклад, вона вже застосовується для розпізнавання мови, при цьому була зменшена кількість помилок на 20–25%. Це означає, що нейромережа здатна оптимізувати

¹ Див.: Собор XX века [Текст] // Поиск. – 1990. – № 38. – С. 7.

² Див.: Райт, К. На пути к «глобальной деревне» [Текст] / К. Райт // В мире науки. – 1990. – № 5. – С. 47.

алгоритми для мови, враховуючи особливості артикуляції і різних діалектів. Зараз дана технологія також використовується в сервісі Google Street View, де необхідно працювати з найдрібнішими деталями фотографій. При цьому нейромережа показує набагато кращі результати, аніж люди. У майбутньому планується використовувати дані розробки і в інших сервісах Google: пошук зображень, Google Glass і автомобілі Google з безпілотним керуванням¹.

Повернемося до проблеми обмеження зайвої інформації. Сьогодні багато учених приходять до висновку, що чим більше інформації людині доводиться переглядати, тим менше вона знає. У світі різномасштабної й різнопланової електронної інформації людина при мушується думати не лінійно-последовно, а мозаїчно, через інтервали, за допомогою резонансу. Основним принципом структурованої свідомості знов стає міф як спосіб утримати цілісність сприйняття у світі, що бурхливо оновлюється, кінцевою фазою розвитку якого має стати технічне відтворення свідомості. Сьогодні у світі існують мільярди персональних комп'ютерів, які об'єднані практично в планетарну комп'ютерну мережу, і кількість користувачів стрімко зростає, дедалі збільшуючи інтернаціональний потік інформації. Якщо розглядати все зростаючий інформаційний потік з точки зору біологічної антропології, то новостворювана реальність конструюється самою людиною, і адаптація до неї обертається самоадаптацією. І людина, як аналогова істота з точки зору функціонування мозку, повинна вміти відключатися, точніше, прагнути не бути залученою в цей інформаційний потік.

Насправді проблема обмеження одержуваної інформації була завжди, і в процесі розвитку і функціонування знання сформувалися різні форми концентрації наукового знання. Найпоширеніша — це концептуалізація знання, однією з форм вираження якої є наукова картина світу. Інша справа, що інтелектуальна техніка на базі мікропроцесорів дозволяє створювати автоматично діючі програми, скажімо, з підбирання інформації, що цікавить, або складання резюме з наукових журналів. У цьому випадку виникає вже інша проблема. Оскільки такі програми комп'ютерам під силу, вони можуть спілкуватися на обох кінцях ліній зв'язку, тобто комп'ютери говоритимуть

¹ Див.: Масштабный проект в области искусственного интеллекта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://deps.ua/ru/novosti/novosti-rynka/item/767-google-zapustila-masshtabnyi-proeqt-v-oblasti-isqsstvennogo-intelleqta.html](http://deps.ua/ru/novosti/novosti-rynka/item/767-google-zapustila-masshtabnyi-proekt-v-oblasti-isqsstvennogo-intelleqta.html).

один з одним від імені користувача. Звичайно, у зв'язку з такою перспективою треба замислюватися над змістом прийдешніх революційних змін, коли механічні виконавці відіграватимуть роль користувачів¹.

Логіка розвитку комп'ютерів і створення все більш універсальних засобів програмування дозволяють припустити, що вже в осяжній перспективі будуть створені передумови роботи з комп'ютером в діалоговому режимі з використанням при цьому природної розмовної мови або спеціальних мов, розвинених в окремих сферах наукового знання. Розвиток інформаційної мікрокомп'ютерної техніки і суперкомп'ютерів, персональних комп'ютерів, центрів колективного користування і подібних технічних пристроїв інформаційного сервісу веде до виникнення інфосфери або інформаційного простору в рамках наукової картини світу. Штучна інфосфера, ядро якої становитимуть мікрокомп'ютерні пристрої, очевидно, увіллється у глобальне ноосферне утворення. Імовірно, що процеси коеволюції інфосфери й ноосфери підуть значно швидше, оскільки істотну роль в цьому процесі відіграє прогресуюча автоматизація інформаційних процесів. З урахуванням глобалізації процесів можна спрогнозувати можливість виникнення людино-машинного надінтелекту («гібридного інтелекту»), що охопить усю нашу планету. Не вдаючись у деталізацію цього процесу, відзначимо, що концепція інфосфери і можливість створення надінтелекту ініціюють створення досить незвичайних («божевільних») гіпотез глобальної інформатизації².

Отже, особливості наукового підходу вимагають заміни реальних об'єктів їх моделями, тобто заміщенням одного змісту іншим речовинним або знаковим. Проте в цьому заміщенні завжди присутня невизначувана процедура, що не формалізується, — встановлення відповідності моделі оригіналу, яка все більшою мірою стає процедурою комп'ютерів. Парадокс цієї процедури в тому, що, як правило, ті моделі, які, здавалося б, не мають нічого спільного з оригіналом, несуть найбільшу інформацію про об'єкт. Вирішуючи його, учені винайшли

¹ Див.: Михайловский, В. Н. Формирование научной картины мира и информатизация [Текст] / В. Н. Михайловский. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. каф. философии РАН, 1994. – 145 с.

² Див.: Данильян, О. Г. Інформаційна картина світу в контексті перспектив сучасної науки й культури [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2013. – № 1 (7). – С. 21–28.

спеціальні мови і прийоми як підмогу для правильних висновків. Наукова картина світу, яка виступає синтетичною моделлю, об'єднуючи у своїй цілісності все різноманіття сучасного наукового знання, щоб стати надбанням суспільної свідомості, повинна бути виражена зрештою у природній мовній формі. І ось суперечність між природною мовою, якою описується результат, і штучною, якою здобувається останній, довірено вирішувати комп'ютеру, оскільки потенційно комп'ютерне моделювання не має обмежень, а будь-яка пізнавальна процедура може розглядатися як моделювання. Сучасний фахівець, проводячи наукове дослідження солідарно з комп'ютером, вже не мучиться риторичним питанням А. Тюрінга: «Чи може машина мислити?». Проблеми тепер інші: удосконалювати мови програмування, щоб створювати новий клас комп'ютерів, які володіють здібностями до асоціацій, а можливо, й інтуїцією, близькою до людської. Як стверджують сучасні дослідники інформаційної царини, наскільки далеко може поширюватися довіра сучасної людини до викладень комп'ютера, цього поки що не знає ніхто.

Таким чином, узагальнюючи наведене, підкреслимо, що сьогодні сучасна наука існує вже у стані постнекласичної раціональності, подолавши перехід від некласичної раціональності, враховуючи при цьому взаємовплив знань про світ і людину в науковій картині світу не тільки зі складними процесами у сьогоднішній науці, а й із соціокультурними структурами діяльності людини і суспільства. Постнекласичні концепції опираються на проблемні точки попередньої наукової картини світу, особливим чином знімаючи їх суперечність і визначаючи нові міждисциплінарні предмети.

Інтеграція різних галузей знань і наукових дисциплін дозволяє показати універсальний характер загальних для світу культури законів природи, людини і суспільства. Соціальна інтеграція є ключовим створюючим поняттям при характеристиці становлення багатоструктурної й багаторівневої інформаційної картини світу як соціокультурної реальності.

Як справедливо зазначає Т. Лугуценко, процес породження нового типу цивілізації пов'язаний із семантикою особистості, а також кількістю та якістю інформації, яка циркулює у структурі людини. Формування семантичної парадигми особистості відбувається завдяки дії механізму суб'єктивації — обробки інформації, що над-

ходить ззовні¹. Отже, інформаційна картина світу як соціокультурна реальність характеризується тим, що основним продуктом і ресурсом тут є інформація як нова категорія матерії і відбувається інформатизація суспільства, яке визначається як суспільство, де більшість працюючих зайнята виробництвом, зберіганням, переробкою й реалізацією інформації.

У рамках інформаційної цивілізації, що формується, змінюється масив доступних діяльнісних процедур у широкому спектрі людської діяльності, тобто змінюється не тільки інструментальна частина інформаційної діяльності, а й сама людина. Отже, трансформується її інформаційна культура, під якою розуміється уміння цілеспрямовано працювати з інформацією, використовувати її, обробляти, зберігати й передавати, тобто вона визначає рівень інформаційного спілкування. У результаті формується нове бачення людиною дійсності — інформаційна картина світу.

Інформаційна картина світу — це сьогодні соціокультурна реальність, що охоплює мільйони людей, і немає сумніву, що це лише початок незвіданого шляху. Інформаційна картина світу характеризується тим, що основним продуктом і ресурсом є інформація як нова категорія матерії. Відбувається інформатизація суспільства, яке визначається як суспільство, де більшість тих, що працюють, зайняті виробництвом, зберіганням, переробкою і реалізацією інформації. Інформаційна картина світу людини актуалізується у зв'язку з вирішенням завдань зі здійснення дій над інформаційними об'єктами, вона як складова світогляду може бути представлена як у знаннєвих, так і в нормативних і ціннісних типах світогляду. У сучасну епоху людство розуміє, що розум, оснащений сучасною інтелектуальною технікою, якісно змінюється не з точки зору фізіології або параметрів біоенергетики, а з точки зору взаємозв'язку й взаємообумовленості комп'ютерною технікою генерації, компоновки, зберігання, передачі, переробки й використання знань. Оскільки пізнання і застосування останніх — процес, що самовідтворюється і саморозширюється, то і сфера інформатизації поводить себе аналогічно. Можна не сумніватися, що новий загін працюючого населення, безпосередньо зайнятий у сфе-

¹ Лугуценко, Т. В. Медійна основа втрати культури [Текст] / Т. В. Лугуценко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Васькевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68 (№ 1). – С. 454.

рі інтелектуалізації, визначатиме соціальну перспективу. Сьогодні пріоритет потрібно віддавати розвитку, створенню й використанню методологічних засобів освоєння технічних і технологічних засобів підтримки інтелектуальної діяльності кожної людини і суспільства в цілому, культурологічні аспекти яких на сучасному етапі розвитку нашої цивілізації ще недостатньо досліджені.

Отже, ми розглянули інформаційну картину світу як особистісне інформаційне бачення об'єктивної дійсності, засноване на системному й інформаційному підходах до вивчення навколишнього світу, що формується в ході оволодіння нормами комп'ютерної грамотності та освоєння нових соціальних ролей. Розуміння інформаційної картини світу, аналіз та використання інформаційних зв'язків з метою адаптації до навколишнього світу і впливу на нього виступають необхідним компонентом сучасного інформаційного суспільства.

Інформаційна картина світу суб'єкта актуалізується у зв'язку з вирішенням завдань щодо оперування інформаційними об'єктами. Інформаційна картина світу сьогодні – це усвідомлення людиною свого «Я» через численні інформаційні потоки, через інформаційну взаємодію, інформаційні відносини. У перспективі суспільство нового типу прагне до багатомірності світу в єдиному інформаційному просторі.

З одного боку, інформаційна картина світу може розглядатися як спеціальна наукова картина світу, з другого боку, вона формується не тільки наукою, але і позанауковим знанням, культурою. Тому інформаційну картину світу можна інтерпретувати як банк світової інформації, що дозволяє людині адекватно сприймати навколишній світ. Надаючи певні інформаційні ресурси, класифікуючи їх відповідним чином, організовуючи доступ до них, інформаційна картина дає можливість вибору певної системи цінностей.

2.2. Комунікативні практики особистості в умовах інформаційного суспільства

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується зростанням ролі інформації та комунікації, зміною принципів та критеріїв масового спілкування, виробництвом нових стилів інформаційної взаємодії.

За останні кілька років сталася серйозна трансформація соціальних відносин взагалі і комунікації зокрема, з'явився новий контекст соціальної взаємодії та нові форми і практики комунікації в інформаційному суспільстві.

Інформаційні процеси є частиною глобальних процесів, що характеризують всі сфери життєдіяльності суспільства. Засоби масової інформації конструюють інформаційний простір соціуму, адже вони репрезентують циркулюючі у соціумі знання, норми, ідеали, символи, образи, ціннісні ієрархії, які незалежно від того, наскільки адекватно вони відображають реальність, завжди відтворюють домінанти та атрибути суспільного устрою, соціального порядку та культури.

Сучасна особистість ніби занурена в інформаційне поле. Зростає кількість каналів комунікації, засоби передачі інформації постійно спрощуються і вдосконалюються, стають більш компактними і доступними. Швидкість передачі інформації впливає на швидкість і частоту підвищення або зниження актуальності того чи іншого явища або події та витіснення їх з простору актуальності. Суспільство завдяки мережі Інтернет щодня може створювати незбагненні для окремого людського розуму обсяги даних. В результаті всього цього може створитися враження, ніби людство вже вступило в нову фазу свого розвитку – інформаційне суспільство. У зв'язку з цим вже зараз гостро стоять питання опосередкованого спілкування, комп'ютерної злочинності, інформаційної безпеки, контролю над особистим життям, відповідності поведінки індивіда в реальному й віртуальному просторах, створення віртуальних (псевдо) особистостей тощо¹.

Інформаційне суспільство визначається через параметр нової особистості: простір мультиплікації можливостей людини, що несе нові виклики особистісної ідентичності, за яких зовнішні (технологічні) розширення людини перестають нею сприйматися як штучні. Інтервенція нових способів символізації, віртуалізація соціальних просторів, децентрація соціальних зв'язків посилюють динаміку і трансформують характер спілкування. Симбіоз людини з порожніми технологіями став розглядатися як такий, що здатний докорінно покращити людину,

¹ Див.: Данильян, О. Г. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2014. – № 1 (10). – С. 16–25; Дзьобань, О. П. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань, В. Г. Пилипчук ; за заг. ред. В. Г. Пилипчука. – Х. : Майдан, 2011. – 244 с.

перетворивши її в якийсь новий вид. Деякі автори, що свідомо подолали технократизм, також прогнозували соціальні, соціокультурні та особистісні наслідки техніко-технологічних змін інформаційного суспільства: трансформація біологічних фаз життєдіяльності людини, неминучість адаптації індивіда логіці і коду електронної системи та ін. Використання мобільного зв'язку призводить до руйнування зовнішніх меж особистості та втрати нею приватності, зростання контролю ззовні, формування психологічної залежності від доступу до мобільного зв'язку, вульгаризації спілкування та руйнуванню епістолярної культури. Інформаційне суспільство є епохою інформаційного індивіда, що в умовах перемоги електронної (аудіовізуальної) комунікації багаторазово підсилює інтелектуальні здібності та творчі можливості особистості¹.

Серед характеристик інформаційного суспільства, висунутих концепціями інформаційного суспільства, — зміни соціальних ролей і ідентичності особистості, а також зміна головних суб'єктів і об'єктів управління, коли місце матеріальних об'єктів зайняли ідеї і символи. Проблеми особистості в інформаційному суспільстві вписані в постмодерністський дискурс. Відповідність постмодерністського світогляду ідеології інформаційного суспільства виявилася у прогностичному осмисленні постмодерністами (перш за все, Ж. Бодрийяром) різноманітності модифікацій людської суб'єктивності в електронно-цифровому середовищі, віртуальної трансформації і сімулякризації індивіда, набуття ним свого «віртуального тіла», нібито безпосередності комп'ютерно-опосередкованого спілкування учасників кіберпростору й актуалізації безлічі комунікативних загроз, які супроводжують заміщення реальності сімуляцією і ведуть до електронно-цифрового ескапізму².

Швидкі зміни в галузі розвитку технічних засобів комунікації призводять до стрімких змін сучасних форм комунікації, а також модифікації головного суб'єкта комунікації — особистості: комунікативні технології служать продовженням людини, його «розширенням». Існує глибинний зв'язок між особистістю і комунікативними процесами,

¹ Див.: Маклюэн, Г. М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего [Текст] / Г. М. Маклюэн. — М. : Акад. Проект : Фонд «Мир», 2005. — 495 с.

² Див.: Бодрийяр, Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального [Текст] / Ж. Бодрийяр. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2000. — 385 с.

який виступає як імпліцитний. Сучасний тип особистості формувався досить тривалий час. Найважливішими факторами, що модифікують особистісні характеристики, є діяльність і спілкування. У просторі сучасних комунікацій збереглися елементи дотеперішніх комунікативних форм. Але сучасні комунікативні засоби вносять у процес комунікації абсолютно нові оцінки.

Термін «комунікація» (лат. *communicatio*), який спочатку розуміли як повідомлення, шлях повідомлення, передача, з плином часу змінив своє значення. Сучасне розуміння змістовного боку соціальної комунікації включає такі моменти: а) комунікація відбувається між двома (або більше) учасниками в рамках однієї семіотичної системи (мови); б) у комунікації завжди присутній мотив, що спонукає до спілкування; в) усі учасники процесу комунікації намагаються зрозуміти ситуацію. Зазначені складові процесу комунікації є базовими при визначенні даного поняття.

Визначення, що більшою мірою характеризує сучасну комунікативну ситуацію, належить В. В. Васильковій, яка робить акцент на інформаційній складовій комунікації і розуміє її як «багатовимірний, складно організований процес передачі і обміну соціально значимою інформацією між різними соціальними суб'єктами, який сприяє створенню, функціонуванню і підтриманню соціальної цілісності (соціального порядку)»¹. Але таке визначення не враховує важливий аспект — проблему розуміння (нерозуміння) при обміні інформацією. Цей аспект був усвідомлений ще в 70-ті рр. ХХ ст. і актуалізував класичні міркування Ф. Бекона про «ідолів», що заважають людям розуміти один одного. Тому коректніше комунікацію визначати як процес обміну соціально значущою інформацією, зміст якої може бути зрозумілим усіма учасниками.

Філософське дослідження комунікативних процесів завжди актуалізує проблематику особистості. У західноєвропейській філософії комунікація мала статус філософської категорії. Екзистенціалісти (в першу чергу, К. Ясперс) і персоналісти (зокрема, Е. Муньє) проти-

¹ Василькова, В. В. Исследовательские стратегии социальной коммуникации и их использование для описания общества знания [Текст] / В. В. Василькова // Общество знания: от идеи к практике : кол. моногр. в 3 ч. Ч. 2. Социальные коммуникации в обществе знания / под ред. В. В. Васильковой, Л. А. Вербицкой. – СПб. : Скифия-принт, 2009. – С. 28.

ставляли комунікацію ідеї суспільного договору, розробленій французькими просвітителами. На думку прихильників принципу комунікації (К. Ясперс, Е. Муньє), учасники договору взаємно обмежені і сприймають один одного безособово, абстрактно. Комунікація встановлюється в дискусії, у ході якої люди переконуються, що їх роз'єднують суб'єктивні установки і загальноприйняті норми мислення, але ріднить внутрішній «етос». Таким чином, комунікація розумілася як умова формування самосвідомості індивіда, адже сам індивід не є самостою для себе, а стає нею у взаємодії з іншою самістю. Комунікація є умова також і особистого буття. Продовжувачем цієї лінії став А. Камю, який, як відомо, розглядав світ як трагічне явище в силу неможливості в ньому «справжньої» комунікації. Згідно з А. Камю, подолання роз'єднаності індивідів можливе тільки в акті «бунту» проти «абсурдності» буття¹. Марксисты розуміли комунікацію крізь призму суспільних відносин, опосередковуваних речами; як функцію спілкування, обміну думками. У марксизмі сфера комунікації, спілкування була віднесена до надбудовних явищ, які не мають великого впливу на соціум.

Соціолог Н. Луман, який досліджував проблему розуміння, вважав, що сутність суспільства полягає в комунікації її членів. Подібно до життя і свідомості комунікація також є, на його думку, емерджентною реальністю². Вона існує за допомогою «селекції інформації, селекції повідомлення цієї інформації і селективного розуміння або нерозуміння цього повідомлення і його інформації». Саме завдяки комунікації відбувається перехід від особистісного до соціального. Акцентуючи комунікацію, Н. Луман вважав, що «комуніцирує комунікація», проходячи через розрізнення невимовного (невербального) і сказаного (вербального), знання і інформації, людського і суспільного³.

Комунікація дозволяє людині відчувати свої кордони, відчуті буття Іншого, домовитися про співпрацю або про ворожнечу і т. д. На думку Ю. Габермаса, без комунікації неможлива і мораль, адже кому-

¹ Камю, А. Бунтующий человек [Текст] / А. Камю. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.

² Луман, Н. Что такое коммуникация? [Электронный ресурс] / Никлас Луман. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2954>.

³ Там само.

нікація є сполучною ланкою людського суспільства¹. Таким чином, звертаючись до проблеми комунікації, ми маємо можливість піти від технологічного детермінізму, перекосу в бік інструментальної складової комунікативних процесів і сучасного суспільства на користь гуманітарного вектору проблеми.

Склався ряд підходів до вивчення комунікації. Історично перший підхід — інформаційний — був розроблений у рамках кібернетики Н. Вінером. Кібернетика проголосила нову модель суспільного устрою «відкрите суспільство», особливістю якого наголошена вільна циркуляція інформації в суспільстві. Незважаючи на її фантастичність, ця ідея з ентузіазмом була прийнята гуманітарною спільнотою, згодом оформивши її як «комунікативне» мислення, головну особливість якого становить вимога прозорості інформації. У рамках цього підходу комунікація розуміється як процес обробки і передачі інформації.

Соціокультурний підхід визначає комунікацію як взаємодію індивідів у процесі соціокультурної діяльності. У цьому підході «інформація розглядається переважно як основа культури і всіх культурних цінностей». Такий підхід наведений у роботах Р. Парака, Д. Белла, Е. Тоффлера, М. Кастельса, які осмислили соціальні та культурні зміни, що відбуваються, і підготували теоретичну і методологічну базу для переходу розвинутих суспільств до нової якості². Інший підхід представлений розуміючою соціологією: в його основі — розгляд проблематики міжособистісного розуміння.

Зближення науки і практичної діяльності актуалізує необхідність дослідження існуючих вже сьогодні комунікативних практик, що засновані на інформаційно-комунікативних технологіях. Функції інфор-

¹ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. — СПб. : Наука, 2000. — 218 с.

² Див.: Тоффлер, Э. Шок будущего [Текст] : пер. с англ. / Э. Тоффлер. — М. : АСТ, 2001. — 557 с.; Тоффлер, Э. Революционное богатство: как оно будет создано и как оно изменит нашу жизнь [Текст] / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер ; пер. с англ. М. Султановой, Н. Цыркун. — М. : АСТ : Профиздат, 2008. — 669 с.; Белл, Д. Социальные рамки информационного общества [Текст] / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе / под ред. П.С. Гуревича. — М. : Прогресс, 1986. — С. 330–342; Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс ; [пер. с англ., под науч. ред. О.И. Шкаратана]. — М. : Гос. ун-т Высш. шк. экономики, 2000. — С. 339.

маційно-комунікативних процесів у суспільстві досить суперечливі: вони є дзеркалом, яке відображає всі нюанси соціальних змін, будь то економіка, політика, культура. У той же час це відображення не пасивне, вони (тобто комунікативні практики) впливають на суспільство і самі зазнають впливу суспільства.

Нааявність великої кількості авторитетних досліджень сучасних комунікативних форм і практик (Н. Луман, Ю. Габермас, Дж. Семпсі, М. Кастельс, М. Маклюен, А. Турен, У. Еко та ін.) відображає складність, фрагментарність і непередбачуваність подальшого розвитку самого об'єкта дослідження. У суспільстві соціальне і технологічне починають взаємодіяти по-новому, оскільки технології стають важливими учасниками і посередниками комунікації. У даних дослідженнях існує два підходи. По-перше, розвиток інформаційно-комунікативних технологій розглядається як продукт комунікативних практик. Обслуговування запитів комунікантів ініціює створення нових комунікативних пристроїв і технологій (skype, viber тощо), комунікативні мережі виступають як відповідь на виклики часу. Комунікативні практики, будучи, за суттю, частиною віртуального світу, стають віртуальним інструментом у реальному світі. Комунікативні технології є частиною більш великих соціальних практик. По-друге, нові форми комунікації легко передають будь-яку інформацію в глобальному плані, неминуче впливаючи на поширення особливих життєвих стилів. Інформаційно-комунікативні технології реформують самоідентифікацію особистості, норми, цінності і самі комунікативні форми.

Поява персональних комп'ютерів стала подією, не менш значущою в історії людства, ніж поява друкарського верстата. Швидко сформовані комп'ютерні мережі стають і символом інформаційного суспільства, і реальним інструментом, що радикально змінив комунікативні практики. Рішучий поворот до соціальних, політичних, економічних, культурних змін відбувається тоді, коли відбувається об'єднання інформаційних, комп'ютерних, мультимедійних та телекомунікаційних технологій.

Активний розвиток інформаційно-комунікативних технологій викликав інтерес до гуманітарних аспектів. Поява мережевих комп'ютерних комунікацій піднімає комунікативні можливості на новий рівень. Вони включають у себе всі можливості попередніх комунікацій, але крім цього, наділені зовсім новими рисами. Їх поява трансформу-

вала сучасне суспільство, і полем найбільш широкого застосування комунікативних практик стає повсякденність. Комунікативні практики стали буденними операціями із сучасними засобами комунікації, причому вони можуть здійснюватись на різних рівнях — від персонального до мас-медійного. При цьому комунікативні практики можуть бути охарактеризовані таким чином:

1) значно зріс пріоритет інформації, знання та інноваційної діяльності. Вихід мережевих комунікацій в ринкові відносини показує, що найбільш популярний товар на ринку — це інформація;

2) технологічний характер комунікації відіграє найважливішу роль в її функціонуванні, багато в чому визначаючи її можливості. Однак не слід фетишизувати технологічність сучасної комунікації: яким би високим не був рівень її прогресу, сутність комунікації залишається соціальною;

3) важливою характеристикою комунікативних практик є зміна просторово-часових орієнтирів. Традиційний хронотоп частково відходить на задній план, замінюючись віртуальними уявленнями про час і простір, які починають впливати на реальні координати. Звільнення від традиційних просторово-часових обмежень дає можливість будувати нові, іноді несподівані, як лінійні, так і мережеві комунікації, створювати нові творчі колективи, розширювати коло дослідних тем і можливостей. Різні комунікативні потоки непередбачуваним чином перетинаються, доповнюючи і збагачуючи один одного;

4) комунікації, перенесені у віртуальний простір, починають самотійне існування. Їх самотійність у момент появи була непередбачувана, хоча пізніше з'являються програми для спільнот (типу «Фейсбук», «ВКонтакте» та ін.), які можуть давати несподівані для їх ініціаторів результати;

5) особистості учасників віртуальної комунікації зазнають трансформації, виявляючи приховані можливості творчого зростання, таємні комплекси, конфлікти з реальністю та ін. Це складний процес, який важко оцінити однозначно: для когось — це можливості особистісного зростання, для інших — загострення тривожних станів, депресій і т. ін. Але завжди — це живий процес зміни особистості.

Розгляд нових комунікативних практик виявляє ряд реальних проблем сучасності, які потребують подальшого дослідження. Можливо, найбільш характерною, актуальною і перспективною комунікацією є

мережева. Інтернет і інші мережеві утворення несуть із собою ідеологію свободи інформації і неформальність мережевого спілкування. На першому етапі мережі виникають і існують як некомерційний проект, покликаний обслуговувати перш за все наукові центри та університети. Специфіка і стилістика перших років мережевих комунікацій впливає на мережеве спілкування і сьогодні, хоча мережа поступово комерціалізується. Але, незважаючи на це, Інтернет не втрачає децентралізовану структуру, в ньому відсутня ієрархія, що зрівнює як людей, так і інформацію. Основна увага зосереджена на новинній інформації, на тому, що «тут і зараз», а також на віртуальній презентації особистості в мережі.

На наступному етапі розвитку мережевих комунікацій переважаючим стає особистісний фактор. Комп'ютерні технології адаптуються до невисокого рівня користувацької грамотності. Нові технології швидко засвоюють люди до двадцяти років, транслюючи їх старшому поколінню. Нові комунікативні технології освоюються за все більш короткий термін, організація мережевих комунікацій стає неодмінною частиною соціальних та економічних проектів. Домашній Інтернет перетворюється на звичайну деталь сімейного побуту. Зближується усна і письмова мова, комунікація в мережі все більше доповнюється графікою, часто виражає те, що не в змозі відобразити текст. Мережева комунікація завдяки таким рисам, як анонімність, невидимість, безпека, дає можливість особистості створювати мережеву ідентичність, за своїм вибором досягаючи у віртуальній самопрезентації майже абсолютного управління враженнями про себе. Віртуальність, що призначена для ігор, стає новою реальністю і фактором людської діяльності як «людини, що грає». Інтерактивний принцип широко працює у сфері послуг, де впроваджені «клієнтські системи», а також в освіті і науці. Поширеним стає дистанційне навчання, за якого відбувається заміна традиційних форм взаємодії на телекомунікаційні засоби, що забезпечують доставку навчального матеріалу та інтерактивне спілкування слухачів і викладачів в навчальному процесі. Дистанційні технології і методи поступово утворюють самостійну, специфічну форму навчання. В інформаційному суспільстві комунікативна практика розширилася і за структурою, і за складом.

Настільки швидкий успіх сучасних комп'ютерних технологій у галузі комунікативних практик має ряд соціально-психологічних причин.

По-перше, комп'ютерна комунікація задовольняє ряд біогенних потреб особистості, наприклад, у свободі самоствердження, у контакті, у грі; а також ряд соціогенних потреб (пізнавальних, етичних, естетичних) — потреба в самопізнанні й саморозвитку.

Філософське дослідження комунікацій включає проблему відношення глобальних мереж і людини. Аналіз даної проблеми дозволяє виділити відношення між мережею й людиною, визначаючи тим самим спосіб розгляду концепції М. Кастельса. Для виявлення перспектив модифікацій природи людини М. Кастельс провів фундаментальне дослідження, присвячене розгорненому аналізу сучасних тенденцій, що приводять до формування основ суспільства, яке він назвав «мережевим». Нові інформаційні й комунікативні технології, будучи необхідним інструментом такої багатоаспектної трансформації, не є її причиною. Генезис мережевого суспільства значною мірою обумовлений ходом історії. На цей процес вплинули три найважливіших процеси 1970-х рр.: інформаційно-технологічна революція, культурні й соціальні рухи, криза соціально-економічних систем. У цьому процесі визначальну роль у житті людини відіграє інформація, утім потрібно розуміти, що інформація й обмін інформацією супроводжували розвиток цивілізації впродовж усієї історії людства. Тому нова людина формується в такому суспільстві, яке, на думку дослідника «вказує на атрибут специфічної форми соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам, що виникають у цей історичний період, генерування, обробка і передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади»¹.

Передвісником поняття мережевого суспільства може бути вислів А. Ракітова: «Будь-який індивід, група осіб, підприємство або організація в будь-якій точці країни і у будь-який час можуть одержати за відповідну платню або безкоштовно на основі автоматизованого доступу й систем зв'язку будь-які інформацію і знання, необхідні для їх життєдіяльності й вирішення особистих і соціально значущих завдань»². Тому мережеве суспільство — це не просто суспільство, де

¹ Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс ; [пер. с англ., под науч. ред. О.И. Шкаратана]. – М. : Гос. ун-т Высш. шк. экономики, 2000. – С. 42.

² Ракитов, А. И. Философия компьютерной революции [Текст] / А. И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1991. – С. 32.

є інформація й людина, а й суспільство, де соціальні і технологічні форми соціальної організації пронизують усі сфери життєдіяльності людини — від економіки до повсякденного життя.

У віртуальних мережевих комунікаціях можна виділити особливого роду відносини, відносини так званої легкої соціальності: загроза співрозмовнику в чаті не призведе до реального вбивства, так само, як і вираз співчуття не зобов'язує до надання реальної допомоги. Мережа служить джерелом виникнення нових, часом досить тривалих зв'язків і комунікацій, що спираються на мережеві комп'ютерні технології, які формують свій інформаційний і соціальний простір, що є невід'ємним елементом структур сучасного суспільства, з одного боку, а з другого — утворює власний світ «унікальних закономірностей». А саме:

1. Циркулююча в мережі інформація за допомогою організації комунікативних потоків, а також формування на їх основі можливих груп і співтовариств у мережі, створює ймовірність перетворення інформації у знання, тобто в щось, що має практичну цінність. У сучасному суспільстві соціальна стратифікація відбувається залежно від володіння інформацією і знанням.

2. Мережеві ресурси мають колосальний запас знань для вдосконалення і розширення реального виробництва. Інформація стає важливим елементом виробництва. Але мережа породжує і власні віртуальні форми професійної діяльності — конструювання ігор, інтернет-дизайн, мережева журналістика тощо.

3. Інформаційні компанії в мережах впливають на реальну політику, економіку, культуру і т. ін.

У змістовному аспекті мережеві комп'ютерні комунікації в суспільстві виконують функції накопичення інформації. До типових форм комп'ютерної комунікації сьогодні належать: телеконференції, дискусійні клуби, розсилки, чати, форуми, блоги, спільноти, соціальні мережі. У рамках мережевої комунікації розрив між реальним і віртуальним долається шляхом створення «віртуальними» грошима максимально «реальної» інформаційно-комунікативної структури. Тут можна побачити ознаку наростаючої особистісної віртуалізації.

У численних наукових працях, присвячених інформаційній ері, здебільшого підкреслюється, що змінюються не тільки технологічна база й інформаційно-технологічні можливості людини, а й сама лю-

дина, її самосвідомість. Сучасна людина стає немислимою без інформаційних технологій, які здійснюють величезний вплив на все її існування — як біологічне, так і соціальне. Предметом дискусій стає лише те, що несуть ці зміни, і при всій суперечності точок зору практично всі вчені погоджуються в одному: особливу роль у сучасному світі й становленні нової людини відіграє інформація.

Відомий теоретик інформаційного суспільства Е. Тоффлер у своєму бестселері «Третя хвиля» розглядає «особистість майбутнього», котра глибоко вкорінена в динаміку соціокультурних перетворень. Він зазначає, що третя хвиля є продуктом драматичних змін рис, нав'язаних суспільством, — не нова людина, а новий соціальний характер¹. А це означає, що відповідно до різноманітності, поліваріативності, багатоцентровості інформаційної соціальної системи особистість теж являтиме собою розмаїтість ролевих моделей і життєвих стилів. Зрештою, поява «конфігуративного» чи «модулятивного Я» — це необхідність в умовах інформаційного суспільства. «Модульна людина» — це людина, яка здатна змінювати типи діяльності, може потенційно вписуватись у будь-які сфери соціальної системи: організації, угруповання, співтовариства, а також легко їх полишати, змінювати власні переконання. «Третя хвиля змінює природу ідентичності... Перехід до гетерогенного, диференційованого суспільства передбачає те, що індивід все менше зв'язаний контекстом свого народження і володіє великим вибором у самовизначенні. Прихід Третьої хвилі пов'язаний також із помітним прискоренням темпів соціальних та культурних змін, так що ідентифікації, які обираються, стають короткочаснішими, а люди приймають чи відмовляються від якихось компонентів своїх ідентичностей швидше, аніж будь-коли»². Тому «Третя хвиля найбільше винагороджує за пізнавальні здібності та освіту, а також людей, які здатні до швидкого пристосування, до змін... Вона винагороджуватиме людей допитливих, цікавих, які прагнуть з'ясувати, що відбувається, і впливати на те, що відбувається, людей, які здатні володіти собою в умо-

¹ Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Элвин Тоффлер ; [пер. с англ. К. Ю. Бурмирова и др.]. — М. : АСТ, 1999. — 795 с.

² Тоффлер, О. Раса, власть и культура [Текст] / О. Тоффлер ; [пер. Поляковой Н. Л.] // Новая технократическая волна на Западе : сб. ст. : пер. / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. — М. : Прогресс, 1986. — С. 281–282.

вах хаосу та незрозумілості. Їй знадобляться люди, які... можуть не мати навиків у якійсь одній спеціальності, але володіють досвідом у деяких різних сферах і здатністю екстраполювати ідеї з однієї сфери в іншу. Вона буде винагороджувати індивідуальність та підприємливість»¹.

В інформаційному суспільстві змінюється можливість часткової присутності людини в процесі комунікації. Така можливість з'явилася у людства після винаходу технічних засобів, які є посередниками людського спілкування. У даному типі комунікації присутні не всі аспекти людської особистості: тільки голос, текст. Хоча сучасні технології і намагаються максимально створити ілюзію присутності співрозмовника в комунікації, не всі поспішають ними скористатися. Саме спілкування часто має «частковий», «побічний» характер, тобто під час виконання будь-якої роботи людина може обмінюватися короткими фразами в «асьці» або чаті, спілкуватися телефоном і дивитися телевізор. Неповнота тілесної присутності співрозмовника, яка спочатку була лише наслідком недосконалої техніки, тепер стала на диво релевантна неповноті психологічної присутності людини в спілкуванні. Таким чином, коли живе, безпосереднє спілкування замінюється голосом і текстом, це стає показником того, що людина не має наміру бути присутньою в комунікації «душею і тілом», уникає емоційної співучасті. Те, що спочатку було наслідком обмежених можливостей техніки, тепер стало засобом забезпечення своєрідного психологічного комфорту завдяки тому, що співрозмовники позбавляються від емоційних навантажень і відповідальності живого спілкування. Оскільки засоби комунікації приховують людину, створюються передумови того, що суб'єкт комунікації виявиться не тим, за кого він себе видає.

Найпарадоксальніше полягає в тому, що сьогодні суб'єктом спілкування може виявитися взагалі не людина. За одним суб'єктом інтернет-комунікації може ховатися цілий колектив, організація, програми і т. ін. Яскравим прикладом такого роду учасника комунікації можна вважати президентів і інших очільників сучасних держав, за якими стоїть цілий штат людей, що забезпечує таку псевдокомунікацію.

¹ Тоффлер, О. Раса, власть и культура [Текст] / О. Тоффлер ; [пер. Поляковой Н. Л.] // Новая технократическая волна на Западе : сб. ст. : пер. / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 287.

Отже, яким би чином не трансформувалася комунікація у своїй технологічній, ігровій, виробничій та інших характеристиках, в соціальному аспекті проблеми домінуючим моментом залишається особистісна комунікація. Незважаючи на різноманіття і доступність засобів комунікації, потреба людини у спілкуванні продовжує зростати. Частина користувачів «мережі» на початкових етапах розвитку мережевої спільноти, будучи захоплена можливостями віртуального світу, створювала в мережевих комунікаціях нереалістичні, відверто фантастичні й неправильні уявлення про себе.

На сьогодні накопичено деякий досвід особистісних комунікацій у мережах, що дозволяє зазначити, що особистість не встигає за розвитком технічних засобів, а можливо, і не прагне цього. Гуманітарна компонента людини — система цінностей, переваг, захоплень — розвивається повільніше, ніж прогрес технічних засобів комунікацій. Але в результаті комунікативного «буму» в суб'єкта комунікації відбувається розвиток нових граней особистості. У процесі вживання в нові ситуації, програвання нових ролей, освоєння різних часових і мультикультурних пластів індивід долучається до плюралістичних форм соціальної взаємодії. Відбувається освоєння нових здібностей, таких, як відкритість, толерантність, товариськість. Цінність цих змін належать майбутньому.

Періоди соціальних трансформацій руйнують сформовані в минулому підстави особистісної ідентифікації з будь-якою соціальною групою, змушують особистість до переосмислення колишніх ідентичностей і формування нових. Перехідні періоди суспільного життя можна уподібнити віковій ідентичності особистості, яка у процесі індивідуального життєвого шляху змінюється від етапу до етапу.

Поняття кризи ідентичності передає втрату особистістю уявлення про себе і своє життя, що є реакцією на інтенсивність соціальних змін, в яких індивіду необхідно здійснити особистісний вибір. Розмита ідентичність характеризує поки недосконалий вибір, в той час як «неоплачена ідентичність» позначає «автоматичне» прийняття нової ідентичності особистістю у процесі самоаналізу. Внутрішній зміст особистості, її суб'єктивний світ формується не за допомогою зовнішніх впливів на свідомість, але внаслідок інтенсивної внутрішньої роботи самої особистості.

Інформаційна революція кінця ХХ — початку ХХІ ст. не просто встановлює нові технологічні параметри, вона якісно змінює світоглядні настанови й окремої особистості, й суспільства в цілому.

Вплив інформаційної компоненти на соціум різко посилюється з появою інтерактивних медійних технологій, а особливо Інтернету, який дозволяє не тільки споживати інформацію, а й брати активну участь у процесах вироблення та циркуляції інформаційних потоків. Як наслідок, за справедливим зауваженням О. Дзьобаня, інформація набуває цінності не тільки завдяки загальнодоступності, пізнавальності, економічному або політичному потенціалу, а й тому, що відкриває нові можливості для персоналізації та самоідентифікації особистості. Таким чином, новий інформаційний простір, генерований Інтернет-технологіями, виступає одночасно і засобом, і середовищем соціального розвитку та становлення особистості.

Інформатизація суспільства надає додаткові можливості самореалізації кожному індивіду, наприклад, отримання освіти он-лайн, розширення кола ділових і приватних контактів, у тому числі й особам з обмеженими можливостями, задовольняти нові потреби, котрі виникають сьогодні й виникатимуть у майбутньому.

Сучасна інформаційно-технологічна цивілізація перетворює інформаційні технології в необхідні умови соціальної адаптації індивіда, оскільки накопичення обсягів інформації потребує розробки нових критеріїв до їх інтерпретації суб'єктом. Масштаби застосування інформаційних технологій у сучасному суспільстві актуалізує увагу до проблеми глобального впливу на людину. Наприклад, інтернет-середовище може оцінюватись або як простір свободи, або як ресурс практично необмеженого контролю за людиною з боку держави.

Водночас, крім можливостей у процесі інформатизації суспільства криється певна небезпека, адже формуючи інформаційне середовище і забезпечуючи його існування та розвиток, людина одночасно усвідомлює, що саме його біологічне існування залежить від рівня розвитку й швидкості перетворення інформаційного середовища, що відіграє зростаючу роль у житті сучасного суспільства.

Основними, найбільш значущими соціальними проблемами, пов'язаними з особистістю, в умовах інформатизації є¹:

¹ Див.: Уханов, Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Є. В. Уханов. – Х., 2010. – 16 с.;

- проблема мовної комунікації, що становить ядро інформатизації;
- проблема інформаційної безпеки особистості, під якою розуміється стан захищеності інформаційного середовища суспільства, що забезпечує її формування й розвиток на користь громадян, організацій і держави. Проблема забезпечення інформаційної безпеки особистості означає її право на отримання об'єктивної інформації і припускає, що одержана людиною з різних джерел інформація не перешкоджає вільному формуванню й розвитку особистості.

Як свідчать результати сучасних наукових розвідок у царині інформаційних процесів, впливами на особистість можуть виступати¹:

- цілеспрямований інформаційний тиск з метою зміни світогляду, політичних поглядів і морально-психологічного стану людей;
- розповсюдження недостовірної, спотвореної, неповної інформації;

- використання неадекватного сприйняття людьми достовірної інформації. Інформаційні впливи є небезпечними або корисними не стільки самі по собі, скільки тим, що управляють могутніми речовинно-енергетичними процесами. Суть впливу інформації полягає саме в її здатності контролювати речовинно-енергетичні процеси, параметри яких є на порядок вищими за саму інформацію;

- комп'ютерна злочинність, віруси. Спроба творців вірусів, як правило, молодих людей реалізувати себе у вірусотворчості пов'язана з низкою причин: бажанням самостверджуватися, «прогриміти», а також відсутністю усвідомлених життєвих цілей.

У наукових доробках М. Кастельса представлений синтез емпіричних досліджень і аналітичної роботи, проведених автором у цілій низці країн. Вчений відправною точкою своїх роздумів використовує

Дзьобань, О. П. Номо informaticus: до проблеми осмислення сутності [Текст] / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2014. – № 1 (20). – С. 13–21.

¹ Див.: Анпилогова, Л. В. Особенности информационной природы человека в современном социуме [Електронний ресурс] / Л. В. Анпилогова // Современные проблемы массовой коммуникации. – Режим доступу: http://conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf8/s23.pdf; Жидкова, О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды [Електронний ресурс] / О. О. Жидкова. – Режим доступу: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc; Куцепал, С. В. Комунікація та діалог у контексті освітніх викликів сучасності [Текст] / С. В. Куцепал // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Васькевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 531–534.

комунікації, як основні ознаки нового світопорядку, що формується. Виходячи з цього, основне положення концепції М. Кастельса полягає в тому, що інформаційна епоха позначає появу нової людини, яка виникає завдяки розгортанню мереж і пріоритетному значенню інформаційних потоків. Дослідник вважає, що «визначальні дії у всіх сферах людської практики роблять на основі інформаційних технологій, що такі дії організовані (у глобальному масштабі) в інформаційні мережі і зосереджені на обробці інформації (символів)». М. Кастельс представляє державу інформаційної епохи як новий тип мережевої держави, заснованої на мережі національного, регіонального, місцевого й локального рівнів. Він підкреслює, що таке використання інформації і знань веде до виникнення нової людської трансформації, причому значення даного переходу для історії людства таке велике, що він не може навіть бути зіставлений з переходами ані від аграрного до індустріального, ані від індустріального до сервісного господарства. Така інформаційна революція, за словами А. Ракітова, «здійснює зростаючий вплив на перебіг історичних подій, поступово змінюючи систему цінностей, світогляд і уявлення людей про саму людину, сенс її буття й призначення. Тому філософська рефлексія над комп'ютерною революцією переростає у завдання осмислення соціально-історичної долі людства»¹.

Сучасні технології, включаючись у середовище суспільних відносин, стають важливим чинником соціальних трансформацій. Створення глобальних телекомунікаційних мереж і систем породжує нову інфраструктуру планети — інфосферу. Людина втрачає свою індивідуальність унаслідок впровадження електронних документів на основі пластикових карток — паспорти, податкові, страхові, медичинські, кредитні та інші посвідчення, які, з одного боку, мають покращити комфортність життя, а з другого — зводять людську особистість до цифрової комбінації — коду. Розробляються все нові технологічні пристрої, які повинні стати основними елементами системи тотального контролю і абсолютної влади над людиною з боку держави. Широкого застосування набувають біометричні системи ідентифікації особистості за унікальними для кожної людини біологічними даними — відбитками пальців, радужкою ока, генетичним кодом тощо.

¹ Ракитов, А. И. Философия компьютерной революции [Текст] / А. И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1991. – С. 14.

У сучасному інформаційному просторі поки що обережно, але наполегливо просувається ідея «чипізації» населення¹.

Крім того, зафіксовані зміни у сфері духовної культури, викликані не свідомими діями її творця — людини, а безособовою логікою технічного розвитку, процесами самоорганізації техногенного середовища. Наприклад, інформаційні технології, за допомогою структуризації інформації й забезпечення її доступності здійснюючи глибокі трансформації індивідуальної й масової свідомості, уніфікують соціальні практики, забезпечують включення людей у глобальний інформаційний обмін і стають інструментом психологічного тиску, насильницьки втручаючись в емоційно-вольову сферу людини. У сучасному інформаційному суспільстві бурхливо поширюються сублімовані форми агресивності. У наш час агресія й насильство набули нового вигляду, соціальна агресія стала неминучим та закономірним результатом надмірно тривалого перехідного періоду, що супроводжується розвалом економічних зв'язків, надзвичайно глибоким соціально-економічним розшаруванням населення, регіональними конфліктами, різким падінням рівня життя, кризою моральності. Стало очевидним, як підкреслює О. Жидкова, що створення загальнопланетарного поля інформації, окрім прискорення взаємообміну культур і їх творчих змін, призводить до розхитування традиційних цінностей².

Наскільки ширшою є сфера застосування технічного, настільки менше аспектів людської діяльності залишаються незалежними від неї. Постійне зростання матеріальних і культурних потреб — причина розвитку промисловості і головний стимул технологічних удосконалень. Але технологічні інновації, крім досягнення своєї прямої мети — підвищення ефективності матеріального виробництва — одночасно розхитують і традиційні основи суспільного життя, і базу традиційної культури. Ці технологічні зміни істотно перетворюють не тільки місце існування людини, а й впливають на саму людину, на організацію всіх видів її діяльності, на взаємини між спільнотами людей на ринку сировини, товарів і послуг, на систему освіти і, нарешті, на норми й

¹ Див.: Сорокин, В. В. Юридическая глобалистика [Текст] : учебник / В. В. Сорокин. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2010. – 916 с.

² Жидкова, О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды [Электронный ресурс] / О. О. Жидкова. – Режим доступа: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.

закони, що фіксуються і розвиваються законодавчою, судовою і виконавчою владою.

Усе вищезазначене свідчить про те, що сьогодні різко актуалізується необхідність філософського обговорення самої проблеми взаємодії людини з інформаційним середовищем. На перший план виходить проблема успішної адаптації людини в сучасному інформаційному середовищі. Проблема адаптації людини невіддільна від питання про саму її суть, актуальну для філософів у всі часи. Вітчизняні й зарубіжні дослідники неодноразово звертаються до цієї проблематики. Інформаційне середовище, стаючи все більш важливою і невід'ємною частиною навколишнього середовища, пред'являє до людини зростаючі адаптивні вимоги. Людство було вимушене адаптуватися до природного й штучно створеного інформаційного середовища протягом усього свого розвитку, проте життя сучасної людини визначається новими реаліями, новими екологічними й соціальними обставинами.

Формується таке середовище безпосередньо самою людиною, її самостійною діяльністю, відбудовою її ставлення до оточуючого й відносин з оточуючими, її розумінням й особистісними смислами, отриманими в процесі власної взаємодії зі світом. Ззовні можна лише допомогти людині в конструюванні цього простору, залучаючи її в процес активного пізнання світу, підтримуючи її прагнення в дослідженні й перетворенні дійсності шляхом діяльнісного засвоєння потенціалу інформаційного середовища.

2.3. Самоідентифікація індивідів у правовій ситуації вибору

Сучасна політично нестабільна ситуація в Україні загострила не лише соціальні, економічні, етнічні проблеми, але й культурно-ідеологічний конфлікт ідентичностей, що виявляє себе як на зовнішньому міжособистісному рівні, так і на внутрішньому — у вигляді болісного й суперечливого процесу самоусвідомлення й самовизначення індивідів у відповідальній ситуації вибору. Такого роду екзистенція особистості виявляє інтимні аспекти її громадських уподобань і ґрунтовних, природних орієнтирів, а також ступінь узгодженості між ними на рівні раціонального усвідомлення та емоційного відчуття. Бажання або

небажання проявляти власну внутрішню свободу допустимі сьогодні саме завдяки лояльним правовим умовам становлення держави і політичної нації. Проте активне ангажування молоді української нації у світову полікультурну арену вимагає визнання не тільки її прав, але й обов'язків. Транснаціональні тенденції в європейській культурі, а також внутрішньосупільний осуд українцями нещодавньої вітчизняної історії змушують значну частину співвітчизників робити свій вибір утилітарно, раціонально симулюючи легітимну форму ідентичності. Це свідчить про те, що право у даних умовах здатне гарантувати лише зовнішню свободу особистості, неприховано виконуючи популістську функцію легітимації політики. Є підстави говорити, що ідеологічний перелом новоукраїнського суспільства обернувся креативною ідентифікацією його громадян та раціоналізацією права як такого.

Проблема морально-правових пошуків вільного децентрованого індивіда певної культури в умовах відкритого мережевого суспільства набувають останнім часом значної актуальності. Факт симуляції ідентичності переважною частиною населення решти регіонів нашої країни підтверджує обмежені можливості їх самореалізації в умовах урочистості легітимної ідеології. Абсолютно очевидно, що право не здатне впоратися зі своєю функцією незалежної примирювальної сторони, гарантуючої вільну ідентифікацію усім національним, етнічним, культурним та релігійним прошаркам суспільства. Складається ситуація, коли не право підлаштовується під реалії полікультуралізму, а, навпаки, носії певних культур вимушені змінювати свою ідентичність заради набуття повноцінного правового статусу в суспільстві. Звідси ще одна із актуальних сьогодні проблем — проблема невизнання цінності права.

Дослідження має на меті, по-перше, обґрунтувати й виправдати нетрадиційний, симулятивний спосіб буття індивіда певної культури, історії та правової традиції. По-друге, здійснити антропологічний й методологічний аналіз феномену національної і культурно-цивілізаційної ідентичності, зокрема постсучасних їх форм, а також довести взаємовплив самоідентифікації та праворозуміння в умовах радикальних соціально-культурних трансформацій у вітчизняному суспільстві.

Пошук ідентичності українців на сучасному етапі розвитку є важливим чинником реалізації внутрішньодержавної стратегії. Одну із визначальних ролей у процесі культурно-цивілізаційної ідентифі-

кації суспільства, безумовно, відіграє політична еліта. Але від на-пряму ідентифікації більшості населення також значною мірою за-лежать політичний та соціально-економічний розвиток держави, стабільність, солідарність, стан примиреності й духовної еволюції суспільства.

Культурно-цивілізаційна ідентичність українців історично була і залишається різноманітною. Дискурс ідентичностей, що триває в українському суспільстві, спровокував суперечливі й досить не-передбачувані наслідки. За розрахунками політтехнологів, національ-на ідея мала об'єднати спільноту у «дружбі проти» спільного ворога. Проте саме вона несподівано обернулася нарощуванням внутрішньої ворожнечі в державі, виявивши ціннісні суперечності між двома більш дрібними історико-культурними ідентичностями громадян — східно- і західноукраїнською.

Національно-культурна ідентичність включає в себе не тільки адміністративно-правовий компонент самовизнання у статусі члена певної громадянської спільноти. В наших вітчизняних реаліях вона включає в себе також право говорити рідною мовою і заборону го-ворити чужою («ворожою»). Українська національно-культурна ідентичність передбачає право шанувати своє минуле і водночас обов'язок зневажати традиції ворога; право самореалізуватись у твор-чості рідного мистецтва паралельно із ганьбою до здобутків мистец-тва чужого. Так виглядає «ідентичність проти», яка стверджується зараз у свідомості українців — ідентичність у її негативному змісті. Саме цей сенс заборони постає перешкодою на шляху до глобаліс-тичного мультикультуралізму.

Компромісний мультикультуралізм є одним із специфічних про-явів глобалізаційних процесів. Так, канадський філософ Ч. Тейлор розглядає мультикультуралізм як ідею примату культурного розма-їття над етнокультурною гомогенністю держав¹. Це ідея визнання самобутніх особливостей різноманітних культур, а інакше кажучи, визнання демократичних прав їх представників. Проте апологізація в Україні цінностей європейської демократії, ідеологічного плюра-лізму й полікультурності зовсім не заважає політичній еліті насаджу-вати офіційні стандарти суспільної свідомості, ревно культивуючи

¹ Тейлор, Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання» [Текст] / Ч. Тейлор ; пер. з англ. Р. Димерця. – К. : Альтерпрес, 2004. – 172 с.

«ідентичність проти». У ролі такої легальної ідентичності ангажується націоналізм. Ототожнена із антирадянською, національна ідея значно радикальніше винищує традиції недалекого минулого, ніж винищувала б їх справжня хвиля національно-культурного відродження. Нетерпимість і завзятість, з якими виконується на місцях закон про декомунізацію, не залишає сумнівів виключно у політичному сенсі поняття «нація».

Більш за все від стратегії диверсифікації суспільної свідомості страждають культура, мораль, людяність, і без того травмована історична пам'ять українців. Офіційно-легальна ідентичність змушує людей, добровільно або із страху, зректися девальвованих ідеалів і цінностей, знищити своє коріння, проклясти своє минуле і відчувати власну провину за нього. Проте, здається, знищення символів і атрибутів попередньої епохи ще не гарантує інтимного відчуття належності до історії та культури нації. Не варто сприймати радянську суспільну свідомість як альтернативу національній, адже вона мала і своє національно-культурне забарвлення. Радянський період не був відвертою прогалиною в історії генетичної нації українців, у її духовній традиції. Знуцання з непопулярної сьогоденної епохи та її системи цінностей означає гноблення цілої генерації етнічних українців, провина яких лише у тому, що вони народилися півстоліття тому.

Логіка суперечності демонструє черговий парадокс історії: політика сили сьогоденішніх активістів нагадує за своїм характером відому політику «радянзації» комуністів сторічної давнини. Самоідентифікація сучасних українців має партикулярний характер, адже виявляє досить дрібні спільноти й світогляди в межах нації. Проте не сам по собі факт мультикультуралізму є проблемою на шляху духовної та соціальної еволюції України. Швидше, сама національна ідея, що набула сьогоденні функції ідеології та зняряддя політичного популізму, стає перешкодою для демократії та полікультурного виховання людини глобалізованого світу.

Розмірковуючи про природу демократії, Х. Арендт зазначала, що кожен має бути тотожний своєму інтересу і в такій якості зрозумілий, очевидний для інших — інакше в роботі демократичної машини можливі небажані ускладнення й збої¹. Якщо цінність — це те, в ім'я чого

¹ Арендт, Х. *Vita active, или О деятельной жизни* [Текст] / Х. Арендт ; пер. с нем. и англ. В. В. Библихина. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 263.

людина діє і живе, то інтерес являє собою всього лише спрямованість самого його життєвого процесу, його домагання бути, бути оптимально і комфортно. Ринок відчуває потребу в «економічному егоїсті». Однак має бути в людському житті дещо таке, що не вичерпується інтересом та прагненням суб'єкта до самоствердження. На егоїстичних установках суспільної свідомості, що передбачаються як даність, і ґрунтується «формальна раціональність». У межах моделі ринкової демократії масовий егоїзм виявляється станом не тільки бажаним, а й необхідним — свого роду загальним еквівалентом, не менш основоположним, ніж гроші. Саме егоїстичні прагнення — «прагнення кожного до власної користі» — за наявності певних «механізмів врівноваження» веде до «загального блага», як зазначає В. Гьосле¹.

Вітчизняний філософ В. Малахов на підставі аналізу західних мислителів доходить висновку: природа демократії така, що, набувши у суспільній свідомості статусу цінності, вона негайно починає зазіхати на роль цінності основоположної, виключної. Демократія як така не потребує цінностей, що перевершують її моральну міру². Однак філософ піддає подібні висновки критичній оцінці. Їм усупереч, він наводить вислів одного із ідеологів 20-х рр. — лідера кадетської партії П. Новгородцева, який на порозі великих реформ писав: «Демократія є не шлях, а тільки роздоріжжя... не досягнута мета, а прохідний пункт. Для того, щоб її досягнення стали на благо реальній людській спільноті, потребується ще вільне підкорення розбуджених нею сил певному вищому началу, що їх зобов'язуватиме, потребується відома висота моральної свідомості народу»³. Тому уявляється малоімовірним, як зауважує В. Малахов, щоб шукану «висоту моральної свідомості» демократія, навіть сучасна, продукувала безпосередньо із себе⁴.

Отже, раціональний індивідуалізм не є достатнім ідеальним підґрунтям для справжнього демократичного, громадянського, гуманістичного суспільства, яке визнане за мету. Успіх політичної стратегії

¹ Гьосле, В. Практична філософія в сучасному світі [Текст] / В. Гьосле ; пер. з нім., післямова та приміт. А. Єрмоленко. — К. : Лібра, 2003. — С. 137–138.

² Малахов, В. Філософія и время: Вектор сопротивления [Текст] / В. Малахов // Вопр. философии. — 2011. — № 1. — С. 56.

³ Новгородцев, П. И. Об общественном идеале [Текст] / П. И. Новгородцев. — М. : УРСС, 1991. — С. 548.

⁴ Малахов, В. Філософія и время: Вектор сопротивления [Текст] / В. Малахов // Вопр. философии. — 2011. — № 1. — С. 58.

залежить від успіху самобутньої і свободної духовної ідентифікації кожної окремої людини, а також єдності певних традиційних груп. Із обіймів індивідуального, автономного, раціонального та мережевого вектор культурного розвитку повертає нас до сфери свідомого співробітництва заради загального блага, дружньої причетності до творення спільної країни, світу, життя. При цьому подібні зусилля зовсім не обов'язково повинні віддавати ностальгічним поклонінням минулому.

Справжні цінності культури — це не те, що нам «диктує час», а те, що зараз потребує нашої співучасті, те, що загальнодосяжне й примірююче — смислоутворювальна основа буття. Що приваблює сьогодні у найбільш розвинутих демократіях Заходу, так це саме їх культурна укоріненість. Тільки дієва причетність глибинним змістом культури здатна надати морального обґрунтування сучасним політико-правовим проектам. У значенні «філософського опору Часу» В. Малахов навіть робить конкретну пропозицію: «розробка ідеї союзу демократії та культури»¹.

Який же зв'язок між ідентичністю і праворозумінням? Ідентичність у даному випадку розуміється у значенні усвідомленості особою самої себе і, зокрема, себе як частини певного етосу, хроносу, культури; своїх особистих природних прав, реалізація яких робить її тим, хто вона є. Праворозуміння ж особи обумовлене її істотними уявленнями про справедливість та заборони, що закладені в її рідній культурі та історії, з якими вона себе ідентифікує. Праворозуміння ґрунтується на самому імперативі права як справедливості в тому сенсі, в якому ми особисто її розуміємо. Для вільної реалізації своєї самості, для задоволеності особистісних потреб у самовираженні, саморозвитку, духовній спільності з близькими особа вимагає захисту і гарантій свободи, очікуючи цього від права. Саме можливість вільної самоідентифікації особи дає їй уявлення про правову справедливість. І навпаки, розуміння особою права як цінності, як безумовного справедливого закону, повністю обумовлене успішною реалізацією цією особою своєї культурної ідентичності.

Отже, інтегральні й глобалізаційні процеси безумовно трансформують традиційні форми ідентичності. У людей зникає відчуття причетності до певного архаїчного оточення, сталих, визначених та ви-

¹ Малахов, В. Философия и время: Вектор сопротивления [Текст] / В. Малахов // Вопр. философии. – 2011. – № 1. – С. 59.

правданих цінностей, настанов і орієнтирів. Глобалізація привносить інший вимір у процес пошуку ідентичності, надає ідентичності транс-національного характеру. Ситуація невизначеності й відкритості постає як новий рівень свободи, однак відчужує людину від близьких їй моральних традицій та природних основ права, яких так бракує сучасній демократії. Що стосується України, постнекласичні тенденції в галузі аксіології та суспільної свідомості не надто обережно торкаються тутешньої правової реальності, зокрема сфери реалізації особистих прав людини, до якої належить і національно-культурна ідентифікація громадян.

Фундаментальний дослідник Є. Бистрицький, аналізуючи сучасну ситуацію в Україні, виявляє пропагандистські технології відстоювання національної ідентичності за рахунок організованого насильства. Вітчизняні ідеологи діють за відомою істиною: ніщо не об'єднує краще, ніж спільний ворог. Унікальність і єдність тієї чи іншої спільноти доводяться через її рішучість бути «разом проти». Проте ставка на війну у боротьбі за єдність ідентичності уявляється занадто невиправданою. В українських реаліях виявляється правильною формула: «ідентичність для проекту війни»¹.

Нераціональний схематизм сприйняття ідентичностей, який є звичайним у повсякденному досвіді комунікації, спирається на пересуди. Найлегше сприймаються негативні характеристики Іншого, навіть якщо вони — суцільна вигадка. Це також стосується засобів масової інформації, які технічно закріплюють і тиражують усереднене розуміння. Публічно закріплені пересуди, покладаючись на суспільну думку, заповнюють та знищують те місце, де перебувала совість, створюючи плацдарм аморалізму². Такий схематизм у поєднанні з віртуальними технологіями являє собою ефективний агрегат пропаганди війни.

Популярна сьогодні гібридна війна різновимірною у своїх проявах, серед яких поширеним є віртуальне знищення світоглядних цінностей супротивника, екзистенційних можливостей його культури, шляхом маніпуляції усіма можливими медійними засобами. У цьому сенсі гібридна війна зіштовхує криваву реальність численних смертей від

¹ Бистрицький, Є. Проект війни: від ідентичності до насильства [Текст] / Є. Бистрицький // Філософська думка. – 2015. – № 1. – С. 61–74.

² Там само. – С. 71.

військового та супровідних різновидів насильства (бандитизму, терору) з віртуальною реальністю пересудів про війну. Вона відрізняється від попередніх війн пропагандистським опертям не стільки політичним ідеологіям, скільки гіпертрофовано посиленому образу захисту власної ідентичності¹.

Навіть у випадку нацизму належність до вищої арійської раси несла у собі модерну ідеологічну апеляцію до універсальності раси. Гібридні ж війни прямо посилаються на потребу захисту партикулярної культурної ідентичності. Гібридна війна є війною ідентичностей у тому сенсі, що використовує особливості переживання ідентичності та її предметних проявів для політичного та пропагандистського виправдання агресії, для руйнування історично-ментальної єдності нації та її сили.

«Чи означає це, що захист ідентичності є торуванням шляхів до війни? Чи означає це, що модерний проект універсальної культури — універсального консенсусу цінностей життєвих світів — має повернутися?» — запитує Є. Бистрицький². Утім офіційні заяви про невдачу політики мультикультуралізму разом із національним захистом власних суверенітетів у рамках європейської спільноти, передусім національно-культурних ідентичностей (мови, традицій), свідчать про певні межі такого міжнаціонального консенсусу. Так, ідентичність, спроектована на «захист», «відсіч Іншому», досить легко використовується для проектування війни у сучасному світі глобальної комунікації. Проект сучасної війни вказує на нагальну потребу у філософському розумінні онтологічної різниці (тобто ідентичності) як умови, як миру, так і війни.

Результат самоідентифікації особистості в культурному, національному, соціальному планах по суті є визнанням цієї особистістю своїх природних прав: права не приховувати власного походження, пишатися своєю історією, спілкуватися рідною мовою, жити скарбами вітчизняної спадщини, виховувати дітей у традиціях своєї родини, захоплюватись тими кіно та літературою, які знаходять відгук у серці, ностальгувати за цінностями свого дитинства. Неможливість людей вільно реалізовувати зазначені права та одночасне небажання їх по-

¹ Бистрицький, Є. Проект війни: від ідентичності до насильства [Текст] / Є. Бистрицький // Філософська думка. — 2015. — № 1. — С. 73.

² Там само.

збутися — демонструють у багатьох із них схильність до симуляції ідентичності — феномену надто схожого із фроммівською «втечею від свободи»: коли заради можливості самореалізації у нових умовах людина свідомо відмовляється від частини своїх особистих прав і свобод, які можуть завадити її успішній інтеграції у «нове» суспільство. У вигляді таких вольностей, зокрема, виступають: свобода не відмовлятися від своєї історії, не засуджувати своїх минулих вчителів, не розділяти сучасних ідеалів, розширивши власний ціннісний вибір, тощо. Або ти можеш собі усе це дозволити — або ти маєш шанс стати повноцінним членом суспільства. Компроміс, у тому числі із совістю. Це справжня проблема екзистенційної «свободи для». На жаль, у свідомості переважної більшості сучасних українців стверджується ще визначена Кантом «свобода від» — ідентичність у її негативному сенсі (сенсі гарантії захисту від загроз).

Симуляція ідентичності, що цинічно здійснюється зараз багатьма особами, змушеними робити свій вибір, стає причиною болісного для них самознешкодження, неможливості духовної самореалізації. Така ситуація нагнітає внутрішній конфлікт у суспільстві — розкол на аутсайдерів, тих, хто прагне ними бути, та маргіналів. Гуманний спосіб вирішення цього конфлікту є правовим. Право, якщо воно дійсно демократичне й гуманне, має рівною мірою гарантувати права і можливості усіх сторін. Альтернативою війни як насильства є урочистість права, у значенні ліберального договору. Тільки правове врегулювання конфлікту в Україні надасть можливість сподіватись на культурну еволюцію суспільства, яка, у свою чергу, обумовлена рівнем правосвідомості населення.

Правосвідомість як розуміння цінності й самої природи права громадянами пов'язана з їх адекватною і неупередженою самоідентифікацією в суспільстві. Проте спроба такої ідентифікації виявила сьогодні культурну неоднорідність українців. Звичайно, одного факту поліідентичності недостатньо для розв'язання громадянської війни, однак достатньо для її підтримання, тим більше на фоні політичної гри.

У цей час триває самоідентифікація жителів Донбасу. Більшість цих людей не визнає себе прибічниками ані ДНР, ані офіційної України — вони за тих, хто принесе їм мир. Найжахливіше у цій ситуації те, що вони вже не ідентифікують себе з українським народом. Теоре-

тики констатують зародження нової культурної спільності — субкультури Донбасу. Навіть якщо вона маргінальна, люмпенська, кримінальна, вона не ототожнює себе з українською. Тепер навіть територіальна єдність (включення Донбасу до складу унітарної України) не буде здатна утворити єдності культурної, духовної, ментальної. Та сама проблема культурної інородності лежить в основі геополітичного конфлікту навколо Криму, і вона набагато важливіша, ніж проблема кордонів.

Парадокс ідентифікації полягає в тому, що легше загубити духовну єдність нації через топологічне відчуження території, аніж гарантовано відновити її шляхом зворотного воз'єднання цих територій. Зміна політико-правових реалій не здатна радикально вплинути на природну компоненту праворозуміння — остання значно інертніша за історію. Тому ані Революція Гідності, ані офіційний пріоритет полікультурності в державі поки не принесли українцям свободу ідентичності. Нові політичні пріоритети тягнуть за собою нові пріоритети історії, моралі, духовності, права і навіть ідентичності. У новому антагонізмі активісти і маргінали міняються місцями. А моральні проекти ідеологів «зависають» у просторі популістської риторики.

Не існує сучасності без «господарів сьогодення». Примирення ідентичностей уявляється сьогодні можливим виключно через всезагальне визнання цих «господарів» та їх легітимного світогляду. Вітчизняна демократія має плюралізм ідеологій, але серед цього плюралізму — одну легітимну. Криза ідентичностей, що була констатована взимку 2014 р., досить швидко змінюється урочистістю національної ідеї українців. Це свідчить про те, що населення поступово змінює свою ідентичність, заміщаючи її симулякрами. Самосвідомість, що з'являється в результаті, не може вважатись ідентичністю у справжньому сенсі цього слова, адже вона виражає неусвідомленість особою необхідності бути собою, а усвідомленість нею меркантильної необхідності просто бути, бути якомога зручніше і довше. Зміна ідентичності є реалією сучасності, способом буття людини транзитивного суспільства. Саме на симулякрах ідентичності тримається зараз крихкий мир у решті регіонів.

У кожному індивідуальному випадку подібна оновлена ідентичність більшою чи меншою мірою страждає та очікує вибуху своєї природності у разі зміни «господарів сьогодення». Тут по-

стають головні питання, зокрема: у чому ж полягає заслуга права? Якщо більшість страждає як через зміну ідентичності, так і через відмову це зробити, то яку ж справедливість гарантує право? Як іще можна розуміти справедливість, окрім як право і можливість бути тим, хто ти є і пишатися цим? Якщо вітчизняна реальність свідчить про те, що значна кількість людей сьогодні відмовляється від такої можливості, то, мабуть, їх думка про цінність права далека від ідеалу. Отже, зв'язок між ідентичністю і праворозумінням виявляється, по-перше, очевидним, а по-друге, значним і вагомим для суспільного розвитку.

Миттєва й свідома зміна ідентичності є зрада людиною свого минулого. Цей крок може бути спричинений різноманітними факторами: розсудливою зміною переконань та цінностей («прозрінням»), романтичною ідеалізацією нового й фанатизмом, утилітарним прагненням комфорту й безпеки, підкоренням колективній волі й небажанням бути у меншості, або, нарешті, тривіальним побоюванням розправи з боку «господарів сьогодення». Проте будь-який із варіантів є досить болісним для людей у морально-психічному плані, та усі вони аж ніяк не свідчать про правове врегулювання ситуації. Тож очевидно, що праворозуміння громадян України надто далеке від демократичного ідеалу. Сподіватись сьогодні на правовий захист може лише той, хто має «правильну», «легальну» ідентичність. Людина, яка змушена ламати свою людську природу для самозахисту, не розраховуючи на підтримку з боку права, не може цінувати таке право. Однак ідентичність — складна і динамічна структура, яка розвивається протягом усього життя людини. Отже, є шанс, що національно-політична ідентичність українців рано чи пізно узгодиться із мінливим сенсом правової справедливості.

Один із наших сучасників, В. Малахов, який називає себе «філософським працівником пострадянської і новоукраїнської формації», стосовно ідеологічного самовизначення сучасних українців відверто й неприховано говорить про величну силу духу тих, хто в змозі «слідувати вектору опору велінням Часу». На його думку, служіння можновладцям та насилля над інтелектуальною совістю починається із «поденщини на служінні у Часу». На порядку ж денному може опинитися як удосконалення розвинутого соціалізму, так і пристосування до європейських цінностей, або, наприклад, ствердження

національної ідентичності. Так, опір Гітлеру й Сталіну набував загартування там і тоді, де на союз із часом розраховувати було неможливо. Навіть тепер здатність зайняти чесну позицію громадянина і мислителя передбачає як свою неодмінну умову рішучість у випадку необхідності йти супротив течії часу, готовність чинити опір його могутнішим тенденціям, у тому разі, якщо вони ставлять під удар цінності, без яких ми не в змозі уявити власне життя. Адже є речі, важливіші за час¹.

В. Малахов закликає до тверезості духовного опору данині Часу. Духовний опір — це імпульс, що виводить далеко за межі власне політичної та ідеологічної площини. Саме сьогодні, зауважує філософ, коли стільки копій ламається навколо ідентичності національної, конфесійної, партійно-політичної тощо — має хто-небудь нагадувати усім про незрівнянно глибшу, власне людську ідентичність, про крихку й загадкову якість людяності². Сучасний транзитивний світ, на думку В. Малахова, не пропонує такої ідеї, якій варто присвятити своє життя. Тимчасова користь і миттєва насолода — єдині мотиви поведінки постсучасного індивіда, з якими варто рахуватися. «Атомом» соціальності визнається тепер навіть не індивід, а деперсоналізоване інформаційне повідомлення; людьми ж, що втратили внутрішню стійкість, можна маніпулювати як завгодно³.

Інший співвітчизник, сучасний прогресивний теоретик і блогер С. Дацюк по-своєму бачить оригінальні перспективи вирішення конфлікту ідентичностей в Україні. На його думку, Україна має стати основою екуменічного руху всередині християнства і сучасної його реформації⁴. Із цього руху може постати нова Україна. Відтак країні потрібна нова генералізація. С. Дацюк переконаний, що Україна — це не нація, не держава і не територія — це «мережеві громади», які самоорганізуються в різних способах комунікації та беруть під контроль управлінські, економіко-фінансові, політичні, соціальні, культурні, наукові та освітні інфраструктури. Так, основою мережевої нетериторіальної самоорганізації має стати не держава, а самоврядування, яке

¹ Малахов, В. Філософія и время: Вектор сопротивления [Текст] / В. Малахов // *Вопр. філософії*. – 2011. – № 1. – С. 49–50.

² Там само. – С. 54.

³ Там само. – С. 53.

⁴ Дацюк, С. Нариси української ідентичності: сенсуалізація [Електронний ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53f5b37dc14b2/>.

відбиратиме у держави усі її монополії на фіксацію ідентичності, а також управління та використання публічних ресурсів, збір і розпорядження податками тощо. Це топологічна, але не територіальна фрагментація світу. У цьому сенсі «Майдан як мережа громад, що своїми діями змінили історію України, — це прообраз нового світу», — вважає С. Дацюк¹.

Ідея нагадує «федерацію громад» у соціалізмі І. Франка, однак головним суб'єктом духовного й культурного відродження там виступала нація як етнос, а не певна транснаціональна ідентичність. Як вважає С. Дацюк, війна Росії та України є протистоянням різних смислових ідентифікаційних організованостей (національних та імперських). Саме вони породжують антагонізми, війну, у той час, як мережева самоорганізація соціального життя знімає конфлікт, породжуючи замість національних та ідеологічних ідентичностей-сміслів нові смисли — мережеві. Країни, які кладуть в основу організації свого світу смисл «нація» або смисл «імперія», приречені на поразку і руйнування. Отже, С. Дацюк переконаний, що ідея нового світу ґрунтується на мережевих громадах людства. Це спільноти, які об'єднуються і з'єднують топологічні фрагменти світу за допомогою телекомунікацій та інтернету². Щось схоже на загальносвітовий перформанс.

Вітчизняні теоретики офіційно констатували позитивний ефект національно-державницької, а не національно-етнічної парадигми самовизначення України сьогодні, а також територіальний, а не етнонаціональний варіант громадянства. Проте останнім часом фактичні реалії суттєво розходяться із офіційними принципами національної політики, про що свідчить криза ідентичності українців. У сподіваннях уникнути зайвої «етнізації» науковці беруть за перспективу транснаціональну ідентичність глобального світу, на зразок розвинутих демократичних держав Заходу.

Філософ Л. Хашиєва називає сучасну українську ідентифікаційну модель «множинною ідентичністю», вважаючи її однією з найсуперечливіших і найпопулярніших у глобалізованому світі. На жаль, в Україні спостерігається тенденція до політизації ідеї культурних

¹ Дацюк, С. Нариси української ідентичності: сенсуалізація [Електронний ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53f5b37dc14b2/>.

² Там само.

відмінностей, слабкість інтегруючих ідей, відсутність спільних основ соціальної згуртованості, нестабільність ціннісних орієнтирів, розкол між ідейним і культурним. Автор припускає перспективу поєднання в структурі національної ідентичності — громадянської та етнічної ідентичностей, примирення яких у межах єдиної національно-культурної свідомості здатне утворити «демократичне громадянство»¹.

Глобалізація привносить наступний вимір у процес пошуку ідентичності. Є потреба у формуванні нової ідентичності, яка враховувала б ті можливості для реалізації індивіда, що їй надає доба глобалізації. Професор Інституту філософії НАН України В. Лях констатує, що відносини індивіда з іншими людьми стають дедалі фрагментарнішими, суто функціональними. Зведення існування до набору функціональних відносин робить із людини «модульну особистість», яка складається із тисячі модулів, що залежно від ситуації «вмикаються» і «вимикаються». На відміну від цілісної особистості, ці модулі (а разом з ними й сама «модульна людина») можуть бути легко замінені один одним як незалежні. Самотність та ізоляція — плата за таку свободу².

В. Лях шукає нових форм ідентичності, які набуватимуть особливого значення у зв'язку з тим, що глобалізація створює ситуацію невизначеності як новий рівень свободи. Вона розмиває не лише традиційні ідентичності, пов'язані із сім'єю, історією, місцем проживання, нацією, релігією, не лише ідентичності, вироблені в період становлення індустріального суспільства (праця, клас, корпорація), а й такі, що пов'язані з нацією-державою. Глобалізація змінює соціокультурні, психологічні, моральні форми існування людей. Втрачена певна стабільність, визначеність індивіда в соціальному середовищі. Розриваються сталі зв'язки і приналежність людини до традиційних ідентичностей. Відповідно зростає загальна невизначеність життя, що спричиняє розгубленість людини, оскільки у неї зникає впевненість у надійності навколишнього світу. Утворюється

¹ Хашієва, Л. В. Множинна ідентичність: реалії глобалізованого суспільства [Електронний ресурс] / Л. В. Хашієва. – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2013-1/doc/5/04.pdf>.

² Лях, В. В. Свобода і пошук нових форм ідентичності в добу глобалізації [Текст] / В. В. Лях // Мультиверсум. Філософ. альм. – К. : Укр. Центр дух. культури. – 2006. – Вип. 57. – С. 8.

«світ без опори», в якому важко визначити пріоритети і однозначні світоглядні орієнтири¹.

Глобалізація примножує шанси розвитку і водночас сприяє появі загрозливих тенденцій, а саме ствердження космополітичного світогляду, і паралельно провокує відродження різного роду фундаменталізмів. Вона знешкоджує існуючі ідентичності і водночас спонукає до постійного пошуку нових, співвідносних із глобалізаційними викликами. Нова ідентичність формується в надрах мережевого суспільства. Під ідентичністю В. Лях розуміє властивість, завдяки якій соціальний агент усвідомлює себе і конструює смисли навколишньої реальності. Негативні ж наслідки глобалізації, за словами автора, ведуть до фрустрації та кризи ідентичності. Зокрема, якщо говорити про суспільство США як авангард глобалізаційних процесів, то слід зазначити, що в цій країні мільйони людей несамовито шукають свою справжню індивідуальність або певну магічну терапію, щоб знову стати цілісною особистістю (налічують близько 8000 терапій подібного типу)².

Часто пошук нових ідентичностей призводить до відродження патріархальних, які знову набирають силу. Подібні відроджені ідентичності називають ідентичностями опору, оскільки їхнє спрямування — антиглобалістське. Вони можуть містити й небезпечний, асоціальний зміст, на зразок нової ідентичності Донбасу. В. Лях вважає, що цінність моральної норми, яка була підґрунтям права, зараз руйнується мережевим суспільством. Виникає суспільство, де індивідуальна ідентичність знову поступається місцем колективній (новому колективному «Я»). Саме тут видаються запитаними традиційні колективні ідентичності, чим можна пояснити появу різного роду фундаменталізмів як вияв традиціоналізму в культурі.

З другого боку, глобалізація приносить із собою безліч проблем, які не можна вирішити на національному рівні. Глобальна демократія тяжіє до транснаціональності. Тому, зокрема, Р. Дарендорф висловлює занепокоєність із цього приводу: незрозуміло, яким чином можливо здійснювати контроль за тими, хто приймає відповідні рішення у глобальному масштабі. Тобто спроба вийти з-під глобальної влади мере-

¹ Лях, В. В. Свобода і пошук нових форм ідентичності в добу глобалізації [Текст] / В. В. Лях // Мультиверсум. Філософ. альм. — К. : Укр. Центр дух. культури. — 2006. — Вип. 57. — С. 6.

² Там само. — С. 7.

жевого суспільства стимулює створення різних ідентичностей спротиву, породжуючи нові фундаменталізми, націоналізми, сепаратизми, локалізми, етнічні та культурні співтовариства. Проте, як зазначає Р. Дарендорф, «правда, яка багатьом не до вподоби, така: людство не дуже чисто розподілене по земній кулі в групи з однією ідентичністю... отже, нові можливості, які відкриває глобалізація, стають підставою для появи нових конфліктів»¹.

Сьогодні наявний пошук нової системи зв'язків, що будуватиметься навколо поділюваної ідентичності. Виникають все нові ідентичності, які формуються не зверху вниз, а зсередини назовні, тобто «ті, хто є нашими» проти «тих, хто нашими не є». Попередні форми ідентичності (патріархальність, релігійність, індивідуалізм) все ж не були глобальними, чи такими, що утворені на основі універсальних, абсолютних цінностей². Тому пропозиція В. Ляха: створити нові проекти, де ідентичності формуватимуться не на основі спротиву глобалізаційним процесам, а на цінностях, що включали б у себе своєрідний космополітичний компонент, який містить глобалізація.

Нові ідентичності мають виникнути в умовах відсутності стабільних культурних характеристик, тому що, згідно з М. Кастельсом, сама багатоліка культура набуває іншого — віртуального — характеру. В ній немає нічого сталого. Це безперервний процес створення і руйнування — деконструкція. Попередні форми причетності до сталих спільнот, стабільної структурованості життєсвіту та традиційних культур у такому суспільстві поступаються місцем ефемерним формам, які весь час змінюються. Своєрідний дух інформаційного суспільства становить «хакерська етика». М. Кастельс гадає, що можна було б навіть припустити, що в інформаційному суспільстві взагалі немає культури у звичному для нас розумінні³.

Докладно розглядаючи ідентичність як вимір індивідуального буття людини як суто людську здібність до обґрунтування своєї сутності, не можна не враховувати антропологічного змісту категорії «ідентичність», і водночас деконструктивних метаморфоз, що останнім

¹ Дарендорф, Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у XXI столітті [Текст] / Р. Дарендорф ; пер. з нім. А. В. Орган. — К. : Києво-Могилян. акад., 2006. — С. 31.

² Там само. — С. 13.

³ Кастельс, М. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель [Текст] : пер. з англ. / М. Кастельс, П. Хіманен. — К. : Ваклер, 2006. — С. 197.

часом трапилися в людській природі та антропології. Разом зі зміною людини змінився і суб'єкт права.

Традиційний, який став уже архаїчним, зміст ідентичності полягає у визнанні особистістю своєї природної та духовної належності до певної соціально-культурної спільноти. У діалектичному розумінні ідентифікація частини з цілим здійснюється за принципом співвідношення елемент — система. Тому виключно ідентифікація індивіда з певною антропологічною цілісністю надає сенсу його існуванню. Тільки у складі даної цілісності він набуває свого призначення, функції. Однак нова методологія дозволяє досягнути такі актуальні сьогодні явища, як індивідуалізм, особистісна автономія та хаосмотична саморегуляція індивіда у багатовимірному просторі: соціальному, інформаційному, комерційному, споживчому, ідеологічному, культурному тощо. Це робить необхідним переосмислення ідентичності у відповідності з сучасними стандартами життя людини і її антропологією.

Актуальним методом організації й осмислення сучасної антропологічної структури і водночас новою формою ідентифікації індивіда виявляється деконструкція. Філософи констатують заміщення глибинності та ієрархічності самовизначення людини — імітацією та симуляцією у різноманітних формах: симулякр, імідж, маска, аватар. Отже, ідентичність втрачає свій звичний посыл до глибинності й укоріненості в традицію, свій натяк на фундаменталізм і стаціонарність. Сучасна, нетрадиційна ідентичність має відповідати деконструктивній особистості. Теперішня реальність отримала назву антропосистемної, де підсистемною одиницею виступає людина, яка зайнята перманентним самовідтворенням, практичним пристосуванням до мінливих умов. За нових умов виробництву підлягає сама людяність, або ідентичність, що свідчить про значні антропокультурні метаморфози.

Ідентичність у значенні належності до історії, до традиції передбачала утворення й живлення власного міфу. Такого роду міфи радянської, пострадянської, національної ідентичності сплїталися в єдиний історико-культурний простір-фундамент, що обґрунтував саме існування пересічної вітчизняної особи. У наш час особистісний простір людини не має потреби у вертикальному визначенні та виправданні своїм корінням, традицією, міфом. Постмодерний суб'єктивний простір народжується у конструктивно-логічній мережі символів, що рівноцінно співіснують.

Ігор та Людмила Усанови у своїй статті «Неоміфологія постсучасної особистості» взагалі визначають епоху пост як «наявну відсутність, що прагне стати вічністю на всі часи»¹. Постсучасна особистість жертвує своїм онтологічним буттям заради символічного самобуття — жвавої імітації своєї культурної, політичної, національної ідентичності. Така особистість є принципова невизначеність, безпідставність, відмова від власного місця в історії. Вона деміфологізована. Конструювання «нової людяності», як зазначають Усанови, відбувається переважно через задоволення, яке є системним упередженням вольового начала. Ситуативне й негайне задоволення власних потреб та інтересів — це алгоритм самовизначення децентрованої і автономізованої ідентичності.

Ситуація пост складається саме через власну безвідносність, неподродженість, негенеологічність, позаісторичність особистості. Вона не має свого походження, а отже, і свого майбутнього, вона взагалі не має нічого свого, проте користується усім як своїм власним без остраху згубитися у чужій образності, бо саме завдяки цій безродності проникає за будь-які межі, кордони, закони, заборони, бо вони ж не її стосуються і не їй писані. Вона нізвідки і нікуди, вона не має власного імені, бо імен у неї безліч, вона не має власного вигляду і оформленості, бо вона є остання точка і як точка вона усюди, вона не є початком і кінцем, бо безначальна і безкінечна. Вона іманентно належить вічності, втім вічність слід розуміти не як трансцендентну висоту, а як випадіння з часу через його нескінченну повторюваність і тожсамість — симулякри буття².

Обличчя особистості виступає не виразником глибини, а маскою себе самого із безліччю атрибутивних властивостей, як функціональна і змінна складчастість. Неоміфологізм особистості є втратою глибини та висоти, вертикалі та ієрархії, нарешті єдності. Як плата за це вона перетворюється на свою тінь — одновимірність, принципову системну однаковість, що забезпечує наявну відсутність себе — симуляцію ідентичності. Проти абсолюту постала глобальність, проти вічності — тривалість, а маска звільнилася від першообразу. Особистість системи пост має саму себе як підґрунтя існування. Стратегія імітації означає,

¹ Усанов, І. Неоміфологія постсучасної особистості [Текст] / І. Усанов, Л. Усанова // Філософ. обрії. – 2010. – № 24. – С. 157.

² Там само.

що не потрібно шукати в собі нічого, достатньо лише неприхованої явленості, цинічності, нарочитості, безпардонності, яким немає меж. Імітація є анігіляцією старих міфів, живлення ними через їх викриття, розвінчання, коли вони потрапляють у ігровий простір. Іміджеві технології продукують розвінчані прототипи людського образу. Маска, тінь, аватар, симулякр стають головними сурогатами особистості, які живуть у нескінченних серіях деміфологізації історії¹.

Симуляція тепер не є актом відносним, вона є абсолютним способом буття. Не є вона також актом підробки та залежності від справжньої, істинної реальності. Симуляція нічого не підробляє. Вона є знаком самого знаку, відкритістю і оголеністю одновимірного, проте багатозначного². Особистість обирає деконструктивні способи творчості за рахунок переозначення або демонтажу, нескінченного реформатування і перезавантаження. Варіантом деконструктивної культури є також правова культура, яка інваріантно покладає тимчасову локальну справедливість креативного суб'єкта глобального простору. І ця справедливість не обґрунтована ані минулим, ані майбутнім, ані фундаментальним, ані колективним, а лише оптимальним індивідуальним задоволенням у численних іміджах. Особистість творить середовище власної свободи, через що і самореалізується. Її зусилля спрямовані на конструювання власного світу, що відповідатиме її особистому запиту.

Деконструкція родових міфів постає як обґрунтування актуального іміджу особи. Пошук і демонстрація актуальних іміджів активізується, зокрема, у трансформаційних суспільствах невизначеної ідеології, де тривають самоідентифікація індивідів та суперництво ідеалів, на зразок сучасної України. Загублена у хаосі особистість залишається на самозабезпечення й самовизначення, відмовляючись від себе минулої, конструює, як їй здається, себе нову, застосовуючи при цьому принцип інаковості. Проте інаковість можлива лише як переробка оригінального начала, утворення його протилежності, а не сутнісно іншого. Досягається інаковість через просту структурну деконструкцію і звільняє від приналежності. Кожен новий крок деконструкції є прин-

¹ Усанов, І. Неоміфологія постсучасної особистості [Текст] / І. Усанов, Л. Усанова // Філософ. обрії. – 2010. – №24. – С. 158–159.

² Див.: Дельоз, Ж. Различие и повторение [Текст] / Ж. Дельоз ; пер. с фр. Н. Б. Маньковской, Э. П. Юровской. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 384 с.

ципово імовірним. Такого роду імовірнісне дієве буття уособлює в собі ілюзію свободи. Ілюзорно вільна, самокерована особистість конструює свій віртуальний світ абсолютних можливостей, згодом набуваючи власного віртуального буття.

Однак технологія імітації іміджів не є ідентифікацією у тому сенсі, в якому ми звикли її розуміти. Якщо ідентичність — це результат самовизначення особою її внутрішньої причетності до певної духовної традиції та соціально-історичної єдності, то імідж є безвідносною симуляцією духовних ідеалів та порожньою одиничністю. Імідж відкриває простір нескінченної безпідставності, інтерпретованої як свобода. Свобода — єдино можливий стан буття людини у множинності альтернативних реальностей глобального світу.

Філософи сходяться у думці, що технологічні можливості постіндустріального суспільства доповнюють і продовжують природні можливості людини, довершують її первинну натуру, виводячи її за власні межі — у постприродне. Сучасність вимагає антропологічної креативності, адже людина існує у нескінченній безлічі можливих світів. Індивід власноруч має моделювати гіперреальність, заселяючи її власними адептами. До складу зазначеної гіперреальності входить і реальність права як один із імовірнісних світів — віртуальне середовище особистої свободи й самореалізації людини.

Саме альтернативна множинність іміджів кожного окремого індивіда облаштовує його місце у світі, одночасно підлаштовуючи світ під індивіда як креативну персону. Віртуальна «матриця» реальності міститься в індивідуальній свідомості. Фактично сучасна особистість вбудовує світ у себе, оволодіває ним та робить його розширенням власного образу. У той самий час прихована імовірнісна воля самої «матриці» здатна звести особистість до повної інструментальної пасивності, тому як особистісний мікрокосмос є одиницею глобальної віртуальної системи, на волю якої він не може вплинути¹.

Ідентичність сучасного індивіда є платою за його абсолютну потенційність. Замикаючи принципову відкритість системи на себе, іміджева особистість надає системі власного обличчя, власного образу буття, проте не може передбачити поведінки системи, до якої

¹ Див.: Жижек, С. Матрица, или Две стороны извращения [Текст] / С. Жижек // «Матрица» как философия : эссе / пер. с англ. О. Трухиной. — Екатеринбург : У-Фактория, 2005. — С. 329–371.

належить, відчуває залежність від неї. Свобода особистості виявляється неабсолютною, такою, що обмежена спонтанною необхідністю, мережевою раціональністю метапростору. Топографічно децентрована особистість стає центральною, але не визначальною фігурою гіперреальності.

Імідж як поверхневий статус не обтяжує особу статичним фундаментом натуральності й генетичності. Креативна особистість здатна мати безліч іміджів та необмежений потенціал здібностей. Імідж стає логічно виправданою заміною ідентичності. Він дорівнює симульованій ідентичності, про яку йшлося раніше. Імідж є безвідповідальною імітацією антропологічної сутності, чистий образ, який пристосовує індивіда до чергової нестійкої реальності.

Отже, симулятивна соціальна реальність вимагає від індивідів для їх адаптації не сутнісної ідентифікації, а тільки іміджевих технологій самовизначення. Деконструктивно-антропологічний аналіз дозволяє переконатися у симулятивній природі самої національно-культурної ідентичності сучасних індивідів. Класична ідентичність зникає услід за ґрунтовним змістом особистості. Постсучасна особистість є «стіктованим» символом популярного віртуального світу, яка «постить» себе на сучасному етапі гри належним чином, щоб не перестати бути гравцем. Доречно було б вважати імідж новою ідентичністю, проте не остаточною. Імовірна логіка віртуальної матриці закономірно спричиняє нову систему норм належного. Вільні від правових стереотипів об'єктивної справедливості суб'єкти самі творять постсучасне право за вимогами доцільності. Правове рішення постає як результат деконструювання трьох елементів: правової ситуації, символічної системи законодавства та ціннісних систем креативних суб'єктів права.

Ідентифікуючись, особистість утворює середовище власної свободи, завдяки чому і самореалізується. Тенденція глобалізації провокує невизначеність, у якій триває пошук дедалі нових форм ідентичності. Люди втрачають почуття причетності до духовно близького оточення, гублять визначені й стійкі орієнтири. Глобалізація розмиває не лише традиційні ідентичності як такі, а й сам механізм їх утворення. Ідентифікація починає бути перманентною і незавершеною, як спосіб буття людини у сучасному мережевому просторі. Креативність індивіда спрямована на деконструкцію ним власного світу, який має відповідати його запитам. Обґрунтування актуального іміджу здійснюється через ігри із родовими міфами.

Імідж — безвідповідальна імітація антропологічної сутності індивіда — чистий симулятивний образ. Множинність ненатуральних іміджів не обтяжує індивіда історичністю, а, навпаки, відкриває безмежний потенціал можливостей. Такого роду антропологія радикально змінює зміст та методи розуміння права і правової ідентичності людини.

Самоідентифікація особистості у культурному, національному, соціальному відношеннях по суті є визнанням і обґрунтуванням даною особистістю своїх природних прав, зокрема права не приховувати своєї генеалогії і громадянської історії. Проте саме це звичне тлумачення «самоідентифікації» суперечить моделі сучасного мережевого глобального світу, який постає як гіперреальність децентрованих індивідів. У свою чергу, факт інертності свідомості значної кількості погано адаптованих індивідів трансформує онтологічну суперечність людини і середовища у такі явища, як криза ідентичності, маргіналізація і загострення соціальних конфліктів.

Як висновок слід зауважити, що урахування моменту трансгресивності й мінливості правової реальності, і в тому числі симулятивності індивідів, радикально змінює зміст і методи розуміння права та правової ідентифікації. Саме тому усвідомлення віртуальної креативності людини принципово замінює її самовизначення через ідентифікацію — самовизначенням через імідж. Проте безумовним виявляється сам причинно-наслідковий зв'язок ідентичності (або іміджу) і праворозуміння суб'єкта. Також цілком очевидна гнучкість самої системи норм належного у деонтологічному віртуальному світі права, в якому ми мешкаємо. Національно-культурній ідентичності належить особлива роль не тільки у розбудові громадянського суспільства, консолідованого ціннісною системою, а й у вихованні інтегрованих лояльних особистостей, вільних у самовизначенні не тільки у вимірі сучасності, а й у своєму історичному минулому.

Незважаючи на факт іміджевої гри сучасної особистості, її культурно-цивілізаційна ідентифікація не може бути відірвана від традицій і автохтонних ментальних морально-правових цінностей, так само, як право не може бути облишене своїх природних підстав: особистісних, моральних, звичаєвих. Право несе справедливість не абстрактному суб'єкту, а конкретній особі, яка асоціює себе із певною духовною культурою, мовою, соціальною групою, державою, історією тощо.

Правове порозуміння можливе лише або в межах однієї традиції (міфу), або в умовах взаємовизнання і примирення різних традицій заради обопільної вигоди сторін. Самоідентифікація — це вибір, а можливість вибору гарантується правом. Отже, абсолютно очевидною виявляється необхідність благородного ставлення до традиції як фундаментальної підстави ідентифікації індивіда та умови його звичайної інтеграції у місцевий та загальносвітовий культурно-правовий простір.

2.4. Сутність та особливості соціальної відповідальності суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві

У наш час проблема соціальної відповідальності набула нових проявів та сутнісних рис під впливом глобальних процесів і суспільних трансформацій різноманітного спрямування. Розуміння відповідальності у класичному варіанті, з нашої точки зору, потребує корегування у зв'язку з розвитком інформаційного суспільства, посилення ролі інформаційно-комунікаційних технологій у діяльності суб'єктів соціального простору.

Наша наукова розвідка спрямована на з'ясування сутності та особливостей соціальної відповідальності суб'єктів інформаційного суспільства.

Відповідальності як особливому типу взаємодії людини та суспільства присвячено праці Л. Грядунової, Г. Заболотної, І. Савченко, П. Симонова, В. Степаненко, В. Сперанського, А. Панова та ін.

Значний внесок у розробку проблеми відповідальності з позицій соціальної філософії зробили В. Андрущенко, І. Бойченко, Л. Губерський, М. Краснов, А. Плахотний, О. Тітаренко, Т. Яшук.

Соціальну відповідальність досліджували в контексті теорії соціальної правової держави та громадянського суспільства такі вчені як А. Башняк, М. Василька, В. Давидович, В. Ільїн, В. Карнієнко, О. Мельник, Ю. Мигаль, С. Перегудов та ін.

Різнопланові аспекти соціальної відповідальності суб'єктів діяльності у інформаційному суспільстві розглянуто у науковому доробку В. Конаха, І. Малини, В. Мартинюка, В. Пархомова, Л. Філіпової та ін.

Водночас у наукових працях вищезазначених дослідників комплексно не представлена проблема соціальної відповідальності суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві.

З нашої точки зору, соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємозв'язку особистості та суспільства, вона здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства, інформаційного зокрема. З розвитком суспільства соціальна відповідальність набула провідної ролі в політичних, духовно-ідеологічних, інформаційно-комунікативних та інших відносинах. Підвищення рівня соціальної відповідальності у сучасних умовах є необхідною умовою суспільного прогресу, розвитку демократичних відносин.

Соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємозв'язку особистості та суспільства, вона здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства, інформаційного зокрема. З розвитком суспільства соціальна відповідальність набула провідної ролі в політичних, духовно-ідеологічних, інформаційно-комунікативних та інших відносинах. Підвищення рівня соціальної відповідальності за сучасних умов є необхідною умовою суспільного прогресу, розвитку демократичних відносин.

Аналізуючи проблеми соціальної відповідальності, А. Плахотний зазначає, що ні юридичні, ні моральні норми не можуть регламентувати усі сторони поведінки людини в суспільстві, не здатні повністю визначити її ставлення до своїх обов'язків. Звідси й випливає необхідність вкладати у поняття «відповідальність» більш широкий смисл, який не пов'язаний із системою санкцій. Така відповідальність називається «соціальною».

Соціальна відповідальність, за А. Плахотним, — це соціальний механізм контролю, користуючись яким, суспільство забезпечує узгодження особистих і суспільних інтересів, спрямовує поведінку людей у необхідне, суспільно корисне русло. Зворотний напрям цього зв'язку (від особи до суспільства) характеризує відповідальність як найважливішу моральну і соціально-психологічну якість особистості. У цьому, на його думку, виявляється об'єктивна і суб'єктивна сторона соціальної відповідальності¹.

¹ Плахотный, А. Ф. Свобода и ответственность: социальный аспект проблемы [Текст] / А. Ф. Плахотный. — Харьков : Изд-во Харк. гос. ун-та, 1972. — С. 5, 74.

А. Шабуров розглядає соціальну відповідальність як вольове соціально зумовлене ставлення суб'єкта до панівних у суспільстві норм і цінностей, що виражаються в обранні суспільно значущого варіанта поведінки і його активної реалізації¹.

Крім того, майже всі автори, що досліджували соціальну відповідальність, цілком справедливо, на наш погляд, визнають методологічною основою вироблення цього поняття через аналіз співвідношення категорій свободи і необхідності, соціальної активності, діяльності. Соціальна відповідальність нерозривно пов'язана з необхідністю дотримання приписів, правил поведінки, узгодження своїх дій з об'єктивними законами суспільства.

Соціальна відповідальність є показником соціальної зрілості особистості. Так, у юності відбувається якісний стрибок особистісного розвитку від усвідомлення себе дорослим до розуміння власної відповідальності за вибір поведінки, значущої ролі, цінностей, цілей і засобів їх досягнення. Важливим компонентом соціальної відповідальності є мотиваційний, який дає змогу розкрити когнітивний і поведінковий компоненти. При визначенні особливостей мотиваційного компонента соціальної відповідальності доцільно використовувати методичний прийом «вивчення Я-ідеалу».

Соціальна відповідальність виникає одночасно з суспільством. Вона трансформується, за певними показниками, зі зміною типу суспільних відносин. Зокрема, в інформаційному суспільстві особливого значення набуває відповідальність суб'єктів різноманітної діяльності за якість, повноту, своєчасність та об'єктивність наданої інформації, зростає роль знань у міжсуб'єктній взаємодії. Буття інформаційного суспільства зумовило появу нового типу соціальної відповідальності, який можна означити як «інформаційна відповідальність» суб'єктів діяльності.

Формування соціальної відповідальності пов'язане з розвитком людини як соціальної істоти, суспільних відносин, коли поведінка особи набуває суспільної значущості і тому починає регулюватися за допомогою соціальних норм. У соціальній відповідальності, на думку Д. Бернштейна, слід розрізняти два аспекти, два значення стосовно

¹ Шабуров, А. В. Социальная ответственность личности и уголовное право [Текст] / А. В. Шабуров // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1986. – С. 68.

всіх соціальних норм: по-перше, відповідальність за виконання обов'язку, що передбачено соціальною нормою; і по-друге, відповідальність за порушення такого обов'язку.

Відповідальність за порушення соціальних норм означає обов'язок суб'єкта відповідальності прийняти на себе негативні наслідки невиконання чи неналежного виконання вимог соціальної норми, тобто стати об'єктом осуду, об'єктом застосування заходів виправного впливу (з боку суспільства, держави, колективу, соціальної групи та ін.) і своїми діями відшкодувати, компенсувати спричинену шкоду¹.

Крім того, як вважає І. Ребрій, у змісті соціальної відповідальності відображаються три аспекти взаємодії соціальних суб'єктів: характер виконання соціальним суб'єктом свого призначення та обов'язків; суспільне оцінювання дій або бездіяльності соціального суб'єкта (правова, моральна, політична, естетична та ін.); соціальні санкції, що застосовуються соціумом до соціального суб'єкта за соціальні наслідки діяльності або бездіяльності².

Становлення демократичного суспільства в Україні нерозривно пов'язане з необхідністю виховання громадянськості нової генерації, становлення нової свідомості, нового мислення, нової людини з такими найважливішими рисами, як самовизначеність, самостійність, соціальна відповідальність та соціальна активність. Для цього потрібне сприяння формуванню спроможності людини самостійно осмислювати об'єктивні процеси в макросоціумі, усвідомлено приймати відповідальність за вибір індивідуально значущих принципів, цінностей, цілей, форм і засобів поведінки в соціальній і політичній сферах³.

Отже, соціальна відповідальність як внутрішня особливість індивіда — це складне соціальне явище, яке включає в себе усвідомлення необхідності діяти згідно із суспільними вимогами та соціальними цінностями, усвідомлення своєї суспільної ролі, критичність і постій-

¹ Бернштейн, Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения [Текст] / Д. И. Бернштейн. – Ташкент : ФАН, 1989. – С. 35–36.

² Ребрій, І. М. Сутність і зміст соціальної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України [Текст] / І. М. Ребрій // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 9. – С. 136.

³ Див.: Бех, І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання [Текст] / І. Д. Бех // Початк. шк. – 1994. – №9–10. – С. 2–6.

ний контроль за своїми діями, готовність відповідати за свої вчинки та соціально значиму діяльність.

Відповідальна діяльність як сутнісна характеристика індивіда, що розкривається через володіння ним достатніми знаннями і волею, здатність протистояти зовнішнім обставинам та визначати свої можливості, постає як процес опанування природи, так і створення світу предметів культури. У контексті даного підходу, акцентуючи увагу на цілісній формі організації відповідальної діяльності, у межах якої реалізується єдність потреб, цілей і дій, ми й можемо говорити про соціальну відповідальність суб'єкта діяльності, інформаційної зокрема.

Аналізуючи соціальну відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві, слід погодитися з поглядами О. Тітаренко, що соціальна відповідальність завжди пов'язана з нормами діяльності і може бути введена тільки там, де вони існують. Історично сформовані напрями досліджень відповідальності можуть бути в цьому зв'язку визначені як окремі аспекти відповідальності, пов'язані з існуючими юридичними, професійними і морально-етичними нормами діяльності. І оскільки відповідальність вводиться там, де існують норми, які по суті мають раціональний характер і, як правило, мають тенденцію змінюватися під впливом факторів життєдіяльності, то відповідальність регулює відношення суб'єкта до наявної норми в контексті існуючих умов. Звідси слідує, що для введення відповідальності необхідно розглядати відносини у трикутнику «контекст — норма — поведінка». Відповідальність вказує на існування норми, пропонуючи суб'єкту діяльності співвідносити свою поведінку з останньою — підкорятися або порушувати її. Тому відповідальність існує і тоді, коли порушення норми не відбулося. Незнання конкретних норм не звільнює суб'єкта від відповідальності, оскільки вона пов'язана більше не зі знанням самих норм, а зі знанням того, що вони існують і це є значущим¹.

У контексті цього підходу важливою є наявність контролю агента діяльності над своїми вчинками, що обов'язково потребує реалізації принципу свободи волі. Поза власним вибором не можна говорити про відповідальність індивіда, оскільки відсутність альтернатив дії означає відсутність відповідальності за обраний шлях самореалізації. Дії індивіда в такій ситуації варто розглядати не як вияв свідомого вибору

¹ Тітаренко, О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз) [Текст] : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / О. Г. Тітаренко ; ХУПС ім. І. Кожедуба. – Х., 2006. – С. 132.

життєвої стратегії, а як реакцію об'єкта на застосування до нього примусу. Тільки там, де має місце дійсна можливість вибору, обумовлена вільною волею, може бути введена відповідальність суб'єкта діяльності. Крім того, якщо суб'єктами діяльності розглядати тільки індивідів, що було, наприклад, характерно для класичних етичних концепцій, то можна говорити тільки про індивідуальну відповідальність, яка виявляється у взаємозв'язку правового, функціонального (професійного) і морально-етичного аспектів. І тут можна стверджувати, що соціальна відповідальність суб'єкта діяльності тісно пов'язана з мораллю. Моральна складова, на думку дослідників цієї проблеми, є внутрішньою складовою відповідальності, котра характеризує людину як «приватну» істоту поза її публічною роллю.

У інформаційному суспільстві відповідальність суб'єктів комунікативно-інформаційної діяльності може не регламентуватися правом у повному обсязі: транснаціональна інформаційна діяльність, відсутність законодавчих норм, що регулюють окремі різновиди інформаційної діяльності тощо. Саме тому роль моралі, ступінь розвиненості внутрішньої культури учасників інформаційної діяльності набуває особливого значення.

Мораль як регулятор людської поведінки виконує такі основні функції: регулятивну, виховну, відображувальну, оціночну, ціннісно-орієнтаційну, мотиваційну, комунікативну та ін.¹

Важливим елементом моралі як регулятора людської поведінки є спілкування. Як незмінний компонент особистісної структури, спілкування виступає універсальним засобом гуманізації самої людини. Воно потребує від людини вміння орієнтуватися в різноманітних, часто суперечливих, ситуаціях, знаходити вирішення поставленої проблеми на основі моралі. Усе це, на думку О. Клепікова, потребує усвідомленого обрання індивідуальної поведінки, яка вимагає розвитку творчого мислення, усвідомлення цілей, завдань, мотивів не тільки самих вчинків, а й їх наслідків².

¹ Див.: Мануйлов, Є. М. Філософський аналіз моральної відповідальності соціального суб'єкта [Текст] / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 4(14). – С. 4.

² Клепіков, О. І. Основи творчості особи [Текст] / О. І. Клепіков. – К. : Вища шк., 1996. – С. 237.

Моральні відносини як невід’ємна складова міжособистісних взаємостосунків відіграють керівну роль у формуванні нової людини, і присутні у всіх взаємозв’язках людей. Моральні відносини — це сукупність особливого виду зв’язків і залежностей, що відновлюються в результаті стосунків з іншими людьми, із суспільством. У реальному процесі спілкування міжлюдські відносини безпосередньо відображають моральність, яка не може існувати поза цими відносинами. Процес спілкування, вважає Г. Зіммель, утворює ідеальний світ, в якому радість кожного безпосередньо пов’язана з радістю інших, і ніхто принципово не може задовольнити своє прагнення за рахунок незадоволення іншого¹.

Отже, моральність у контексті спілкування є тим самим виміром, який визначає поведінку людини, її ставлення до співрозмовника, охоплює внутрішню потребу особистості до здійснення моральних дій і вчинків. Саме моральні дії і вчинки становлять зміст соціальної відповідальності суб’єктів діяльності, у інформаційному суспільстві зокрема. Ця відповідальність несе у собі суспільно ціннісний зміст, виступає способом детермінації поведінки суб’єкта діяльності, накладає на нього певні обов’язки.

Кожний вчинок суб’єкта діяльності як наслідок обраного рішення в ситуації морального вибору так чи інакше порушує інтереси інших суб’єктів суспільства. Оскільки моральний вибір виражає реальний зв’язок особистості з іншими людьми, а одержаний результат набуває певного значення для інших людей, це завжди накладає відповідальність на особистість. Ця відповідальність, як вважає Г. Балл, умовно може бути поділена на внутрішню та зовнішню. Внутрішня відповідальність є атрибутом такої моральної категорії, як совість. Вона виражає прагнення особистості усвідомлювати наслідки своїх вчинків, діяти відповідно до цих усвідомлень, керуючись нормами моралі. Зовнішня відповідальність виявляється у вигляді санкцій суспільства на дії особистості².

Таким чином, можна стверджувати, що соціальна відповідальність суб’єктів діяльності в інформаційному суспільстві у своєму внутрішньому змісті тісно пов’язана з моральною відповідальністю особис-

¹ Зіммель, Г. Избранное [Текст] : в 2 т. / Г. Зіммель. — М. : Юрист, 1996. — Т. 2: Созерцание жизни. — С. 5.

² Балл, Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки [Текст] / Г. О. Балл // Соц. психологія. — 2005. — № 1(9). — С. 13.

тості. Крім того, соціальна відповідальність суб'єкта діяльності, на наш погляд, пов'язана не тільки з мораллю, а й із професійною етикою. Ще Сократ приділяв велику увагу моральності і вважав її одним із критеріїв професійної діяльності. Платон і Арістотель також зазначали, що метою будь-якої професії є утвердження моральності. Але кожна епоха виробляє свої вимоги до моралі і професійної етики особистості. За сучасних умов соціальна функція моралі і професійної етики полягає у регулюванні діяльності людини та допомозі в успішному розвитку особистості саме як професіонала своєї справи. І в цьому контексті дуже важливо, аби людина у своїй професійній діяльності усвідомлювала власну моральну відповідальність щодо виконання своїх професійних обов'язків та інших людей своєї професії. Така відповідальність перетинається з такими близькими поняттями, як «професійна честь», «професійна гідність», «професійна справедливість», «професійний такт». У цьому контексті варто зауважити, що нагальною проблемою сучасної науки є розробка, систематизація й удосконалення принципів та норм професійної етики суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві.

Так, на думку В. Мартинюка, інформаційна етика на відміну від професійної етики інших фахівців означає не що інше, як моральні принципи не лише комп'ютерних професіоналів, а й усіх користувачів комп'ютерних систем. Науковець акцентує увагу на важливості вироблення етичних норм для всіх суб'єктів інформаційного суспільства¹.

У свою чергу, Л. Філіпова, досліджуючи компетенції фахівців із документальних комунікацій, підкреслює, що вкрай необхідною є культурно-етична компетенція, яка охоплює знання та навички морально-етичних та правових норм поведінки в комп'ютерно-мережевому просторі як для всіх суб'єктів інформаційного суспільства, так і для усвідомленого їх використання фахівцями сфери інформаційно-документної діяльності².

Отже, у кожній сфері суспільних відносин головним суб'єктом діяльності є людина, яка має право сподіватися на ставлення до себе не як до об'єкта зовнішнього впливу, а саме як до особистості, тобто

¹ Мартинюк, В. М. Морально-етичні норми спілкування в мережевих комунікаціях [Електронний ресурс] / В. М. Мартинюк. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Philosophia/67238.doc.htm.

² Філіпова, Л. Професійні компетенції фахівців з документальних комунікацій: освітній аспект [Текст] / Людмила Філіпова // Вісн. Кн. палати. – 2009. – № 1. – С. 26.

розраховувати на повагу, співчуття, розуміння. За сучасних умов діють кодекси честі лікаря, юриста, педагога, офіцера та ін., які регулюють їх професійну поведінку.

Тому основним призначенням професійної етики є допомога суб'єкту діяльності успішно виконувати свої професійні обов'язки та чітко окреслити його завдання в контексті даної діяльності. Однак, у свою чергу, вона залишає вільний простір для прийняття самостійних рішень. Тобто професійна етика жодним чином не заважає суб'єкту діяльності, інформаційної зокрема, розвиватися як фахівцю, не ставить його в якісь певні рамки, а лише скеровує його у моральне русло.

Як зазначав Блез Паскаль: «Розум суто математичний правильно працюватиме, тільки якщо йому заздалегідь відомі усі визначення і начала, інакше він збивається з пантелику і стає нестерпним. Розум, який пізнає безпосередньо, не здатний терпляче дошукуватися первинних начал, що лежать в основі суто спекулятивних, абстрактних понять, з якими він не стикається у буденному житті і йому “незвичних”, несе нісенітницю, коли питання стосується явищ іншого порядку»¹. Звідси випливає, що суб'єкти діяльності в інформаційному суспільстві повинні чітко уявляти свої обов'язки і усвідомлювати свої дії, і в цьому їм допомагає професійна етика. Крім того, на наш погляд, вибір діяльності поєднується з великою моральною і соціальною відповідальністю за наслідки цього вибору. Тому справжній вибір відрізняється від свавілля тим, що в процесі вибору розкриваються справжній зміст, духовне і моральне багатство особистості. Саме вільний вибір є випробуванням на міцність таких компонентів особистості, як совість, гідність, честь, відповідальність тощо. Як тільки самі цілі або цінності стають проблематичними, ситуація вибору виводить особистість за межі раціональності. Тут ідеться про важливі ціннісні рішення, які, починаючи з Аристотеля, розглядаються як кардинальні питання життя, котрі треба прожити. Тут вибір робиться з позиції блага, і особистість тим самим вступає у сферу етики².

Отже, соціальна відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві в контексті моралі і професійної етики органічно

¹ Паскаль, Б. Думки [Текст] : пер. з фр. / Блез Паскаль. – К. : Дух. л-ра, 2009. – 704 с.

² Аристотель. Никомахова етика [Текст] / Аристотель ; пер. с древнегреч. под ред. А. И. Доватур и Ф. Х. Кессиди // Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1976–1984. – Т. 4. – 1983. – С. 6.

пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибору цілей та способів, методів та стилів її реалізації. У цьому контексті зазначимо, що свобода — це простір для відповідальності. Людині притаманні свобода вибору, свобода дії, вона здатна обмірковувати, проектувати дії, обрати засоби для досягнення результату, а тому вона має відповідати за обране, вчинене нею¹.

Виходячи з вищезначеного, важливою є проблема меж відповідальності. У багатьох дослідженнях (А. Башняка, М. Василика, В. Давидовича, В. Ільїна, В. Карнієнка, О. Мельника, С. Перегудова та ін.) межі відповідальності розглядаються перш за все з юридичної точки зору, наприклад, межі матеріальної відповідальності, кримінальна відповідальність, або межі господарсько-правової відповідальності.

На наш погляд, стосовно відповідальності суб'єктів діяльності, правомірно говорити про межі відповідальності в різних сферах життєдіяльності людини. Як не парадоксально це звучить, але кожна людина несе певну відповідальність навіть за ті вчинки, які вона не здійснила, оскільки вона є частиною суспільства. Хоча це й деякою мірою не зовсім справедливо, однак без цього неможливо досягти поставлених цілей, вивести спільноту на вищий рівень моральності.

Нині в Україні поступово та іноді суперечливо відбувається розвиток демократії, ринкової економіки, громадянського та інформаційного суспільства. І за цих умов є дуже важливим визначити межі відповідальності суб'єктів діяльності у різних сферах суспільних відносин.

Як свідчать дослідження, залежно від виду відповідальності її межі також можуть бути різними². Так, професійна відповідальність — це перш за все персональна відповідальність фахівця, і вона зумовлює межі відповідальності в межах професійної діяльності, компетентності суб'єкта діяльності.

¹ Див.: Морфологія культури: тезаурус [Текст] / за ред. В. О. Лозового. — Х. : Право, 2007. — С. 232–233.

² Див.: Козлова, Н. П. Концепция моральной ответственности в философии Г. Йониса [Текст] / Н. П. Козлова // Вестн. Моск. ун-та. Серия 7. Философия. — 2006. — № 2. — С. 132–141; Мануйлов, С. М. Філософський аналіз проблеми професійної відповідальності [Текст] / С. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2011. — Вип. 8. — С. 11–18; Савченко, І. Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні [Текст] / І. Г. Савченко // Актуальні проблеми державного управління : наук. пр. — Х. : ХорРі НАДУ «Магістр», 2005. — 32 (24). — Вип. 1. — С. 454–461.

У більшості професій здавна існують вимоги, норми, за порушення яких фахівці даного виду діяльності можуть бути притягнені до відповідальності й зазнати деяких негативних санкцій, аж до заборони займатися подібною діяльністю, наприклад, лікарі, адвокати. Проте ще не всі професії мають свої професійні кодекси, хоча ця потреба вже виникла. Як зазначалося вище, є необхідність розроблення та наукового обговорення професійного кодексу суб'єктів інформаційної діяльності, яка є швидкоплинною та постійно прогресуючою.

Схожі проблеми з етичним унормуванням діяльності існують й у представників інших професійних груп. Скажімо, сьогодні у середовищі інженерів і менеджерів точаться серйозні дискусії про необхідність розробити основні принципи професійної поведінки й етику відповідальності, оскільки влада як політична, так і економічна, технологічна, зосереджена в руках фахівців різного рівня, постійно зміцнюється, що без духовного спрямування може мати негативні наслідки для суспільства. Якщо проаналізувати, які професійні співтовариства найбільш інтенсивно ведуть дискусії з проблем професійної відповідальності, то виявляється, що це групи, які володіють «значною технологічною владою»¹.

Дійсно, можна навести масу аргументів, що саме технізація таких галузей, як медицина, журналістика, державне управління і менеджмент, наука, інженерія, призвели до виникнення проблематики професійної відповідальності та етики поведінки у цих галузях. Дану проблему аналізувала низка вчених, зокрема, К. Мітчем розглядав історію становлення професійної відповідальності вчених та інженерів, у свою чергу, А. Огурцов вивчав її у сфері медицини, а У. Дункан досліджував її специфіку у менеджменті.

Виникає запитання: чому саме значна технологічна влада зумовлює інтенсивність спроб розробити професійну етику і механізм професійної відповідальності? Річ у тім, що понятійне оформлення відповідальності виникає в результаті необхідності створити раціональні регулятори.

У дослідженнях проблеми професійної відповідальності фахівців технологічної влади можна виділити три достатньо самостійних напрями: відповідальність влади, відповідальність менеджменту (бізнесу) та відповідальність інженерів, що корелюється з напрямками

¹ Митчем, К. Что такое философия техники [Текст] : пер. с англ. / К. Митчем. – М. : Аспект Пресс, 1995. – С. 28.

розгляду професійної відповідальності, які склалися у сучасних дослідників.

Відомо, що дослідження з проблем професійної відповідальності в основному здійснюються в руслі аналізу професійної етики. Фахівці, що розробляють цю тему, важливе місце в цьому проблемному полі відводять саме сутності та ознакам професійної відповідальності.

Низка дослідників при аналізі проблеми професійної відповідальності виходять із суто етичних вимог, тобто професіонал має бути відповідальним, поводитися морально, оскільки такими є загальнолюдські імперативи.

Деякі вчені пов'язують професійну відповідальність з персональною відповідальністю, зводять її до відповідальності за доручену справу. Виходячи з цього, К. Бельський застосовує процесуальне визначення професійної відповідальності, стверджуючи, що вона реалізується за допомогою процесуальних правил, які спонукають суб'єктів відповідальності пройти ланцюг стадій: 1) дати звіт про виконану роботу; 2) вислухати (прийняти) оцінку компетентного органу; 3) понести у разі негативної оцінки які-небудь несприятливі наслідки¹.

У свою чергу, О. Лейст увів поняття управлінської відповідальності, яка, як він вважає, має природу позитивної відповідальності, відмінну від природи відповідальності за правопорушення. О. Лейст пропонує структуру управлінської відповідальності, що базується на трьох елементах: 1) «конститутивна відповідальність», яка впливає з самого факту появи в установленому порядку відповідального органу або особи (обрання, призначення тощо); 2) «функціональна відповідальність», яка виникає з визначення завдань, наділення необхідними повноваженнями, за належну реалізацію яких суб'єкт несе відповідальність; 3) «персональна відповідальність», що означає точну визначеність кола справ для працівника, доручених йому операцій, робіт, завдань².

Таким чином, персональна відповідальність у тлумаченні О. Лейста є по суті функціональною відповідальністю, тільки не на рівні функцій, а на більш низькому рівні — окремих операцій, завдань та ін., тобто там, де може бути встановлена персональна відповідальність. Більше того, подібна конструкція відповідальності може бути

¹ Бельский, К. С. Персональная ответственность и дисциплина в государственном управлении [Текст] / К. С. Бельский // Сов. государство и право. – 1984. – № 3. – С. 68.

² Лейст, О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву [Текст] / О. Э. Лейст. – М., 1981. – С. 218–223.

запропонована для суб'єктів будь-якої діяльності, а не тільки для суб'єктів управління. Тому не зовсім зрозумілим є значення введення терміна «управлінська» в назву такої структурованої відповідальності.

Отже, межі професійної відповідальності детермінуються повноваженнями, якими наділений той чи інший суб'єкт діяльності.

Що стосується меж правової відповідальності, то вона, на наш погляд, залежить від норм права і законодавчих актів. Більшість дослідників вважають, що у рамках кримінальної відповідальності простежується тенденція до поглиблення і звуження поняття відповідальності, оскільки від первісного тлумачення кримінальної відповідальності як порушення зовнішнього прописаного закону перейшли до обмеження об'єктивного характеру сучасної провини внутрішніми намірами суб'єкта, що її вчинив. Зокрема, якщо в момент вчинення злочину людина була неосудною, тобто індиферентною до норми, то вона не може нести кримінальну відповідальність. На підставі цього можна відзначити, що поняття юридичної відповідальності базується не тільки на співвідношенні норма — поведінка, а на більш складному співвідношенні контекст — норма — поведінка¹.

Таким чином, поза розглядом контексту порушення правової норми неможливо не тільки ввести загальне уявлення про відповідальність, а й встановити межі цієї відповідальності, що є одним із важливих моментів правової відповідальності.

Роль юридичної відповідальності, як вважає М. Краснов, полягає не у формулюванні якої-небудь вимоги до суб'єкта, оскільки для цього існує сама норма. Відповідальність не може бути зведена і до реалізації «позитивної» (заохочення) і «негативної» (покарання) санкції. Правова відповідальність — це самостійне добровільне порівняння своєї поведінки з наслідками користування свободою².

Отже, у сфері кримінальної відповідальності суб'єктом відповідальності може бути тільки конкретна особа, а межами відповідальності є вчинена протиправна дія.

Дещо інакше тлумачаться межі відповідальності у сфері цивільного права. На відміну від сфери кримінального права, де межі відпові-

¹ Див.: Тігаренко, О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз) [Текст] : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / О. Г. Тігаренко ; ХУПС ім. І. Кожедуба. – Х., 2006. – С. 60.

² Краснов, М. А. Ответственность власти (государство в открытом обществе) [Текст] / М. А. Краснов. – М. : Магистр, 1997. – С. 13.

дальності звужуються, у сфері цивільного права вони розширюються. Цивільна правова відповідальність полягає або в позбавленні особи певного суб'єктивного права, або в покладанні на неї додаткових юридичних обов'язків чи поза еквівалентними обов'язками майнового характеру. Крім цього, у сфері цивільної правової відповідальності суб'єктом відповідальності може бути як індивід (персональна відповідальність), так і соціальна група (фірма, корпорація та ін.). Вони несуть відповідальність не тільки за результат, а й за наслідки своїх дій, якщо ті призводять до заподіяння збитків. Час відповідальності може бути локальним, дискретним, і минулим (що характерно в основному для сфери договірної права), локальним, безперервним та прийдешнім.

У свою чергу, юридична відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві визначається характером та особливостями існуючих у державі норм, що регулюють відносини інформаційно-комунікативного характеру. Наприклад, відповідно до ст. 24 Закону України від 13.01.2011 р. № 2939-VI «Про доступ до публічної інформації» відповідальність за порушення законодавства про доступ до публічної інформації несуть особи, винні у вчиненні таких порушень:

- 1) ненадання відповіді на запит;
- 2) ненадання інформації на запит;
- 3) безпідставна відмова у задоволенні запиту на інформацію;
- 4) неоприлюднення інформації відповідно до ст. 15 цього Закону;
- 5) надання або оприлюднення недостовірної, неточної або неповної інформації;
- 6) несвоєчасне надання інформації;
- 7) необґрунтоване віднесення інформації до інформації з обмеженим доступом;
- 8) нездійснення реєстрації документів;
- 9) навмисне приховування або знищення інформації чи документів¹.

На думку фахівців, що аналізують особливості реалізації юридичної відповідальності суб'єктів інформаційної сфери в Україні, нині

¹ Про доступ до публічної інформації [Текст] : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 10.

майже всі відносини, пов'язані зі збиранням, обробкою, передачею та іншим використанням інформації в електронній формі, не врегульовані правом, а на нормативному рівні навіть не визначені дефініції основних понять, на формально визначеній основі яких має будуватися правове регулювання¹.

Продовжуючи вищеозначену логіку, В. Конах констатує, що в інформаційному законодавстві України вживається низка термінів, що недостатньо коректні та/або не мають чіткого визначення свого змісту. Такими, зокрема, є «інформаційно-психологічна безпека», «інформаційно-психологічні впливи» тощо, що дає змогу часто використовувати їх довільно. Відсутнє в нормативно-правовому полі України і визначення поняття «державної інформаційної політики». Так, відповідно до ст. 6 Закону України «Про інформацію» (у редакції від 02.10.1992 р. № 2658-ХІІ), який є базовим щодо нормативного регулювання в інформаційній сфері держави, зазначалося, що «державна інформаційна політика — це сукупність основних напрямів і способів діяльності держави по одержанню, використанню, поширенню та зберіганню інформації» (ст. 6). Проте в чинній редакції Закону України «Про інформацію» (у редакції від 13.01.2011 р. № 2938-VI) згадане визначення вилучене².

Розглядаючи особливості меж морально-етичної відповідальності суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві, слід зазначити, що вони є внутрішньою складовою відповідальності і характеризують суб'єкта діяльності як «приватну» особу. Тому зміст цієї відповідальності та її межі суттєво залежать від моральних норм та їх реалізації у різних ситуаціях життєдіяльності людини. Моральні норми у цьому разі мають форму зумовленого імперативу, їх імперативний сенс може бути інтерпретований як відносна повинність. Подібна моральна норма говорить про те, що «повинно» чи що «необхідно» зробити для реалізації певних цілей.

Вибір із позиції блага, як слушно вважає О. Тітаренко, вимагає розуміння людиною самої себе, що залежить не тільки від того, як вона

¹ Див.: Малина, І. В. Відповідальність за порушення інформаційного законодавства [Текст] / І. В. Малина // Митна справа. – 2013. – № 4(2). – С. 281.

² Конах, В. К. Національний інформаційний простір України: проблеми формування та регулювання [Текст] / В. К. Конах // Стратег. пріоритети. – 2013. – № 2 (27). – С. 101.

сама себе описує (deskриптивного компонента), а й від тих зразків, які вона наслідує (нормативного компонента). Вибір у цій ситуації орієнтований на деяку абсолютну мету, благо самодостатнього життя, що тут «повинно» чи «необхідно» робити, означає і для індивіда поступати таким чином «добре», причому «добре» завжди чи, принаймні, протягом тривалого часу, поки зберігається самототожність «Я». Саме у зв'язку з цим Арістотель говорив про шляхи досягнення гарного і щасливого життя.

Проблема відповідальності з позицій утилітарної етики пов'язана з ідеалом утилітаризму: більше користі для більшої кількості людей¹. Ця позиція пов'язує поняття користі (добра) тільки з результатом, і моральні норми мають характер відносної повинності. Суб'єкти управління можуть нести морально-етичну відповідальність тільки за результати певних дій, виходячи, наприклад, із спеціально розробленого для цього аналізу «прибутку і витрат». Вони не несуть будь-якої морально-етичної відповідальності за запобігання будь-чиїх збитків чи за просування тих чи інших товарів і послуг. Вони відповідальні тільки за раціональний вибір засобів для досягнення певних цілей. Питання про цілі залишаються тут за межами етичної відповідальності.

Отже, межі морально-етичної відповідальності залежать від деонтологічних чи утилітаристських підстав. Що стосується відповідальності суб'єкта діяльності, то він, на наш погляд, має діяти усвідомлено і як людина обов'язку, і як людина користі. Крім того, залежно від видів діяльності, межі відповідальності можуть бути різними.

У цьому контексті зазначимо, що морально-етична та соціальна відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві має бути пов'язана з необхідністю додержання приписів, узгоджених з об'єктивними законами природи та суспільства, тобто вона виникає тоді, коли поведінка суб'єкта такої діяльності має суспільне значення і регулюється соціальними нормами.

За сучасних умов громадськість та наукова спільнота активно обговорюють проблеми соціальної та моральної відповідальності суб'єктів «всесвітньої павутини». Вислів «етика Інтернету», як і словосполучення «мережний етикет» або «етикет» (англ. net — «мережа»),

¹ Див.: Болецкий, Е. Социальные инвестиции компаний: закономерности и парадоксы [Текст] / Е. Болецкий // Экономист. – 2005. – № 1. – С. 64–81.

можна зустріти й у електронних практичних посібниках для користувачів Інтернету, і в правилах, установлених на веб-сайтах, наприклад, у «чатах» і в дискусіях на форумах мережі. Один з американських сайтів так і називався — «Webethics», тобто «етика Інтернету» (американці називають Інтернет словом «Веб»)¹.

Матеріали, що стосуються етичних аспектів професійного поведіння у глобальній мережі, містяться на сайтах американських комп'ютерних та інженерних асоціацій, наприклад, Асоціації обчислювальної техніки (Association for Computing Machinery). Основу подібних матеріалів становлять здебільшого етичні кодекси, що визначають базові цінності та норми, на підставі яких виробляються рекомендації щодо поведінки в певних ситуаціях. Так, у преамбулі до мережного кодексу етики зазначається: Інтернет не підлягає цензурі та керується правилами нетикету, згідно з якими не рекомендується робити речей, що не схвалюються в цивілізованому суспільстві, — лягтися, ображати людей, розпалювати національну ворожнечу, зламувати паролі (коди доступу) тощо. Забороняється поширення реклами через групи новин. Користувач, що порушує нетикет, ризикує одержати багато непотрібної інформації, що може цілком позбавити його можливості роботи в мережі².

Таким чином, соціальна відповідальність обов'язково пов'язує різних суб'єктів діяльності: індивідів, соціальні групи і соціальні інститути, а також наслідки їх діянь. Соціальна відповідальність суб'єктів діяльності відбиває конкретно-історичні аспекти суспільного розвитку — взаємодію різних типів суб'єктів діяльності. Вона є відповідальністю більш високого рівня, ніж індивідуальна, оскільки стосується різних суб'єктів діяльності. У змісті соціальної відповідальності відображається три аспекти взаємодії соціальних суб'єктів: характер виконання їхнього призначення, суспільна оцінка дій або бездіяльності соціального суб'єкта та соціальні санкції щодо соціального суб'єкта за наслідки його діяльності.

У підсумку зазначимо, що соціальна відповідальність суб'єктів інформаційного суспільства не достатньо повно врегульована з пра-

¹ Див.: Філіпова, Л. Морально-етичні заходи запобігання інформаційній небезпеці в Інтернеті [Текст] / Л. Філіпова // Вісн. Кн. палати. – 2013. – №3. – С. 43.

² Див.: Пархомов, В. А. Компьютерная этика [Електронний ресурс] / В. А. Пархомов. – Режим доступу: <http://www.etasu.isea.ru/attorn/s4.htm>.

вової точки зору, оскільки інформаційна сфера розвивається набагато динамічніше, ніж здійснюється законотворча робота в цій царині. Саме тому соціальна відповідальність у інформаційному суспільстві у багатьох своїх проявах ґрунтується насамперед на моральних нормах. Важливо, щоб суб'єкти діяльності в інформаційному суспільстві виходили із загальнолюдських цінностей та норм, впроваджували їх у своєму оточенні, не чекаючи юридичного закріплення певних правил.

2.5. Роль громадянської відповідальності особистості у розбудові правового суспільства й демократичної держави

Сучасні демократичні процеси в Україні потребують не тільки нової якості інституційних реформ, але й суттєвих змін у світогляді громадян. Утвердження у суспільній свідомості такої цінності, як свобода, натомість вимагає посилення відповідальності всіх суб'єктів соціального простору за долю держави. Як відомо, соціальна відповідальність може розглядатися у декількох вимірах, найважливішими з яких є правовий та моральний. На нашу думку, успішність розбудови демократичної, правової держави, розвиток правового суспільства в Україні безпосередньо корелюється зі змінами соціальних якостей громадян, однією з найважливіших з яких є відповідальність.

На думку фахівців, існування правового суспільства базується на відтворенні у соціальній практиці та державній політиці низки цінностей, серед яких визначальними є свобода, відповідальність, рівність, безпека, справедливість та ін. У процесі переходу суспільства від тоталітарного типу правосвідомості й правової культури до демократичного, особливого значення набуває розвиток громадянської відповідальності всіх учасників соціальних змін. Принциповим моментом у цьому контексті є саме розуміння поняття «громадянська відповідальність». У демократичному, правовому суспільстві акцент робиться на взаємній відповідальності держави та громадянина. Особливо важливими для буття правового суспільства є громадянські якості особистості, яка своєю активною життєвою позицією сприяє утвердженню демократичних зразків правової культури, сприяє ре-

алізації правових цінностей. Відповідальні громадяни та їх об'єднання є дієвими суб'єктами демократичного державотворення, які контролюють дії влади, стають ініціаторами суспільно важливих рішень, є прикладом для менш активних і свідомих співгромадян.

Досліджуючи сутність громадянської відповідальності, на наш погляд, варто виокремити базові характеристики концепту «відповідальність». У загальному розумінні відповідальність — це поняття, що відображає об'єктивний історично-конкретний характер взаємин між особистістю, колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення пред'явлених взаємних вимог. Перші спроби осмислення проблеми «відповідальності» були зроблені ще античними філософами. Пріоритет вивчення цієї проблеми належить давньогрецькому філософу-софісту Антифону (V ст. до н. е.). Аналіз категорії «відповідальність» у філософії був спрямований на розгляд її як форми взаємозв'язку особистості та суспільства. При цьому вивчались джерела відповідальності та її історичні прояви, проблема співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в даному феномені. Категорія відповідальності була пов'язана з проблемами моралі та права, що є важливим для розуміння генези правового суспільства¹.

Всебічно обґрунтував та висунув оригінальне трактування поняття «відповідальність» І. Кант. Філософ із позицій «чистого розуму» справжньою інстанцією відповідальності визначає не державу (самодержця), а абсолютний моральний закон, носієм якого є людина. Цей абсолютний моральний закон втілюється в людській совісті. Совість є внутрішній суддя над усіма вільними вчинками, совість повинна мислитися як суб'єктивний принцип відповідальності перед богом за свої вчинки, поняття ж відповідальності (хоча й примарно) завжди міститься у моральній самосвідомості².

Необхідно зазначити, що в демократичній державі та правовому суспільстві людина керується як юридичними нормами, так і моральними принципами, спираючись на веління власної совісті. Саме тому вкрай важливою для буття правового суспільства є наявність у громадянина розвиненої правової та моральної свідомості (самосвідомості).

¹ Див.: Гарасимів, О.І. Філософсько-правове розуміння соціальної відповідальності у контексті побудови демократичної правової держави [Текст] / О.І. Гарасимів // Форум права. – 2010. – №4. – С. 184.

² Кант, И. Основы метафизики нравственности [Текст] / И. Кант // Соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – 378 с.

У свою чергу, громадянська відповідальність має і моральний, і правовий виміри.

Досліджуючи в цьому контексті сутність громадянської відповідальності, проаналізуємо різні точки зору та сутність цього поняття. Так, фахівець В. Примак підкреслює, що громадянська відповідальність — це моральна якість особистості з високорозвиненим громадянським обов'язком¹. Як відомо, у правовому суспільстві базовими є горизонтальні взаємодії суб'єктів, однією з рушійних сил яких є почуття громадянської відповідальності, громадянського обов'язку, громадянськості як такої. У свою чергу демократичні традиції та норми передбачають взаємну відповідальність громадянина й держави.

Становлення громадянської відповідальності відбувається за певних правових й історичних умов та повинно спиратися на приклади служіння суспільству, захисту національних інтересів, яскраві прояви патріотизму. Так, відомі науковці М. Костомаров, П. Куліш, С. Миропольський вважали, що великий виховний вплив на становлення особистості, розвиток її патріотичних та громадянських якостей має звернення до історичного минулого. Хоча необхідно зазначити, що свого часу вони розглядали формування громадянськості, ураховуючи передусім державні запити становлення громадянина Російської імперії, а вже потім — потреби національного самовизначення. Висловлювання щодо громадянського формування особистості в Україні у другій половині XIX ст. не обговорювалось широко серед педагогічної громади, швидше, це були одиничні погляди прогресивних представників національної і наукової еліти².

Отже, буття громадянської відповідальності обумовлено історичним контекстом, типом політико-правової системи певної держави, рівнем розвитку правосвідомості та моральної свідомості суспільства тощо. Виникнення правового суспільства як моделі цивілізованої взаємодії людини, соціуму та держави вимагає корекції розуміння громадянської відповідальності порівняно, скажімо, з неправовими суспіль-

¹ Примак, В. П. Громадянська відповідальність як предмет філософських і педагогічних досліджень [Електронний ресурс] / В. П. Примак // Вісн. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України. – 2012. – Вип. 4. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2012_4_19.pdf.

² Див.: Кучинська, І. Прогресивні представники національної еліти про формування громадянської особистості (II пол. XIX ст.) [Текст] / І. Кучинська // Укр. л-ра у загальноосвіт. школах. – 2007. – № 8. – С. 54.

ствами (тоталітарні країни), де також культивувався громадянський обов'язок, певний тип громадянськості.

У цьому контексті слушно зауважують Н. Драгомирецька та І. Матвєєнко про те, що поєднанням відповідальності та активності є громадянська відповідальність, яка зумовлена потребою участі в діяльності держави та вирішенні спільних завдань. Громадянська відповідальність має індивідуалізований та інституціональний характер. Її основне призначення — дієвий результат у побудові відносин громадянського суспільства та держави. Як результат — способи побудови процесів життєдіяльності, а також їх ціннісні характеристики, спрямовані на досягнення конкретних результатів. Особливе місце в цьому процесі посідають формуючі впливи, які здатні підтримувати стабільність суспільства, розширювати межі суспільного простору, активізувати процеси взаємодії держави та громадянського суспільства тощо¹.

Відповідно виникають питання щодо складових формуючих впливів для розвитку громадянської відповідальності: інформація, що виробляється суб'єктами державного управління, політичними партіями, суспільством; ЗМІ та ЗМК як інституції або організаційні структури різних форм власності, їх діяльність як ретрансляційний вплив; інформаційні та комунікативні впливові проекти; діяльність громадських організацій; нормативне правове та організаційне забезпечення функціонування суспільства тощо. Континуум таких впливів розміщується у діапазоні між «суспільством зрілих громадян» та громадянською відповідальністю і має особистісні характеристики, оскільки передбачає високий рівень економічної, соціальної, духовної, політичної культури; розвинені правові відносини; взаємодію вільних громадян з державою заради спільного блага; самоорганізоване суспільство².

В умовах розвитку інформаційного суспільства особливого значення для популяризації зразків громадянської відповідальності та вдосконалення механізмів взаємодії людини й держави набувають

¹ Драгомирецька, Н. Громадянська відповідальність як віддзеркалення розвитку громадянського суспільства [Текст] / Н. Драгомирецька, І. Матвєєнко // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – 2009. – Вип. 1. – С. 258.

² Див.: Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст] : навч. посіб. / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. – К. : Либідь, 2008. – С. 15–16.

різноманітні засоби масової комунікації та інформаційно-комунікативні технології.

На думку фахівців, характеризуючи проблему становлення громадянської відповідальності, яка повинна сформуватись під впливом інформаційно-комунікативних технологій у її загальному вигляді, доцільно звернути увагу на сучасні тенденції побудови відносин між владними структурами та громадянським (правовим) суспільством. Взаємні впливи передбачають не тільки взаємодію у виробленні державних рішень, взятті участі в управлінні державою, вони вимагають відповідальності за результати прийнятих рішень та їх впровадження у всі процеси життєдіяльності суспільства. Громадянська відповідальність як результат соціального ефекту може виявлятися у збільшенні кількості каналів і джерел поширення інформації, зростанні числа акторів комунікативних процесів, які враховують інтереси різних груп стратифікованого суспільства¹.

Для формування громадянської відповідальності у демократичному правовому суспільстві держава повинна проводити таку інформаційну політику, яка б сприяла отриманню людиною об'єктивної інформації для вироблення власної громадянської позиції, а також забезпечувала вільний доступ громадян до інформаційно-комунікативних технологій. Як приклад зазначимо, що політика країн ЄС в інформаційній сфері базується на таких принципах:

- сприяння розширенню суспільного доступу до передових інформаційно-комунікативних технологій шляхом створення локальних центрів доступу до них у бібліотеках, школах;
- розширення переліку соціальних послуг, що надаються в електронній формі, та підвищення рівня їх доступності;
- запровадження інформаційно-комунікативних технологій у державну систему освіти та перепідготовки кадрів і допомога з боку держави в адаптації до нових можливостей;
- проведення досліджень у сфері соціальних наслідків, викликаних розповсюдженням інформаційно-комунікативних технологій, у сфері можливостей адаптації усіх категорій громадян до нових умов життя;

¹ Див.: Матвєєнко, І. В. Теоретичні аспекти впливів інформаційно-комунікативних технологій на становлення громадянського суспільства [Текст] / І. В. Матвєєнко // Наук. вісн. Акад. муніципал. упр. Серія: Управління. – 2010. – Вип. 2. – С. 323.

– виконання просвітницько-демонстраційних функцій і підвищення рівня ознайомлення суспільства з можливостями інформаційно-комунікативних технологій, що запроваджуються (державні органи влади повинні бути лідерами з використання інформаційно-комунікативних технологій у своїй щоденній діяльності, стимулюючи цим прискорення інформаційного розвитку усього суспільства; роль лідерів має сприяти накопиченню критичної маси активних споживачів всередині державної адміністрації, усього державного сектору, а також за його межами);

– сприяння процесу стандартизації технічних систем з метою забезпечення сумісності різноманітних мереж, а також мережних послуг, що надаються;

– контроль за розробкою відповідного законодавства та дотриманням юридичних гарантій¹.

Для розвитку громадянської відповідальності вищезначені принципи є вкрай важливими, оскільки вони передбачають доступ усіх суб'єктів правового суспільства до різноманітної інформації, а як наслідок — прийняття виважених рішень у різних сферах суспільної діяльності за участю активних громадян та органів державної влади.

Можна констатувати, що за сучасних умов розвитку правового суспільства в Україні є необхідність принципово нової темпорально-технологічної взаємодії громадянина та держави. Скажімо, є потреба у впровадженні електронного врядування, що збільшить можливості для громадян контролювати діяльність бюрократії, а також буде сприяти підвищенню рівня громадянської й правової відповідальності чиновників. Отже, у правовому суспільстві ми повинні вести мову про обопільну громадянську відповідальність як представників влади, так і народу. Вочевидь, рівень громадянської відповідальності можновладців значно зростає, коли громадяни мають широкий спектр можливостей для контролю за їхньою діяльністю.

У цьому контексті, на нашу думку, варто порівняти параметри діяльності традиційного та електронного урядів, з метою демонстрації більших можливостей останнього для співпраці з громадянським (правовим) суспільством як механізму розвитку двосторонньої відпо-

¹ Див.: Макаренко, Є. А. Європейська інформаційна політика [Текст] / Є. А. Макаренко. – К. : НВЦ «Наша культура і наука», 2000. – С. 43.

відальності у процесі прийняття та виконання рішень. Характеристики традиційного і нового, електронного уряду є діаметрально протилежними. Традиційний уряд характеризується складністю структур, електронному ж урядові притаманна простота структур і процесів, що відкриває більше можливостей для контролю з боку громадськості. Електронний уряд протиставляє централізації й залежності гнучкість і автономію. Нинішні звіти про роботу державних органів складаються переважно з цифр: скільки саме коштів витрачено на ті чи інші цілі, скільки коштів недоотримано. На сьогодні у нашій державі окремі елементи електронного урядування спрямовані, на жаль, не на оцінку витрат, а на фіксацію певних результатів діяльності органів влади. В Україні державне управління здійснюється за допомогою правил і директив. Для електронного уряду характерне управління з акцентом на організаційну культуру та цінності. Як один із компонентів інформаційного суспільства електронний уряд переносить акцент із фінансових і матеріальних ресурсів на людські. І ще одна характеристика елемента відкритої соціальної системи: електронний уряд ліквідує традиційну орієнтацію на внутрішні (бюрократичні) процеси. В нових умовах головним є врахування зовнішніх факторів і орієнтація на споживачів¹. Вочевидь, запровадження електронного урядування сприяє дебіюрократизації управлінської діяльності, підвищенню рівня громадянської відповідальності всіх суб'єктів, задіяних у прийнятті суспільно важливих рішень.

Технологія електронного урядування складається з двох компонентів — це внутрішня урядова інформаційна інфраструктура, аналог корпоративної мережі та зовнішня інформаційна інфраструктура, що взаємодіє з громадянами й організаціями. Головними завданнями кардинальної, довготермінової інновації під назвою «електронне урядування» є такі:

– організація інформаційних комунікацій між суб'єктами державної влади всіх рівнів, створення централізованих баз даних із технологіями розподіленої обробки даних для забезпечення роботи та електронного документообігу на всіх гілках та структурних підрозділах влади;

¹ Див.: Уманський, Ю. В. Інформаційне забезпечення системи державного управління [Текст] : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Ю. В. Уманський. – Запоріжжя, 2008. – С. 8.

– надання повного спектру інформаційних послуг державними органами всім категоріям громадян електронними засобами в доступній та зручній формі без часових і просторових обмежень;

– сприяння розвитку електронного ринку товарів та послуг в інтересах забезпечення державних замовлень, організації тендерів, ефективності управління виробництвом, реалізації товарів і послуг із метою зростання конкурентоспроможності вітчизняних виробників на міжнародному ринку;

– впровадження електронної демократії як форми забезпечення прозорості, довіри у відносинах «громадянин — держава», «приватний бізнес — держава», «громадські організації та інститути — держава», відкритості державного управління для громадянського і суспільного обговорення, контролю й ініціативи;

– підвищення якості життя громадян за рахунок удосконалення системи соціальних послуг, системи охорони здоров'я, надійного забезпечення правової та особистої безпеки, збільшення можливостей для освіти, екологічної безпеки;

– функціонування системи електронного голосування як форми забезпечення прозорості у відносинах «виборець — депутат»¹.

Упровадження комунікативних технологій у сферу державного управління в зазначених аспектах має забезпечити не декларовану, а дійсну публічність влади, чітке виконання нею законодавчих норм, що безумовно буде сприяти розбудові правового суспільства, демократичному поступу нашої країни. У свою чергу, публічність влади є питомим тлом для посилення її відповідальності перед громадянами, підняття рівня правової культури чиновників. Публічність може бути визначена у двох основних значеннях:

– режим відкритості функціонування влади та прозорості прийняття політичних рішень (основний історичний алгоритм представницької демократії);

– участь громадськості у формуванні політичного порядку денного та прийнятті рішень (новітні форми та практики).

Публічність у сфері державного управління вимагає впровадження стилю роботи у режимі динамічної комунікації, коли кожен суб'єкт,

¹ Див.: Клименко, І. Інновації державного управління як стратегічні напрямки подолання системної кризи [Текст] / І. Клименко // Публ. упр.: теорія та практика. – 2010. – Вип. 3–4. – С. 50.

що надає суспільно значущу інформацію, відчуває громадянську відповідальність за її якість та наслідки оприлюднення. Основними стратегіями політики публічності влади як підґрунтя розвитку правового суспільства, що можуть бути реалізовані за допомогою комунікативних технологій, є такі:

- підвищення рівня громадянської компетенції, що передбачає необхідну стадію інформування громадськості про альтернативи вирішення суспільних проблем;
- розвиток громадянської культури участі й інформування громадян про можливі законні способи їхньої участі в обговоренні та прийнятті важливих для суспільства рішень;
- адаптація (без гарячкового фанатизму, що перероджується в модну ритуальність) новітніх технологій;
- оптимізація нового формату взаємовідносин у трикутнику «влада — професійна й соціальна експертиза — суспільство», де професійні соціальні експерти можуть і повинні стати представниками громадських інтересів та громадянського суспільства в Україні;
- чесний, відкритий діалог влади з суспільством про труднощі та проблеми нинішнього періоду, послідовність й обов'язковість виконання декларованих обіцянок, чесність у дрібницях (припинення практики кумівства, неухильне дотримання закону в таких питаннях, як державно-парламентське сумісництво, реальне розділення бізнесу та політики)¹.

Продовжуючи попередню логіку, зазначимо, що громадянська відповідальність особистості формується на базі громадянської компетентності, що у сукупності дозволяє зміцнювати ціннісні підвалини існування правового суспільства, пришвидшує демократичні трансформації у країні. Як зазначає Л. Слінченко, громадянська компетентність характеризує такий стан політичної освіченості громадянина, його переконань і вмотивованості до дій, який є достатнім, щоб відстоювати власні права та свободи, задовольняти інтереси, здійснювати спільні справи, забезпечувати дотримання суспільного порядку та безпеки. Адже громадянин — це не лише юридичний статус особи, а й сутнісна її характеристика, що передбачає певний рівень компетент-

¹ Див.: Гаврилюк, Д. Ю. Публічність та ефективність як ознаки легітимності політичної влади в Україні [Текст] / Д. Ю. Гаврилюк // Наук. пр. МАУП. – 2010. – Вип. 3 (26). – С. 140–141.

ності та громадянської участі у політиці та громадському житті. Визначальними рисами громадянської компетентності є правосвідомість, політична освіченість, патріотизм, моральність, трудова активність. Їх формування може бути реалізоване за активною участю держави, її відповідних органів та установ, суспільства в цілому. Особлива роль належить фахівцям системи освіти¹.

Набуття людиною громадянської компетентності триває протягом усього життя й залежить від цілої низки факторів екзистенційно-вольового, суспільно-політичного та правового характеру. Саме правове суспільство, з нашої точки зору, створює необхідні передумови для розвитку громадянської компетентності та громадянської відповідальності особистості.

Значну увагу проблемі виховання громадянської відповідальності приділяв відомий педагог В. Сухомлинський. У своїй науковій праці «Методика виховання колективу» вчений розмірковує над формуванням ідейно-громадянських переконань колективу й кожного його представника. Відомий науковець акцентує увагу на різних типах стосунків, які розвивають і утверджують почуття громадянської відповідальності, а саме:

– інтелектуальні стосунки. Це робота у предметних гуртках під керівництвом старшокласників. Інтелектуальні взаємостосунки — найміцніші, найтриваліші зв'язки між старшими і молодшими школярами, завдяки їм збагачується духовне життя колективу;

– ідейно-виховні стосунки. Вони тісно пов'язані з інтелектуальними, але тут на перше місце виходить турбота про суспільну активність, громадянську діяльність, спрямовану на утвердження громадянської гідності. Кожен вихованець має передати свої ідейні громадянські переконання молодшим товаришам, щоб їхня участь у громадському житті була водночас турботою про духовне збагачення інших людей. В ідейно-виховних взаєминах на перше місце виходить утвердження однією людиною ідейних переконань у свідомості, діяльності й поведінці іншої. Почуття громадянської відповідальності — це продуктивні ідейно-виховні та навчально-трудова стосунки;

¹ Див.: Слінченко, Л. В. Державна політика формування громадянської компетентності в контексті інтеграції України у європейський освітній простір [Текст] / Л. В. Слінченко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 72 (№5). – С. 860–861.

– виховна цінність трудових стосунків полягає в тому, що громадянські ідеї втілюються в конкретній праці, знаходять свій вияв у взаємній відповідальності;

– самодіяльно-творчі та ігрові взаємини. Однією з важливих форм цієї діяльності є відпочинок. Від того, чим він насичений, як організовується, значною мірою залежить життя вихованців. Але всі взаємостосунки — тільки азбука, перші елементарні уроки громадянськості, перша школа громадянської відповідальності людини за людину¹.

Отже, багатоканальні соціальні взаємодії, сам процес соціалізації людини як такий перманентно впливають на формування у неї громадянської відповідальності у різних її проявах: правовому, політичному, екзистенційному, соціальному та ін.

Громадянська відповідальність обумовлена загальним державо-творчим контекстом, стратегією розвитку конкретної країни. Виходячи з цього, становлення громадянської відповідальності як суспільного феномену має свою логіку, послідовність та рівні. Так, дослідники виокремлюють такі рівні розвитку громадянської відповідальності особистості:

– активна громадянська позиція (високий рівень громадянської відповідальності), яка характеризується соціальною ініціативністю, сформованістю цілісних та системних знань про ідеї громадянського суспільства; відповідальним ставленням до виконання своїх обов'язків; вимогливістю до себе та інших; високим рівнем розвитку самосвідомості, становленням унікальної творчої індивідуальності (Я-громадянин, Я-патріот, Я-член громади, колективу);

– громадянська позиція репродуктивного рівня (середній рівень громадянської відповідальності), яка характеризується знанням і відповідальним ставленням до прав і обов'язків, знанням і дотриманням правил поведінки, наявністю елементарних уявлень про цінності громадянського суспільства, розвиненим прагненням знайти своє місце в житті, хоча активна громадянська позиція стосовно діяльності і вчинків інших членів суспільства, самостійність та ініціатива виявляються не завжди;

– пасивна громадянська позиція (низький рівень розвитку громадянської відповідальності): розрізненість елементів громадянської

¹ Сухомлинський, В. О. Методика виховання колективу [Текст] / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : у 5 т. – Т. 1. – К. : Рад. шк., 1976. – С. 420.

позиції; наявність загального уявлення про ідеї громадянського суспільства, розпливчате уявлення про цінності громадянського обов'язку та громадянської відповідальності; низький рівень громадської активності; низький рівень розвитку самосвідомості; відсутність адекватної «Я-концепції»; соціальна поведінка індивіда детермінується актуальною ситуацією¹.

Розмірковуючи над природою громадянської відповідальності людини як чинника розвитку демократичної держави й правового суспільства, підкреслимо, що ця якість є складовою такої характеристики особистості, як громадянськість. Остання, на нашу думку, вбирає в себе такі елементи, як громадянські знання, громадянська відповідальність, громадянська компетентність, громадянський обов'язок, громадянська справедливість, громадянська рівність та свобода тощо.

Громадянськість розглядається у різних аспектах: і як здатність людини виконувати певну роль у рамках інституалізованих відносин (як особистісних якостей), і як соціальний інститут, який за допомогою норм, правил, нормативних ролей та статусів упорядковує відносини між владними інститутами та суспільством, погоджує інтереси влади з громадянськими благами, а також виражає морально-правовий стан життя суспільства, члени якого беруть участь у державних і суспільних справах завдяки наявності в них прав та свобод.

Загальними компонентами громадянськості в дослідженнях науковців визначаються: громадянський обов'язок, активність, патріотизм, відповідальність, соціальне новаторство, єдність прав і обов'язків. Змістовна наповнюваність громадянськості відображається через окремі ідеї, такі, наприклад, як «права людини», «гарантії безпеки особистості», «соціальна справедливість», «громадянське суспільство» та ін. Як єдине ціле із громадянським суспільством, громадянськість включає природні права його членів: гарантії життя, свободи та власності, рівність перед законом. Підкріплена системою громадянського порядку та звичайного права разом із громадянською владою, громадянськість передує державі, яка виражається в правлінні, що стоїть над громадою².

¹ Див.: Бичко, О. В. Психологічні засади формування громадянської відповідальності (від теорії моделювання до теорії реалізації) [Текст] / О. В. Бичко // Вісн. Чернігів. держ. пед. ун-ту. – Чернігів, 2009. – Вип. 74. – Серія «Психологічні науки». – Т. 1. – С. 41.

² Див.: Климівич, В. Розвиток громадянськості як основи консолідації суспільства та зміцнення держави [Текст] / В. Климівич // Державне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 1(20). – С. 17.

Варто погодитись із думкою Н. Осипової, яка виокремлює загальну сукупність якостей особистості, що визначають стан і рівень її громадянськості. Вона має такий вигляд:

- життєва і діяльнісна цілеспрямованість;
- особистий авторитет у певних ланках громадянського суспільства;
- здатність до ефективної праці;
- самостійність в ухваленні рішення;
- готовність відповідати за ухвалені рішення;
- наявність професійних знань або прагнення їх здобути;
- життєвий, громадянський, соціальний досвід, необхідний для участі у громадянському житті;
- досвід участі у функціонуванні політико-правових інститутів або громадських об'єднань;
- здатність, аналізуючи явища, бачити головне;
- швидкість орієнтації стосовно як буденних, так і державницько-правових явищ і ситуацій;
- здатність до використання різних джерел інформації;
- здатність до використання знань фахівців різних галузей;
- здатність до об'єктивного оцінювання подій та явищ суспільного життя;
- почуття професійної й громадянської гідності¹.

Отже, наявність у особистості такої якості, як громадянськість, передбачає автономію та відповідальність у процесі прийняття нею певних рішень. Реалізація людиною громадянськості неможлива без визнання норм моралі та права, усвідомлення соціально-правової системи координат, тобто розвиненої правосвідомості. У цьому сенсі зазначимо, що існування демократичної держави та правового суспільства спирається саме на громадян з активістською правосвідомістю, які відповідально ставляться до суспільних справ.

На думку П. Вербицької, громадянськість — це усвідомлення своєї приналежності до суспільства, прагнення служити йому². Солідаризується з попередньою дослідницею у своїх роздумах щодо розуміння

¹ Див.: Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку [Текст] : монографія / Г.Ю. Васильєв, В.Д. Воднік, О.В. Волянська та ін. ; за ред. М.П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – С. 281.

² Вербицька, П.В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Вербицька Поліна Василівна. – Луцьк, 2000. – С. 15–16.

громадянськості науковець С. Зябрева, яка розглядає її як складну інтегративну особистісно-моральну якість, що характеризується усвідомленням прав і обов'язків громадян України, почуттям любові до Батьківщини, потребою у служінні їй, праці на її благо, свідомим виконанням законів держави. Вона виявляється у системі ставлень до: держави, Батьківщини, інших людей, себе¹. Вочевидь, що громадянськість виявляється у відповідальному ставленні людини до своїх соціальних обов'язків, у повазі до прав співгромадян.

Як інтегрований комплекс якостей особистості, що визначають її соціальну спрямованість, готовність до досягнення соціально значущої та індивідуально необхідної мети у відповідності з наявними в суспільстві можливостями й дотримання при цьому існуючих морально-правових норм, розуміє громадянськість дослідник О. Кошолоп².

Узагальнюючи вищенаведені точки зору щодо сутності громадянськості, слід констатувати, що всі вони містять такі складові, як морально-правова та громадянська відповідальність, соціальна активність (небайдужість), патріотизм, які є підґрунтям для розвитку правового суспільства.

Продовжуючи роздуми щодо сутності громадянської відповідальності як атрибутивного феномену правового суспільства, зауважимо, що вона кореспондується з таким поняттям, як «громадянська позиція». Вочевидь, логічним продовженням усвідомлення людиною громадянської відповідальності за певні суспільні процеси є вироблення нею власної громадянської позиції та оцінки подій, що відбуваються у соціумі. Громадянська позиція є основою для подальших соціальних дій людини.

М. Чельцов розглядає громадянську позицію як усвідомлену участь людини у житті суспільства, що відображає її свідомі реальні дії, спрямовані на реалізацію загальнонародських цінностей при розумному співвідношенні особистих і суспільних інтересів³.

¹ Зябрева, С. Е. Виховання громадянськості студентів професійно-технічних коледжів у позанавчальній діяльності [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / С. Е. Зябрева. – Луганськ, 2010. – С. 8.

² Кошолоп, О. Ф. Методологічні засади громадянського виховання учнівської молоді [Текст] / О. Ф. Кошолоп // Освіта Донбасу : наук.-метод. вид. – 2007. – № 1 (120). – С. 47.

³ Чельцов, М. В. Формирование гражданской позиции студенческой молодежи высшего учебного заведения [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Чельцов Михаил Владимирович. – Новосибирск, 1996. – 224 с.

З точки зору М. Павленко, сучасне розуміння поняття «громадянська позиція» інтегрує три основних виміри: соціально-психологічний, педагогічний і політичний. Такий багатоаспектний підхід до вивчення громадянської позиції пояснюється її багаторівневістю та складністю, оскільки вона є проявом особистісних якостей людини, її соціальних і психічно-емоційних проявів¹. На нашу думку, до вищезначених вимірів розуміння громадянської позиції варто додати і правовий вимір, оскільки самореалізація людини у суспільстві передбачає знання нею елементарних законодавчих норм та їх виконання, що є також необхідною умовою буття правового суспільства, розвитку демократичної державності.

Аналіз наукової літератури показав, що громадянська позиція формується у процесі активної діяльності людини у різних сферах її життя на підставі соціально-політичних, моральних та правових цінностей під впливом різноманітних соціальних інститутів. Формування громадянської позиції означає, що молодь набуває специфічної когнітивної і комунікативної компетенції у соціально-психологічному, політичному та державницькому сенсі, формує особливе бачення світу та лінію поведінки, здатність аналізувати та діяти з точки зору громадянськості.

Розвиток громадянської відповідальності, а як наслідок — формування власної громадянської позиції у правовому суспільстві є важливим аспектом існування всіх верств населення, але особливого значення, як зазначалося раніше, ця проблема набуває для молоді. Молоде покоління є фундатором майбутніх змін і тих перетворень, що мають сприяти прогресу суспільних відносин, у тому числі й у правовій сфері. Молодь є тією демографічною групою, суспільна свідомість якої знаходиться у стані формування. Саме цим обумовлена її схильність до сприйняття нових ідей та цінностей у розбудові демократичної держави європейського зразка.

На сьогодні розроблена низка методів, які сприяють формуванню громадянської відповідальності та громадянської позиції молоді, серед яких найважливішими є такі:

- ситуативно-рольові, ділові ігри;
- метод проектів;

¹ Павленко, М. А. «Громадянська позиція» як науково-педагогічна категорія [Текст] / М. А. Павленко // Пробл. суч. пед. освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39(4). – С. 96.

- метод відкритої трибуни;
- соціограма;
- соціально-психологічні тренінги;
- інтелектуальні аукціони;
- «мозкові атаки»;
- метод аналізу ситуацій морально-етичного характеру, ігри-драматизації та ін.¹

Однією з найважливіших форм реалізації громадянської позиції та громадянської відповідальності всіх верств населення, молоді зокрема, є волонтерський рух, який останнім часом став дуже поширеним в Україні. Волонтерська діяльність у різноманітних її формах є проявом соціальної солідарності та небайдужості громадян до соціальних проблем. Волонтерська робота зміцнює горизонтальні зв'язки у соціумі, що об'єктивно сприяє утвердженню норм та цінностей демократії, сприяє утвердженню цінностей правового суспільства. Як показує вітчизняний досвід, волонтери та громадські діячі стають активними суб'єктами соціальних змін, вимагають прийняття необхідних для країни правових рішень, що є ознакою розвитку правового суспільства, підвищення рівня громадянської відповідальності за долю держави.

Відповідно мотиваційна основа волонтерства може бути різноманітною, але у підсумку така діяльність є демонстрацією відповідальної громадянської позиції. На початку 90-х рр. ХХ ст. вченими була розроблена багатофакторна модель пояснення мотивації діяльності волонтерів. У результаті дослідження було виокремлено шість основних мотивів такої діяльності:

- ціннісні (переконання про важливість допомоги іншим);
- соціальні (нові зв'язки);
- освітні (участь у заходах, які задовольняють бажання вчитися);
- кар'єрні (шанс отримати хорошу роботу);
- особистісні (підвищення самооцінки);
- захисні (наприклад, порятунк від негативних емоцій та почуттів)².

¹ Див.: Павленко, М. А. Форми та методи формування громадянської позиції сучасної студентської молоді [Текст] / М. А. Павленко // Актуал. пробл. держ. упр., педагогіки та психології. – 2013. – Вип. 2. – С. 357.

² Див.: Беспалова, К. О. Мотиваційні аспекти волонтерства: досвід західних країн [Текст] / К. О. Беспалова // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київ. політехн. ін-т». – 2012. – №3. – С. 70.

Розглядаючи волонтерство як форму реалізації громадянської відповідальності та наявності чіткої державницької позиції, зазначимо, що в тих країнах, де існують міцні традиції волонтерства, — у Великій Британії та Німеччині — добровільну діяльність і самих волонтерів захищено законом. Країни Центральної і Східної Європи теж зробили крок від офіційного визнання волонтерства до створення правового поля, що сприяє розвитку волонтерської діяльності. Закони, що регулюють добровільну діяльність, прийнято в Хорватії, Чехії, Угорщині, Італії, Латвії, Литві, Люксембурзі, Македонії, Польщі, Португалії, Румунії, Іспанії та ін. Аналіз статусу волонтерів у світі засвідчує, що правове регулювання волонтерської діяльності потрібне для того, аби гарантувати добровольцям захист і відрізнити їх від найнятих робітників¹.

Як бачимо, у демократичних країнах держава активно підтримує волонтерів, інституалізуючи їх діяльність, дозволяючи їм у правовий спосіб реалізувати громадянську позицію. Таке ставлення до волонтерства сприяє зміцненню підвалин правового суспільства, спрямовуючи громадянську ініціативу у правове русло. Відповідно волонтери не повинні підмінювати діяльність державних органів, а лише виходячи з принципу субсидіарності добровільно брати на себе частину соціально важливих функцій, демонструючи таким чином громадянську відповідальність.

У свою чергу, становлення і динамічний розвиток волонтерського руху в Україні на сучасному етапі відбувається за рахунок внутрішніх (відродження традицій добровільної допомоги) і зовнішніх ресурсів (привнесені з-за кордонів нашої держави основи інституту міжнародного волонтерства). Крім того, ця динаміка спровокована загальнонаціональним кризовим станом, в якому опинилось українське суспільство внаслідок різких структурних трансформацій².

Вочевидь, волонтерський рух в Україні виник як реакція на неспроможність держави повноцінно виконувати низку функцій: захисну, інформаційну, інтеграційну, координаційну, функцію забезпечен-

¹ Див.: Буздуган, Я. Еволюція світового волонтерського руху [Текст] / Я. Буздуган // Віче. – 2013. – № 12. – С. 9.

² Див.: Козачук, М. Б. Волонтерський рух в Україні в період кризового стану: соціологічний вимір [Текст] / М. Б. Козачук // Наук. пр. [Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могил. акад.».]. Серія: Соціологія. – 2015. – Т. 258, вип. 246. – С. 93.

ня матеріально-технічними ресурсами силових структур тощо. Фактично суспільство, його найбільш відповідальні й патріотично налаштовані представники, заради збереження країни стали локомотивом необхідних структурних змін та продемонстрували низку високих громадянських якостей, а саме: патріотизм, здатність до самопожертвування, взаємодопомоги, самоорганізації, людяність, моральність тощо.

Таким чином, феномен громадянської відповідальності містить у собі правові, моральні, психологічні та інші характеристики. Наявність у людини громадянської відповідальності (у поєднанні з іншими характеристиками) свідчить про те, що вона з об'єкту суспільних відносин перетворилася на суб'єкта. Необхідно зазначити, що громадянська відповідальність особистості формується на базі громадянської компетентності, що у сукупності дозволяє зміцнювати ціннісні підвалини існування правового суспільства, пришвидшує демократичні трансформації у країні. Набуття людиною громадянської компетентності триває протягом всього життя й залежить від цілої низки факторів екзистенційно-вольового, суспільно-політичного та правового характеру. Саме правове суспільство, на наше переконання, створює необхідні передумови для розвитку громадянської компетентності та громадянської відповідальності особистості демократичного гатунку. Логічним продовженням усвідомлення людиною громадянської відповідальності за певні суспільні процеси є вироблення нею власної громадянської позиції та оцінки подій, що відбуваються у соціумі. Громадянська позиція є основою для подальших соціальних дій людини.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА, ЛЮДИНА: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

3.1. Правові цінності та норми як засадничі чинники вітчизняного державотворення

Державотворчий процес у сучасній Україні базується на декількох системоутворюючих чинниках, одним з яких є правовий. Вочевидь, перманентне відтворення правових норм та цінностей у всіх сферах суспільного життя є запорукою динамічного поступу нашої держави. У сучасних умовах актуалізується проблема не лише виконання існуючих законів, а й створення нових, що відповідають потребам подальшої розбудови української держави. Разом із тим правові норми повинні ґрунтуватися на чіткій аксіологічній основі, що сприятимуть їх утвердженню у суспільній практиці. Правові цінності та норми створюють систему координат державотворчого процесу, «цементують» його підвалини.

Виходячи з вищезазначеного, ми у нашому дослідженні проаналізуємо роль і місце правових цінностей та норм у розбудові української держави на сучасному етапі.

Характеризуючи сутність правових цінностей, варто зазначити, що у загальному розумінні цінність — це людський вимір речей, це ставлення до них людини з позиції своїх потреб та інтересів. Тому цінність — це поняття, що визначає позитивне чи негативне значення об'єкта саме для людини. Цінності об'єктивні за своїм змістом, але вони завжди переживаються і сприймаються суб'єктивно¹.

¹ Сілаєва, Т. О. Філософія : курс лекцій [Текст] / Т. О. Сілаєва. – Тернопіль: СМП «Астон», 2000. – С. 155–156.

У свою чергу, правові цінності — це конкретні соціально-правові явища, правові засоби і механізми. Право і правові норми, безумовно, є також цінністю та входять у коло ціннісних явищ, саме право виступає як об'єкт ціннісних відносин. Ціннісний аспект права розуміється як певна свобода вибору людиною своєї поведінки в процесі досягнення своїх цілей. Отже, правові цінності — це:

- конкретне вираження власної цінності права в практичному житті людей;

- визначеність і гарантованість прав, безпека людини в конфліктних ситуаціях, забезпечення істини, правди при вирішенні юридичних питань;

- фундаментальні природні права людини, основоположні демократичні правові принципи;

- особливі правові засоби і юридичні механізми (все, що відносять до юридичного інструментарію), що забезпечують цінності права, гарантування прав, інститути, що виражають оптимальне співвідношення нормативного та індивідуального регулювання та ін.¹

Правові цінності — це пережиті людьми та визначені культурою форми їх позитивного ставлення до правової системи суспільства, що зумовлюють вибір поведінки, відповідний цій системі, а також юридичну оцінку подій. Ціннісне ставлення в праві — складний, багаторівневий феномен, який визначається структурою правового життя і включає як первинні бажання й переваги у сфері права, так і усвідомлений і раціонально виражений вибір правової поведінки. Правові цінності обґрунтовуються за допомогою ціннісних критеріїв, які в процесі розвитку цивілізації зазнають змін у діапазоні від пріоритету суспільного блага до усвідомлення значущості й цінності особистості².

З точки зору В. Нерсесянца, правові цінності – це юридичні засоби, а саме правові норми, юридичні факти, правові відносини, правові принципи, формальні джерела права, акти безпосередньої реалізації й акти застосування права та ін., тобто інструменти самого права, що мають ціннісний зміст. Використовуючи інший підхід та терміни, роз-

¹ Солончак, Х. Б. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності [Текст] / Х. Б. Солончак // Наше право. – 2014. – № 1. – С. 29.

² Бабенко, А. Н. Правовые ценности и освоение их личностью [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / А. Н. Бабенко. – М., 2002. – С. 12–13.

різняють інструментальну та власну цінність права, остання виражається через його соціальну та особистісну цінність¹.

На переконання науковців, правові цінності й оцінки мають регулятивне значення. Правові норми, у свою чергу, набувають значення цінностей і стають об'єктом оцінки. Цінності виражають переконання і переваги, які не ґрунтуються на емпіричній основі. Цінності, на відміну від знання, не завжди підлягають логічній, емпіричній перевірці й обґрунтуванню. Вони є деякими синкретичними сутностями, інтелектуально й емоційно сприйнятими данностями, які спонукають суб'єктів до їх збереження, володіння ними, а також до діяльності на їх основі. Їм не можна дати точне й повне пояснення, не вдаючись до понятійного апарату аксіології. Статус цінностей в праві можуть набувати різні факти і явища матеріального та ідеального характеру: матеріальні предмети і блага, суспільні відносини, людські вчинки, вольові феномени, ідеї, ідеали, цілі, соціальні інститути. Вони є правовими цінностями, оскільки становлять основу права і правопорядку, вони виступають як ідеальне обґрунтування норм права, закріплюються й охороняються правовими нормами, складають мету права і його інститутів. Безсумнівний вплив ціннісно-світоглядних принципів простежується в будь-якому владно-регулятивному рішенні, де опосередковано чи прямо виражаються загальні ціннісно-правові уявлення².

Вочевидь, від розуміння сутності правових цінностей, їх сприйняття громадянами та елітою суспільства залежить змістовне наповнення державотворчих процесів. До певної міри градація правових цінностей та їх суспільна роль детерміновані методологічними підходами до праворозуміння: позитивістське чи природно-правове. Домінування позитивістської парадигми у розумінні права стало однією з причин поширення у ХХ ст. тоталітарних та авторитарних політичних режимів, керманічі яких часто-густо нехтували природно-правовими цінностями й нормами, підміняючи їх так званою «політичною доцільністю» та ідеологічними постулатами.

¹ Политико-правовые ценности: история и современность [Текст] / под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 16 с.

² Вороніна, І. М. Теоретичні основи дослідження класифікації правових цінностей [Текст] / І. М. Вороніна // Вісн. Півден. регіон. центру Нац. акад. прав. наук України. – 2016. – № 6. – С. 180–181.

На думку дослідників, унаслідок післявоєнного «ренесансу» природного права сталася антитоталітарна переінтерпретація природно-правових ідей та цінностей. Провідна роль представників природного права в правовій критиці тоталітаризму й тоталітарного законодавства, активне розроблення з таких антитоталітарних (у тому числі з ліберально-демократичних) позицій проблем природних і невідчужуваних прав і свобод людини, цінності права, гідності особистості, правової держави тощо помітно підвищили престиж природно-правової ідеології в суспільній думці повоєнної Європи, посилили її теоретичні позиції і практичний вплив у багатьох сферах політичного та правового життя (законодавство, правозастосовний процес, правосуддя тощо)¹.

У вітчизняній науковій спільноті, серед громадських активістів та державних діячів на початку 90-х рр. ХХ ст. значно посилилась природно-правова тенденція у розумінні закону та права, що, перш за все, відобразилось у прийнятій у 1996 р. Конституції України, в якій утверджувався захист прав і свобод людини, демократичні правові цінності та стандарти.

Репресивний характер тоталітарного політичного режиму знайшов свій прояв насамперед у значному моральному приниженні людини, катастрофічному зменшенні можливостей для її самореалізації. Саме тому критика тоталітаризму була спрямована на відновлення такої морально-правової цінності, як гідність людини. На думку О. Бандури, гідність виступає мірою ствердження в людині особистісного начала. У структурі особистості й у практичній поведінці гідність реалізується через такі чесноти, як самодостатність, самостійність, незалежність, відповідальність, вимогливість до себе та до інших тощо. Поняття гідності людини пов'язується в основному з цінністю людини та оцінкою її значення і місця у суспільстві та державі².

Одним з головних уроків тоталітаризму стало розуміння необхідності забезпечення гідності людини, її прав та свобод, недопущення її приниження державними інституціями під різними приводами. Безсумнівно, державотворчий процес повинен бути спрямований (беручи

¹ Івашев, Є. В. Вплив аксіології права на розвиток теорії прав людини [Текст] / Є. В. Івашев // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ. – 2013. – №1. – С. 115–116.

² Бандура, О. О. Системні взаємозв'язки правових цінностей (загальний нарис) [Текст] / О. О. Бандура // Форум права. – 2011. – №2. – С. 27.

до уваги інші важливі пріоритети) на забезпечення прав людини, її творчий розвиток у правовий спосіб.

З цього приводу у Конституції України наголошується: «Усі люди є вільні, рівні у своїй гідності та правах» (ст. 21); «Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» (ст. 28); «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» (ст. 68)¹.

Разом із тим ми не можемо зводити ціннісне підґрунтя державотворення лише до прав людини, варто втілювати у життя й інші морально-правові та соціальні цінності, зокрема, такі як справедливість, свобода, законність, рівність, толерантність та ін.

Отже, державотворчий процес стає більш дієвим та динамічним саме тоді, коли шляхом прийняття необхідних законів утверджуються гуманістичні правові цінності, які відповідають інтересам людини та суспільства.

Варто зауважити, що вкорінення правових цінностей у суспільній діяльності та практиці державного будівництва сприяє подоланню деформацій правосвідомості й правової культури, особливо у країнах, які реформують політико-правову систему.

Для України вкрай важливою залишається проблема подолання правового нігілізму не стільки серед пересічних громадян, скільки серед державних службовців, політиків вищого рангу тощо. Саме приклад останніх мав би всіляко сприяти утвердженню правових цінностей та стандартів державницького мислення у суспільній свідомості.

На переконання науковців, суспільна небезпечність елітарного правового нігілізму полягає у такому: 1) відповідно до Конституції та чинного законодавства правляча еліта наділена широким колом державно-владних повноважень, що може призвести (і призводить) до порушення прав і свобод пересічних громадян унаслідок корупції, популізму та протекціонізму тощо; 2) представники еліти під час здійснення державно-владних повноважень мають право приймати кардинальні та глибокі за обсягом рішення у сфері правотворчості, виконавчо-розпорядчій, контрольно-наглядовій сферах, а тому й наслідки

¹ Конституція України. Прийнята на 5 сесії Верховної Ради України 2 червня 1996 р. [Текст]. – К.: Укр. правнича фундація, 1996. – С. 9–10, 22.

прояву правового нігілізму тут є більш небезпечними не тільки для окремої особи, а й для суспільства та держави у цілому. Так, видання колізійних, а іноді й прямо протилежних один одному законів тягне за собою нейтралізацію правових приписів або «вибіркове» їх застосування у власних відомчих чи групових інтересах¹.

З цього приводу Л. Мороз зазначає, що формується враження про те, що в Україні законодавство створено не для захисту прав людини, не для державних реформ, а для обслуговування влади. Законодавство повинне стримувати владу від зайвих пільг і привілеїв, від правопорушень і злочинів. Владні структури повинні діяти лише в межах закону².

Подолання правового нігілізму та утвердження демократичних правових цінностей є необхідною умовою реалізації євроінтеграційних планів нашої держави на сучасному етапі. Вочевидь, європейський вектор вітчизняного державотворення потребує зміни ціннісно-правових настанов у суспільній свідомості та у світобаченні представників політичного класу.

На думку фахівців, практична реалізація планів євроінтеграції необхідно вимагає наявності в українському суспільстві не тільки певних економічних і соціально-політичних передумов, але й адекватного змісту ментальності, культури, припускає не тільки і не стільки ревізію позитивного права, скільки зміну фундаментальних, історично сформованих зразків сприйняття, суджень, поведінки, комунікативних кодів, які їх супроводжують, у тому числі і так званого правового нігілізму³.

Демократичний вектор українського державотворення потребує посилення ролі права у суспільних відносинах, створення реформаторських законів та забезпечення їх дієвості як запоруки захисту прав і свобод людини.

Як зауважує А. Боднар, демократія, рівність можливостей, свобода слова, подолання правового нігілізму, реформа правової системи — ці європейські цінності поділяються українським суспільством, але їх

¹ Ганьба, Б. Елітарний правовий нігілізм: окреслення визначення, суспільна небезпечність і класифікація [Текст] / Б. Ганьба // Підприємство, госп-во і право. — 2011. — № 6. — С. 107.

² Мороз, Л. І. Мінімізація правового нігілізму як умова національної безпеки держави [Текст] / Л. І. Мороз // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія психологічна. — 2012. — Вип. 2(1). — С. 122.

³ Дзьобань, О. П. Правовий нігілізм як феномен ціннісного відношення до права [Текст] / О. П. Дзьобань, С. М. Мануйлов // Гуманіт. часопис. — 2006. — № 3. — С. 37.

повного розуміння поки що немає. Тому в цій сфері необхідна послідовна і кропітка робота з піднесення правової культури суспільства, утвердженню ролі права в його житті. Саме прогрес у цій сфері є визначальним індикатором серйозності намірів європейського вибору України¹.

Втілення європейських правових цінностей та норм у вітчизняний державотворчий процес повинно мати комплексний характер, який передбачає їх взаємодію з політичними, економічними й духовними аксіологемами, що забезпечуватиме системність у розбудові української держави. Найважливішими загальноєвропейськими цінностями є такі:

- різноманітність: у культурному, етнічному, регіональному, національному, лінгвістичному й релігійному вимірах;
- свободи та права людини;
- добробут, ринкова економіка та приватна власність;
- мир та безпека;
- представницька парламентська демократія і верховенство права;
- відповідальність і соціальна справедливість;
- солідарність, толерантність і плюралізм;
- збережені культурні традиції, громадянське суспільство і патріотизм².

Показово, що у країнах ЄС вищезначені цінності набувають свого розвитку у проголошених принципах діяльності, які, у свою чергу, фіксуються у законодавчих актах. Таким чином, правові цінності не є абстракцією або лише предметом обговорення на наукових конференціях, вони стають невід’ємною складовою правової реальності, основою державотворчих процесів у європейських країнах.

Варто зазначити, що принципи, які формулюються на розвиток цінностей у практиці ЄС поділяються на загальні та спеціальні. Загальні зазвичай претендують на певну глобальну універсальність, натомість спеціальні визначають статутні компетенції Євросоюзу, механізми їх реалізації. Стосовно останніх це можуть бути: солідарність, субсидіарність, пропорційність, єдність зовнішньополітичних

¹ Боднар, А. О. Аналіз державної євроінтеграційної політики: політико-правовий аспект [Текст] / А. О. Боднар // Наук. зап. Ін-ту зак-ва Верхов. Ради України. – 2014. – № 5. – С. 113–114.

² Марусик, Я. Шлях України до європейської інтеграції [Текст] / Я. Марусик // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – С. 27.

підходів до актуальних проблем, повага до норм міжнародного права тощо. Юридично принципи можуть реалізовуватися через акти ЄС, рамочні документи і декларації про наміри¹.

Продовжуючи вищеозначені роздуми, І. Русенко підкреслює, що в основі загальних фундаментальних принципів права ЄС панує антропоцентричне бачення суспільних процесів, де чільне місце посідає людина, її інтереси та соціальне благо. Метою таких принципів є запобігання порушенню гармонії правової системи Європейського Союзу в цілому. Загальні принципи права не лише покликані гармонізувати суспільний правопорядок, а й забезпечити захист головних надбань цивілізації, до яких належать демократія, основоположні права людини, свобода².

Отже, принципи права, що закладають основні засади правового розвитку, акумулюють у собі найважливіші цінності, які є історичним здобутком цивілізації та зосереджені на потребах людини. Більше того, такі цінності виявляють людське благо, що сприяє подальшому суспільному розвитку. Людська гідність, свобода, демократія, рівність, верховенство права і повага до прав людини, як цінності Європейського Союзу, — це європейські правові стандарти. Останні мають певну сутнісну орієнтацію на європейську демократичну правову культуру, морально-правові цінності, традиції, звичаї тощо³.

Вочевидь, системоутворююча роль правових цінностей та норм найбільш рельєфно може проявитись саме у взаємодії з іншими цінностями, зокрема, моральними й духовними. Справжнє піднесення права та правових цінностей можливе лише у поєднанні з духовно-моральним розквітом нації, оскільки лише вільні особистості та суспільство з високим рівнем правосвідомості здатні зрозуміти інструментальну й духовну важливість права, застосувати його норми у повсякденному житті. На переконання Б. Кістяківського, правові цінності й норми базуються на спільних з мораллю цінностях, голов-

¹ Кудряченко, А. І. Європейські цінності та їх вплив на розбудову країн молодшої демократії [Текст] / А. І. Кудряченко // Наук. вісн. Дипломат. акад. України. – 2012. – Вип. 19. – С. 66.

² Русенко, І. Філософсько-правове розуміння принципів права у правовій системі Європейського Союзу [Текст] / І. Я. Русенко // Публ. право. – 2014. – № 1. – С. 235.

³ Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики [Текст] : [монографія] / М. Г. Патеї–Братасюк, В. Д. Гвоздик, О. Г. Мурашин та ін. ; за заг. ред. М. Г. Патеї–Братасюк. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – С. 380.

ними з яких є свобода і справедливість. Головне значення для права, визнає Б. Кістяківський, мають етичні цілі, які в ньому діють і визначають його природу. Дві етичні цілі, які право намагається втілити в собі найповніше і найдосконаліше — це свобода і справедливість¹.

Фактично правові, політичні й моральні цінності є підґрунтям упорядкування відносин у трикутнику демократична держава, суспільство, громадянин, забезпечуючи насамперед права та свободи людини.

З цього приводу, Л. Чекаленко та М. Васильєва зазначають, що сьогодні можна вважати універсальною, за рідкісним винятком, доктрину пріоритету прав людини над національним суверенітетом. Завершення глобальної ідеологічної боротьби між двома світовими устроями дало змогу по-новому поглянути на домінуючі у світі духовні цінності, співвідношення між правами окремої людини та благополуччям суспільства, національними і глобальними ідеями. Одними з перших на порядку денному розвитку соціуму перебувають завдання морального ренесансу. Неперевершене значення мають результати пошуку національної ідеї, що поєднує специфічні та загальнолюдські цінності. Цей процес відбувається по суті в усіх посткомуністичних суспільствах, у тому числі й в Україні. Можна передбачити, що у ХХІ ст. саме духовний розквіт держави визначатиме її місце та роль у світовому співтоваристві. У другу чергу йтиме — матеріальне благополуччя та військова міць².

На нашу думку, правові цінності та норми наповнюють конкретним змістом українську національну ідею, реалізація якої полягає у розвитку демократичної, правової та соціально орієнтованої держави.

Науковці стверджують, що під національною ідеєю слід розуміти основну думку щодо природи нації та перспектив її розвитку. Національна ідея може виражатися в межах таких ідеологій, як націоналізм, неолібералізм, консерватизм, соціалізм. На початку встановлення державної незалежності і трансформаційного процесу національна ідея виражається через ідеологію націоналізму. Разом із тим національна ідея має включати аспекти ліберальної й соціал-

¹ Кістяковский, Б. А. Философия и социология права [Текст] / Богдан Аклександрович Кістяковский. – СПб. : Рус. Христиан. гуманит. ин-т, 1998. – С. 397.

² Чекаленко, Л. Європейські цінності, що засновані на духовній, моральній та історичній спадщині народів Європи [Текст] / Л. Чекаленко, М. Васильєва // Зовн. справи. – 2013. – №10. – С. 16–17.

демократичної ідеології. Українська національна ідея була в основному сформульована на базі націонал-демократичної ідеології, в межах якої основна увага концентрувалася на етнокультурних пріоритетах. Після Помаранчевої революції національна ідея набула євроатлантичної спрямованості. Сьогодні в умовах реальної загрози для України бути інтегрованою у євразійський простір і надовго зберігати слов'яно-православну цивілізаційну ідентичність та олігархічну суспільну модель, ще гостріше постає проблема реалізації національної ідеї у євроатлантичному контексті. Для цього необхідно якнайшвидше створити правові умови для розбудови інститутів політичної демократії, верховенства права, вільного ринку та громадянського суспільства. Така мета є досяжною лише за умови потужного громадського тиску на владу з тим, щоб вона рухалася в напрямі законодавчого забезпечення євроатлантичних норм, стандартів та цінностей¹.

Продовжуючи вищезначену логіку, варто зауважити, що ранжування правових цінностей як уособлення національної ідеї безпосередньо залежить від ідеологічних постулатів, обраних провідниками державотворчого процесу. При цьому системоутворююча роль правових цінностей та норм буде полягати у законодавчому оформленні певних ідеологем, їх фіксації у вигляді інституційно забезпечених державницьких рішень. Разом із тим право повинно бути максимально віддалено від політики, забезпечуючи справедливість, рівність та свободу всім суб'єктам суспільних відносин.

На переконання Ю. Біденко, загальна модель впливу ідеологічних детермінант на політичний процес залежить щонайменше від двох основних параметрів — типу політичного режиму та стадії політичного процесу. Міра й форма впливу ідеологічних детермінант залежить від політичного режиму — у тоталітарних суспільствах ідеологія панує над політичним процесом та практично визначає його, а в умовах демократичної системи вона створюється та функціонує у конкурентному середовищі, реалізується як програми політичних партій, пріоритетів урядової політики або стає одним з фільтрів прийняття політичних рішень. В авторитарних державах ідеологічна детермінація відіграє вторинну роль порівняно з інтересами правлячої групи, хариз-

¹ Рутар, С. М. Яка національна ідея потрібна Україні? [Текст] / С. М. Рутар // Вісн. Львів. комерц. акад. Серія : Гуманітар. науки. — 2013. — Вип. 11. — С. 314.

мою лідера або традиціоналістським чи релігійним обґрунтуванням режиму¹.

У свою чергу О. Дьоміна зазначає, що на різних стадіях політичного процесу ідеологічна детермінація також має неоднакове значення. Якщо на етапі створення та конституційного оформлення держави її ідеалістичний проект має найважливіше значення, то в умовах стабільного функціонування політики роль ідеології як такої (та окремих політичних ідеологій зокрема) може бути латентною. За наявності кризи ідеологічна детермінація залежить від низки інших соціальних чинників, але вона здатна консолідувати політиків та суспільство навколо проблеми подолання кризових явищ².

Вочевидь, на початкових етапах розбудови демократичної, правової держави політична та інтелектуальна еліта має сформулювати базові пріоритети й цінності суспільного розвитку, закріпивши їх у законодавчих актах. Політико-правові норми та цінності не повинні нав'язуватись суспільству, вони мають бути продуктом громадянського консенсусу щодо стратегії розвитку держави.

У наш час серед науковців, політиків та громадських діячів точиться дискусія про змістовне наповнення національної правової ідеології, яка б базувалася на демократичних за формою та національних за змістом правових цінностях і постулатах.

Зокрема, М. Недюха підкреслює, що правову ідеологію варто розглядати у мультипарадигмальному вимірі, а також визначати її спроможність до соціально-правового позиціонування та конструювання соціального простору. У мультипарадигмальному вимірі правова ідеологія може бути з'ясована:

- а) як система правових ідей, поглядів, концепцій і теорій, що відображають інтереси соціальних груп суспільства;
- б) як цілісне соціально-правове утворення, що працює на забезпечення виконання базових функцій суспільства, формування громадянського суспільства та правової держави;

¹ Біденко, Ю. М. Ідеологічні детермінанти політичного процесу (державний та глобальний виміри) : автореф. дис. на ... канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» [Текст] / Ю. М. Біденко. – Х., 2009. – С. 10–11.

² Дьоміна, О. С. Політико-правові цінності як детермінанти політичного процесу: структурно-функціональний аналіз [Текст] / О. С. Дьоміна // Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2015. – Вип. 18. – С. 101.

в) як соціокультурне явище, актуалізоване соціальною групою чи індивідом, що дозволяє вийти на відповідні визначення її сутності, функції, призначення в соціумі¹.

Правові цінності становлять стрижень правової ідеології, створюючи світоглядне підґрунтя для її існування. Правові цінності конституюють соціальний простір та визначають стратегію розвитку держави як правового феномену.

З точки зору Р. Калюжного, зміст правової ідеології є широким і багатоманітним, вона містить у собі багато компонентів: це і стратегія законодавства, і принципи правового регулювання, і конституційне будівництво, адміністративно-правова та судово-правова реформи, і захист прав людини, і вдосконалення виборчого права, основ демократії, державності, зміцнення правозаконності, правопорядку і багато іншого. Як основна ідея правової ідеології, на думку вищезначеного дослідника, повинна виступати ідея природного права. Природно-правова складова правової системи відображає витоки права як невід'ємної якості людського буття, у якій закладена та міра свободи, обумовлена природою і людським спілкуванням, яка необхідна для нормального існування людини, відповідно звідси комплекс природних прав і обов'язків: право на життя, власність, особисту незалежність, щастя, обов'язок не посягати на життя, власність, свободу іншої людини. Ідея природного права виступає не тільки як надійний засіб обмеження всевладдя, але й як інструмент соціального захисту людини у державі².

На думку науковців, правова ідеологія повинна відображати прогресивні ідейні погляди своєї епохи, орієнтовані сьогодні на суспільно значущі і загальнолюдські цінності, формувати належний політико-правовий режим і не відриватися від соціально-історичного досвіду суспільства³.

Отже, правова ідеологія як підґрунтя державотворення має вбирати в себе базові демократичні правові цінності, корелюючи їх із по-

¹ Недюха, М. П. Правова ідеологія українського суспільства [Текст] : монографія / М. П. Недюха. – К. : «МП Леся», 2012. – С. 6–7.

² Калюжний, Р. А. Проблеми і перспективи розвитку національної правової ідеології в умовах глобалізації [Текст] / Р. А. Калюжний // Юрид. вісник. Повітряне і космічне право. – 2014. – №4. – С. 32–33.

³ Калітинський, В. М. Правова ідеологія: філософсько-правовий погляд [Текст] / В. М. Калітинський // Наше право. – 2016. – №1. – С. 166.

літичними, економічними та духовними імперативами розвитку української нації.

Правова ідеологія дозволяє визначити цілі соціального розвитку, а також правові засади, інноваційно-технологічні засоби їх досягнення. Вона формує правові механізми регулювання як зовнішніх (правові регулятори функціонування країни, держави і суспільства як єдиного простору, що розвивається відповідно до вимог, запитів і потреб національних інтересів), так і внутрішніх відносин (усередині влади)¹.

Як зауважує О. Костенко, нині спостерігається криза правової ідеології в Україні через ураження її позитивізмом. Позитивізм породжено неправильним вирішенням «основного питання юриспруденції», що формулюється таким чином: що є першоджерелом права — «літера» закону чи його «дух». В «ідеологічній боротьбі» на ниві юриспруденції щодо вирішення цього питання сьогодні в Україні певним чином перемагає позитивістська правова ідеологія, згідно з якою «літера» визнається першоджерелом права. Виходячи з цього, «літера» закону відривається від його «духу» й, отже, перетворюється на інструмент для зловживань. За допомогою «літери» закону, відлученої від його «духу», позитивістськи тлумачачи текст закону, можна маніпулювати ним, як заманеться й обґрунтовувати що завгодно, навіть те, наприклад, що чорне є білим. І все це матиме видимість формальної законності².

У сучасній Україні, на переконання О. Петришина, правова ідеологія повинна відповідати таким вимогам:

1) формуватися на основі пріоритету загальнолюдських стандартів і цінностей, зокрема, верховенства права і закону, принципів демократії, прав і свобод людини і громадянина тощо;

2) будуватися на критичному сприйнятті вітчизняного й зарубіжного історичного досвіду, вивченні нових поглядів та підходів до правових явищ;

3) орієнтуватися на досягнення соціального і політичного компромісу, раціональне поєднання інтересів особи, суспільства й держави,

¹ Недюха, М. П. Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін [Текст] / М. П. Недюха // Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. – 2011. – № 1. – С. 20.

² Костенко, О. Юридичний позитивізм – ідеологічна основа для зловживань кримінальним законодавством [Текст] / О. Костенко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіонал. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). – Львів, 2003. – С. 16–17.

виходячи при цьому з тези, що саме людина, її права та свободи визнані найвищою соціальною цінністю¹.

Розглядаючи проблему ідеологічного підґрунтя вітчизняного державотворення в цілому, дослідники А. Шевченко та О. Ситник констатують, що увесь політико-правовий досвід української історії переконливо підтверджує одну з головних ідеологічних настанов: без цілісної, самодостатньої та цілеспрямованої ідеології державотворення, побудованої на духовних і національних пріоритетах, наша країна приречена бути додатком політики інших держав. Лише усвідомлення власних національних пріоритетів і втілення їх у життя може забезпечити нашій державі гідне й повноцінне існування у світовому співтоваристві².

Підбиваючи підсумки нашої наукової розвідки, зазначимо, що конституююча роль правових цінностей та норм безпосередньо корелюється з політичними, економічними й духовними орієнтирами розвитку держави. Як правило, у концентрованому вигляді правові цінності представлені у діючому законодавстві конкретної країни, правових доктринах, національній ідеї, правовій ідеології та слугують світоглядним підґрунтям державотворення. В процесі розбудови держави в Україні її керманічі мають інтенсивніше екстраполювати демократичні правові цінності у конкретні законопроекти та забезпечувати їх виконання у соціальній практиці, що дозволить прискорити реалізацію євроінтеграційних планів нашої країни.

3.2. Права та свободи громадян і роль місцевих органів державної влади й органів місцевого самоврядування в їх забезпеченні

Становлення й розвиток інститутів громадянського суспільства, будівництво демократичної, правової держави безпосередньо пов'язані з реальним забезпеченням прав і свобод людини. Саме тому права та

¹ Петришин, О. В. Правова ідеологія [Текст] / О. В. Петришин // Великий енциклопедичний юридичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка]. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Юрид. думка, 2012. – С. 710.

² Шевченко, А. Правова (конституційна) ідеологія як важлива складова державно-правового розвитку України (стаття 2) [Текст] / А. Є. Шевченко, О. М. Ситник // Трипільська цивілізація. – 2012. – № 8. – С. 18.

свободи людини в сучасній державі неможливо уявити без належним чином урегульованої й ефективно діючої системи їх забезпечення. Не випадково ідея визнання непорушної єдності правової держави, прав людини та їх забезпечення знайшла висвітлення в підсумковому документі «Конференції щодо людського виміру НБСЄ» (Копенгаген, 1990), у якому записано: «Правова держава означає не просто формальну законність, яка забезпечує регулярність і послідовність у досягненні й підтримці демократичного порядку, а й справедливість, засновану на визнанні й повному прийнятті вищою цінністю людської особистості й гарантування цього установами, що утворюють структури, які забезпечують її найбільш повний прояв»¹. Таким чином, можна зробити висновок, що зміст співвідношення між правовою державою й особистістю в сучасному суспільстві визначається не тільки обсягом прав і свобод, а й рівнем їх забезпечення, який, у свою чергу, неможливий без успішної координації дії між центральними і місцевими органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Звідси й випливає теза про важливість і першочергову практичну необхідність наукового дослідження ролі місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування, на рівні яких безпосередньо забезпечуються права та свободи громадян. Ця проблема актуалізується також тому, що на даний момент вищезазначене питання не є достатньо добре розробленим як у теоретичному, так і в практичному плані. Це призводить до того, що інститути, які б мали захищати права громадян, на місцях не виконують у повному обсязі покладені на них функції. Слід також додати, що закордонний та вітчизняний досвід засвідчує, що наявність розвинутого місцевого самоврядування є невід'ємною ознакою демократичного врядування, що передбачає підпорядкування держави громадянам, а не навпаки. На жаль, необхідно відзначити, що сьогоднішнє становище даних суспільно-політичних інститутів в Україні не є задовільним, а отже, існує потреба в удосконаленні їх ролі як у загальнодержавному механізмі, так і в аспекті захисту прав та свобод громадян. Адже існування ефективних механізмів для забезпечення основоположних прав і свобод людини є запорукою реалізації громадянами свого особистісного потенціалу, що

¹ Документ Копенгагенського совещания [Текст] // Международные акты о правах человека : сб. док. – М. : Юристъ, 2001. – С. 653.

має позитивні наслідки як в індивідуальному плані, так і для держави в цілому¹.

Метою підрозділу є розгляд питання: що вважається основними правами та свободами громадян, а також розкриття ролі місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування в контексті їх забезпечення.

Відомо, що на сьогоднішньому етапі розвитку людства проблема забезпечення основоположних прав та свобод людини і громадянина набуває глобального характеру. Вона зачіпає не лише всі рівні державної влади і об'єднання громадян усередині країни, а й виходить за їх межі, поширюючись на міжнародному, планетарному рівні. У той же час ефективне забезпечення прав та життєвих інтересів громадян є неможливим за умови відповідальності лише з боку держави. Громадяни також повинні самостійно організовуватися заради захисту чинного закону та власних прав. Типовим прикладом подібних організацій є загальнодержавні, регіональні та локальні громадські організації та органи місцевого самоврядування. Проте їх діяльність повинна не дублювати дії органів державної влади, а служити додатковим механізмом, що, з одного боку, сприяє реалізації нормативно закріплених прав та свобод громадян, а з другого — є своєрідною противагою владному механізму, в цьому випадку самостійні організації громадян мають протистояти можливому свавіллю з боку владних суб'єктів та посадових осіб².

Багаторічний міжнародний досвід свідчить про те, що активніше та стабільніше розвиваються ті суспільні системи, де громадяни найбільш повно можуть розкрити власний потенціал. Це обумовлено тим, що саме людина є творцем найскладніших суспільних систем: соціальних, економічних, політичних тощо, а її вільний розвиток, відсутність жорсткої, необґрунтованої регламентації діяльності з боку держави чи інших суб'єктів приводить до розвитку й утілення її здібностей та розуму в практичному аспекті³.

¹ Див.: Danilyan, O. Role of local government and bodies local government in ensuring the rights and freedoms [Текст] / O. Danilyan // Yearbook of Ukrainian law : Coll. of scientific papers / responsible for the issue O. V. Petryshyn. — Кр. : Law, 2016. — № 8. — Р. 57.

² Див.: Гладких, В. І. Соціальні права громадян України: Конституційно-правовий аспект [Текст] : монографія / В. І. Гладких. — Х. : Факт, 2005. — С. 8–9.

³ Див.: Бориславська, О. Поняття і система конституційно-правових засад місцевого самоврядування в Україні [Текст] / О. Бориславська // Проблеми державотво-

Участь вільної, відповідальної особистості-громадянина в усіх без винятку сферах суспільного життя забезпечується існуванням цілісної системи прав та свобод громадян. Саме тому, розглядаючи питання про місце тих чи інших органів у забезпеченні існування даної системи, необхідно відповісти на запитання: «А що саме ми можемо вважати основними правами та свободами громадянина?».

Перш за все необхідно сказати, що загальне соціальне право — це певна можливість учасника суспільних відносин, яка зумовлена його статусом (вік, громадянство) та рівнем розвитку того суспільства, членом якого він є. Виходячи з цього, цілком логічним є твердження про те, що саме соціальні можливості особи становлять онтологічну сутність його прав. Розвиваючи дану ідею, можна зробити висновок, що права людини — певні можливості особи, що повинні охоронятися та підтримуватися державою, обсяг яких дозволяє людині задовольнити свої основні життєві потреби та реалізувати власний творчий, інтелектуальний чи соціальний потенціал. Важливою ознакою прав людини є те, що їх зміст та обсяг залежать від рівня розвитку відповідної суспільно-політичної системи (найчастіше пріоритет віддають показникам економічного розвитку). З цієї точки зору права людини породжуються самим суспільством. З другого боку, кожен громадянин у складі суспільства сам впливає на досягнення певного рівня розвитку своєї держави. Таким чином, можна прослідкувати взаємозумовленість встановлення прав і свобод громадян, з одного боку, державою, а з другого — самими громадянами, що породжують цю державу.

Розглядаючи співвідношення понять «права» та «свободи» загалом, можна відзначити, що обсяг останніх є дещо ширшим в онтологічному плані, проте в даному випадку найбільш доцільно розглядати ці два поняття як синоніми на позначення певних можливостей людини. Вони можуть включати в себе можливості як діяти певним чином, так і утримуватися від певної групи дій на власний розсуд. При цьому поняття прав та свобод людини передбачає також відсутність будь-яких зазіхань на спроби людини реалізувати власні можливості у прийнятний для суспільства спосіб. Аналізуючи дане питання, слід зазначити, що важливе значення для розгляду відповідної проблематики має категорія «обсяг прав людини», що включає в себе відображення певних

рення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). – Львів : ЛДУ, 2003. – С. 118–120.

можливостей, переведених у певну одиницю виміру. Наприклад, право на соціальне забезпечення з боку держави більшість громадян має на рівні мінімального прожиткового мінімуму. Визначення та чітке нормативне закріплення обсягу прав людини є необхідною умовою, оскільки це є протидією до можливого «розмивання» цього обсягу і як наслідок — його обмеження¹.

Першочергове значення для визначення ролі певних суб'єктів у процесі захисту прав громадян має класифікація тих суспільно та історично зумовлених можливостей, що визначаються на сьогодні як права та свободи громадян. Видова класифікація прав людини, що переважає в сучасній системі правових відносин, була відображена у прийнятому в 1966 р. Міжнародному пакті про соціальні, економічні та культурні права і додатково у відповідному Пакті про громадянські та політичні права. Хоча варто відзначити, що наразі така класифікація є дещо застарілою, оскільки будь-які права людини за своєю суттю просто не можуть не визначатися як «несоціальні». Щодо цього громадянські права розуміються як права осіб, що є громадянами певної держави, відчувають культурну та соціальну спорідненість із нею. Загалом же в системі класифікації можна виділити такі елементи:

- фізичні права (життєві), що служать для забезпечення самого існування особи на фізичному рівні (право на життя, на фізичну недоторканність тощо);

- особистісні права — це можливості, що можуть гарантувати її особистий моральний, психічний та духовний розвиток та інтереси (право на свободу слова, думки, честь, гідність тощо);

- політичні права — це гарантовані правом можливості особистості брати активну участь у громадському (політичному) житті свого соціуму (право формувати органи державної влади та місцевого самоврядування, право на діяльність громадських політичних та соціальних об'єднань тощо);

- економічні права — це гарантовані державою та правом, суспільно зумовлені можливості особи відносно здобуття матеріальних благ та їх накопичення, право на участь у виробництві з отриманням благ від розподілу його результатів (право на вільний вибір професії, сприятливі та безпечні умови праці, право займатися підприємницькою діяльністю і т. ін.);

¹ Див.: Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 6–7.

– гуманітарні (культурні) права — це можливості особи відносно власної етнічної та культурної ідентифікації, збереження та розвитку своєї самобутньої культури, традицій, їх використання в майбутньому (право на освіту, користування культурними та мистецькими надбаннями, наукову, технічну, творчу діяльність, збереження та використання власної мови, релігії).

Крім того, важливе значення щодо цього має поділ прав людини за значенням для їх носія на основні, що відіграють ключове значення для його вільного існування, та неосновні, що не вважаються життєво необхідними, а здебільшого вважаються рекомендованими, хоча велика їх кількість також закріплена нормативно. Така класифікація має принципове значення, оскільки в подальшому варто розглянути лише основні права в контексті їх забезпечення відповідними органами¹.

Досліджуючи цю проблематику, слід окремо розглядати органи місцевого самоврядування та місцеві органи державної влади, оскільки перші є самостійними, недержавними, аполітичними об'єднаннями громадян у межах певної визначеної території, з метою сприяння певним життєво важливим інтересам та потребам громадян, що проживають на даній території. У свою чергу, місцеві органи державної влади — це певні структурні адміністративні елементи центральних (загальнодержавних) органів легітимної державної влади.

Проблема забезпечення прав та свобод громадян саме з боку місцевих органів не є новою, оскільки постає ще з часів оформлення прав та свобод людини та громадянина, з одного боку, та встановлення сучасної моделі держави — з другого. Проте останнім часом це питання набуло розвитку у зв'язку з деякими тенденціями, що загалом можна виокремити серед даної проблематики: з розвитком громадянського суспільства в розвинутих державах все ширше запроваджується ідея про те, що людина є невід'ємним носієм прав та обов'язків; поширення самого переліку основних прав та свобод, що пов'язано з виникненням численних неосновних прав (різних соціальних груп)².

¹ Див.: Околіт, Т. Класифікація прав людини: теоретичні аспекти [Текст] / Т. Околіт // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). – Львів : ЛДУ, 2003. – С. 33–36; Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавранюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 12–13.

² Див.: Danilyan, O. Role of local government and bodies local government in ensuring the rights and freedoms [Текст] / O. Danilyan // Yearbook of Ukrainian law : Coll. of scientific papers / responsible for the issue O. V. Petryshyn. – Кр. : Law, 2016. – № 8. – Р. 59.

Таким чином, можливо простежити певний перехід кількісних змін у якісні: зі зростанням переліку прав, що можуть надаватися різним категоріям громадян, зростає та змінюється перелік основоположних, безумовних прав громадян; загалом відбувається універсалізація основних прав та свобод (у більшій кількості країн світу їх перелік є ідентичним); з одного боку, зростає кількість міждержавних, неурядових організацій, що діють у відповідному аспекті, з другого — поширюється ідея, що на регіональному чи районному рівні захист прав людини має проводитися координованими діями недержавних неурядових організацій, що, однак, є носіями владних повноважень (органи місцевого самоврядування) та місцевими представництвами загальнодержавних структурних систем (міністерства, служби тощо)¹. Усе це і призводить до виникнення та розвитку вказаної проблематики. При розгляді цього питання слід окремо досліджувати діяльність відповідних органів стосовно кожної групи і структурної сукупності прав та свобод окремо.

Розгляд проблематики слід розпочати з місця, що займають місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування в захисті фізичних чи інакше життєвих прав та свобод громадян. Відповідно до ст. 27 Конституції України, «кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини»². Це питання є багатоаспектним, воно включає в себе право людини на життя як на стан, в якому вона перебуває від моменту фактичного народження і до її біологічної смерті. При розгляді питання в цьому вимірі право на життя — найбільше благо людини, оскільки його позбавлення робить беззмістовним існування будь-яких інших (соціальних, економічних чи політичних) прав. Воно включає в себе такі аспекти, як право бути народженим, вимагати усунення небезпеки, що може виникати, для життя внаслідок діяльності інших осіб, право на охорону та захист життя, право самостійно розпоряджатися власним життям.

Діяльність уповноважених органів у даному аспекті здебільшого співвідносять як правоохоронну. Якщо розглядати дії місцевих відділів правоохоронних органів, то їх діяльність загалом урегульована

¹ Див.: Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 14–17.

² Конституція України [Текст] : станом на 22 берез. 2017 р. – Х. : Право, 2017. – С. 12.

відповідними законами («Про Національну поліцію», «Про Службу безпеки України» тощо) та відомчими актами. Діяльність їх місцевих структурних одиниць має відповідати тим же загальним принципам, що визначають діяльність правоохоронної системи загалом та дотримання ними найважливіших, базових прав людини і громадянина. Причому мова йде не про декларативне нормативне затвердження певних принципів у відповідних профільних документах, а про існування системи реального контролю за діяльністю правоохоронних органів, оскільки вони є суб'єктами владних повноважень, що можуть суттєво обмежувати права людини з метою досягнення суспільного блага. Саме тут і виникає потреба незалежного та об'єктивного контролю з боку недержавних структур, що, однак, можуть суттєво впливати на діяльність даних органів¹.

Місцеве самоврядування разом із недержавними громадськими організаціями повинне виступити тим суб'єктом, що має право контролювати правоохоронну та правозастосовну діяльність на місцях. Такий підхід має на меті попередження можливих зловживань чи порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Крім того, за своєю суттю органи, що діють безпосередньо на місці, можуть діяти більш оперативно та приймати рішення відповідно до ситуації, що склалася. Центральний апарат такого відомства, як міністерство, включає в себе значну кількість структурних підрозділів, посадових осіб, що сприяє певній бюрократизації їх діяльності, що виражається в численних затримках при прийнятті відповідальних рішень. У випадку відсутності громадського контролю, найважливішою ланкою якого має стати місцеве самоврядування, органи правопорядку та правоохорони стають у своїй діяльності відірваними від реалій життя, спрямовують свою діяльність лише на досягнення декларативних принципів, що часто не відповідають реальній життєвій ситуації².

¹ Див.: Данильян, О. Г. Роль місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав і свобод громадян [Текст] / О. Г. Данильян // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – Вип. 3 (26). – С. 68–69.

² Див.: Лимар, А. Місце органів місцевого самоврядування в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав та свобод громадян України [Текст] / А. Лимар // Актуальні проблеми державного управління / голов. ред. С. М. Серьогін. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 3 (29). – С. 247–255; Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 117–121.

Наступним, не менш важливим правом будь-якої людини є право на свободу та особисту недоторканність. Це право знайшло своє відображення в ст. 29 Конституції України¹. Відомий правознавець С. Алексєєв визначає свободу як можливість людини бути незалежною від інших людей, вільно здійснюючи передбачені законами права, виявляти свою діяльність у висловлюваннях та вчинках². Проте необхідно зазначити, що свобода на вчинення певних дій не повинна бути обмеженою, безконтрольною. Адже таке розуміння свободи веде до анархії та хаосу. Найважливішим завданням державної влади загалом та її структур окремо є досягнення оптимального співвідношення між інтересами суспільства та держави як його продукту та інтересами індивідуальності, окремого громадянина.

Забезпечення свободи та особистої недоторканності є одним із пріоритетних завдань роботи місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування як особливого демократичного підвиду державного управління, суб'єктом якого виступають мешканці поселень та адміністративних територій, а змістом — служать проблемами забезпечення нормального життя людей в місцях їх компактного проживання. Специфіка їх діяльності у цьому полі полягає в тому, що місцеві органи краще ознайомлені з проблемами конкретного регіону, адміністративно-територіальної одиниці. Крім того, місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть реагувати на виникнення конкретних життєвих проблем більш активно та оперативніше, ніж центральні органи, що повинні здійснювати контроль за значно ширшою територією.

Право на особисту недоторканність, що має тотожний зміст з правом на свободу, слід розуміти як право людини на її тілесну, статеву та психологічну захищеність. Право на особисту недоторканність передбачає і те, що свобода людини ніким не може бути свавільно обмежена. Тут варто відокремлювати два можливих варіанти подібного обмеження. По-перше, обмеження з боку третіх осіб, що взагалі не мають права на подібні дії. У цьому випадку необхідно говорити про протидію такому обмеженню з боку місцевих структурних одиниць правоохоронних органів: МВС, прокуратури, СБУ, органів, що здійснюють протидію

¹ Конституція України [Текст] : станом на 22 берез. 2017 р. – Х. : Право, 2017. – С. 12.

² Алексєєв, С. С. Філософія права [Текст] / С. С. Алексєєв. – М. : Норма, 1997. – С. 6.

фінансовим злочинам. Їх реформування, активна матеріально-технічна допомога та кадрове забезпечення з боку центральних відомств повинні стати тим чинником, що приведе до покращення їх діяльності на місцевому рівні та мінімізації фактів порушення свободи та особистої недоторканності громадян. По-друге, досить частими є випадки порушення особистої свободи громадян суб'єктами, що уповноважені обмежувати цю свободу в інтересах всього суспільства (правоохоронні органи), звідси виходить потреба ефективного правозахисного контролю. Він діє на багатьох рівнях (глобальному, міжнаціональному, державному, регіональному, місцевому). Існує декілька можливих суб'єктів, що здійснюють правозахисну діяльність (неурядові та громадські організації, відповідні посадові особи центральних державних органів, органи місцевого самоврядування)¹.

Діяльність органів місцевого самоврядування в даному аспекті є визначальною, оскільки вони є позадержавними структурами, що функціонують не лише на забезпечення інтересів громадян певної території, а й на досягнення певного діалогу між суспільством, з одного боку, та державною владою — з другого. Їх діяльність у сфері захисту особистої недоторканності повинна базуватися на принципах справедливості, законності, верховенства права, пріоритету прав людини та гуманізму. Органи місцевого самоврядування у випадку притягнення до відповідальності члена відповідної громади повинні не просто захищати його інтереси, керуючись лише суб'єктивними факторами, але сприяти встановленню фактичних обставин певної дії чи події. Звісно, мова йде не про дублювання органами місцевого самоуправління функцій інших, загальнодержавних органів, наприклад, органів, що здійснюють досудове слідство чи оперативно-розшукову діяльність, а про наявність певного контролю, допуску представників місцевого самоврядування до встановлених фактичних обставин справи з метою громадського моніторингу за діяльністю правоохоронних та правозастосовних органів².

¹ Див.: Данильян, О.Г. Роль місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав і свобод громадян [Текст] / О.Г. Данильян // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А.П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – Вип. 3 (26). – С. 70.

² Див.: Калиновський, О. Реалізація органами місцевої влади конституційних прав і свобод людини в Україні [Текст] / О. Калиновський // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют.

Ще одним важливим кроком до утвердження верховенства права, створення правової держави є ефективність та справедливість рішень, винесених судовою системою України. Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс та Закон України «Про судоустрій і статус суддів» для досягнення поставлених цілей та з метою закріплення народовладдя в судовій сфері вводить інститут присяжних та народних засідателів, що діє в кримінальному та цивільному судочинстві відповідно. І знову ж таки основний тягар відносно забезпечення участі представників народу в судовому процесі лягає на місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Саме на них покладається завдання складення та подальшого ведення реєстру осіб, що можуть бути залученими як народні засідателі чи присяжні. Проте саме їх безстороння діяльність дає можливість звичайним громадянам також брати участь у судовому процесі на одному рівні з суддями як представниками державної судової системи.

Сучасний перелік основоположних прав та свобод людини є неможливим без права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Таке право закріплене перш за все у ст. 49 Конституції нашої держави¹. Відповідно до цих положень дане право включає такі гарантії держави: забезпечувати охорону здоров'я через фінансування соціально-економічних, медико-санітарних та оздоровчо-профілактичних програм, створювати умови для ефективного і доступного для кожного медичного обслуговування, наявність якого не залежить від соціального статусу чи матеріальних достатків особи. В Україні діє система безкоштовного медичного обслуговування в державних та комунальних закладах охорони здоров'я. Завдання органів державної влади та місцевого самоврядування полягає в тому, щоб забезпечити кожному перелік послуг, що сприяють збереженню, відновленню чи підтриманню здоров'я як стану повного фізичного, духовного та соціального благополуччя. Таким чином, можна зробити висновок, що сенс самого поняття «здоров'я» в даному питанні є значно ширшим за його традиційне розуміння.

2003 року). – Львів : ЛДУ, 2003. – С. 134–137; Клименова, О. Проблеми територіальної організації місцевої влади в Україні та європейський досвід їх розв'язання [Текст] / О. Клименова // Актуальні проблеми державного управління / голов. ред. С. М. Серьогін. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 3(29). – С. 261–267.

¹ Конституція України [Текст] : станом на 22 берез. 2017 р. – Х. : Право, 2017. – С. 19.

Саме виходячи з розширеного поняття, можна говорити про те, що головна мета суб'єктів владних повноважень у цьому випадку полягає не просто в локальному забезпеченні функціонування системи охорони здоров'я, а й допомоги у сферах надання достатнього життєвого рівня громадянам, включаючи їжу, одяг, житло, медичне та соціальне забезпечення, безпечне для здоров'я навколишнє середовище, кваліфіковану санітарно-медичну допомогу та правовий захист від будь-яких порушень чи дискримінацій прав людини, пов'язаних із фізичним, моральним чи психічним станом особи. Специфіка такого забезпечення з боку органів, що діють на місцях, полягає в тому, що загальнодержавні програми, розроблені та втілювані центральними державними органами у сфері охорони здоров'я, досить часто не враховують локальну специфіку (швидке поширення певної несприятливої санітарно-епідеміологічної обстановки на певній території, особливостей матеріального достатку та забезпечення громадян, що проживають на певній території, можливих національних та ментальних особливостей. Крім того, місцеві органи влади є способом самоорганізації громадян, а отже, більш повною мірою відповідають реальним, практичним інтересам громадян¹.

У контексті розгляду питання про право на охорону здоров'я слід розглянути надзвичайно складне та багатоаспектне питання, що сьогодні постало перед українським суспільством. Мова йде про проблему збереження генофонду українського народу, розв'язання якого відповідно до ст. 16 нашої Конституції належить до першочергових завдань держави². Це питання отримало надзвичайно значну вагу останніми роками у зв'язку з демографічною кризою на території України. Функції місцевих органів влади і органів місцевого самоуправління в даному випадку зводяться до таких завдань: здійснення моніторингу за рівнем життя громадян, надання систематичних рекомендацій центральним відомствам та структурам відносно їх потенційних заходів, забезпечення матеріальної, правової та медичної допомоги громадянам, що потребують її в силу об'єктивних причин. До пріоритетних завдань місцевих органів також входить завдання забезпечення безпечного життєвого середовища на території визначеної адміністративної одиниці. Для цього є необхідною чітка й зла-

¹ Див.: Гладких, В. І. Соціальні права громадян України: Конституційно-правовий аспект [Текст] : монографія / В. І. Гладких. – Х. : Факт, 2005. – С. 162–163.

² Конституція України [Текст] : станом на 22 берез. 2017 р. – Х. : Право, 2017. – С. 9.

годжена взаємодія місцевих та центральних органів у напрямі протидії псуванню і знищенню природних фондів, відкриттю шкідливих виробництв тощо.

Невід'ємним елементом прав людини в сьогоднішній розвинутій демократичній державі постають соціально-економічні права людини. Стаття 1 Конституції України проголошує, що Україна є соціальною державою. Це положення означає, що незважаючи на впровадження ринкової економіки та капіталістичних відносин, держава зберігає за собою обов'язок неухильно піклуватися про матеріальне становище своїх громадян, допомагати особам, що перебувають у скрутному матеріальному становищі. Дане питання є багатоаспектним і включає в себе такі обов'язки держави: створення загальнодержавного фонду страхування; надання одноразових, пенсійних та інших виплат певним категоріям громадян; створення мережі державних та комунальних закладів систем охорони здоров'я й освіти, що реалізують право українських громадян на безкоштовну середню освіту та охорону здоров'я, піклування про неухильне зростання загального добробуту населення, його купівельної спроможності.

Визначаючи роль місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування в даному аспекті діяльності, варто відразу виокремити ключову проблему суперечності між центральними та місцевими органами влади відносно перерозподілу податків та соціальних платежів на місцях. Загальноприйнятою світовою практикою розвинутих соціально орієнтованих держав є те, що саме місцеві органи влади та, щонайважливіше, органи місцевого самоврядування відіграють ключову роль у перерозподілі засобів, виділених центральними органами місцевим. Це обумовлено тим, що місцеві владні структури краще обізнані з проблемами, що мають місце на певній території, і у випадку їх виникнення можуть більш оперативніше їх вирішити. Крім того, складні процедури перерозподілу коштів із центру на місця значно сповільнюють їх обіг, виникають передумови до виникнення корупційних схем. Саме тому задля досягнення соціальної справедливості доцільніше доручати розпорядження коштами місцевих бюджетів місцевим радам.

Одним із найважливіших складових соціально-економічних прав громадян є право на працю. Як і в попередньому питанні, роль місцевих суб'єктів державно-владних повноважень полягає перш за все

в дієвому забезпеченні механізму реалізації законодавства. Так, органи місцевого самоврядування можуть мати відповідні структурні підрозділи, що займаються працевлаштуванням громадян та контролем за належними умовами праці на відповідних промислових чи невиробничих об'єктах. Таким чином, соціальне забезпечення громадян у сучасній державі з ринковою економікою залишається одним із пріоритетних завдань держави. І органи місцевого самоврядування та місцеві органи державної влади є тими структурами, що безпосередньо допомагають громадянам реалізувати право на достойне та заможне життя¹.

Підсумовуючи все наведене вище, можна зробити висновок, що місцеве самоврядування, що відповідно до статей 140–145 Конституції України є однією з форм участі громадян в управлінні державою — форма локального об'єднання територіальної громади (жителів села, міста чи добровільного об'єднання жителів кількох населених пунктів, територіально-адміністративних одиниць)². Місцеве самоврядування може самостійно вирішувати внутрішні питання місцевого значення в межах та відповідно до Конституції й законів України. Місцеве самоврядування є найефективнішим механізмом стримування центральної державної влади, способом відстоювання інтересів певного територіального об'єднання громадян. У даному випадку члени певної общини, створеної за територіальним принципом, усвідомлюють себе не лише як громадянина України, а й мешканця певного населеного пункту, району. Надання широких державно-владних повноважень органам місцевого самоврядування є однією з ключових ознак демократичної, правової держави із розвинутим громадянським суспільством³.

Місцеві органи державної влади є певним структурним відділенням центральних органів державної влади, що діють у рамках та інтересах загальнодержавного значення і реалізують центральну державну по-

¹ Див.: Гладких, В. І. Соціальні права громадян України: Конституційно-правовий аспект [Текст] : монографія / В. І. Гладких. – Х. : Факт, 2005. – С. 25, 121–125.

² Конституція України [Текст] : станом на 22 берез. 2017 р. – Х. : Право, 2017. – С. 58–61.

³ Див.: Гладких, В. І. Соціальні права громадян України: Конституційно-правовий аспект [Текст] : монографія / В. І. Гладких. – Х. : Факт, 2005 – С. 8–10; Клименова, О. Проблеми територіальної організації місцевої влади в Україні та європейський досвід їх розв'язання [Текст] / О. Клименова // Актуальні проблеми державного управління / голов. ред. С. М. Серьогін. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 3(29). – С. 261–267.

літику на місцях. Лише активна взаємодія та співпраця органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади може гарантувати сталий та динамічний розвиток як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні¹.

Наступним завданням дослідження є визначення основних напрямів удосконалення роботи органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади в контексті забезпечення прав і свобод громадян.

Як вже зазначалося, місцеве самоврядування є одним із демократичних інститутів народовладдя, що забезпечує реалізацію законних інтересів, прав та свобод громадян України. Разом з місцевими органами державної влади (районними, районними в містах та міськими адміністраціями) органи місцевого самоврядування є первинними суб'єктами владних повноважень у значенні безпосередньої роботи з громадянами. Саме тому розвиток даного інституту та його результативна співпраця з місцевими структурними одиницями загальнодержавних органів влади є однією з головних вимог, що може забезпечити подальше вдосконалення механізму реалізації громадянами їх законних прав та інтересів².

Діяльність органів місцевого самоврядування регулюється Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні». Розгляд базових напрямів з удосконалення роботи органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади слід розпочати з питання про можливість доступу громадян до участі в роботі цих структур. Такий порядок регулюється Законом України «Про державну службу». Відповідно до її положень у нашій державі не повинно існувати жодних дискримінацій чи обмежень відносно доступу громадян до вищевказаних структур.

Робота органів місцевого самоврядування повинна відповідати принципам матеріально-фінансової та організаційно-правової самостійності, дотримання оптимального поєднання форм прямої та пред-

¹ Див.: Заворотченко, Т. М. Органи державної влади і місцевого самоврядування як гарант прав і свобод людини й громадянина в Україні [Текст] / Т. М. Заворотченко // Вісн. Запоріз. юрид. ін-ту, Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – ЗД.: ЗЮІДД УВС, 2010. – 2011. – № 1 (54). – С. 169–179.

² Див.: Кузнецов, С. П. Природа влади на местном уровне [Текст] / С. П. Кузнецов // Дайджест. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2004. – № 6, ч. 2. – С. 129–130.

ставницької демократії, судового захисту прав суб'єктів місцевого самоврядування, виборності органів місцевого самоврядування. Лише дійсне виконання цих вимог може забезпечити ефективну діяльність органів місцевої влади (як органів місцевого самоврядування, так і місцевих органів центральної влади) в контексті забезпечення основних прав та свобод громадян України. Проте слід відмітити, що мова йде не про декларативне закріплення даних принципів у нормативних документах, а про існування дієвого механізму їх реалізації. Адже лише вирішення проблем реалізації прав та свобод громадян може гарантувати існування правової держави та демократичного суспільства. І в структурі діяльності місцевих суб'єктів владних повноважень в Україні є чимало прогалин та недоліків, вирішення яких є першочерговим завданням влади та суспільства¹.

Розглядаючи можливість вдосконалення ролі місцевих органів влади при забезпеченні права на свободу та особисту недоторканність, необхідно сказати, що на сьогодні органи місцевої влади та органи самоврядування практично не задіяні в діяльності, спрямованій на захист особи від неправомірних дій, що посягають на її свободу. Якщо захист від посягань із боку сторонніх осіб здійснюється місцевими структурними підрозділами МВС, СБУ, прокуратури, податкової служби, то захист від посягань та неправомірних дій із боку працівників правоохоронних органів, що також мають місце, на місцевому рівні розвинутий слабко відносно інших демократичних держав.

З цієї метою у структурі органів місцевого самоврядування варто було б створити спеціальні відділи, котрі б займалися наглядовою діяльністю відносно місцевих підрозділів органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність та досудове слідство. Причому мова йде не про самовільне втручання та перешкоджання діяльності даних структур, а про реагування на скарги та звернення з боку фізичних та юридичних осіб. Варто відмітити, що дану компетенцію в Україні мають органи прокуратури, проте досить часто подібні звернення не отримують належної уваги з боку працівників відповідних відомств

¹ Див.: Лукашенко, А. Повноваження органів самоорганізації населення та статус їх керівників [Текст] / А. Лукашенко // Юрид. Україна. – 2010. – № 11. – С. 50–55; Воронова, І. В. Нормативно-регулятивна основа функціонування громадянського суспільства та системи місцевого самоврядування [Текст] / І. В. Воронова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 988 : Серія «Право». – С. 94–99.

через значний обсяг роботи та велику завантаженість такого розгалуженого загальнодержавного механізму, як прокуратура. Крім того, певний нагляд із боку громадськості не суперечить основним принципам діяльності прокуратури України, а є одним із реальних виявів народовладдя в нашій державі¹.

Одним із найважливіших благ людини є охорона здоров'я. Це досить багатоаспектне, комплексне питання, що включає не лише доступність медичного обслуговування для широких верств населення, а й забезпечення нормальних умов праці та відпочинку, збереження сприятливого для здоров'я природного середовища, доступність певних життєво важливих благ тощо. Одним із найважливіших напрямів цього аспекту роботи місцевих органів є підтримка державних та комунальних закладів охорони здоров'я. Адже, як показує практика, центральні органи державної влади часто діють досить пасивно, розподіляючи ресурси та фінансування, виходячи з власних міркувань та не враховуючи інтереси населення, громади. Оскільки охорона життя здоров'я та життєвого середовища громадян є одним із пріоритетних завдань держави, то цілком очевидним кроком є нормативне закріплення у відповідних актах положень, що значно розширюватимуть права та обов'язки органів місцевого самоврядування у цій сфері, проте мова йде не про просте перекладання відповідальності одних суб'єктів владних повноважень на інші, а про координовану співпрацю центральних та місцевих органів у цій сфері.

Можливим варіантом розв'язання сьогоденних проблемних ситуацій у сфері охорони здоров'я в Україні є впровадження страхової медицини з окремим функціонуванням загальнодержавних та місцевих фондів. Наявність останніх зумовлена тим, що місцеві органи самоорганізації громадян можуть більш точно та оперативно координувати потік необхідних ресурсів у ту царину діяльності охорони здоров'я, яка їй потребує найбільше. Крім того, досить багато конкретних, індивідуальних випадків потреби громадян у наданні допомоги в цій сфері залишаються поза увагою центральних відомств, що в силу різних причин не можуть бути достатньо добре обізнані. Таким чином,

¹ Див.: Курило, С.Л. Правове забезпечення взаємодії органів внутрішніх справ з органами місцевої влади [Текст] / С.Л. Курило // Право і безпека : наук. журн. – 2010. – № 2. – С. 88–92; Рабінович, П.М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 121–125.

розширення повноважень органів місцевого самоврядування, а також місцевих органів державної влади є гарантією більш точної та швидкої реалізації законних прав та свобод громадян України в даній сфері.

У сучасному українському суспільстві досить жорстко постає проблема, що стосується права кожного мати достатній життєвий рівень. Декларування Україною себе як правової та соціальної держави, а також курс, узятий суспільством після здобуття незалежності, вимагають від влади та громадян відповідних дій у сфері захисту соціально-майнових прав та свобод. Основними завданнями на шляху розбудови соціальної держави в нашій країні можна вважати побудову соціально орієнтованої економіки, права та політики, забезпечення кожному права на працю, підприємницьку діяльність та гідне життя, досягнення соціальної справедливості та солідарності тощо. Ці та деякі інші загальні положення є закріпленими у ст. 48 Конституції України, яка, у свою чергу, є похідною від положень Загальної декларації прав людини (1948) та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966).

Така група прав включає в себе права на достатнє харчування, житло, соціальне та медичне забезпечення. На жаль, наша держава, ставши на шлях розвитку демократичної та соціальної держави, за двадцять шість років так і не спромоглася вибудувати більш-менш злагоджену систему соціального забезпечення. Розглядаючи цю проблематику, можна дійти висновку, що однією з ключових проблем в цьому напрямі стала відсутність реального та нормативно закріпленого механізму участі місцевих органів державної влади і, що найважливіше, органів місцевого самоврядування в перерозподілі матеріальних ресурсів між жителями України. У зв'язку з цим одним із імовірних шляхів розв'язання цієї проблеми є перерозподіл повноважень щодо розпорядження коштами державного бюджету між центральними та місцевими владними структурами у бік збільшення прав органів місцевого самоврядування.

Бюрократизація та складний, часто корупційний, механізм розподілу коштів у місцеві бюджети через центральні відомства та профільні міністерства робить перерозподіл податків та інших прибутків держави вкрай повільним та нерівномірним. У зв'язку з цим роль центральних органів виконавчої влади в забезпеченні основоположних соціально-економічних прав громадян у багатьох випадках є негатив-

ною. Допомогти у розв'язанні цієї проблеми може вироблення та нормативне закріплення прозорого механізму перерозподілу коштів державного бюджету через місцеві органи влади, в якому центральні відомства будуть відігравати роль швидше координатора, ніж розпорядника. Звісно, мова йде не про цілковито самостійне існування механізму розподілу через місцеві суб'єкти владних повноважень, а про синхронізовану діяльність, що побудована на взаємному контролі та нагляді між центральними та місцевими органами державної влади України та органів місцевого самоврядування¹.

Варто зазначити, що на сьогодні органи місцевого самоврядування та місцеві органи державної влади в Україні несуть на собі значну відповідальність за розвиток українського суспільства. У той же час вони не можуть повноцінно використовувати власний потенціал для забезпечення основоположних прав, свобод та інтересів громадян. Реформування загальнодержавної системи управління та місцевого самоуправління зокрема є одним із головних завдань на шляху забезпечення прав людини та громадянина в Україні.

Розбудова демократичної, правової та соціальної держави в Україні неможлива без неухильного дотримання прав та свобод громадян. Їх дотримання та забезпечення є реальним лише за умови співпраці всіх суб'єктів державно-владних повноважень у державі. У цьому контексті робота органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади є ключовою, оскільки їх активне функціонування у сфері захисту прав та свобод є гарантією реального виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків перед громадянами. При цьому мова йде не про декларативне дотримання принципів забезпечення прав та свобод чи про звичайне дублювання повноважень, а про наявність стійких координаційних зв'язків. Крім того, інститут місцевого самоврядування є одним із головних виявів участі народу в безпосередньому управлінні країною. Його розвиток цілком закономірно приводить до розвитку принципу народовладдя, що є базовим для будь-якої держави з демократичним режимом.

¹ Див.: Калиновський, О. Реалізація органами місцевої влади конституційних прав і свобод людини в Україні [Текст] / О. Калиновський // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). – Львів : ЛДУ, 2003. – С. 134–137; Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавранюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 141–143.

3.3. Інформаційний простір України як джерело правового виховання (проблема законодавчого регулювання)

Сучасне українське суспільство все більше і більше набуває статусу інформаційного. Постійне зростання інформаційних джерел, впровадження новітніх інформаційних технологій, розгалуженість самої інформації та можливостей її сприйняття розширює способи її впливу на правосвідомість людини. На жаль, через сучасний стан українського суспільства така різновекторність дуже мало сприяє державному будівництву та суспільному розвитку. Інформація все більше стає механізмом досягнення конкретної мети певних груп населення, тому перевага надається тим інформаційним кластерам, які найсильніше впливають на суспільну свідомість. Також на інформаційний простір нашої країни вчиняється зовнішній тиск деяких країн, які мають своєю метою руйнування державних інститутів. Як демократична держава Україна надає громадянам можливість отримання інформації з різних джерел: друковані засоби масової інформації, телебачення, мережа Інтернет тощо. Але та ж держава повинна звернути більш прискіпливу увагу на правову регуляцію інформаційного простору.

Система правового виховання є тим державним інститутом, який в умовах економічного падіння, нестабільності державної влади, розпаду системи суспільних цінностей фактично є єдиним фактором, за допомогою якого сьогодні можливо загальмувати процеси руйнації правової культури та правосвідомості громадян, призупинити поширення процесів девіації у суспільстві. Але при цьому вкрай важливо врахувати особливості нормативного регулювання національного інформаційного простору.

Наразі в науковій літературі термін «інформаційний простір» практично не висвітлений, а існуючі підходи не мають чіткого наукового обґрунтування. «У сучасних вітчизняних словниках, — відмічає О. П. Дзьобань, — тлумачення терміна “інформаційний простір” дуже слабо відображене: у наш динамічний час лінгвістика не встигає за філософією, а тим паче за соціально-політичною динамікою... Якщо ж підходити до тлумачення цього терміна буквально, то можна припустити, що інформаційний простір являє собою саме той простір, у якому циркулює, обертається інформація. Причому слід підкреслити,

що інформаційний простір є інтегральним соціокультурним поняттям, яке вбирає в себе просторові, антропологічні, соціальні та інші складові»¹. Однією з таких складових також можна вважати правовиховну. Тобто правове виховання є частиною інформаційного простору, яка має специфічне завдання — підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян.

Інформаційний простір має складну розгалужену структуру, яка, на думку фахівців, включає в себе:

- інформаційні ресурси (ІР) — бази і банки даних, усі види архівів, системи депозитаріїв державних ІР, бібліотеки, музейні сховища тощо;
- інформаційно-телекомунікаційну інфраструктуру:
- територіально розподілені державні і корпоративні комп'ютерні мережі, телекомунікаційні мережі і системи спеціального призначення та загального користування, мережі і канали передачі даних, засоби комутації та управління інформаційними потоками;
- інформаційні, комп'ютерні і телекомунікаційні технології — базові, прикладні і забезпечувальні системи, засоби їх реалізації;
- науково-виробничий потенціал у галузях зв'язку, телекомунікацій, інформатики, обчислювальної техніки, поширення і доступу до інформації;
- організаційні структури, включаючи кадри, що забезпечують функціонування і розвиток національної інформаційної інфраструктури;
- ринок інформаційних технологій, засобів зв'язку, інформатизації і телекомунікацій, інформаційних продуктів і послуг;
- систему взаємодії інформаційного простору України зі світовими відкритими мережами;
- систему забезпечення інформаційного захисту (безпеки);
- систему масової інформації;
- систему інформаційного законодавства².

¹ Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загально-теоретичні засади [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – С. 52–53.

² Див.: Дзьобань, О. П. Комунікаційна природа інформаційного простору [Текст] / О. П. Дзьобань, Ю. В. Мелякова // Інформація і право. – К., 2012. – № 2 (5). – С. 81–88; Він же. До питання про інституціоналізацію комунікаційного простору [Текст] / О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2012. – № 1 (4). – С. 81–89; Стратегія формування та розвитку єдиного інформаційного простору України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1189_page_15.html.

У цьому підрозділі ставиться завдання зробити аналіз системи інформаційного законодавства в аспекті використання для можливості застосування в процесах правового виховання. Також аналітиці буде частково піддаватись і система масової інформації. У той же час аналіз суто технічних та технологічних нормативних актів не запланований.

Фундаментальним та базовим законом у сфері інформації є Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. У статті 1 Закону дається таке визначення: «інформація — будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді», а у ст. 10 окреслюються основні види інформації, серед яких: інформація про фізичну особу; інформація довідково-енциклопедичного характеру; інформація про стан довкілля (екологічна інформація); інформація про товар (роботу, послугу); науково-технічна інформація; податкова інформація; правова інформація; статистична інформація; соціологічна інформація; інші види інформації¹.

Найбільш близькою до правового виховання є правова інформація. Статтею 17 Закону розкривається зміст правової інформації — це будь-які відомості про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо². Як можна побачити з визначення, законодавець певним чином вклав у поняття правової інформації правовиховний елемент. Це також можна опосередковано побачити і в наступній частині цієї норми, де розкриваються джерела правової інформації: «Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти, повідомлення засобів масової інформації, публічні виступи, інші джерела інформації з правових питань»³. Таким чином, можна зробити висновок, що вже в 1992 р. в законодавстві нашої держави фактично з'явились правові норми, які забезпечували можливість включення в інформаційний простір правовиховного елементу. На жаль, законодавець у той час не зміг перед-

¹ Про інформацію [Текст] : Закон України від 2 жовт. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 1992. — №48. — Ст. 650.

² Там само.

³ Там само.

бачити важливість такого окремого виду інформації, як правовиховна.

На розвиток наведеного вище Закону з метою подальшого формування та розвитку інформаційного простору прийнято ще ряд законодавчих актів. Серед них Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. У цьому Законі вказано, що він «створює правові основи діяльності друкованих засобів масової інформації (преси) в Україні, встановлює державні гарантії їх свободи відповідно до Конституції України, Закону України «Про інформацію» та інших актів чинного законодавства і визнаних Україною міжнародно-правових документів»¹. Також окреслюються рамки дії друкованих засобів масової інформації (ст. 3): «Друковані засоби масової інформації в Україні не можуть бути використані для: закликів до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу або територіальної цілісності України; пропаганди війни, насильства та жорстокості; розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі; розповсюдження порнографії, а також з метою вчинення терористичних актів та інших кримінально караних діянь; пропаганди комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки.

Забороняється використання друкованих засобів масової інформації для: втручання в особисте і сімейне життя особи, крім випадків, передбачених законом; завдання шкоди честі і гідності особи розголошення будь-якої інформації, яка може призвести до вказання на особу неповнолітнього правопорушника без його згоди і згоди його представника»².

Аналіз цієї норми показує вектор діяльності друкованих засобів масової інформації. Хоча в Законі в прямій постановці відсутнє поняття «правове виховання», він вимагає від друкованих ЗМІ поваги до держави, законів, прав і свобод особистості. Відсікаючи негативні суспільні явища від висвітлювання у засобах масової інформації, нормотворець показує, на що доцільно звертати увагу. Це тим більш важливо, зважаючи на кількість друкованих ЗМІ в Україні.

Згідно зі Статистичним бюлетенем Державної служби статистики України «Засоби масової інформації та книговидання в Україні

¹ Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні [Текст] : Закон України від 16 листоп. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 1.

² Там само.

в 2015 році»¹ у 2015 р. в нашій країні виходило 1846 газет щоденним середнім накладом біля 40000 примірників, а щорічним — більше 2 млн примірників. Кількість періодичних друкованих засобів масової інформації (не газет) у той же час становило 2847 найменувань з річним накладом більше 200 тис. примірників.

Незважаючи на велику кількість друкованих ЗМІ, сучасний стан їхнього розвитку показує недосконалість законодавства. Сьогодні існують друковані засоби масової інформації, які мають своїм змістом висвітлення негативних суспільних явищ, наприклад, газета «Мир криминала». Ця недосконалість була відмічена вже в пояснювальній записці Національного інституту стратегічних досліджень у 2009 р. «Друковані ЗМІ як складова єдиного національного інформаційного простору», якою відмічались найактуальніші проблеми цього сегменту:

- відсутність комплексного і регулярного фахового моніторингу галузі;
- відсутність єдиної системи галузевих стандартів;
- монополізація ринку друкованих послуг².

Таким чином, можна зробити висновок, що неповна урегульованість цього ринку призводить до того, що існує можливість існування газет, журналів тощо, які негативно впливають на рівень правової культури та правосвідомість громадян.

Наступний закон, який потребує аналізу з позицій правовиховного аспекту інформаційного простору нашої держави, є Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. Згідно з цим нормативним актом, він регулює відносини, що виникають у сфері телевізійного та радіомовлення на території України, визначає правові, економічні, соціальні, організаційні умови їх функціонування, спрямовані на реалізацію свободи слова, прав громадян на отримання повної, достовірної та оперативної інформації, на відкрите і вільне обговорення суспільних питань³. Телебачення і радіомовлення сьо-

¹ Засоби масової інформації та книговидавництва в Україні в 2015 році [Електронний ресурс] : Бюл. Держ. стат. служби України. – 2015. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_zmi_bl.htm.

² Друковані ЗМІ як складова єдиного національного інформаційного простору [Електронний ресурс] : Поясн. зап. Нац. ін-ту стратег. досліджень. – 2009. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/18.htm>.

³ Про телебачення і радіомовлення [Текст] : Закон України від 21 груд. 1993 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43.

годні, безперечно, — найбільш поширені та розвинені сегменти інформаційного простору. Щодо цього зрозуміле їхнє використання державою, недержавними інституціями з метою поширення правовиховної інформації.

Для телерадіоорганізацій також встановлені певні обмеження у роботі (фактично за аналогією з друкowanими засобами масової інформації), що, у свою чергу, також має правовиховний аспект. У статті 6 названого Закону установлено, що: «Не допускається використання телерадіоорганізацій для: ...закликів до насильницької зміни конституційного ладу України; закликів до розв'язування агресивної війни або її пропаганди та/або розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті необґрунтованого показу насильства; пропаганди винятковості, зверхності або неповноцінності осіб за ознаками їх релігійних переконань, ідеології, належності до тієї чи іншої нації або раси, фізичного або майнового стану, соціального походження; ...трансляції програм або їх відеосюжетів, які можуть завдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвитку дітей та підлітків, якщо вони мають змогу їх дивитися; розповсюдження і реклами порнографічних матеріалів та предметів; пропаганди наркотичних засобів, психотропних речовин з будь-якою метою їх застосування; поширення інформації, яка порушує законні права та інтереси фізичних і юридичних осіб, посягає на честь і гідність особи»¹.

Окремо Закон встановлює основи програмної концепції телерадіоорганізацій. До них належать такі передачі: інформаційно-аналітичні та публіцистичні; культурно-мистецькі; науково-просвітницькі; розважальні. Тут же варто відмітити, що кожна телерадіоорганізація повинна мати особливий документ — Редакційний статут, яким визначаються: основні вимоги до забезпечення точності, об'єктивності, неупередженості та збалансованості інформації, що розповсюджується телерадіоорганізацією; вимоги до розповсюдження інформації про насильство; вимоги до розповсюдження інформації про кримінальні правопорушення; вимоги до розповсюдження інформації про різні групи населення (національні та сексуальні меншини, релігійні групи, хворих та інвалідів); вимоги до захисту дітей від негативного впливу

¹ Про телебачення і радіомовлення [Текст] : Закон України від 21 груд. 1993 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 10. — Ст. 6.

інформації, що розповсюджується телерадіоорганізацією, тощо¹. Згідно з цим Статутом, телерадіоорганізація несе повну відповідальність за всю розповсюджвану інформацію. Таким чином, законом створені певні умови для розробки та поширення правовиховної інформації в рамках певних програм, а також чітко сформульована система штрафів за порушення його норм. Але, аналізуючи окремо радіо та телебачення, можемо побачити певні негативні елементи існування цієї сфери.

Звернемо увагу спочатку на радіомовлення, яке було у минулому найбільш поширеним та доступним засобом інформування населення. За інформацією Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення у 2016 р. після закінчення терміну дії ліцензій 39 організацій проводового мовлення припинили виходити в ефір (у 2013 р. — 15, 2014 р. — 24) та анулювали ліцензії у зв'язку припиненням діяльності чи реорганізацією. Бачимо вагоме скорочення організацій проводового радіомовлення. Очевидно, що втрачати такий канал інформування населення, у тому числі і з правовиховних питань сьогодні недоцільно. І, варто відмітити, що ліцензії на проводове мовлення у 2016 р., за даними того ж державного органу, отримали або подовжили лише 4 організації². Варто звернути увагу на зростання організацій ефірного мовлення, але такі організації створюють і транслюють розважальний продукт.

Ефірне та цифрове телемовлення у 2016 році реалізовували біля 300 організацій. Змістовне наповнення телевізійного ефіру охарактеризувала журналістка Юлія Стасюк у своїй статті «Деградація телебачення — деградація нації». На її думку: «Від початку заснування українського телебачення та упродовж останніх 20-ти років можна простежити динаміку його розвитку. Однак останнім часом відзначається різка зміна формату українського телепростору. Якщо раніше ефір був орієнтований на високорозвиненого, освіченого глядача, якого цікавить навколишня дійсність та мистецтво, то зараз спостерігаємо певну змістову деградацію, адже ефір все більше наповнюється

¹ Про телебачення і радіомовлення [Текст] : Закон України від 21 груд. 1993 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 10. — Ст. 43.

² Див.: Звіт Національної ради з питань телебачення і радіомовлення за 2014 рік. — 2014. — С. 30 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http:// https://www.nrada.gov.ua/reports/](http://https://www.nrada.gov.ua/reports/).

лише розважальними програмами, різноманітними шоу, а важливі суспільні проблеми замовчуються». Продовжуючи свою думку, вона відмічає: «Сучасний стан національного інформаційного простору, зокрема телебачення, можна назвати не інакше, як деградацією. Зважаючи на те, що саме телебачення є для багатьох громадян головним джерелом інформації і культурним “вихователем”, то це однозначно призведе до масової деградації суспільства»¹.

Таким чином, можна зробити висновок, що ситуація з радіо та телебаченням різнопланова. Якщо радіомовлення фактично втратило своє значення для проведення правовиховних заходів у зв'язку з кількісним зменшенням віщання, то телебачення втрачає це через спрощення телевізійних продуктів. Але, зважаючи на важливість телебачення і радіо, держава зробила дуже важливий крок — було створено систему суспільного телерадіомовлення в нашій країні. 17 квітня 2014 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про суспільне телебачення і радіомовлення в Україні»².

Одним з основним завдань Національної суспільної телерадіокомпанії України (далі — НСТУ) є: сприяння якнайповнішому задоволенню інформаційних, культурних та освітніх потреб населення України, у тому числі шляхом створення та поширення економічних, історико-документальних, культурно-мистецьких, навчально-пізнавальних, розважальних, спортивних програм, програм для дітей та молоді, людей з обмеженими фізичними можливостями, національних меншин, інших соціальних груп. З цього можна побачити, що на суспільне телерадіомовлення покладається освітня, навчальна, просвітницька діяльність. У межах цієї діяльності можна запроваджувати правовиховні проекти та окремі передачі.

Згідно з наведеним вище Законом, за діяльністю НСТУ спостерігає наглядова рада, до складу якої включаються представники громадських організацій зі сфер (ст. 8): освіти та науки, забезпечення прав національних меншин, фізичного виховання та спорту, журналістики, правозахисної, захисту інтересів дітей та молоді, творчої, місцевого само-

¹ Стасюк, Ю. Деградація телебачення – деградація нації [Електронний ресурс] / Л. Стасюк. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/blogs/185-degradaciia-telebachennia--degradaciia-nacii>.

² Про суспільне телебачення і радіомовлення [Текст] : Закон України від 17 квіт. 2014 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 27. – Ст. 904. – С. 2205.

врядування, захисту прав осіб з особливими потребами¹. Громадськість може впливати за зміст продукту суспільного мовлення, звертаючи увагу на потреби суспільства, зокрема, на питання рівня правової культури та правосвідомості громадян. Зважаючи на присутність у наглядних органах представників громадськості, які пов'язані з правовиховною роботою, здається, що громадське мовлення може стати новою опорою правового виховання.

Суспільне телерадіомовлення сьогодні лише починає свій розвиток (у ефірному телевізійному просторі воно представлено телеканалом «UA : ПЕРШИЙ» (раніше «1-й Національний»). Однак європейський досвід показує правильність розвитку телерадіомовлення у векторі громадської думки².

Аналізуючи інформаційний простір в аспекті правового виховання (в тому числі на радіо і, переважно, на телебаченні), потрібно також відзначити один нормативний акт, мета прийняття якого, на жаль, не відповідає його юридичній дії — це Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р.³ У Законі наводиться дуже важливе поняття, яке часто перетинається з проблематикою правового виховання, — суспільна мораль. Стаття 1 Закону містить таке визначення: «суспільна мораль — система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість»⁴. Визначенням створюється дуже тісний зв'язок між правовим вихованням та підвищенням рівня суспільної моралі. Але законодавець, спромігшись дати гарне визначення суспільної моралі, більше половини змісту Закону зводить до

¹ Про суспільне телебачення і радіомовлення [Текст] : Закон України від 17 квіт. 2014 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 27. – Ст. 904. – С. 2205.

² Див.: Моделі організації суспільного телебачення: зарубіжний досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politinfo.net/2012/01/blog-post.html>; Садовська, А. Л. Становлення інституту суспільного мовлення в Україні: стан і перспективи [Текст] / А. Л. Садовська // Вісн. Нац. акад. держ. управління при Президенті України. – 2014. – № 4(16). – С. 99–105; Досвід функціонування суспільного телерадіомовлення в країнах Європейського Союзу: організаційно-правові та фінансово-економічні аспекти [Електронний ресурс] : Поясн. зап. Нац. ін-ту стратег. дослідж. – 2009. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/38.htm>.

³ Про захист суспільної моралі [Текст] : Закон України від 20 листоп. 2003 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.

⁴ Там само.

захисту від продукції порнографічного та еротичного характеру. Також не дуже зрозумілою виглядає пряма заборона, яка міститься у ч. 3 ст. 2. У ній вказано, що забороняються виробництво та розповсюдження продукції, яка:

- пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України;
- пропагує фашизм та неофашизм;
- принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою;
- пропагує безувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь;
- принижує особистість, є проявом знущання з приводу фізичних вад (каліцтва), з душевнохворих, літніх людей;
- пропагує невігластво, неповагу до батьків;
- пропагує наркоманію, токсикоманію, тютюнопаління, алкоголізм та інші шкідливі звички¹.

Подібні прямі заборони існують у вигляді обмежень у наведених вище законах України «Про телебачення і радіомовлення», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». Цю ж заборону ми бачимо в Законі України «Про кінематографію» (ст. 15), де встановлено заборону на розповсюдження і демонстрацію кінопродукції з причини: «наявності у фільмі матеріалів (висловлювань, дій тощо), які пропагують війну, насильство, жорстокість, фашизм і неофашизм, спрямовані на ліквідацію незалежності України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, приниження нації, неповагу до національних і релігійних святинь, приниження особистості, що пропагують невігластво, неповагу до батьків, а також наркоманію, токсикоманію, алкоголізм та інші шкідливі звички; фільми порнографічного характеру, що підтверджується висновком експертної комісії з питань розповсюдження і демонстрування фільмів»². Наведена пряма заборона дублюється, таким чином, у декількох нормативних актах і в такому вигляді у Законі «Про захист суспільної моралі» не повинна мати місце. Мета цього Закону — не

¹ Про захист суспільної моралі [Текст] : Закон України від 20 листоп. 2003 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.

² Про кінематографію [Текст] : Закон України від 13 січ. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 22. – Ст. 114.

встановити ще одну чергову пряму заборону, а визначити сучасні, новітні механізми подолання тих суспільних негараздів, які перелічені. В цьому сенсі даний Закон міг би стати правовою основою і правового виховання зокрема. І для цього є теоретичне підґрунтя. І класичні, і сучасні філософія права та теорія держави і права довели єдність права та моралі як регуляторів суспільних відносин¹. Єдність моралі та права є доведеною аксіомою, яка викладається студентам вищих юридичних навчальних закладів.

У цьому аспекті необхідно пропонувати дещо відкоригувати та скоординувати законодавчі акти, які тією чи іншою мірою стосуються правового виховання. Так, Закон України «Про захист суспільної моралі» повинен стати фундаментальним законом, у якому чітко розкривається зміст усіх понять стосовно суспільної моралі та тих негативних елементів, які на неї впливають. На сьогодні є лише поняття самої суспільної моралі. Закони України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про кінематографію» потрібно розглядати як галузеві закони, які впроваджують, у тому числі і політику захисту суспільної моралі у відповідній галузі (секторі) інформаційного простору нашої держави. У такому варіанті Закон «Про захист суспільної моралі» більш чітко впишеться в інформаційне законодавство нашої держави. Але при цьому його зміст доцільно переробити і прибрати явний еротико-порнографічний аспект.

Оглядаючи далі інформаційний простір, потрібно звернути увагу ще на одне джерело інформації, яке сьогодні набирає популярності за

¹ Див.: Ильин, И. А. О сущности правосознания [Текст] / И. А. Ильин // Собр. соч. : в 10 т. Т. 4. – М. : Рус. кн., 1994. – 498 с.; Соловьев, В. С. Оправдание добра. Нравственная философия [Текст] / В. С. Соловьев // Собр. соч. : в 2 т. Т. 1. – М. : Мысль, 1988. – 479 с.; Алексеев, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 320 с.; Лукашева, Е. А. Право, мораль, личность [Текст] / Е. А. Лукашова ; [отв. ред. В. М. Чхиквадзе]. – М. : Наука, 1986. – 263 с.; Нерсесянц, В. С. Общая теория права и государства [Текст] / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА, 2004. – 522 с.; Гетьман-П'ятковська, І. А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. А. Гетьман-П'ятковська ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 20 с.; Павлова, Т. С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Т. С. Павлова ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.; Бачинин, В. А. Философия права и преступления [Текст] / В. А. Бачинин. – Харьков : ФОЛИО, 1999. – 607 с.

причини доступності та розмаїття — це мережа Інтернет. З 19 по 28 травня 2017 р. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів всеукраїнське опитування громадської думки. Методом особистого інтерв'ю опитано 2040 респондентів, що мешкають у 108 населених пунктах усіх областей України (окрім АР Крим) за стохастичною вибіркою, репрезентативною для населення України віком від 18 років.

Навесні 2017 р. 63 % дорослого населення України були користувачами мережі Інтернет. Найбільш популярним є вихід у Інтернет через домашній стаціонарний комп'ютер або ноутбук — 54 %, хоча сьогодні вже 42 % дорослого населення в Україні хоч раз на місяць користуються Інтернетом на мобільних пристроях (перш за все на смартфонах)¹. Фахівець у галузі інформаційних технологій Т. Крайнікова також звертає увагу на цю тенденцію. На її думку: «Сьогодні вітчизняна інтернет-аудиторія — це половина населення України. Мережею користуються представники всіх, без винятку, вікових груп, але майже половину інтернет-аудиторії становить молодь віком до 29 років»².

Треба відмітити надзвичайну комунікативність Інтернету, різноманітність та переважно молодий вік більшості користувачів. У цьому аспекті Інтернет може зайняти дуже важливе місце серед джерел правового виховання в інформаційному просторі нашої країни. До позитивних рис Інтернету також можна віднести: доступність, а іноді — безкоштовність, простоту в користуванні (фактично кожний користувач комп'ютера чи ноутбука — потенційний користувач мережі), безперешкодну можливість задовольнити будь-яку потребу від перегляду фільмів та ігор до купівлі товарів і віртуальних подорожей, інтерактивність та можливість вибору з великої кількості сайтів. Проте, що Інтернет містить безліч інформації, свідчить досвід автора: при введенні в інтернет-пошукачі GOOGLE словосполучення «правове виховання» було отримано 606 000 посилань на сайти з такими словами. Але частина позитивних рис одночасно мають і негативний харак-

¹ Динаміка користування Інтернет в Україні: травень 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=2>.

² Крайнікова, Т. Профіль українського інтернет-користувача (аналіз вторинних соціологічних досліджень [Текст] / Т. Крайнікова // Вісн. Кн. палати. – 2014. – № 2. – С. 7.

тер: доступність дає можливість відвідувати будь-які сайти, в тому числі ті, які впливають на суспільну мораль, правову культуру та правосвідомість, на яких розміщується інформація, що поширює дані, не потрібні у звичайному житті (як створити вибухівку, які існують способи самогубства тощо) і може дуже сильно вплинути на психологічний стан людини. Зважаючи на молодий вік переважної більшості користувачів, це викликає певне занепокоєння.

Ще одна проблема (на відміну від радіо, телебачення та кінематографу) — в нашій країні фактично відсутнє нормативне регулювання цієї частини інформаційного простору. Досвід більш розвинених країн показує різне ставлення до вирішення проблеми законодавчого врегулювання діяльності Інтернету¹. Так, країни Європи не створюють нового законодавства, а прирівнюють Інтернет-ЗМІ, наприклад, до звичайних та використовують відповідне законодавство. Країни англосаксонської правової сім'ї взагалі не мають окремої галузі в законодавстві про ЗМІ, а використовують загальні норми цивільного, кримінального та іншого законодавства. Переважна більшість країн розглядає нормативне регулювання діяльності Інтернету як гальмування його розвитку і розповсюдження. Але на міжнародному рівні робиться певна спроба фіксації норм діяльності в Інтернеті. У липні 1995 р. Європейською комісією було затверджено так звану «Зелену книгу авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві». Австралія, США та Канада також прийняли аналогічні документи. А вже у 1996 р. під егідою Всесвітньої організації інтелектуальної власності з'явилися дві нові міжнародні угоди (Договори Всесвітньої організації інтелектуальної власності «Про авторське право» та «Про виконання та фонограми»), що одразу ж дістали назву «Інтернет-договорів». Ці договори мають подвійне значення: по-перше, вони сприяють уніфікації законодавства в усіх країнах, що приєдналися до них, а по-друге, є своєрідним фундаментом для подальшої правотворчості на міжнародному рівні.

В Україні, де лише формуються сучасні відносини в галузі Інтернету, а сама мережа є доволі молодою, повинне існувати певне регулятивне поле цієї галузі. Для включення Інтернету в загальне право-

¹ Див.: Афанасьєва, К. Правове регулювання діяльності Інтернет-ЗМІ [Електронний ресурс] / К. Афанасьєва. – Режим доступу: <http://www.mediakrytyka.info/drukovani/pravove-vrehulyuvannya-diyalnosti-internet-zmi.html>.

виховне поле необхідно перш за все нормативно приєднати його до інформаційного законодавства, поширивши на нього норми Закону «Про захист суспільної моралі» в межах запропонованої моделі коригування законодавчих актів. Зважаючи на легкість та швидкість дублювання інформації, навряд чи можна врегулювати змістовне наповнення Інтернету. Але повинна існувати, наприклад, юридична можливість блокування сайту за заявою користувача, якщо його наповнення не відповідає вимогам законодавства (за умови його створення). Необхідно створити правила захисту користувача від негативної інформації, та, зважаючи на правовий менталітет та рівень правової культури, закріпити їх нормативно.

Тепер необхідно звернутись до іншої сторони проблеми і з'ясувати, як держава планувала і планує залучати згадані сфери інформаційного простору до проблем правового виховання та правової освіти. Нормативним актом з цієї проблеми, який охоплює фактично всі верстви населення нашої країни, є Національна програма правової освіти населення, затверджена Указом Президента України 18 жовтня 2001 р.

У Програмі закріплюється, що «метою Програми є підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права»¹.

Програма також установлює основні завдання у сфері правової освіти населення нашої країни. Серед них:

- підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику;
- створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки;
- широке інформування населення про правову політику держави та законодавство;
- забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації;

¹ Про затвердження Національної програми правової освіти населення [Текст] : Указ Президента України від 18 жовт. 2001 р. // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 43. – Ст. 1991.

– вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері¹.

Програма містить перелік з 21 пункту заходів реалізації її мети і завдань. З усього переліку вдалося знайти лише три пункти, які певним чином використовують потенціал медійної частини інформаційного простору. Серед них:

1) забезпечення висвітлення в теле- та радіопередачах актуальних правових питань, приділивши особливу увагу роз'ясненню відповідних актів законодавства та практики їх застосування та організація з цією метою циклу навчально-методичних телепередач;

2) проведення конференцій керівників видавництв та видавничих організацій, що здійснюють підготовку і випуск видавничої продукції правового спрямування. Розробка рекомендацій щодо підготовки і випуску такої продукції;

3) проведення тижнів і декад показу кінофільмів за морально-правовою тематикою, організація занять молоді у кінолекторіях.

Очевидно, що держава замало приділяє уваги правовому вихованню у засобах масової інформації. Стан правової культури та правосвідомості громадян вимагає більш фронтального підходу.

У цьому аспекті не можна не відзначити ще одну правову подію попереднього року. 24 грудня 2015 р. Верховна Рада України прийняла закон, який певним чином скоротить її можливості у правовому вихованні населення, — це Закон України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації»². Як наведено у пояснювальній записці, необхідність цього Закону постає на вимогу Парламентської Асамблеї Ради Європи про роздержавлювання державних і комунальних ЗМІ і створення на їхній основі незалежних. На основі цього Закону через три роки в нашій країні не буде державних та комунальних друкованих засобів масової інформації. Інакше кажучи, тепер, якщо постане проблема розміщення правовиховної інформації друкованого характеру, її розміщення повинно проводитись на загальноекономічних засадах. Враховуючи

¹ Про затвердження Національної програми правової освіти населення [Текст] : Указ Президента України від 18 жовт. 2001 р. // Офіц. вісн. України. – 2001. – №43. – Ст. 1991.

² Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації [Текст] : Закон України від 24 груд. 2015 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2016. – №3. – Ст. 34.

фінансовий стан держави і регіонів, навряд чи доведеться розмовляти про правове виховання через, наприклад, друк у газеті у найближчому майбутньому.

Таким чином, дослідження інформаційного простору України як джерела правового виховання дозволяє зробити висновок, що, незважаючи на кількісне зростання інформаційних джерел, держава втрачає можливість їхнього використання у правовиховній роботі. Взагалі державні посадовці не розуміють можливості інформаційного простору в аспекті правового виховання. Інформаційне законодавство не містить прямих посилань на проведення правовиховної роботи. Про його певне опосередковане існування можна судити лише на основі норм-заборон, які існують у нормативних актах, що регламентують діяльність суб'єктів інформаційного простору. На сьогодні потрібно створити концепцію залучення усіх засобів масової інформації до системи правового виховання та систематизувати усі існуючі нормативно-правові акти. В ідеальному випадку необхідно створити систематизовану оновлену низку нормативно-правових актів з питань правового виховання, більшість з яких повинна мати практичний характер.

3.4. Реформування силових структур в аспекті правового виховання (проблема законодавчого забезпечення)

Правоохоронна система завжди є межею між злочинністю та добропорядними громадянами. Тому взаємодія правоохоронців із суспільством є запорукою вдалої боротьби зі злочинністю. Її міцність базується на довірі населення до правоохоронців, а ступінь довіри формується на рівні освіченості, правової культури та правосвідомості представників правоохоронної системи. З цієї причини держава повинна звернути необхідну увагу на правовиховну діяльність з представниками правоохоронної системи.

І хоча кажуть, що силовики — це люди, такі ж, як усі, частина самого суспільства, статус правоохоронця висуває до них підвищені вимоги з позицій моралі, моральності, правової культури. На жаль, силові структури останніми роками дедалі більше втрачають повагу і довіру населення нашої країни. За даними статистичного дослідження «До-

віра соціальним інституціям» проведеного Київським міжнародним інститутом соціології станом на 1 лютого 2017 р. Національній поліції довіряло 22,9% громадян, не довіряло — 44%, баланс довіра – недовіра склав — 21,9%, патрульній поліції довіряло 25,6% громадян, не довіряло — 41,7%, баланс довіра – недовіра склав — 16,1%. Інститут також розкрив рівні довіри до нацполіції: повністю довіряю — 4,1%, швидше довіряю — 18,8%, складно сказати — 31,%, швидше не довіряю — 23,2%, не довіряю — 20,8%¹. Причин цьому забагато. Серед зовнішніх можна назвати економічний стан всієї країни та недостатнє фінансування правоохоронної галузі, постійну політичну нестабільність, вже побудоване декількома десятиліттями ставлення до правоохоронця, як такого, хто захищає державу від громадян.

Внутрішні причини недовіри до правоохоронців мають морально-етичну та психологічну базу: самовпевненість у безкарності, розгляд зловживання посадовими обов'язками як норми у роботі, використання посади для збагачення тощо. Отже, ми бачимо дуже великі викривлення професійної правової культури та правосвідомості правоохоронця.

Із метою подолання всіх негативних чинників існування правоохоронної системи сьогодні держава намагається провести чергову реформу. Вона, перш за все, торкнулась тих правоохоронців, які переважно стикаються та зустрічаються на вулиці з громадянами та їхніми проблемами, — патрульну міліцію. Потрібно відмітити, що Національна поліція як центральний орган виконавчої влади утворена на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 р.² 7 листопада 2015 р. набрав чинності Закон України «Про Національну поліцію»³.

Потрібно провести порівняння між новим Законом та попереднім Законом України «Про міліцію»⁴ від 20 грудня 1990 р. з точки зору статусу правоохоронця та його основних функціональних обов'язків.

¹ Довіра соціальним інститутам [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1>.

² Про утворення Національної поліції України [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 2 верес. 2015 р. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP150641.html.

³ Про Національну поліцію [Текст] : Закон України від 2 лип. 2015 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2015. – №40–41. – Ст. 379. – С. 1970.

⁴ Про міліцію [Текст] : Закон України від 20 груд. 1990 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – №4. – Ст. 20. – С. 95.

Чи закладені в новому законі норми, які цементують взаємодію суспільства та правоохоронців? У науковій літературі неодноразово наголошувалось на специфічності стану правоохоронця у системі правового виховання, що, в свою чергу, вимагає чіткого позиціонування правоохоронця в системі органів державної влади, а також системі правового виховання¹. З огляду на викладене метою дослідження є пошук відповіді на питання: чи врахована ця специфічність у тексті нового нормативно-правового акта?

Проведемо порівняння нормативних актів з точки зору взаємодії правоохоронної системи з суспільством та участі у правовому вихованні. Стаття 1 Закону «Про міліцію» визначала: «Міліція в Україні — державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань». Стаття 7 того ж Закону встановлювала: «Міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінальну процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції»².

Отже, міліція являла собою державний силовий орган, який захищав суспільство, громадян і державу, виконуючи низку функцій. На рівні центрального закону проголошувалось, що фактично міліція створена державою для неї самої. Мета її існування — попередження

¹ Див.: Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем [Текст] : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2014. – С. 260–275; Трофименко, В. А. Професійна правосвідомість та правова культура як об'єкт правового виховання у правоохоронній системі [Текст] / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 2(16). – С. 139–149; Він же. Особливості статусу правоохоронця у системі правового виховання [Текст] / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 1(20). – С. 145–160; Він же. Правове виховання як один з шляхів реформування правоохоронної системи [Текст] / В. А. Трофименко // Наукові дослідження: перспективи інноваційного розвитку суспільства і технологій : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10–11 жовт. 2015 р.) / Науково-учбовий центр прикладної інформатики НАН України, ГО «Інститут освітньої та молодіжної політики». – К. : ГО «ЮМП», 2015. – С. 118–122; та ін.

² Про міліцію [Текст] : Закон України від 20 груд. 1990 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20. – С. 95.

і покарання вчинків, які визнані злочинними тією ж державою. Чи не у зв'язку з цим сьогодні повага до міліції знаходиться на низькому рівні? Чого за всю історію існування української незалежної держави так і не побачили громадяни у міліції?

Спробуємо відшукати норму, яка б показала зв'язок міліції та суспільства не тільки в руслі боротьби зі злочинністю. Найближча до цього норма містилась у абз. 10 ст. 2 Закону: одним із завдань міліції прописується: «участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків»¹. Аналіз цієї норми показує, що міліція на основі цього положення повинна була брати лише опосередковану участь у наданні певної допомоги. Звернемось до визначення соціальної та правової допомоги. У правовій науці категорія «соціальна допомога» розглядається в широкому та вузькому значенні. Так, соціальна допомога в широкому розумінні — це всі види державного соціального забезпечення, які виплачуються в грошовій або натуральній формі. У вузькому розумінні соціальна допомога — це виключно грошова виплата, одноразова чи періодична, яка призначається окремим категоріям громадян у порядку і розмірах, передбачених законодавством². З цього виходить, що при наданні соціальної допомоги населенню пряма участь міліції була відсутня. Соціальна сфера не входила в коло обов'язків міліції. Звернемось до поняття правової допомоги. Незважаючи на велику кількість визначень правової допомоги³, у науці можна віднайти таке її поняття — це «будь-який вид чи сукупність видів юридичної допомоги, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини, особи, громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення»⁴. Але така допомога може

¹ Про міліцію [Текст] : Закон України від 20 груд. 1990 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. — 1991. — № 4. — Ст. 20. — С. 95.

² Див.: Хомич, І. Ю. Особливості соціальної допомоги як форми соціального забезпечення населення України [Текст] / І. Ю. Хомич // Форум права. — 2013. — № 3. — С. 717–724.

³ Див.: Личко, В. С. Правова допомога та її особливості в цивільних справах [Текст] / В. С. Личко // Актуал. пробл. держави і права. — 2012. — Вип. 63. — С. 527–534.

⁴ Хмелевська, Н. В. Розмежування понять «правова допомога» і «юридична допомога» як основа цілісної системи правової допомоги [Текст] / Н. В. Хмелевська // Вісн. Акад. адвокатури України. — 2012. — № 3(25). — С. 143–149.

бути надана лише в межах компетенції міліції. Можна констатувати, що попередній силовий орган не мав нормативного закріплення взаємодії з суспільством некримінального характеру.

Тепер треба подивитись, чи зобов'язана була міліція брати участь у правовому вихованні. У статті 10 «Обов'язки міліції» міститься такий її обов'язок: «виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню правопорушень, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованні населення...»¹. Таким чином, правове виховання — один із прямих обов'язків попереднього правоохоронного органу. Утім варто зазначити, що така робота проводилася переважно зі специфічним контингентом (громадяни, які повернулись із місць позбавлення волі, підлітки, група ризику (наркомани тощо) та ін.). На пам'яті автора є цікавий одиничний спогад про креативний підхід правоохоронців до правового виховання. У 2012 р. представники одного зі спецпідрозділів відвідали одну з харківських шкіл у повному спорядженні. Спорядження було викладене для огляду у спортивній залі, до якої було запрошено школярів-прогульників і дозволено роздивитись та потримати у руках спорядження. Згодом представник спецпідрозділу запитав, чи відчули підлітки силу зброї та зрозуміли її небезпеку для людини. Школярі відповіли позитивно. Як висновок правоохоронець сказав таке: прогули уроків можуть зробити молодих людей злочинцями, проти яких і може бути застосоване таке спорядження. Після цього на питання журналіста, чи будуть вони прогулювати і далі, значна частина школярів відповіла, що ні. Завершуючи розгляд правового виховання за час існування міліції, можна констатувати: минулий правоохоронний орган не використав наданий законодавством потенціал, який можна було втілити у правовиховній роботі.

Одним із перших нормативних актів, який поставив проблему реформування правоохоронної системи на новий лад, є Концепція першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ, яка схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України 22 жовтня 2014 р. Концепція встановлює такі причини необхідності реформування у МВС: «...правоохоронні органи, виконуючи їх основне завдання з охорони правопорядку, повинні у своїй діяльності надавати перевагу роботі з населенням, оскільки без активної та заінтере-

¹ Про міліцію [Текст] : Закон України від 20 груд. 1990 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – №4. – Ст. 20. – С. 95.

сованої підтримки громадян розкриття і профілактика злочинів та інших правопорушень є малоефективними.

Мілітаризація системи МВС і міліції в цілому, що характерно для колишнього СРСР, є причиною несприйняття працівниками органів внутрішніх справ соціально-сервісної функції служби. Сприйняття громадян як клієнтів і партнерів вимагає від МВС оновлення організаційної структури, відмінної від військової.

Недосконалість системи організації управління органами внутрішніх справ призводить до збільшення часу, необхідного для реагування на порушення прав і свобод людини і громадянина, зниження рівня довіри населення до органів внутрішніх справ та негативно впливає на своєчасність і ефективність здійснення заходів, спрямованих на захист та реалізацію визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина»¹.

Серед низки шляхів і способів реформування, зокрема, пропонуються такі: перехід органів внутрішніх справ до виконання соціально-сервісних функцій під час провадження їх діяльності, упровадження сучасних професійних стандартів службової діяльності та професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ, упровадження сучасної європейської моделі освіти, ступеневої підготовки працівників органів внутрішніх справ та оптимізації мережі підпорядкованих МВС навчальних закладів з дотриманням принципу їх регіонального та пропорційного розміщення, мінімізації упередженого ставлення працівників органів внутрішніх справ до населення, забезпечення зворотного зв'язку з різними верствами населення (листування, особисті прийоми, соціальні мережі, електронне листування, телефонні консультації, гарячі лінії тощо), що сприятиме дотриманню законності та прозорості під час прийняття працівниками органів внутрішніх справ відповідних рішень, створення сприятливих правових умов для максимально широкого залучення населення та інститутів громадянського суспільства до прийняття управлінських рішень, а також розвитку форм демократичного цивільного контролю². Як можна прочитати,

¹ Про затвердження Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ [Електронний ресурс]: Розпорядження Каб. Міністрів України від 22 жовт. 2014 р. – Режим доступу: <http://police-reform.org/library/rozporядzhennya-kmu-v-d-22.10.2014-1118-r-schodo-pitannya-reform>.

² Про затвердження Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ [Електронний ресурс]: Розпорядження Каб. Міністрів

наведені способи і шляхи реформування становлять основу розгляду майбутнього поліцейського як високоосвіченого суб'єкта правового виховання.

І, нарешті, в Концепції закладені необхідні результати реформування правоохоронної системи. Серед найбільш важливих: демілітаризація МВС та перехід до виконання соціально-сервісних функцій правоохоронними органами з метою розв'язання проблем населення, підвищення якості надання правоохоронних послуг, формування якісно нового підходу до підготовки працівників органів внутрішніх справ, спрямованого на розвиток у них ініціативи, самостійності у прийнятті рішень та почуття особистої відповідальності, підвищення авторитету працівника органів внутрішніх справ та престижу служби в зазначених органах, підвищення рівня довіри населення до правоохоронних органів, розгляд громадської думки одним із основних критеріїв оцінки діяльності органів внутрішніх справ¹.

Таким чином, можна зробити висновок, що реформа передбачає фактично відмову від статусу воєнізованого державного органу з метою створення поліції як сервісної служби, яка надає певні послуги.

Звернемося тепер до Закону «Про Національну поліцію».

У Законі дається визначення поліції — це «центральный орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічного порядку та громадської безпеки»².

Таким чином, новий Закон вже не наголошує на збройному статусі оновленої правоохоронної структури, акцентуючи увагу більшою мірою на її службовій відносно суспільства та громадян місії. Це перший позитив нового законодавства, коли держава відмовляється розглядати правоохоронні структури переважно як силові. Поліція вже не повинна захищати громадян, суспільство, державу лише від неправних дій. Протидія злочинності стає лише однією з функцій нової поліції. Якщо казати про інші позитивні моменти нового Закону, варто відмітити позицію законодавця: намагання закріпити у самому законі якомога більше норм, які раніше були закріплені в підзаконних

Україні від 22 жовт. 2014 р. – Режим доступу: <http://police-reform.org/library/rozporuyadzhennya-kmu-v-d-22.10.2014-1118-r-schodo-pitannya-reform>.

¹ Там само.

² Про Національну поліцію [Текст] : Закон України від 2 лип. 2015 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379. – С. 1970.

нормативно-правових актах, та ін. Але повернемося до правового виховання.

На сьогодні існує декілька розумінь правового виховання. Відомо, що у широкому значенні правове виховання особистості — це багатобічний процес впливу на її правосвідомість і правову культуру, який включає вплив суспільного устрою життя, чинного законодавства, юридичної практики, моральної атмосфери, традицій суспільства, освіти та соціального навчання... У вузькому розумінні правове виховання — це спеціальний, організований і цілеспрямований вплив на правосвідомість особи, підвищення рівня правової культури людини, групи людей, суспільства в цілому¹.

Очевидно, що правоохоронна система, кожний її представник є учасником правовиховної роботи. Тому через аналіз чинного законодавства необхідно з'ясувати рівень нормативного врегулювання участі правоохоронців у правовому вихованні. Звернемося до ст. 10 Закону «Про Національну поліцію»: «1. Діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на вирішення їхніх потреб. 2. З метою визначення причин та/або умов учинення правопорушень планування службової діяльності органів і підрозділів поліції здійснюється з урахуванням специфіки регіону та проблем територіальних громад. 3. Рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції. 4. Оцінка рівня довіри населення до поліції проводиться незалежними соціологічними службами в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України»². Аналізуючи цю норму, зазначимо, що чи не вперше у нашій країні з'явилась певна кореляція розуміння правового виховання зі статтею нормативно-правового акта. Співпраця поліції з населенням на засадах партнерства створює фундамент статусу правоохоронця як суб'єкта правового виховання, який реалізує його цілі безпосередньо через спілкування з громадянином. Тим більше — і це дуже важливо для нашої країни — нова поліція повинна враховувати особливості різних регіонів. Але при цьому перед

¹ Див.: Правове виховання в сучасній Україні [Текст]: монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. — 2-ге вид., переробл. і допов. — Х.: Право, 2013. — С. 31.

² Про Національну поліцію [Текст]: Закон України від 2 лип. 2015 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 2015. — № 40–41. — Ст. 379. — С. 1970.

керівництвом МВС та Національної поліції постають нові проблеми: створення спеціальних навчальних курсів з проблематики правового виховання, підготовка поліцейських з урахуванням регіональних особливостей.

Таким чином, варто відзначити, що, створивши такий фундамент з позицій правового виховання, закон не пішов далі. Поліцейський цим нормативним актом розглядається як представник виконавчої влади, який пройшов доволі невеликий термін навчання. Звісно, така швидкість пояснюється потребою. Але, на жаль, новий Закон дещо дублює вже нечинний Закон «Про міліцію»: він теж вимагає наявності лише середньої освіти. Звісно, мабуть не потрібно вимагати від майбутнього патрульного повної юридичної освіти, термін отримання якої у нас в країні сягає чотири — п'ять з половиною років. Утім необхідно створити систему підготовки поліцейських, де буде виділено достатньо часу для всебічної підготовки населення.

У цьому аспекті важливо ознайомитись із досвідом розвинених країн, підготовка поліцейських у яких має одну вагому на відміну від української системи ознаку: майбутній поліцейський, який пройшов теоретичну підготовку, ще не отримує звання правоохоронця, а певний час проходить практичне пристосування до роботи, після чого складає іспит на звання поліцейського.

Відомо, що фінансування української поліції проводиться в тому числі за рахунок Сполучених Штатів Америки. Звертаючись до розгляду поліцейської системи США, перш за все варто зазначити: професія поліцейського в цій країні — одна з поважних та найпопулярніших. Поліцейські кадри США готуються для роботи в умовах всеосяжного контролю з боку спеціальних агентств, відповідальних за законність і гласність у роботі правоохоронних органів, виконавчих органів, суддів, прокуратури, адвокатури, бюро присяжних. Це вимагає особливого професіоналізму, а також, що є дуже важливим, високих особистих моральних якостей. Особливістю системи підготовки правоохоронців США є те, що поліцейська система фактично не має системи власних навчальних закладів, а проводить добір на посади поліцейських із випускників коледжів та університетів. Другою особливістю, що іноді розглядається як негативна, є децентралізація країни.

Також необхідно відзначити, що у США існує дві паралельні системи підготовки правоохоронців — добору агентів ФБР та добору

офіцерів поліції. Загальною рисою цих двох систем підготовки є те, що обов'язковою умовою для здобувача є закінчення курсів із такими обов'язковими дисциплінами, як психологія, правові відносини, основи правознавства та ін. Тобто особа, яка претендує бути правоохоронцем, вже повинна відповідати певному рівню правової культури. Тим більше, що цей рівень перевіряється спеціалізованими рекрутинговими агенціями. Термін підготовки поліцейських у різних штатах сягає від 88 до 400 годин та обов'язково включає навчальні дисципліни, які формують та впливають на рівень правової культури. Також варто відмітити наявність навчальних дисциплін про правильні способи і методи спілкування з громадянами.

У США випускники, прийшовши на службу, проходять сувору й ретельну підготовку, через те, що окрім навичок, отриманих у навчальному закладі, поліцейський повинен знати політику, методику, правила, інструкції і повною мірою уявляти собі, як правильно виконувати свою роботу. Тому випускникам академії дають два тижні, щоб «привичаїтися», перш ніж вони пройдуть спеціальний курс «Підготовча програма співробітників». За два тижні новачки пристосовуються до нової обстановки, знайомляться з інструкторами-наставниками, які готуватимуть їх до практичної роботи. Підготовка розпочинається з того, що весь керівний склад відділу поліції знайомиться з новоприбулими. Новачки отримують «Практичний посібник з підготовки поліцейських» і «Щоденник-довідник з підготовки», в якому фіксуються хід підготовки, успіхи і невдачі, звіт про обсяг отриманих знань. Поліцейські-стажисти відвідують місця, де їм доведеться бувати під час виконання службових обов'язків (лікарні, установи, суди), знайомляться з їх роботою та документацією, вчать скласти документи. Двотижнева підготовка служить «містком» для переходу до 16-тижневої (640 годин) програми практичних тренувань. Практичні заняття полегшують перехід від статусу випускника поліцейської академії до посади співробітника правоохоронних органів¹.

Фактично в кожному штаті США поліцейський бере участь у програмах взаємодії поліції з населенням, наприклад, «Я хочу вам допомогти», «Зустрічі з громадянами», «Перетворення поліцейських на

¹ Див.: Савченко, А. Система підготовки поліцейських у США [Електронний ресурс] / А. Савченко. – Режим доступу: [http:// police-reform.org/articles/sistema_pidgotovki_policejskih_u_ssha](http://police-reform.org/articles/sistema_pidgotovki_policejskih_u_ssha).

соціальних вчених», «Поліцейська робота на змішаній, транзитній студентській території», «Активна участь громадян завдяки використанню необхідної освіти» та ін.¹

Досвід розвинутих країн ЄС можна розглянути на прикладі Німеччини. Підготовка поліцейського в Німеччині триває 2,5 року та коштує 60 тисяч євро. Перший рік, спрямований на вивчення основ теорії і практики поліцейської діяльності, за ним іде рік служби в діючих підрозділах під керівництвом досвідчених наставників, після цього ще півроку теоретичного навчання, яке завершується іспитом на звання поліцейського. Ще з кінця 60-х рр. ХХ ст. у Німеччині у зв'язку зі зміною соціальної ролі органів поліції і впровадженням у їхню діяльність новітньої техніки постала необхідність для співробітників поліції мати новий рівень освіти, нові уміння, наприклад, дослідницькі, комунікативні, критично мислити, розуміти різноманітні соціальні проблеми і вміти їх вирішувати.

Як можна побачити на прикладах Німеччини та США, існують різні підходи до навчання майбутніх правоохоронців. Але ці країни об'єднує те, що при підготовці правоохоронців приділяється велика увага не тільки специфічним поліцейським навичкам, а й комунікативним здібностям майбутнього поліціанта: вміння провести бесіду, вміння спілкуватись із людьми різних соціальних статусів, вміння владжувати конфліктні ситуації без спеціальних поліцейських заходів тощо. При цьому наголошується на необхідності виховання у правоохоронця певного рівня правової культури та правосвідомості. Відмітимо, що модель підготовки в національній поліції України більше схожа на американську. Але, на жаль, американська модель підготовки охоплює лише перший рівень формування і тільки одного структурного підрозділу.

Очевидно, що майбутнім поліцейським потрібно давати більше теоретичних знань про права та обов'язки громадян, більш широкий спектр знань про систему законодавства. На відміну довіри до міліції, стан довіри до Національної поліції після початку реформ дещо вищий і цим потрібно скористатись. Поліцейських, окрім патрулювання, потрібно направляти для проведення саме роз'яснювально-профілактичної

¹ Див.: Огляд програм взаємодії поліції з населенням (поліцейська діяльність орієнтована на громадськість) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.khivr.kharkov.ua/index.php?id=1430217233&w=%EF%EE%EB%B3%F6%B3%BF>.

роботи в дитячі та молодіжні установи, навчальні заклади всіх рівнів тощо. Це допоможе громадянами зрозуміти, що статус поліцейського змінено: він не стільки охоронець порядку, скільки допомагає його створювати, тобто, як прописано в Законі, служить суспільству.

У майбутньому також потрібно звернути увагу на досвід тих країн, які приділяють підготовці правоохоронця декілька років. Освіта та правове виховання майбутнього правоохоронця повинні йти паралельно. У цьому процесі можна виділити два рівні.

Перший рівень правового виховання майбутнього правоохоронця ще не враховує особливості його професії, але він формує глибинні базові засади правосвідомості громадянина. Формуються основні правові цінності та оцінки, випрацьовується ставлення до правової системи країни. На цьому рівні важливе значення має безпосередня рефлексія права. Її можна розділити на три основних етапи: накопичення правового матеріалу, формування власного погляду на право, рефлексія свого ставлення до існуючих правових інститутів.

Накопичення правової інформації йде декількома шляхами: засоби масової інформації, спілкування з оточуючими людьми, власні думки, родинні відносини, освіта, державна політика у сфері права та ідеологія. Це найбільш важливий момент: якість правової інформації впливатиме на її розуміння. Вплинути на процес мислення людини фактично неможливо. Кожна людина сама обирає своє право. Головне, щоб її розуміння збігалось хоча б із мінімальною справедливістю, яка існує в суспільстві. Тут дуже привабливо виглядає ідея Джона Роулза про договірну концепцію справедливості: громадяни самі можуть встановити, що є справедливістю, а держава повинна її гарантувати та забезпечити.

Своє ставлення до правової інформації громадянин виражає переважно через поведінку. Правова поведінка в ідеалі повинна відповідати принципам правової державної політики. Поведінка студента-юриста має бути тільки правовою. Вже на цьому рівні виховання повинне робити свою справу. Майбутній правоохоронець, а поки звичайний громадянин, зобов'язаний засвоїти мінімальний рівень правової поведінки.

Другий рівень правового виховання повинен сформувати спеціаліста-правоохоронця. Цей рівень правового виховання направлений на обмежене коло осіб, які будуть наділені статусом правоохоронця.

Сьогодні до таких осіб можна віднести робітників Міністерства внутрішніх справ, національної патрульної поліції, судів, прокуратури, Служби безпеки України, частково військовослужбовців. Мета цього рівня: показати, що правоохоронець захищає не державу, а громадянина від різних проявів свавілля. Своїми діями правоохоронець повинен не обмежувати життя громадян, а протистояти негативному втручанню в повсякденне існування людини. Тому процес правового виховання правоохоронця не може бути однобічним.

Повага до громадян, до свого однострою, до держави, необхідність та обов'язковість дотримання всіх законодавчих норм, неможливість виявів неправового свавілля — все це повинен засвоїти правоохоронець. Головним інститутом правового виховання на цьому рівні є спеціальний навчальний заклад, якими сьогодні багата Україна, але кількість не повинна підміняти якість.

Звертаючись до юридичної освіти, головну увагу необхідно приділити програмі навчання правоохоронців. Відомо, що до цієї програми включені галузеві правові навчальні дисципліни (конституційне право, цивільне право, кримінальне право, адміністративне право тощо), гуманітарні дисципліни загального циклу (філософія, політологія, соціологія, іноземна мова тощо), а також дисципліни міжгалузевого характеру (філософія права, соціологія права та ін.). За своїм змістом саме міжгалузеві навчальні дисципліни більшою мірою формують правосвідомість та правову культуру представника правоохоронного органу.

У чому недолік викладання галузевих правових навчальних дисциплін? Основний ухил у викладанні йде на аналіз та тлумачення чинних галузевих нормативно-правових актів. Головні теми, які вивчають студенти, фактично однакові для всіх цих дисциплін: об'єкт та суб'єкт тих чи інших правовідносин, права і обов'язки, відповідальність за порушення галузевого законодавства. Ці навчальні дисципліни спрямовують майбутнього правоохоронця на практичне застосування юридичних норм без їхньої морально-правової оцінки. Базовий принцип навчання цих дисциплін: факт існування юридичної норми автоматично робить її справедливою.

Гуманітарні науки загального циклу більшою мірою направлені на формування світогляду студента як інтелігентної людини, яка обізнана не тільки професійними знаннями. Тому тут слабо прослідковується

ся зв'язок з майбутньою професією такої молодої людини. Розширюючи загальносвітоглядні елементи особистості, гуманітарні науки звертають невелику увагу на правосвідомість. Хоча при цьому не варто применшувати роль цих навчальних дисциплін для правника. Це вже зрозуміли у розвинених країнах¹.

Сполучною ланкою між правовими та загальними навчальними дисциплінами якраз і виступають міжгалузеві. Як приклад, усі правові навчальні дисципліни оперують терміном «права і свободи людини і громадянина», але фактично жодна правова наука не дає єдиного розуміння цього важливого правового інституту, витлумачуючи його під свої потреби. Та ж філософія права є наукою, яка робить квінтесенцію розуміння базових правових феноменів і цінностей. Це чи не єдина наука, яка найближче стоїть до вирішення питання про єдине універсальне розуміння категорії «право». Жоден студент не може, вивчаючи галузеві правові науки, сказати, що ж таке головна правова цінність — справедливість, чому необхідно робити правову оцінку, як працюють правові цінності. Як наслідок жоден студент не може сказати, в чому цінність права! Право для нього — це лише законодавство, а юрист — лише застосовує право! Для демократичного розвинутого суспільства та правової держави така ситуація неможлива. Бачимо, що потрібно опрацювати виважену систему навчальних дисциплін, а юридична освіта повинна стати, через певний час, обов'язковою для кожного правоохоронця.

Наступним кроком із боку держави стосовно нової поліцейської служби повинно стати проведення великої рекламної кампанії у засобах масової інформації (правовиховних заходів на фоні появи нової правоохоронної структури). На тлі високого рівня довіри до поліцейських його потрібно постійно підтримувати та підвищувати. Така робота повинна стати систематичною. На телебаченні, наприклад, на багатьох всеукраїнських каналах вже є декілька програм та передач, які за своєю програмною концепцією можуть розміщувати різноманітну інформацію про роботу нової патрульної поліції. Така робота проводиться, але замало. Нещодавно запрацював інтернет-сайт² на-

¹ Див.: Нуссбаум, М. Не ради прибыли. Зачем демократии нужны гуманитарные науки [Текст] / Марта Нуссбаум. – М. : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2014. – 192 с.

² <http://patrol.police.gov.ua/>.

ціональної патрульної поліції України, який інформує громадян про діяльність поліції, надає слово безпосередньо і самим поліціантам, які, вже попрацювавши, можуть розповісти про те, з чим більше і частіше стикаються і на що потрібно звернути увагу, зокрема, батькам, керівникам навчальних закладів та іншим особам. Таким чином, поступово нові правоохоронці стануть суб'єктами правового виховання — особами, на яких покладено проведення правовиховних заходів. До населення також потрібно доводити, у чому відмінність нової правоохоронної системи від старої і тут теж є цікаві приклади¹.

На думку автора, на сучасній стадії реформування української правоохоронної системи дуже добре, коли вже у законі прописані правила користування всіма спеціальними засобами, але ж поліцейський має своїм головним обов'язком все ж таки профілактику правопорушень шляхом власного прикладу, роз'яснення і таке інше. Але самого закону замало. Тому в його розвиток Міністерство внутрішніх справ у 2016 р. розробило і прийняло Правила етичної поведінки поліцейських². Загальні положення містять мету Правил: урегулювання поведінки поліцейських з дотриманням етичних норм, формування в поліцейських почуття відповідальності перед суспільством і законом за свої дії та бездіяльність, а також сприяння посиленню авторитету та довіри громадян до поліції. Норми Правил регулюють етичні засади поведінки поліцейських, взаємини правоохоронців з громадськістю, державними органами, затриманими громадянами, а також у власному колективі. За винятком певних недоліків, Правила відповідають європейським вимогам до подібних документів.

Зважаючи на викладене, можна констатувати: в Україні вперше за всю історію її незалежності створена нова правова база та формується нова правоохоронна система, яка базується на прикладі розвинених країн. Уперше робиться спроба переосмислити статус правоохоронця як помічника суспільства.

Сьогоднішня система підготовки українських поліцейських не відповідає тому, як національна поліція себе позиціонує. Розуміючи

¹ Див.: Бура, Д. Нова поліція: 13 відмінностей від міліції [Електронний ресурс] / Дар'я Бура. – Режим доступу: http://ipress.ua/articles/nova_politsiya_vs_militsiya_130702.html.

² Про затвердження правил етичної поведінки поліцейських : наказ М-ва внутр. справ №1179 від 09.11.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16/print1453552916799350>.

складність суспільної ситуації і потребу у правоохоронцях сьогодні, у майбутньому потрібно вибудувати систему підготовки поліцейських на базі вищих юридичних навчальних закладів. На глибоке переконання автора, навіть патрульний поліцейський повинен мати базу (на рівні бакалаврату) юридичну освіту. Система юридичної освіти повинна бути мобільною в сенсі можливості коригування навчальних програм. Обов'язковими повинні бути ті навчальні дисципліни, які впливають на базові елементи формування особистості та її правосвідомості і правової культури. При підготовці правоохоронця окрему увагу необхідно приділяти його статусу як суб'єкта правового виховання і прикладу поведінки. Необхідно запозичити досвід західних країн, де поліцейський повинен мати певний рівень тієї ж правосвідомості і правової культури. На рівні нормативного регулювання діяльності поліції, залучивши провідних науковців, необхідно створити документи, які регламентують етичні питання діяльності правоохоронців. Нова патрульна поліція і національна поліція поки таких документів не мають.

Держава вже сьогодні повинна нарощувати кількість рекламних та PR-кампаній, спрямованих на висвітлення роботи нової поліції. Необхідно використати високий рівень довіри та популярності новоствореного правоохоронного органу. Самі правоохоронці також повинні проводити правовиховну та роз'яснювальну роботу.

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА В СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЯХ

4.1. Феноменологія права у постнекласичній раціональності

4.1.1. Методологічний потенціал феноменології у соціальному пізнанні

Динамічний розвиток правової культури сучасного українського соціуму обумовлює нові завдання у галузі методології соціального пізнання. Класичні стратегії переважно були способами опису конкретних явищ правової культури або являли собою сциентистський спосіб ранжування правокультурного матеріалу. У сучасних реаліях відмова від онтологізації правової реальності є наслідком новоевропейського мислення, орієнтованого на певні соціальні стандарти, головними серед яких є громадянське суспільство та природні права людини. Такі соціально-політичні цінності стали орієнтиром для розвитку сучасних правових культур і обумовили актуальність феноменологічної стратегії, спрямованої на розкриття внутрішньої логіки змін правових норм, цінностей, смислів, принципів та категорій, що забезпечують відтворення форм і видів діяльності, життєво важливих для правової культури сучасного демократичного суспільства. Феноменологічний підхід до дослідження смислових структур правової культури виявляє методологічні переваги та має суттєве евристичне значення, тому що дозволяє виявити різноманітні форми самовизначення та ідентифікації правової культури.

Аналіз наукових публікацій з обраної проблематики свідчить про наявність суперечностей між стандартами класичної та постнекласич-

ної раціональності¹. Феноменологія правового життя вважається перспективним, проте недостатньо розробленим напрямом соціальної філософії та філософії права. Так, у науковій літературі визнана продуктивність феноменологічного дослідження права, однак у наявних дослідженнях поки що відсутня цілісна концепція розуміння правового життя.

Феноменологія вивчає свідомість, що споглядає сутність, і прагне описати вияв речей та явищ перед людською свідомістю. Поняття «феноменологія» запропоноване І. Ламбертом для означення теорії, що «визначає те, що є істинним та реальним у будь-якому позірному»². Так, феноменологія має вирішити завдання рефлексивної критики: не тільки знайти джерела омани, а й навчити мистецтва умогляду дійсно існуючих речей. Такий погляд на завдання і предмет феноменології розвинув І. Кант у чистому вченні про рух, І. Фіхте — у вченні про явища та алузії, Г. В. Ф. Гегель — у науці про досвід свідомості.

Однак лише у працях Е. Гуссерля феноменологія набуває чітких смислових меж і за нею закріплюється статус філософської методології. Гуссерль, зокрема, зазначав: «Якщо феноменологія претендує бути наукою у рамках лише безпосередньої інтуїції, суто “дескриптивною” наукою про сутності, то всезагальність її методу дана заздалегідь як дещо цілком саме по собі зрозуміле. Справа феноменології — у показовому вигляді явити зору чисті події свідомості, довести їх до повної ясності, управлятись в їх аналізі... переслідувати доступні ясному розсуду сутнісні взаємозв'язки, те, що уgliedлось, виразити в адекватних, зрозумілих виразах...»³.

¹ Див.: Разеев, Д. Н. В сетях феноменологии. Гуссерль Э. Основные проблемы феноменологии [Текст] / Д. Н. Разеев. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2004. – 368 с.; Кутырев, В. А. Крик против небытия [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 2008. – № 8. – С. 60–72; Кузнецов, В. Ю. Сдвиг от классики к неклассике и наращивание порядков рефлексии в философии [Текст] / В. Ю. Кузнецов // Вестн. МГУ. Серия 7. Философия. – 2008. – № 1. – С. 3–18; Кутырев, В. А. Апология человеческого (предпосылки и контуры консервативного философствования) [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 2003. – № 1. – С. 63–75; Кемеров, В. Е. Социальная феноменология и социальная философия [Текст] / В. Е. Кемеров // Социемы. – 2003. – № 9. – С. 21–56.

² Разеев, Д. Н. В сетях феноменологии. Гуссерль Э. Основные проблемы феноменологии [Текст] / Д. Н. Разеев. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2004. – С. 64.

³ Гуссерль, Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии [Текст] / Э. Гуссерль ; [пер. с нем. А. В. Михайлова]. – М. : Акад. Проект, 2009. – С. 52.

Феноменологічний заклик Гуссерля «Назад до самих речей!» передбачає звернення до феноменів свідомості, що визначають смисл речей і поглиблення меж нашого безпосереднього досвіду. У соціогуманітарному знанні такий заклик був підтриманий екзистенціалістами, соціологами, правознавцями і став ідейним стрижнем феноменологічного руху. У межах цього руху можна виокремити принаймні три різновиди. Перший напрям пов'язаний з удосконаленням феноменології в її первісному варіанті. Другий напрям представлений дослідженням онтологічних, аксіологічних та антропологічних проблем із використанням феноменологічної методології. Нарешті, третій різновид розвиває феноменологічне вчення по лінії заглиблення у різні предметні сфери — горизонти «життєвого світу».

Розмаїття напрямів розвитку феноменології дозволяє говорити про неї як про відкриту дослідницьку програму. Перші два напрями представлені теоріями, що вже стали класикою філософської думки, а третій напрям ще перебуває у стадії становлення, щоправда, саме тут могли б бути створені умови для вирішення проблем методології сучасного соціального пізнання.

У дослідницькій літературі висловлюється думка, що феноменологія Гуссерля є предтечею постмодернізму або його безпосереднім виразом¹. Підставою для такої точки зору служить критика об'єктивізму західноєвропейської науки, всебічно представлена філософом у його творах. Крім того, акцентуючи увагу на сфері смислу, Гуссерль заперечує наявність тотожності між реальністю та існуванням, визнає рівну силу доказовості як за фактами, так і за суб'єктивними засадами знання (сприйняттям, фантазією, пригадуванням, естетичним відчуттям).

Звичайно, не всі напрацювання Гуссерля можна вважати однозначними та переконливими у контексті вимог класичної раціональності. Однак оцінку його вчення як ірраціонального, заснованого на ідеях антисциєнтизму та гносеологічного анархізму, навряд чи можна вважати правомірною. Насправді Гуссерль намагався здолати традиційні раціоналістичні настанови та віднайти вихідний замисел науки як такої. Він виступав захисником раціоналізму, проте такого, який був би націлений на аналіз мислячого суб'єкта, у тому числі й мислячого суб'єкта науки.

¹ Див.: Кутырев, В. А. Крик против небытия [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 2008. – № 8. – С. 60–72.

Методологічні принципи феноменології, на думку Гуссерля, мають розкривати природу людської суб'єктивності та смислові структури предметів. Предмети, дані в інтенціональних переживаннях, є похідними від діяльності свідомості. Однак вони не протиставляються реальним предметам, а виражають їхній смисл. Інтенціональні переживання — це опис процесів сприйняття мислячим суб'єктом. Таким чином, ці аргументи доводять специфічність належності феноменології до науки та суб'єктивних засад пізнання, дозволяють визначити її як некласичний напрям у філософії.

Останніми десятиліттями проблема історичної мінливості та меж раціональності стала однією з найактуальніших. У дослідженні історичних типів раціональності найбільшу увагу приділено протиставленню класичного (модернізм) та постнекласичного (постмодернізм) типів, а некласичний тип раціональності вважається перехідною епохою. Такий статус некласичної раціональності пояснюється тим, що «некласика прив'язана до класики навіть не своєю відмовою від неї, а мимовільним та неминучим наслідуванням... Некласика у цьому сенсі, швидше, надбудовується над класикою, адже, залишаючись раціональністю, нехай і іншою, вона не в змозі зробити вигляд, начебто нічого не було»¹.

Однак некласична раціональність є незавершеним філософським проектом. По-перше, його перспективність заснована на визнанні значущості декількох альтернативних теоретичних описів. По-друге, на відміну від класичної онтології, що базується на презумпції первісної закономірності світобудови, її онтологія фрагментарна. Вона представлена окремими «горизонтами», що відкриваються суб'єкту пізнання відповідно до можливостей його сприйняття. По-третє, «некласичність» феноменології обумовлена самими особливостями суб'єкта, під якими маються на увазі не стільки психонейрофізичні умови пізнавальної діяльності, скільки неусувний вплив на неї онто-гносеологічних, соціокультурних, аксіологічних та антропологічних передумов. Зокрема, під онто-гносеологічною передумовою феноменологічно орієнтованого пізнання розуміється наявність у дослідника ясної методологічної програми, а також фіксованих засобів та операцій пізна-

¹ Кузнецов, В. Ю. Сдвиг от классики к неклассике и наращивание порядков рефлексии в философии [Текст] / В. Ю. Кузнецов // Вестн. МГУ. – Серия 7. – Философия. – 2008. – № 1. – С. 7.

вальної діяльності. При цьому слід зважати на те, що застосування різних засобів до типових пізнавальних ситуацій дає різні результати.

Наступною «некласичною» ознакою феноменології є притаманний їй відкритий характер, що реалізується у здатності виходити за рамки готових пізнавальних схем і структур, у розвитку когнітивних підходів. Відкритість феноменології багато в чому обумовлена тим, що етап її концептуального становлення збігся із народженням психоаналітичної філософії та оформленням альтернативних стратегій аналітичної філософії. У даному підрозділі обмежимось виділенням загального та особливого між феноменологією та психоаналізом, феноменологією та аналітичною філософією з метою уточнення специфіки феноменологічної дослідницької програми.

Отже, психоаналітичній філософії та феноменології властива успадкована від Декарта настанова на здобуття смислу (феномену) у досвіді самоочевидного та достовірного, а їхні методологічні арсенали об'єднують методи редукації та рефлексії. Прагнення психоаналізу та феноменології стати «археологією» первинних смислів реалізовувалось, утім, різними засобами. По-перше, якщо Гуссерль і його послідовники відстоювали непорушність та вихідний характер цінності раціональності, то філософія психоаналізу будується на домінуванні фізіологічної складової розумового процесу. По-друге, суттєві відмінності між психоаналізом та феноменологією виявляються у трактуванні поняття феномену. Якщо у психоаналітичній традиції феномен обмежений вузькою сферою індивідуальних переживань, то Гуссерль пропонує розширити ейдетикою окремого *ego* ейдетикою інтерсуб'єктивності. По-третє, хоча редукація традиційно зараховується до методів психоаналізу, її застосування суттєво відрізняється від аналогічної феноменологічної процедури. Редукація у психоаналізі більшою мірою відповідає емпіричному дослідженню в умовах обміну між хворим та психоаналітиком в аналітичній ситуації.

Специфічне застосування редукації у психоаналізі спричиняє незбіг у розумінні суті рефлексії. Якщо у феноменології рефлексія є часткою структури свідомості та умовою інтенціональності, то у психоаналізі вона представлена як похідна від безпосереднього переживання у вигляді пояснення закономірних наслідків психічного, того, що уявляється на теперішній момент статично зрозумілим¹. Виявлені від-

¹ Див.: Ясперс, К. Феноменологическое направление исследования в психопатологии [Текст] / К. Ясперс // Логос. – 1994. – №5. – С. 25–41.

мінності та паралелі між психоаналітичною філософією та феноменологією не заперечують перспективу їхньої інтеграції, на чому неодноразово наголошували Е. Гуссерль та К. Ясперс.

Послідовники феноменології доволі часто критикували психоаналітичні дослідження, засновані на хитких ірраціональних аргументах, так само як і представники аналітичної філософії виявляли у феноменології аналогічну ваду. Однак попри взаємну недовіру їх поєднує загальна інтелектуальна настанова — критика психології Д. Юма та Дж. Мілля, вимога звільнення логіки від психології, а також розуміння розвитку поняття значення як засобу критики суб'єктивістських концепцій мислення. Обом напрямам властива трансцендентальна орієнтація, закріплена у базових методологічних процедурах — у феноменологічній та лінгвістичній редукції зокрема. Якщо феноменолог, прагнучи ясності та чіткості даного, запитує не про світ як такий, а про його смисл у процесі умогляду, то філософ-аналітик уточнює, що мається на увазі у момент говоріння про світ і наскільки коректно побудовані наші висловлювання.

Крім того, феноменологію та аналітичну філософію поєднує дескрипція як метод дослідження поля смислів, що символізує принципове дистанціювання їх від каузального пояснення — методу природничих наук, тобто зведення якогось предмета до того, чим він насправді не є. Однак якщо Гуссерль обмежує дескрипцію сферою свідомості, то для філософів-аналітиків важлива репрезентація іманентності в мові.

Визначальним аргументом у протиставленні феноменології та аналітичної філософії є лінгвістичне вчення Б. Рассела та його послідовників. Якщо між ідеями Е. Гуссерля та Г. Фреге виявляється загальний дослідницький простір — смисл, що являє собою спосіб тематизації предмета обговорення, то Рассел заміняє його значенням або ментальним аналогом світу речей. Якщо для Гуссерля та Фреге прямий зв'язок між мовою та світом виявляється абсурдним, оскільки смисл є індиферентним щодо вирішення питання про реальне існування/неіснування сформованих із допомогою цього смислу предметів, то Рассел прагне побудувати реальну онтологію, а феноменологію оголошує наївною. У расселівській онтології прості об'єкти реального світу утворюють між собою елементарний зв'язок — подію, яка адекватно зображується елементарною лінгвістичною картиною —

структурою речення, подібною до структури буття. Як наслідок в аналітичній філософії поступово формуються такі риси, як натуралізм та універсалізм, що не витримують випробовування феноменологічною редукцією.

Не заглиблюючись у більш детальний порівняльний аналіз феноменології, психоаналізу та аналітичної філософії, слід констатувати, що саме у феноменологічних дослідженнях набула системного обґрунтування критика уречевлення та функціоналізації форм людського буття, об'єктивістського образу науки і техніки, вузькості схеми суб'єкт-об'єктних відношень, та задані перспективи для розвитку гуманістичного, практико-орієнтованого соціального знання. При цьому в деяких методологічних аспектах феноменологія, психоаналіз та аналітична філософія не тільки не виключають, а й посилюють евристичні можливості одне одного.

Крім з'ясованих відмінних рис, що дозволяють віднести феноменологію до неklasичних дослідницьких програм, слід вказати на таку її особливість, як звернення до онтологічної проблематики з позицій людської суб'єктивності. Так, міркуючи над питанням значення феноменології, М. Гайдеггер вважає, що феноменологічний метод є специфічним способом опрацювання питання про сенс буття: «...“феноменологія” означає передусім методичне поняття. Воно характеризує не змістовне *що* предметів філософського дослідження, а їхнє *як*. Чим більша справжня внутрішня дієвість методичного поняття, тим ширше воно визначає принципівий почерк тієї чи іншої науки, тим більш первісно воно вкорінене у розгляді з самими речами, тим дальше відстоїть від того, що ми звемо технічним прийомом, яких чимало у теоретичних дисциплінах»¹. Більше того, як категорично стверджує М. Гайдеггер, онтологія можлива тільки як феноменологія. Онтологічний фундамент феноменології стоїть на вченні про феномени, яке дозволяє «брати до уваги... буття сущого, його смисл, його модифікації та деривати»².

Оскільки феномен не є явище чи простий предмет, а їхній самоочевидний смисл, то його виявлення потребує рефлексивного тлумачення буттєвих структур. Феноменологія вимагає зосередитись на сучо люд-

¹ Хайдеггер, М. Бытие и время [Текст] / М. Хайдеггер ; пер. с нем. и примеч. В. В. Библихина. – М. : Ad Marginem, 1997. – С. 27.

² Там само. – С. 35.

ському, ціннісно-фундованому процесі конституювання смислів дійсності, а саме на узагальненні значень та смислородженні. В. Кутырев, конкретизуючи цей аспект феноменології, порівнює її з фундаментальною екологією: «Феноменологія і фундаментальна екологія, становлячи зміст консервативного філософствування, виражають ту саму спрямованість на збереження буття з людським обличчям»¹. У цьому контексті феноменологія Гуссерля виявляється як некласичний напрям філософії, орієнтований на відновлення принципів та норм раціоналізму. Захист раціоналізму, на думку філософа, має йти не з позиції об'єктивізму, а з точки зору заглиблення у дослідження розумової діяльності, через ствердження цінності людського досвіду.

Гуссерль не тільки закликає відмовитись від монологічного визначення буття, а й звернутись до пошуку засобів інтегративного опису різних «горизонтів» життєвого світу. Методологічним інструментом, покликаним реалізувати таку феноменологічну ідею, є принцип єдності онтологічного та гносеологічного. У середині ХХ ст. завдяки працям Е. Гуссерля, Н. Гартмана та М. Гайдеггера оформилась нова філософська концепція, спрямована на відмову від протиставлення онтології та гносеології. Вагомий внесок у пояснення суті принципу єдності онтологічного та гносеологічного належить Гуссерлю. Віддаючи належне філософській традиції свого часу, він поміщає теорію у центр власного дослідження. На думку філософа, у процесі пізнання встановлюється інтенціональний зв'язок між свідомістю і предметом, який згодом об'єктивується у висловлюваннях про його властивості та закономірності. Розмаїття видів знання, що виникає у процесі сприйняття, свідчить про багатовимірне буття предмета та його зв'язок із різними горизонтами життєвого світу. Тому, розкриваючи сутність предмета у гносеологічному аспекті, слід визначати наявність різних регіональних онтологій та «горизонтів» буття.

Нове бачення онтології та гносеології є підставою для критики редуccionізму, здолання роз'єднаності регіональних онтологій. Підкреслимо, що завданням феноменології є не повторення у новій понятійній формі того, що вже є, а створення теорії, що дає повне уявлення про дійсність. У цьому полягає суть важливішої методологічної передмови феноменологічного дослідження — вивчення процесу

¹ Кутырев, В. А. Апология человеческого (предпосылки и контуры консервативного философствования) [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 2003. – № 1. – С. 72.

пізнання у контексті онтологічних структур. Унікальність феноменології полягає в тому, що в результаті феноменологічної редукції буттєві смисли не втрачаються, а, навпаки, актуалізуються та зберігаються як феномени, з яких утворюється «тканина» світу. А будь-який першопочаток світу, що визнається як самоочевидне, зв'язується з мислячим суб'єктом. Отже, феноменологічна гносеологія заснована на властивості свідомості мислити та тлумачити буття, а феноменологічна онтологія виявляється зверненою до вивчення різних типів буття, збережених у свідомості.

Наступною ознакою, що характеризує «некласичність» феноменології, є її настанова на конкретизацію будь-якого знання. Зокрема, феноменологічний заклик «До самих речей!» віддзеркалює прагнення суб'єкта пізнання до досягнення очевидності будь-яких тверджень. Знання, що відповідає вказаним вимогам, можна здобути з допомогою розроблених Гуссерлем феноменологічних процедур: феноменологічної редукції, дескрипції та інтерпретації. Використання таких процедур задає оптимальні, такі, що найбільше відповідають можливостям розуму, вимоги до дослідження, дозволяє досягти феноменологічної «суворості» та, як наслідок, виявити ейдетичну суть предмета.

Таким чином, конструктивність феноменології, наведена у вигляді послідовності таких процедур, як її відкритість, а акцент на плюралізмі когнітивних стратегій дозволяє представити її як філософське вчення, спрямоване на переосмислення традицій класичної раціональності. При цьому слід зазначити, що, незважаючи на наявність значної кількості праць, присвячених феноменології, у філософській літературі не припиняються дискусії про «вагу» феноменології як дослідницької програми¹. Критику її можна звести до типових зауважень.

По-перше, феноменологічне дослідження не є самодостатнім і не явно відрізняється від будь-якого дослідження істини. Воно є складовою загальної дослідницької програми, а саме слідує за звичайним знанням і передує філософії. Феноменологічне знання, безумовно, підноситься над звичайною істиною, проте виявляє свою однобічність у своєму прагненні звільнитись від світу наявного знання. Тому вслід за отриманням феноменологічного знання потрібне окреме філософське дослідження, що вписує його у ширший контекст історії пізнання взагалі.

¹ <http://lebenswelt.narod.ru/index1.htm>.

По-друге, феноменологічне дослідження має механістичний, навіть автоматичний характер, що виключає з поля зору особистість самого дослідника. Це пов'язане з тим, що дослідникові висувається вимога вилучити зміст власної свідомості та утримувати процедурну форму феноменологічного підходу. Що стосується досліджуваної свідомості, то тут, навпаки, повністю ігнорується форма знання і залишається зміст, що невідомо кому належить.

По-третє, гуссерлівська теорія інтерсуб'єктивності заснована на тому, що сутнісне ядро об'єкта є однаковим для всіх людей. Мета ейдетичної редукції, у зв'язку з цим розуміється як вияв кінцевих або абсолютних засад буття. Цю данину Гуссерля платонізму можна вважати спробою спростувати релятивізм, але можна оцінювати і як претензію на істину в кінцевій інстанції.

По-четверте, феноменологічна редукція, що потребує винести за дужки природну настанову, неможлива, адже не можна звести всю інформацію про зовнішній світ до процесу життєдіяльності «я», не можна підпорядкувати зовнішнє сприйняття внутрішньому.

Останнім часом прийнято проставляти дві феноменології — феноменологію буття Гайдеггера та феноменологію свідомості Гуссерля. Так, наприклад, В. Кутырев, позитивно оцінюючи перший напрям, критикує другий за прагнення витиснути реальний світ віртуальним: «Друга лінія, по суті, когнітивістська і переростає в інформаційну теорію мислення, що відторгає будь-які елементи безпосереднього відображення реальності та психіки людей взагалі. Для неї — це “містика”... У такій якості феноменологією прикривають елімінацію зовнішнього та внутрішнього світу людини, вважаючи феноменами знаки, символи, грами (літери та цифри), або навіть у фізикалістському значенні нейронні імпульси»¹.

Наведені критичні зауваження стосовно окремих частин та наслідків феноменологічної теорії Гуссерля справедливо вказують на її суперечливість. Однак не слід забувати, що дослідницька програма Гуссерля являє собою зразок відкритої, процедурної раціональності, завдання освоєння якої постає перед сучасною методологією науки.

Ураховуючи важливість точного розуміння суті феноменології, слід звернутися до уточнення значення феноменології для розвитку соці-

¹ Кутырев, В. А. Апология человеческого (предпосылки и контуры консервативного философствования) [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 2003. – № 1. – С. 73.

ального пізнання. Як слушно зазначає В. Кемеров, воно визначається проблемою соціально-онтологічної конкретизації знання. «Ступінь цієї конкретизації залежить від практичних або дослідницьких завдань, але в будь-якому випадку вона спирається на якісь соціально-типологічні та соціально-культурні моделі відтворення соціальних зв'язків; тип зв'язків вказує і на схеми реалізації знання у людських взаємодіях... У процесі соціального відтворення знання не тільки відображає буття людей, а й є виразом того, що безпосередньо відбити неможливо. Воно фіксує соціально-просторові контакти в діяльності людей і служить засобом зв'язку суб'єктів та актів, "розподілених" у соціальному часі»¹. У феноменології соціальне знання виявляється як динамічна форма соціального буття, що забезпечує зв'язок окремих індивідів, поєднує їх в інтерсуб'єктивну спільноту. Сьогодні ці соціально-онтологічні положення представлені у соціальній феноменології, що розглядає суспільство як конституйований світ смислів та взаємоузгоджених правил, що виникають у діях людей.

Значення феноменології для розвитку соціального пізнання визначається евристичністю її головних концептуальних положень. При цьому кожне з них покликане пояснити, з одного боку, як можна мислити феноменологічно, а з другого — показати межі феноменологічного мислення.

Перш за все хотілося б звернути увагу на те, що швидке поширення та світова популярність філософії Гуссерля у першій третині ХХ ст. свідчать про своєчасність та перспективність феноменологічної позиції. До середини ХХ ст. ідеї Гуссерля буди оцінені як новий вид практики, що виявляється у формі «універсальної критики всього життя та його цілей, форм та систем культури, що вже розвинені у житті людства, та тих цінностей, які наявно чи приховано керують ним»². Метою такої практики має стати суто нове людство, здатне нести відповідальність перед самим собою, виходячи з абсолютних теоретичних інтуїцій, що є результатом синтезу «теоретичної універсальності з універсальними інтересами практики — а саме синтезу, пов'язаного із застосуванням часткових результатів теорії, тих спеціалізованих наук,

¹ Кемеров, В.Е. Социальная феноменология и социальная философия [Текст] / В.Е. Кемеров // Социемы. – 2003. – №9. – С. 21–56.

² Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия [Текст] / Э. Гуссерль // Культурология. ХХ век. Антология. – М. : Юристъ, 1995. – С. 311.

які обмежуються практичними аспектами природного життя, відмовившись, через свою спеціалізацію, від універсальності теоретичного інтересу»¹.

Практична орієнтованість феноменології ставала дедалі очевиднішою мірою внесення коректив у концепцію трансцендентального *ego*. Дійсно, якщо на початковому етапі розвитку феноменології світ визначався як те, що виявляється перед трансцендентальним суб'єктом, то згодом місце трансцендентального *ego* посіла трансцендентальна спільнота індивідуумів — «життєвий світ». Унаслідок цього феноменологія з теорії, призначеної для опису розумової діяльності суб'єкта, «перетворилась на спосіб роздумів над шляхами, якими реалізується наш колективний досвід, над критерієм узгодженості різних типів досвіду та над адекватністю цього досвіду»².

Реалізація практичної спрямованості феноменології передбачає введення послідовності методологічних процедур, що уточнюють межі поля феноменологічного дослідження соціальних явищ та процесів. Так, феноменологічна редукція дозволяє змінити настанову свідомості, вилучає з неї спірні передумови повсякденності та науковості, відкриває шлях до чистих самоочевидних феноменів — даностей свідомості. Мета редукції — отримання первісної форми досвіду свідомості, а очікуваний результат — виявлення смислу предмета, який не привноситься, а розкриває, показує себе. Досягнення мети редукції передбачає поетапний рух від психологічної редукції до ейдетичної та трансцендентальної. На першому етапі (психологічна редукція) феноменолог звертається до чистих даностей сприйняття. Етап ейдетичної редукції пов'язаний із сутнісним розсудом феноменів, що виявляються як чисті всезагальності або вільно мислимі можливості. І, нарешті, в акті трансцендентальної редукції феноменолог звертається до чистого досвіду, з якого елімінована реальність, а сам він стає трансцендентальним «Я», перетворюючись у функцію суб'єктивності. Метою трансцендентальної редукції є вирішення проблеми кореляції між суб'єктивністю, що конститує, та об'єктивністю, що конститує. Таким чином, триєдність психологічної, ейдетичної та трансценден-

¹ Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия [Текст] / Э. Гуссерль // Культурология. XX век. Антология. – М. : Юристъ, 1995. – С. 311.

² Сурия Пракаш Синха. Юриспруденция. Философия права [Текст] / Сурия Пракаш Синха. – М. : Издат. центр «Academia», 1996. – С. 229.

тальної редукції являє собою об'єднану феноменологічну редукцію як складну методологічну процедуру.

Досвід використання редукції у дослідженнях соціальних феноменів показує, що повна її реалізація неможлива. Зокрема, пізнання соціальної реальності апіорі передбачає припущення набору типізацій, що пояснюють соціальні ситуації. Корекція програми феноменологічної редукції з урахуванням специфіки соціального пізнання була зроблена у феноменологічній соціології А. Шюца, П. Бергера та Т. Лукмана. Зокрема, Шюц уточнює: «унікальні об'єкти та події, дані нам в унікальному аспекті, є унікальними у межах горизонту типової обізнаності, або попереднього знайомства... Типізація залежить від моєї "насувної проблеми", для вирішення та визначення якої даний тип був утворений»¹. Саме тому феноменологічна редукція застосовується у соціальному пізнанні в дещо усіченому вигляді.

Отримані результати редукції, відповідно до феноменологічної методології, на наступному етапі мають бути піддані дескрипції та інтерпретації. При цьому під феноменологічною дескрипцією прийнято розуміти процедури осмислення, узагальнення та закріплення самоочевидних якостей предмета за тією чи іншою типовою формою. Дескрипція, як зазначає Гуссерль, передбачає звернення до двох взаємопов'язаних вимірів предмета: даності предмета в інтенціональному переживанні та в інтерсуб'єктивному конституюванні «Іншого». Це означає, що в дескрипції відбиваються умови пізнання та особливості суб'єкта пізнання, а також структура та характеристики даностей життєвого світу.

Специфіка дескрипції полягає в тому, що її застосування породжує проблему «дурної нескінченності» пізнання. Саме тому наступна за дескрипцією процедура інтерпретації, або тлумачення смислів феноменологічних даностей, містить у собі проблему, що отримала у герменевтиці назву «герменевтичне коло». Суть її полягає в тому, що реалізація дескрипції як нескінченної регресії описів ставить під сумнів можливість безпередумовного розуміння. Як уточнює В. Серкова, «той, хто інтерпретує, перебуває у стані "передрозуміння", у результаті цьо-

¹ Шюц, А. Формирование понятия и теории в общественных науках [Текст] / А. Шюц // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 491.

го відбувається своєрідна “контрабанда” смислів»¹. Мабуть, відсутність методологічних засобів вирішення даної проблеми, з одного боку, провокує феноменолога на «вільні фантазії», розумові експерименти з пізнавальними образами, мовними конструкціями. А з другого — є засадою постановки питання про межі (міру) раціонального соціального пізнання.

Слід визнати, що знання, досягнуте в результаті редукції, дескрипції та інтерпретації, є типізованим та суб’єктивним і тому ніколи не сягає абсолютної справжності життєвого світу. Ю. Габермас стверджує, що така особливість соціального пізнання пояснюється специфікою соціального буття, а саме тим, що комунікативно діючі суб’єкти завжди рухаються всередині горизонту їхнього життєвого світу і не можуть вийти за його межі. Як інтерпретатори вони самі разом з їхніми мовними діями належать до життєвого світу, проте не можуть збігтися з «чим-небудь у життєвому світі» інакше, ніж як із фактами і нормами, що переживаються. Аби уникнути невиправданих вимог, необхідно, на думку Габермаса, не заперечувати раціональність соціальних дій, а встановити межі та критерії соціального пізнання. Зокрема, ним запропонована така класифікація критеріїв раціональності: 1) історичний критерій, що виражається у встановленні наявності процесів у суспільстві, що забезпечують спадковість традицій; 2) когнітивний критерій, що фіксує когерентність знань, достатніх для відтворення соціальної практики; 3) соціально-психологічний критерій, що передбачає наявність солідарності учасників комунікації та їхню особистісну осудність.

Така класифікація дозволяє встановити міру раціональності пізнання через з’ясування наявності/відсутності спадковості, когерентності знань, солідарності учасників комунікації. У випадку реалізації всіх цих вимог знання стає розумінням.

Що являє собою «розуміння» у контексті феноменології? Значимо, що Е. Гуссерль не використовував поняття розуміння. Його творчості притаманне використання іншого поняття — «очевидність». Зокрема, він писав: «Очевидність... є не що інше, як “переживання” істини. Істина... переживається тільки в тому розумінні, в якому взагалі може бути пережите ідеальне в реальному акті... Переживання збігу уявного з присутнім, пережитим, що мислиться, — між пережи-

¹ Серкова, В. А. Феноменологическая дескрипция [Текст] : монография / В. А. Серкова. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2003. – С. 7.

тим смислом висловлювання та пережитим співвідношенням речей — є очевидність, а ідея цього збігу — істина»¹.

Крім того, Гуссерль запровадив вираз «омана очевидності досвіду», тим самим підкреслюючи, що очевидність може бути помилковою. «Можливість омани належить очевидності досвіду і не скасовує ні її фундаментального характеру, ні її дієвості, хоча очевидне усвідомлення омани “скасовує” відповідний досвід або саму очевидність. Очевидність нового досвіду є те, у чому незаперечність попереднього досвіду зазнає скасування, перекреслення як модифікації віри, і тільки так може очевидність зазнавати цієї модифікації. Очевидність досвіду, таким чином, завжди вже передбачається. Отже, за Гуссерлем, ми рухаємось від очевидності до очевидності, причому кожна наступна очевидність може скасувати попередню. Такий нескінченний регрес очевидностей задає контекст розуміння та осмисленості дії. Підкреслимо, що очевидність, на відміну від розуміння, не передбачає комунікації, але й не виключає її, якщо дещо стає очевидним у просторі життєвого світу.

Заслуга Гуссерля полягає в тому, що він не тільки створив методологічну базу феноменологічного дослідження, а й збагатив соціальне знання теоретичними конструкціями. До них належать, зокрема, принцип інтенціональності свідомості, що є однією із засад дескрипції предмета, і до якого, за влучним висловом Гуссерля, зводяться всі метафізичні та пізнавальні загадки. Завдяки інтенціональності стає можливим збіг чистої предметності та чистої суб'єктивності, тобто свідомість виявляється обтяженою предметністю, яка, у свою чергу, є засадою єдності свідомості.

Н. Смирнова пояснює необхідність уведення принципу інтенціональності в теорію соціального пізнання тим, що «хоча ми безпосередньо живемо у нашому досвіді, саме життя свідомості... зазвичай залишається непоміченим, вислизає від нашого погляду подібно тому, як у процесі зорового сприйняття ми бачимо річ, але не помічаємо процесу її бачення»². Аби виявити їх, необхідно здійснити акт *epoche* та осмислити власний досвід. У результаті виявляються не тільки

¹ Гуссерль, Э. Логические исследования [Текст]. Т. II / Э. Гуссерль. – М. : Гнозис, Дом интеллектуал. кн., 2001. – С. 164–165.

² Смирнова, Н. М. От социальной метафизики к феноменологии «естественной установки» (феноменологические мотивы в современном социальном познании) [Текст] : монография / Н. М. Смирнова. – М. : ИФ РАН, 1997. – 222 с.

структури свідомості та механізми її діяльності, а й її головна властивість — інтенціональність. Принцип інтенціональності протистоїть суб'єкт-об'єктній настанові класичної раціональності. Він указує на те, що предмет даний суб'єкту як одна з умов його існування, а свідомість суб'єкта не може бути відділена від предмета, на який вона спрямована.

Наступними засадами соціальної феноменології є поняття інтерсуб'єктивності та його інтерпретація як умова соціальності. Необхідність уведення цього поняття Гуссерль обґрунтовував тим, що трансцендентальне «Я» як результат трансцендентальної редукції може опинитись у ситуації *solus in se* та залишатись у ній протягом усього процесу послідовного самовитлумачення під титулом феноменології¹. Здолання соліпсизму трансцендентального «Я» стало можливим завдяки виявленню його інтенціональних модифікацій «Ти», «Ми», «Вони» тощо. Вони у своїй сукупності утворюють значеннєве поле інтерсуб'єктивності або сутнісної зв'язаності людей між собою. Інтерсуб'єктивність як апіорно-ідеальна спільність означає, що трансцендентальне «Я» може мислити та розуміти інших за аналогією із собою. Це, власне, і слід вважати, на думку Гуссерля, передумовою існування емпіричної спільноти.

Особливе значення для розвитку соціального пізнання має вчення про життєвий світ. Хоча, як справедливо зазначає П. Гайденко, у самого Гуссерля не так вже просто знайти розмежування образу світу та самого життєвого світу, його послідовникам вдалось показати, що життєвий світ є смисловим фундаментом будь-якого людського знання. Будь-яка очевидність, за Гуссерлем, сягає очевидності життєвого світу: «...Від об'єктивно-логічної самоочевидності... шлях веде назад, до первісної очевидності, з якої заздалегідь заданий життєвий світ»².

Поняття «життєвий світ» по праву посідає центральне місце у пізній феноменології Гуссерля. Уведення цього поняття у тезаурус феноменології було пов'язане з критикою філософом об'єктивізму новоєвропейської науковості. Зокрема, він наполягав, що саме життєвий світ є галуззю первісних евіденцій (відчуттів переконаності), на яких засновані передумови та цілі науки. Життєвий світ виявляється у фор-

¹ Гуссерль, Э. Картезианские размышления [Текст] / Э. Гуссерль ; пер. с нем. Д. В. Скляднева. – СПб. : Наука, Ювента, 1999. – С. 91.

² Гайденко, П. П. Научная рациональность и философский разум [Текст] / П. П. Гайденко. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – С. 480.

мах принципової наочності та первісної щодо предикативної очевидності, які західноєвропейське людство заслонило науковою картиною світу, наївно вважаючи, що вона і є справжнім уявленням про світ. Життєвий світ, будучи простором життя та повсякденного досвіду людей, становить основу для матеріальної та духовної діяльності, адже він «дійсно наочний, дійсно такий досвід, що випробовується та є доступним, в якому практично розігрується все наше життя, залишається як він є, в його власній сутнісній структурі, в його власному конкретному стилі причинності незмінним, що б ми хитро або в порядку мистецтва не робили»¹.

Оскільки світ однаково доступний усім, то можна говорити про розмаїття історичних (культурних, професійних тощо) життєвих світів — «регіональних онтологій». Проте життєвий світ має універсальну структуру, що інтегрує це розмаїття в єдине ціле. Як ж принципи такої інтеграції? Гуссерль не дає відповіді на це питання, вважаючи, що воно має стати одним із завдань нової науки, яка, на відміну від об'єктивістських наук, була б універсальною наукою.

Хоча проект такої науки, побудованої на всебічному дослідженні життєвого світу, швидше за все, так і не буде реалізований, ідеї Гуссерля успішно застосовуються у ряді соціально-філософських теорій: феноменології соціального світу А. Щюца, теорії комунікативної дії Ю. Габермаса, теорії конструювання соціальної реальності П. Бергера та Т. Лукмана, теорії самореферентних систем Н. Лумана. Зокрема, Щюц зазначав: «Під терміном “соціальна реальність” я розумію всю сукупність об'єктів та подій усередині соціокультурного світу як досвіду повсякденної свідомості людей, які живуть своїм повсякденним життям з-поміж собі подібних та пов'язаних із ними різноманітними відношеннями інтеракцій. Від самого початку ми, дієві особи на соціальній сцені, сприймаємо світ, в якому ми живемо, — і світ природи, і світ культури — не як суб'єктивний, а як інтерсуб'єктивний світ. Тобто як світ, спільний для всіх нас, актуально даний або потенційно доступний кожному, а це веде за собою інтеркомунікацію та мову»².

¹ Гуссерль, Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию [Текст] / Э. Гуссерль. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – С. 74.

² Щюц, А. Формирование понятия и теории в общественных науках [Текст] / А. Щюц // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 485.

Таким чином, визначаючи соціальну реальність, А. Щюц розглядає її як структурне утворення життєвого світу.

Специфіка точки зору П. Бергера та Т. Лукмана полягає в акцентуванні уваги на тому, що соціальна реальність, на відміну від природної, конститується. Інакше кажучи, властиві їй смисли постійно виникають та відтворюються в інтерпретаціях та комунікаціях соціальних суб'єктів. «Суспільство є об'єктивним фактом, воно примушує та формує нас. Але так само вірно й те, що наші осмислені дії сприяють підтриманню суспільної будови і можуть відіграти свою роль у її зміні. Ці два твердження містять у собі парадокс соціального існування: суспільство визначає нас, але, у свою чергу, і ми визначаємо суспільство. Визнання суспільства необхідне, аби бути людьми, зберігаючи власну ідентичність. А суспільству, аби існувати, необхідне визнання людей»¹. Отже, соціальний світ — це конституований життєвий світ, утворений особистісними смислами та суспільно значущими значеннями. Проблема діалектики значення та смислу — це і є проблема природи соціальної реальності.

У зв'язку з цим виправданим слід вважати феноменологічний висновок про те, що поза визнанням немає життєвого світу. Оскільки життєвий світ — це світ множини реальностей, різні індивіди зосереджують увагу на різних його аспектах. Оскільки індивіди схильні представляти свій частковий досвід як всезагальний, то суспільство багате на множину комунікацій. На думку А. Щюца, конфлікт комунікацій знімається у повсякденних типізаціях самих їх учасників. П. Бергер та Т. Лукман уточнюють, що засадою типізації у ситуації «обличчям-до-обличчя» є мова, знання, символи. Більш радикальним є підхід Н. Лумана, який визначає комунікацію як синтез інформації, повідомлення та розуміння. Процеси, спрямовані на синтез вказаних явищ, і є власне суспільством («оточуюче середовище»), а люди можуть (чи не можуть) бути його часткою.

Розглянуті вище концептуальні положення дозволяють представити можливості феноменології у дослідженнях соціальних явищ і процесів. Перспективність застосування феноменологічної методології у соціальному пізнанні обумовлена тим, що вона дозволяє змінити

¹ Бергер, П. Общество как драма [Текст] / П. Бергер // Человек. – 1995. – №4. – С. 26.

ракурс бачення: змістити спрямованість дослідницького інтересу від соціальних структур та інститутів до основоположних характеристик досвіду пізнання та життєвого світу. У зв'язку з цим соціальну феноменологію можна визначити і як напрям соціальної філософії, і як неklasичну дослідницьку програму. Вона передбачає особливу логіку вивчення соціальної реальності, що дозволяє через її смислові структури пізнати конкретні інституції суспільства. А об'єктивність суспільних явищ і структур кристалізується із суб'єктивних вимірів життєвого світу.

Слід підкреслити, що феноменологія орієнтована на «людино-вимірність» і не претендує на участь у соціальних перетвореннях. Як зазначають А. Зотов та Н. Смирнова, «розвинута в її межах ідеально-типізована методологія придатна не для передбачення подій, а для визначення меж перебігу процесів за умови, що набір характеристик, відібраних як “типові”, залишається незмінним як щодо персонального ідеального досвіду, так і стосовно ідеального типу здійснення дії»¹.

Таким чином, у контексті феноменологічної методології соціальну реальність можна визначити як результат процесу смислоутворення, ініційованого учасниками комунікації. При цьому необхідно мати на увазі, що соціальна реальність має не тільки суб'єктивовані виміри, а й об'єктивовані. У них вона виявляється як попередньо осмислені даності, об'єктивно попередні щодо всіх наступних інтерпретацій. Власне, єдність суб'єктів, породжуваних ними смислів, форм людської діяльності і утворюють простір життєвого світу.

Феноменологічне дослідження правового життя може бути прикладом неklasичного соціального пізнання. Його специфіка визначається методологією, головними положеннями феноменології, а також особливим «ракурсом» осмислення права. «Неklasичність» цього дослідження, зокрема, пов'язана з тим, що феномен права визначається не через існуючі теоретичні уявлення або правові структури, а як форма осмислення соціальної реальності, закріплена у правових нормах та інституціях.

¹ Зотов, А. Ф. Феноменология и эволюция самосознания человека европейской культуры [Текст] / А. Ф. Зотов, Н. М. Смирнова // Вестн. МГУ. – Серия 7. – Философия. – 2000. – № 6. – С. 66.

*4.1.2. Інтегративне праворозуміння і феноменологія права
як способи багатовимірного опису права*

Юриспруденція належить до вельми консервативної царини наукового знання і доволі рідко підпадає під радикальні зміни. Це пов'язане з тим, що наслідки модернізації теорії права у вигляді змін законодавчої бази та процедур практики можуть не тільки позитивно позначатися на стані правопорядку в суспільстві. У такому контексті консерватизм теорії права виявляється формою захисту правових норм та цінностей від непередбачених і навіть руйнівних наслідків.

Однак наприкінці XIX ст. вплив соціально-культурних та загальнонаукових змін на теорію права обернувся необхідністю вирішення питання евристичної цінності класичних типів праворозуміння. Внаслідок цього на початку XX ст. правознавчі теорія та методологія збагатились соціологічним, аналітичним та психологічним підходами, що не завжди сполучаються з базовими принципами класичної наукової раціональності¹.

З другого боку, докорінні зміни у парадигматиці наукового знання спричинили коригування в уявленнях про його раціональність. Як наслідок, класичні правові теорії втратили свою «однорідність», що, у свою чергу, дало поштовх для розвитку некласичних концепцій права.

Перед сучасною соціальною філософією та філософією права стоїть серйозне наукове завдання — висловити мовою методології зростання взаємообумовлених взаємодій між різними суб'єктами, фрагментами та аспектами буття. Без цього неможливе відтворення зв'язків між поколіннями, різними культурами, природними та соціальними системами. Картина світу, створювана сучасним суспільствознавством, виявляється крізь призму трансформації логіко-методологічних схем, а методологічні трансформації дозволяють чіткіше охарактеризувати важливі тенденції відтворення й розвитку форм суспільного буття.

Аналіз наукових публікацій з обраної теми свідчить про наявність своєрідного ренесансу гуманізму, пов'язаного з тим, що людина (особистість) стає метою правових досліджень. Дослідження проблеми

¹ Див.: Ильин, В. В. Классика – неклассика – неоклассика: три эпохи развития науки [Текст] / В. В. Ильин // Вестн. МГУ. – Серия № 7, Философия. – 1993. – № 2. – С. 14–19.

соціально-правової цінності особистості поступово витісняють наукові публікації, в яких особистість виключається з правової дійсності або у редукованому вигляді виявляється в аспекті правового існування суб'єкта. Результатом оновленого праворозуміння став, зокрема, розвиток суб'єктивного права (питання правових інтересів, цілей, засобів та стимулів у праві та правовій політиці тощо)¹.

Ще одним свідченням оновлення теорії та методології права можна вважати пошук у наукових публікаціях ключової категорії, що містить у собі всі аспекти феномену права. Зокрема, як гранично онтологічні категорії пропонуються поняття «правове життя», «правова комунікація», «правовий діалог», «правотворчість». У таких публікаціях спостерігається збагачення нормативного, діяльнісного та аксіологічного підходів ідеями філософської феноменології, екзистенціалізму та герменевтики.

60–70-ті рр. минулого століття стали часом вимог оновлення методології права, що ззовні активно підтримувалось філософською рефлексією в межах критичної теорії суспільства (М. Горкгаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе). Реакцією на кризову ситуацію у класичному правознавстві став «Рух за критичне дослідження», заснований на принципах радикальної критики класичних теорій та доктрин, що, на думку його учасників, в умовах ускладнення соціального життя були приречені на поверхові судження та умовиводи².

Слід визнати, що класичне правознавство, з його визначенням права як форми раціоналізації суспільства, дедалі частіше ставало не-

¹ Див.: Графский, В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект [Текст] / В. Г. Графский // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 49–64; Луман, Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества [Текст] / Н. Луман // Социо-Логос. Вып. 1. – М.: Прогресс, 1991. – 210 с.; Честнов, И. Л. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания) [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / И. Л. Честнов. – СПб., 2002. – 322 с.; Берман, Г. Западная традиция права: эпоха формирования [Текст]: пер. с англ. / Г. Берман. – М.: Инфра-М, Норма, 1998. – 622 с.; Алексеев, Н. Н. Основы философии права [Текст] / Н. Н. Алексеев. – СПб.: Лань, 1999. – 251 с.; Сурия Пракаш Синха. Юриспруденция. Философия права [Текст] / Сурия Пракаш Синха. – М.: Издат. центр «Academia», 1996. – 320 с.; Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт фило-софского осмысления [Текст]: монография / С. И. Максимов. – Харьков: Право, 2002. – 327 с.

² Див.: Графский, В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект [Текст] / В. Г. Графский // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 63.

надійним засобом пояснення проблем сучасного суспільства. У зв'язку з цим Н. Луман констатує, що будь-яка методологічна схема має не підганятись під існуючі суспільні тенденції, а відповідати їм. Результатом же невідповідності колишніх теоретичних настанов сучасним реаліям стають разюча неправильна орієнтація самоспостережень і значний ступінь неузгодженості¹.

Технологічні зміни, притаманні новій історичній епосі, викликали суттєві зміни у сприйнятті правової реальності. Це стосується передусім природи публічної участі у праві, що виявляється в розширенні вільної сфери обговорення права та правових рішень, в активній трансформації сфери захисту приватного життя індивіда, особливо у частині захисту від можливості згубного використання та отримання інформації тощо.

Слід також зазначити, що вагомий внесок у становлення некласичної теорії права зроблений радянською і особливо пострадянською наукою. Так, у пострадянській юриспруденції розвиток висловленої раніше ідеї багатоаспектного підходу до права вилився в дискусію з проблем праворозуміння. З одного боку, це було спричинене методологічним вакуумом, що утворився внаслідок критики марксистсько-ленінської філософії. З другого боку, гостро відчувалась незатребуваність у сучасних умовах універсальних уявлень про право, претензій на їхню повноту та просвітницько-перетворювальну місію.

Наступна тенденція у парадигмальних змінах соціального пізнання визначається прагненням правознавців встановити кореляцію між типами раціональності, типами праворозуміння та відповідної їм методології. Так, класичний тип наукової раціональності сформував три головних теоретичних варіанти праворозуміння та відповідну їм методологію — позитивізм, юснатуралізм та соціологізм. Некласичний тип раціональності пов'язаний із розвитком інтегративного типу праворозуміння. Постнекласична раціональність передбачає конкретизацію інтегративного праворозуміння з використанням можливостей синергетики, герменевтики та комунікативної теорії.

Інноваційними можна вважати дослідження, в яких критикується суперечка про те, який саме з класичних типів розуміння права вважати найвірнішим та в яких пропонується виробити певну синтетичну теорію. Прикладом такого кута зору є діалогічна концепція права

¹ Луман, Н. Тавтологія и парадокс в самоописаниях современного общества [Текст] / Н. Луман // Социо-Логос. Вып. 1. – М. : Прогресс, 1991. – С. 194.

І. Честнова, в якій автор пропонує розглядати право в єдності філософського, соціологічного та культурно-історичного критеріїв¹. Необхідність такого підходу продиктована як складністю самого права, так і взаємообумовленістю критеріїв та принципів класичного, некласичного та постнекласичного типів раціональності. Так, класична раціональність корелює з філософією права Нового часу, зміст якої становлять суперечки між прибічниками природного права та юридичного позитивізму.

У XIX ст. філософію права заміщає некласична раціональність, що спирається на досвідне знання та цінність життя як такого. Саме у той час виникає соціологія права з домінуванням у ній соціологічного критерію, що виявляє вплив соціальних факторів на розвиток права. З середини XX ст. формується третій тип раціональності — соціокультурний, з акцентами на діалогізмі, конвенціональності та антропологізмі. Саме тому діалогічна концепція права може містити конгломерат найпопулярніших філософських течій та множини даних, отриманих у галузі антропології, етнології та історії права.

Вельми продуктивною слід вважати також і концепцію С. Максимова, який стверджує, що історичні типи праворозуміння не втрачають із часом своєї актуальності, а навпаки, будучи різними способами осмислення правової реальності, вони збагачують одне одного й розвиваються за рахунок асиміляції нових методів природничо-наукового та соціально-гуманітарного знання. Автор пропонує поєднану класифікацію, до складу якої входять класичний та некласичний позитивізм, класичне та некласичне природне право, класичний та некласичний соціологічний підхід².

Поширення принципів некласичної раціональності на теорію права слід вважати однією із засад сучасних версій інтегративного праворозуміння. Розвиток даного типу розуміння права вилився у стійку тенденцію межі XX–XXI ст. Слід також наголосити, що ступінь її актуальності суттєво зростає на перехідних етапах від класичної до некласичної, а також від некласичної до постнекласичної теорії та методології права.

¹ Честнов, И. Л. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания) [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / И. Л. Честнов. – СПб., 2002. – С. 45–51.

² Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 327 с.

Початок розвитку інтегративного праворозуміння припадає на межу XIX–XX ст. Саме тоді теорії природного права та юридичного позитивізму відчували на собі синтезуючий вплив із боку соціологічних теорій права. Наступний етап розвитку інтегративного розуміння права був обумовлений боротьбою проти домінування в західноєвропейській науці настанов позитивізму, біхевіоризму та психологізму, початком якої стала феноменологія Е. Гуссерля. Сучасний інтерес до теорій інтегративного розуміння права пов'язаний передусім із наслідками кризи класичної раціональності (зокрема, з відсутністю ефективної теорії та методології соціального пізнання), новими викликами правової дійсності, переосмисленням цінностей правової культури внаслідок широких дискусій із проблем правосуб'єктності, взаємовідносин держави та суспільства, законності та правопорядку.

З-поміж суттєвих завдань, що постали перед інтегративним праворозумінням, чітко вимальовується феноменологічна проблема визначення предметного смислу права. Осягнення його є своєрідним горизонтом або аспектом освоєння предмета через зміни залежно від рухливості інтенцій свідомості. Тому у феноменологічному дослідженні предмет інтегративного розуміння визначається як смисловий конфігурат, в якому результати теоретичного пізнання правової реальності співвіднесені із загальнозрозумілими принципами її духовно-практичного освоєння. На думку правників (прибічників інтегративного розуміння права), його предмет має фіксувати межі й визначати специфікації права. Для них важливі науково-об'єктивістське дослідження, пошук вихідної засади та центрального аспекту правового об'єкта.

Значний потенціал сучасних доробок у галузі концептуалізації інтегративного праворозуміння можна звести до таких типологічних положень: 1) інтегративне праворозуміння покликане дати універсальне визначення права, що є компіляцією різних методологічних підходів; 2) інтегративне праворозуміння має стати результатом синтезу методології права з природничими, технічними та суспільними науками; 3) інтегративне праворозуміння має стати результатом створення інтегральної юриспруденції, покликаної дати оцінку перспективним напрямом правознавства, здолати роз'єднаність розділів юридичного знання та впорядкувати найефективніші засоби залучення до нього.

Слід зазначити, що наведені точки зору являють собою можливі моделі інтегративного праворозуміння, проте не є варіантами визначень

його предмета. Специфіка інтегративного праворозуміння передбачає перегляд не тільки традиційних уявлень про право, а й принципів правової методології. Це, у свою чергу, потребує рефлексивної позиції та ракурсу бачення цієї проблеми, у рамках якої юснатуралізм, позитивізм та соціологізм будуть уведені в неklasичну методологічну програму як різні інтерпретації права.

Позиція синтезу загальних для всіх типів традиційного праворозуміння принципів дає можливість вирішити наведену вище проблему. Так, у діалогічній концепції І. Честнова виявляються такі суттєві положення.

Перший принцип — принцип об'єктивізму — втілюється у пізнавальній настанові на розуміння права як об'єктивно існуючого феномену. Для всіх типів праворозуміння об'єктивність має єдину засаду — люди застають право у готовому вигляді й зобов'язані узгоджувати свою поведінку з його вимогами та нормами. Наслідком такої метаюрідичної підвалини стають правові аксіоми: розумність абстрактної («універсальної») людини, «природа речей», а також самоочевидні права людини чи гіпотетична «основна норма»¹.

Наступний принцип — принцип раціональності — додає до принципу об'єктивності ідею причинної обумовленості права як втілення світового розуму, світової гармонії. Право оголошується раціональним у «кінцевому рахунку», а також вважається проявом діалектики випадкового та необхідного².

Третій принцип — принцип фундаменталізму — виявляється у спробі зняти всі суперечності та побудувати універсальну, замкнену (відокремлену) аподиктичну систему знань. Саме такий принцип визначає наукову спроможність юриспруденції та її соціальний статус у суспільстві. Зазначимо, що можливість побудови аподиктичної системи знань із часів Арістотеля заснована на онтологічному припущенні наявності у складі сущого всезагальних та достовірних начал. Тому пізнання предмета фактично означало не дослідження його як невідомого об'єкта, а вияв таких начал як готового знання.

Принцип стабільності, на думку Честнова, відіграє об'єднуючу роль з-поміж традиційних типів праворозуміння. Так, для юридичного

¹ Честнов, И. Л. Диалогичность правовой реальности [Електронний ресурс] / И. Л. Честнов. – Режим доступу: <http://polit.mezhdunarodnik.ru/art.php3?rub=361&id=13361>.

² Там само.

позитивізму питання про зміну права завжди пов'язане з питанням про смисл діяльності законодавця, а отже, виходить за рамки юридичних питань. Теорія природного права також не відповідає на питання про динаміку права, оскільки визначає право, виходячи з ідеальних уявлень про мораль, природу людини, її екзистенцію, що перебувають у сталому стані.

Соціологія права, як зауважує І. Честнов, виносить за дужки зміни у суспільстві та обмежується лише «вивченням впливу права на фіксовані параметри суспільства...»¹.

Наступний принцип — принцип монізму — корениться у властивому для кожного типу праворозуміння метафізичному принципі передзаданості соціальної реальності. Причому, якщо природно-правові концепції традиційно розвиваються у рамках такого домінуючого стану, то легістські теорії, декларуючи антиметафізичну спрямованість, насправді включають її в схеми дедуктивної процедури оформлення юридичної практики. Так, наприклад, для вирішення суперечності між християнською максимою, що забороняє застосування сили у відповідь на зло, та давньоримськими джерелами права з нормою, що дозволяє застосовувати силу для відбиття сили, середньовічні схоласти спирались виключно на логічні засоби². Зняття даної суперечності відбулось шляхом запровадження більш широкої підстави, що формулюється як принцип виправдання обмеженого застосування сили. У результаті і засіб висування правової колізії, і метод її нормативної регуляції стають формами незворотного розвитку й поширення духу універсальної нормативності.

Історія розвитку права свідчить про взаємопроникнення ідей юридичного позитивізму та природного права. Так, наприклад, одним із найважливіших моментів розвитку природного права слід вважати конституційне закріплення низкою держав концепції прав людини. Крім того, ускладнення форм соціальної діяльності, розростання конфліктогенності міжнародних відносин поставили на порядок денний питання про створення певної вищої системи правосуддя, що керується вимогами справедливості, миру та процвітання людства.

¹ Честнов, И. Л. Диалогичность правовой реальности [Электронный ресурс] / И. Л. Честнов. – Режим доступа: <http://polit.mezhdunarodnik.ru/art.php?rub=361&id=13361>.

² Див.: Берман, Г. Западная традиция права: эпоха формирования [Текст] : пер. с англ. / Г. Берман. – М. : Инфра-М, Норма, 1998. – С. 139–141.

У свою чергу, позитивне право освоює сфери соціального життя, які традиційно регулювались нормами моралі та були прерогативою природного права. Наприклад, такі проблеми, як соціальні гарантії для осіб дитячого та похилого віку, соматичні права, право евтаназії тощо.

Таким чином, навряд чи з повною впевненістю можна говорити зараз про існування альтернативних концепцій. Зміст права формується в процесі осмислення проблем соціального відповідно до перерахованих типів праворозуміння. Принципи та результати такого осмислення втілюються в уявленнях про належне, які згодом або формалізуються і стають, наприклад, правовими нормами, або зберігають статус моральних вимог. Слід підкреслити, що такі наслідки належать до всієї потенційно нескінченної множини конкретних явищ правового життя, але вкорінені у даностях соціальної реальності.

Визнання обумовленості права соціальною реальністю привело на початку ХХ ст. до виникнення соціологізму як нового методу праворозуміння. Визначаючи його сутність, Н. Алексеев зазначав: «Під соціологізмом ми розуміємо той рід емпіричного знання, який не обмежується простим описом та систематизацією історично обумовлених форм права, а прагне до досягнення їхніх функцій»¹. До середини ХХ ст. застосування соціологічного підходу спричинило виникнення нового напрямку в правознавстві — соціології права. Головною потребою соціологічних теорій є прагнення вивчати право не як відірвану від повсякденного життя систему правових норм та понять, а як діючий правопорядок. Так, Р. Ієринг, критикуючи традиційне розділення права на об'єктивне (абстрактне) та суб'єктивне (конкретне), наполягав на тому, що такий розподіл, навіть за певних діалектичних обмовок, позбавлений змісту. «Суть права є практичне здійснення. Правова норма, що ніколи не отримувала такого здійснення або знову його втратила, не може претендувати на таке найменування: вона стала історичною пружиною у механізмі права, яка не бере участі в його роботі і яку можна скасувати без будь-якої зміни...»².

Слід також зазначити, що при дослідженні механізмів зв'язку суспільства та права юристам-соціологам важко утримуватись у встанов-

¹ Алексеев, Н. Н. Основы философии права [Текст] / Н. Н. Алексеев. – СПб. : Лань, 1999. – С. 24.

² Ієринг, Р. Борьба за право [Текст] : пер. с нем. / Р. Иеринг. – М. : Феникс, 1991. – С. 38.

лених рамках. Так, зокрема, вчення про солідарність Л. Дюгі, вчення про право як соціальну цінність Р. Паунда або вчення про право як форму організації громадських спілок Е. Ерліха у своєму фундаменті так само є метафізичними, як і теорії, що вони їх критикують. Дійсно, усвідомлення необхідності соціальної солідарності, узгодження інтересів — це, швидше, бажані цілі або цінності, що існують у свідомості людей, однак ніколи не можуть бути здійснені. Тому поняття факту у світлі соціологізму набуває метафізичного характеру, який показує, що, крім фактичного (матеріального) зв'язку між правом і суспільством, існує ейдетичний зв'язок.

Іншим варіантом розвитку соціологізму, орієнтованим на вивчення різних модусів сприйняття права, є американська реалістична школа права. Її представники не ставлять своїм завданням пошук об'єктивних структур певних «реальних норм» і обмежуються описом обставин (економічних, расових, релігійних факторів, несвідомих нахилів тощо), що впливають на суддю в момент прийняття рішення¹. Хоча реалісти справедливо вказують на конструктивний сумнів як на джерело розвитку законів, відкритим залишається питання про принципи реалізації такого сумніву. На думку Синхі Сурия Пракаша, реалістична теорія «може бути застосована лише там, де судова система не задавлена та не залякана законодавчими органами і де взаємодія соціальних сил є достатньо вільною, аби їх можна було науково порівнювати та оцінювати»².

У цілому, за безперечної наявності значних ідей, слабкими місцями соціологізму є нехтування понадемпіричною стороною права та його ціннісною природою, відсутність самостійної моделі теоретичного обґрунтування своїх принципів (з-поміж методологічних принципів соціологізму є спільні як із юснатуралістичною, так і з позитивістською парадигмами), а також проста, позбавлена філософсько-правової рефлексії констатація факту зв'язку між дійсно існуючим правом та суспільними відносинами.

Отже, загальні для класичних типів праворозуміння проблеми та обмеження визначають головні причини становлення нової філософ-

¹ Цит. за: Антологія мирової правової думки [Текст] : в 5 т. – Т. 3. Європа. Америка: XVII–XX вв. – М. : Мысль, 1999. – С. 684–685.

² Сурия Пракаш Синха. Юриспруденція. Філософія права [Текст] / Сурия Пракаш Синха. – М. : Издат. центр «Academia», 1996. – С. 212.

сько-правової парадигми — інтегративного праворозуміння. Мета його — не стільки у простому механічному сполученні досягнень класичних типів праворозуміння, а у створенні «адекватної юриспруденції, яка буде осередком переосмислених простих та незмінних ідей, здатних витримати випробовування інтелектуальною критикою, стати комплексною та суміжною з багатьма правовими філософіями, у кожній з яких міститься чимало істинних доводів та тверджень»¹.

Феноменологія виявилась одним із каталізаторів виникнення неklasичних ідей у праві. У її межах був запропонований новий методологічний інструментарій та сформоване розуміння соціальної реальності, засноване на принципі інтерсуб'єктивності та вченні про життєвий світ. Говорячи про специфіку впливу феноменології на праворозуміння, С. Максимов зазначає: «Цей підхід, що виходить із “внутрішнього досвіду” людини, яка є учасником правового спілкування (комунікації), вимагає того, щоб ставитись до права як до особливого світу, що здійснюється у певних смислових полях та виражається у певному етосі. Тут відбувається конституювання права з самоочевидностей (презумпцій), що приймаються безумовно. Не можна просто запровадити той чи інший закон, довільно змінити систему права — необхідно вловити та відтворити його смисли, що здійснюються у правовому спілкуванні...»².

Становлення інтегративного праворозуміння сполучається з розвитком феноменології та досвіду застосування її до дослідження права. Зокрема, метод феноменологічної редукції дозволяє представити правове життя як предмет інтегративного праворозуміння. Принцип інтенціональності задає методологічний напрям розвитку інтегративного праворозуміння. Відповідно до цього принципу правове життя виявляється як предметно-смислове утворення. Оскільки воно активно формується й спрямовується свідомістю правового суб'єкта, це передбачає осмислення специфіки його дослідження й розробку адекватної методологічної програми. Принцип інтерсуб'єктивності пов'язаний із гносеологічним напрямом розвитку інтегра-

¹ Графский, В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект [Текст] / В. Г. Графский // Правоведение. — 2000. — № 3. — С. 58.

² Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] : монография / С. И. Максимов. — Харьков : Право, 2002. — С. 115.

тивного праворозуміння, адже служить здоланню монологізму традиційних типів праворозуміння. Концепція життєвого світу визначає гносеологічний, онтологічний та праксеологічний напрями, оскільки розкриває духовні, інтелектуальні та соціально-історичні передумови правового життя.

Феноменологія, будучи методологічною засадою інтегративного праворозуміння, розширює межі сприйняття права, встановлювані традиційними типами праворозуміння, що дає можливість виходу у царину багатомірного опису права, в якому воно виявляється як дійсний світ права або правове життя.

Феноменологія права пов'язана з інтегративним праворозумінням не тільки тим, що вона заснована на визнанні взаємозалежності класичних типів праворозуміння, а й тим, що пропонує механізм розвитку знання про право з допомогою критичного рефлексивного позиціонування та діалогу між альтернативними традиціями праворозуміння. Виявлення того, що право є джерелом множини інтерпретацій, що прагнуть у своєму послідовному розвитку до інтегративної єдності, передбачає пошук нових шляхів осмислення права.

Єдність тематичного та смислового поля феноменології права та інтегративного праворозуміння не заперечує специфіки першої, яка полягає у тому, що завдання поєднання різних типів праворозуміння в єдине ціле є похідною від головної ідеї феноменології права — «реставрації» феномену права, що приховується за оболонками понять та методів наукового правознавства. Феноменологічний підхід передбачає бачення права як єдиний, цілісний предмет, що перебуває у процесі конституювання смислів та інтенціональних вимірів.

Феноменологія права, так само як і інтегративне праворозуміння, націлена на пошук єдиного, проте не одного смислу права. У підсумку, замість претензій на повну істину їй притаманне визнання необхідності комунікативно-дискурсивного обґрунтування правових принципів і норм. Реалізується така вимога за рахунок виділення особливої позиції суб'єкта пізнання — позиції учасника правових відносин, який осмислює своє буття у праві.

Феноменологічний заклик «Назад до речей!» в інтегративному праворозумінні виявляється у вимозі з'ясувати та описати суб'єкта, що постійно розвивається, як вихідну засаду праворозуміння. Феноменологічне тлумачення предмета інтегративного праворозуміння

показує обмеженість реконструкції сутності права, які виходять із дисциплінарних обмежень. Вона заперечує продуктивність ідеальних моделей, не пов'язаних з актуальним існуванням людей та правовим досвідом.

У зв'язку з цим уявляється правомірним скористатись феноменологічною редукцією та взяти поняття права «у дужки», замінивши його смисловим корелятом — концептом «правове життя». І згодом, у результаті дескрипції та інтерпретації його характеристик, можна буде виявити відтворений вихідний образ права. Інтегративне праворозуміння слід розкривати через систему уявлень, інтерпретацій структури та процесів правового життя, заснованих на єдності онтологічного і гносеологічного аспектів, об'єктивованих та суб'єктивованих вимірів як відповідних ракурсів феноменологічного дослідження.

4.2. Герменевтичний вимір правової реальності

Відтоді як на противагу міфу виникла філософія, протиставлення мислення і споглядання, «логоса» та «ейдоса», раціоналізму й емпіризму, дискурсії та інтуїції, «методу» та «істини» в тій чи іншій формі стало лейтмотивом всієї західної інтелектуальної традиції. В юриспруденції фундаментальна антиномія європейської філософії знайшла відображення в полеміці між правовим суб'єктивізмом (що визнає джерелом справедливості свідомість людини) і правовим об'єктивізмом (який шукає смисл права у зовнішніх щодо людини явищах). Альтернативою цим підходам стала ідея правової інтерсуб'єктивності, що вкорінює смисл права у взаємодії між людьми¹. Разом із тим незалежно від того, де локалізується першореальність права, ключовим питанням залишається питання про те, у який спосіб людина дотична до правових смислів. Інакше кажучи, якщо *jus est ars boni et aequi*, то справжня проблема прихована не в тому, що таке *boni* та *aequi*, а в тому, за допомогою якого *ars* людина виявляється причетною до них, або що являє собою правовий досвід.

¹ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – С. 33.

У цьому сенсі досить плідною може виявитися герменевтична філософія права, яка й намагається прояснити природу того досвіду, що є досвідом правового, позначаючи цей досвід як «розуміння». Водночас проясненню підлягає і природа самої правової герменевтики, яка сьогодні трактується достатньо широко. Так, у рамках методологічного її напрямку йдеться про виявлення методів практичної інтерпретаційної діяльності, пов'язаної з прийняттям правового рішення або з правовим пізнанням. У свою чергу, онтологічна течія правової герменевтики передбачає осмислення розуміння як способу буття людини у праві та прояснення умов можливості такого розуміння¹. Врешті-решт, однією з головних проблем герменевтичної філософії права завжди залишається сутність і завдання її самої².

Спробуємо увійти до цього кола через прояснення природи розуміння як форми людського досвіду взагалі і зокрема досвіду правового, що, імовірно, дозволить не тільки виявити деякі смисли правової реальності, а й у такий спосіб наблизитись до сенсу і призначення самої правової герменевтики.

Розуміння як форма досвіду. Так де ж відбувається розуміння права: на кафедрах, в аудиторіях чи у залах судового засідання? І чи про

¹ Серед найвідоміших представників методологічного напрямку – Е. Бетті (див.: Бетті, Э. Герменевтика как общая методология наук о духе [Текст] / Э. Бетті ; пер. с нем. Е. В. Борисов. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – 144 с.), Г. Коінг (див.: Coing, H. Die juristischen Auslegungsmethoden und die Lehre der allgemeinen Hermeneutic [Текст] / H. Coing. – Köln-Opladen : Westdeutscher Verlag, 1959), Ф. Мюллер (див.: Müller, F. Rechtstext und Textarbeit [Текст] / F. Müller, R. Christensen, M. Sokolowski. – Berlin : Duncker & Humblot, 1997). Онтологічна течія представлена насамперед творчістю Г.-Г. Гадамера, П. Рікьора, А. Кауфмана (див., наприклад: Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем., под ред. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.; Рикёр, П. Справедливое [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. – М. : Гнозис, Логос, 2005. – 304 с.; Рикёр, П. Торжество языка над насилем. Герменевтический подход к философии права [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. О. И. Шульман // Вопр. философии. – 1996. – № 4. – С. 27–36; Kaufmann, A. Beiträge zur juristischen Hermeneutic [Текст] / A. Kaufmann. – Köln-Berlin-Bonn-München, 1984). Серед найцікавіших сучасних дослідників онтологічного напрямку можна відзначити, наприклад, Ф.-Дж. Мутса III (див.: Mootz, F.-J. III. Law, Hermeneutics and Rhetoric [Текст] / F.-G. III Mootz. – Burlington : Ashgate, 2010. – 470 p.) та Й. Тонтті (див.: Tontti, J. Right and Prejudice: Prolegomena to a Hermeneutical Philosophy of Law [Текст] / J. Tontti. – Burlington : Ashgate, 2004. – 204 p.).

² Серед останніх досліджень з цього приводу див., наприклад: Зірк-Садовскі, М. Завдання герменевтичної філософії права [Текст] / М. Зірк-Садовскі ; пер. з англ. Н. І. Сагохіна // Філософія права і заг. теорія права. – 2012. – № 2. – С. 102–114.

одне й те саме право тут йдеться? Можливо, варто запитати, слідом за Г.-Г. Гадамером, чи не є теорія чимось більшим, ніж те, що демонструє нам сучасна наука, а практика, у свою чергу, чимось більшим, ніж просте застосування останньої, і чи можна взагалі протиставляти теорію практиці, якщо їх можна розрізнити лише в опозиції одна до одної?¹ У пошуках відповідей сучасна герменевтика повертається до аристотелівської ідеї фронесису як інтегральної форми людського досвіду.

Так, М. Гайдеггер визначає філософію як «герменевтику фактичності», суть якої полягає в тому, що вже у факті існування повинно міститися розуміння, і що існування як таке є герменевтичним, інтерпретуючим, прояснюючим себе². У цьому ж ключі, у рамках онтологічної версії правової герменевтики розуміння розглядається як спосіб буття людини у праві та водночас як спосіб відтворення останнього. Це не метод, що використовується для пізнання правових феноменів, а особлива форма досвіду, в якому дана і переживається правова реальність, тому його не можна звести до одних лише когнітивних структур. Це досвід, який можна назвати фронетичним.

Термін «фронесис» має грецьке походження і перекладається як розсудливість, мудрість, практична мудрість, розум, практичний розум, проникливість³. Як інтелектуальна чеснота, фронесис у Аристотеля є однією з чотирьох головних чеснот, поряд із мужністю, справедливістю та стриманістю — чеснотами моральними. Причому неможливо бути ані морально добродішним без розсудливості, ані розсудливим без моральної добродішності. Однак, будучи чеснотою, це також і різновид знання. Так, у книзі VI «Нікомахової етики» Аристотель проводить відмінність між епістеме (науковим знанням), що виражається в теорії і стосується речей незмінних, техне (знанням у сфері творчості), що застосовується в поезисі, і фронесисом (морально-практичною мудрістю стосовно правильних дій у конкретній ситуації), вираженим у праксисі. На відміну від епістеме, пізнання не є єдиною метою фро-

¹ Gadamer, H.-G. Praise of Theory [Текст] / H.-G. Gadamer // Praise of Theory: Speeches and Essays. – New Haven, CT : Yale University Press, 1998. – P. 24.

² Хайдеггер, М. Бытие и время [Текст] / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Бибихин. – СПб. : Наука, 2006. – С. 15–16, 142–148, 226–230.

³ Див.: Лабарр'єр, Ж.-Л. Фронесис [Текст] / Ж.-Л. Лабарр'єр ; пер. з фр. В. Артюх ; ред. А. Баумейстер і Д. Морозова // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – Т. 1. – С. 527–528.

несису, він керує діями (VI, 1139 b і далі)¹. У той час як техне можна засвоїти і забути, фронесис не можна засвоїти заздалегідь, але не можна й забути. При цьому питання, що справедливо, а що ні, не може бути вирішене у відриві від ситуації, тоді як «ейдос» того, що хоче виготовити ремісник, повністю визначений. Інакше кажучи, у Арістотеля йдеться про те, яку роль належить відігравати розуму у сфері моральної діяльності. Але це такий розум і знання, які не відірвані від буття, а визначаються цим буттям і, у свою чергу, визначають його. Моральне знання не є предметним знанням, тобто той, хто знає, не стоїть перед фактами, які він тільки встановлює, а він безпосередньо пов'язаний з тим, що пізнає. Це щось таке, що він повинен робити. А значить, центральним компонентом такого знання виступає застосування, яке і визначає це знання в повному обсязі. Не випадково Арістотель, розмірковуючи про моральне знання, звертається саме до юридичної царини, у якій проблема застосування виявляється найбільш рельєфно. Він показує, що існує напруга між законом і практикою його застосування, оскільки будь-який закон є загальним і тому не може охопити дійсність в усій її конкретності (V, 1137). Слід погодитись із Г.-Г. Гадамером, що саме в цьому і полягає справжня проблема правової герменевтики: зразки поведінки не є вічними і незмінними, але й не є простими конвенціями, відображуючи природу речей, і справа тільки в тім, що ця остання визначає себе кожен раз лише у застосуванні. До того ж, якщо техне можна оволодіти досконало і таким чином виключити необхідність самостійного мислення, то фронесис у стані ідеальної завершеності і є досконалістю здатності мислити, а зовсім не знанням типу техне. Саме тому право не підлягає догматичному застосуванню. І, нарешті, фронетичний досвід завжди передбачає, що йдеться не про мене, а про когось іншого. І людина здатна увійти в ситуацію іншого не тому, що вона знає про нього все, а тому, що вони пов'язані спільною метою².

Ф.-Дж. Мутс III порівнює фронетичний досвід правознавця із досвідом психотерапевта, діяльність якого в рамках постмодерністського підходу до психотерапії є «теоретично обізнаною герменевтичною

¹ Далі посилання даються в тексті за виданням: Арістотель. Никомахова етика [Текст] / Арістотель ; пер. с древнегреч. под ред. А. И. Доватур и Ф. Х. Кессиди // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1976–1984. – Т. 4, 1983. – С. 53–293.

² Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем., под ред. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 375–382.

практикою»: він засвоює теоретичні настанови для того, щоб допомогти клієнту, але не намагається уникнути власної участі в діалозі з останнім, займаючи позицію «незнання». Отже, маємо теорію, яка взаємодіє з практикою з позиції її учасника. Використовуючи цей приклад як модель для критичної правової теорії, філософ намагається показати, що право являє собою не поняття, яке потрібно прояснити, а нарративно структурований процес, у якому учасники юридичної практики висловлюють свої страхи та занепокоєння, як і клієнти психоаналітика. Метою ж теорії є не створення ідеального правового нарративу задля подальшого перенесення його на практику, а активна участь у безперервному процесі створення і трансформації правових смислів¹.

Таким чином, теорія розглядається як компонент динамічних практик здійснення права, форма участі в них, але водночас і осмислення цих практик. Разом із тим осмислення права водночас охоплює не лише його застосування, але й відтворення: незалежно від того, осмислюється право у світлі реальної судової справи суддею чи в контексті гіпотетичної, змодельованої ситуації законодавцем, вченими або студентами, у будь-якому разі відбувається продуктивне відтворення смислу правової традиції, яка у своєму оновленому вигляді стає основою для подальших інтерпретацій. У цьому сенсі діяльність вченого або судді не зводиться до вирішення головоломок. Вони не просто рахувальні машинки, що прикладають заздалегідь задані еталони до об'єктів спостереження, а розділяють відповідальність із законодавцем. Так правовий досвід виявляється водночас і теорією (здобуття знання про право), і практикою (застосування права), і мистецтвом (відтворення права), тобто такою інтегральною формою досвіду, що її слідом за Арістотелем можемо позначити як «фронесис». Відповідно герменевтичні смисли у правовій реальності виявляються на трьох рівнях, які відповідають трьом аспектам людського досвіду.

Епістеме. В аспекті епістеме герменевтика покликана заповнювати лакуни розуміння, постаючи як одна з версій неklasичної епістемології, яка відмовляється від суб'єктоцентризму, критицизму, фундаменталізму і наукоцентризму², і в якій осмислення світу права

¹ Mootz, F.-J. III. Law, Hermeneutics and Rhetoric [Текст] / F.-G. III Mootz. – Burlington : Ashgate, 2010. – P. 149.

² Детальніше про неklasичну епістемологію див.: Лекторский, В. А. Эпистемология классическая и неклассическая [Текст] / В. А. Лекторский. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – С. 103–113.

виявляється можливим лише як фронетичний досвід — досвід у власному сенсі слова, який є чимось більшим, ніж пізнання.

Слід зазначити, що звернення до ідеї фронесису в соціальних науках сьогодні являє собою вже не просто достатньо помітну тенденцію, а окремих критичний напрям, відомий як «фронетичні суспільні науки». Його засновник Б. Флівберг констатує крах соціальних наук і стверджує, що їх реабілітація сьогодні можлива лише як науки фронетичних (спрямованих на контекстуальне дискурсивне обговорення цінностей), які він протиставляє наукам епістемологічним (побудованим за аналогією з природничими науками і спрямованими на пошук істини). Відповідно суспільне дослідження є сферою не теоретичного, а практичного розуму, що передбачає залежний від контексту погляд, який ґрунтується на здатності до судження і передбачає діалог дослідника зі своїм об'єктом, а тому ставить під сумнів традиційні уявлення про неупередженість, об'єктивність та істину¹. Отже, йдеться про переосмислення поняття науки або теорії, з метою подолання радикального розриву між теорією і практикою як наслідку гносеологізації людської сутності у Новий час.

Так, на думку М. Гайдеггера, у той час як сучасна наука зводить техне до маніпулятивної технології, а теорію обмежує філософською абстракцією, покликаною обслуговувати технологію, таким чином відділяючи обидві від праксиса, особлива значущість «Нікомахової етики» вбачається саме в тому, що вона демонструє існування єдиної основи всіх форм досвіду, що поєднує мислення і дію водночас. Зокрема, він ідентифікує первинне значення слова «теорія» як участь у певному ритуальному дійстві. У цьому сенсі теорія була зануренням у божественне, протилежне повсякденній рутині, але це занурення передбачало залученість у світ, а не відчуженість від земних справ. У тому ж ключі Г.-Г. Гадамер висловлює занепокоєння тим, що сучасна технологічна свідомість деформує соціальне життя, тому що вбачає у теорії не більш ніж прикладне дослідження, а у практиці — не більш ніж застосування ефективних технологій. Натомість, на його думку, подальше існування суспільства можливе лише за умови поновлення

¹ Flyvbjerg, B. *Making Social Science Matter: Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again* [Text] / B. Flyvbjerg. – Cambridge University Press, 2001. – P. 1–37. Детальніше про «фронетичні соціальні науки» див. також: *Real Social Science: Applied Phronesis* [Текст] / B. Flyvbjerg, T. Landman and S. Schram (eds.) – Cambridge University Press, 2012. – 322 p.

того балансу між теорією і практикою, втіленням якого є фронетичний досвід¹, що й став основним предметом осмислення у головній праці філософа «Істина і метод».

Г.-Г. Гадамер виходить з того, що досвід ніколи не вичерпується теорією, і відповідно осягнення істини перевищує сферу, контролювану будь-якою науковою методикою. Науковому, теоретичному досвіду світу («методу») він протиставляє морально-практичну мудрість (фронесис) як досвід герменевтичного осягнення «істини». На противагу монологу, виробленого Новим часом «методу», герменевтичне розуміння являє собою досвід діалогу, відомий ще з античної традиції. Насамкінець, Г.-Г. Гадамер відстоює герменевтику людської скінченності, яка не шукає умови пізнання універсальної істини, але показує універсальну зумовленість будь-якого досвіду.

Слідом за М. Гайдеггером, Г.-Г. Гадамер показує, що розуміння не тільки має характер проекту, тобто передбачає вибір, але й закинуто в «історію впливів»: той, хто розуміє, належить історії, яка існує до його рефлексії і діє через нього так, що він далеко не всю свою обумовленість здатний осягнути. Належність до традиції виявляє характер розуміння як події, визначеної як історичною скінченністю людини, так і її проекцією на майбутні можливості самої себе. Інакше кажучи, до будь-якої рефлексії ми завжди виявляємо себе вже «всередині» світу, зокрема, «всередині» певної традиції, яка й обумовлює наше передрозуміння, що, однак, не обмежує свободу розуміння, а, навпаки, тільки й робить її можливою. Більш того, той, хто «вважає себе вільним від упереджень, той відчуває на собі могутність цих упереджень, що панують над ним без будь-якого контролю з його боку»². Будучи частиною тієї чи іншої традиції, ми ніколи не можемо повністю протиставити себе їй, оскільки так чи інакше завжди говоримо від її імені. Разом із тим відповіді на питання, поставлені сучасністю, самі стають частиною традиції, яка у своєму оновленому вигляді визначає передрозуміння тих, хто буде звертатися до неї в майбутньому. При цьому мова йде не про сліпе підпорядкування авторитету традиції, а радше про діалог з останньою, який змінює обох його учасників³.

¹ Gadamer, H.-G. Science and the Public Sphere [Текст] / H.-G. Gadamer // Praise of Theory: Speeches and Essays. – New Haven, CT : Yale University Press, 1998. – P. 68.

² Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем. / под ред. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 424.

³ Там само. – С. 317–363, 409–426.

Таким чином, герменевтична філософія відходить від чистого позаісторичного знання: ми не стоїмо перед фактами, які лише встановлюємо, але безпосередньо пов'язані з тим, що пізнаємо і на що спрямована наша дія. Цим і визначається головна відмінність епістеме від фронесису, який завжди передбачає можливість вибору. Однак фронесис відрізняється також і від техне — вміння створювати певні речі. Питання про те, що справедливо, а що ні, не може бути вирішене у відриві від ситуації, тоді як ідея того, що хоче виготовити ремісник, визначена заздалегідь. Саме тут Г.-Г. Гадамер бачить справжню проблему юридичної герменевтики: зразки поведінки не є вічними і незмінними, але і не є простими конвенціями, відображаючи природу речей, і справа лише в тому, що ця остання визначає себе завжди тільки у застосуванні. Тому якщо техне можна опанувати досконало і таким чином виключити необхідність самостійного міркування, то фронесис в стані ідеальної завершеності є досконалістю здатності ухвалювати рішення. Насамкінець, фронесис завжди передбачає, що мова йде не тільки про мене; герменевтичний досвід принципово діалогічний¹.

Для прояснення діалогічної природи будь-якого досвіду розуміння Г.-Г. Гадамер використовує приклад звичайної розмови між двома людьми, учасники якої прагнуть не відстояти свою позицію і не прийняти позицію співрозмовника, а зрозуміти суть самої справи, про яку йде мова: «Розмова є процесом взаєморозуміння. Тому у будь-якій справжній розмові ми намагаємось зрозуміти слова іншого, дійсно зважаємо на його точку зору і ставимо себе на його місце: не для того, однак, щоб зрозуміти його самого як дану особистість, але для того, щоб зрозуміти, що він говорить»². При цьому герменевтична ситуація, у якій ми знаходимося щодо тексту, подібна до тієї, у якій знаходяться два учасники усної бесіди. У подібному ключі П. Слотердайк розрізняє два типи ставлення дослідника до «об'єкта». У першому випадку мова йде про примат методу над предметом дослідження, або того, хто пізнає, над пізнаваним. Результатом такої переваги стає нав'язування «об'єкту» «істини» про нього, обумовленої тим чи іншим методом. І в цьому сенсі «чим слабші наші методи, тим краще для

¹ Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем. / под ред. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 375–382.

² Там само. – С. 448.

“речей”». У свою чергу, на думку П. Слотердайка, визнання пріоритету об’єкта, заснованого, однак, не на підпорядкуванні, а на діалозі, тільки і здатне забезпечити справжнє взаєморозуміння: «Здатність віддавати пріоритет об’єкту була б рівнозначна здатності жити і давати жити іншим (а не “жити і давати померти іншим”»¹.

Таким чином, мова йде про необхідність визнати іншого (чи є то інший як співрозмовник, традиція або текст як «об’єкт» розуміння) у його прагненні бути почутим. А це вимагає принципової відкритості різним відповідям на поставлене запитання і готовності до досвіду як готовності переглянути свої переконання, позаяк «будь-який досвід, вартий цього імені, йде врозріз з нашими очікуваннями»². При цьому головним результатом розуміння виявляється не переконання або навичка; досвід вчить нас головним чином тому, щоб залишатися відкритими для нового досвіду³.

Так, герменевтика повертає нас до питання про те, як взагалі можливий досвід смислу як чогось фіксованого (епістеме, або теоретичний, науковий досвід), якщо ми не можемо уникнути навіть власної історичності, а отже, як можлива юриспруденція як наука. І тут герменевтична філософія виявляє марність усіх спроб вийти за рамки власної ангажованості у сферу вічних та незмінних істин, розглядаючи будь-яку теоретичну конструкцію лише як момент у нескінченному колі питань та відповідей. Як зазначає з цього приводу український філософ А. Богачов, герменевтична досвідченість Г.-Г. Гадамера полягає в тому, що він відверто визнає парадоксальність філософії як теоретичної справи, але не відкидає її⁴.

Стосовно юриспруденції мова йде про те, що досвід права не зводиться ані до науки, ані до технології, оскільки передбачає радше не здобуття існуючих правових смислів з авторитетних джерел з метою їх подальшого застосування до тієї чи іншої ситуації, але й не довільне створення цих смислів, а їх відтворення в діалозі з традицією, частиною якої ми є, фронетичним досвідом ситуативного розуміння в розмові, учасники якої прагнуть не відстояти свою позицію

¹ Слотердайк, П. Критика цинического разума [Текст] / П. Слотердайк ; пер. с нем. А. Перцева. – Екатеринбург : У-Фактория ; М. : АСТ, 2009. – С. 537–542.

² Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем. / под ред. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 419.

³ Там само. – С. 409–445.

⁴ Богачов, А. Досвід і сенс / А. Богачов. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – С. 241.

і не прийняти позицію співрозмовника, а наблизитися до суті самої справи.

Із досвідом осмислення світу права пов'язане також завдання герменевтики як навчання. Домінуюче сьогодні уявлення про освіту як накопичення спеціальних знань та практичних вмінь і навичок вочевидь вкорінене в ідеалах класичної раціональності, що ототожнює «освічену» людину з теоретичним суб'єктом, «свідомістю взагалі», звільненою від природних недосконалостей та ірраціональності суб'єкта емпіричного, і, таким чином, втрачає будь-який зв'язок з життям людини та його сенсом. На це, зокрема, вказує Е. Гуссерль, який вбачає у заміщенні світу повсякденного життя світом ідеальних сутностей глибинну причину кризи наук та радикальної кризи європейського існування в цілому¹. Разом з тим філософ зазначає, що причина ускладнення раціональної культури, в якій ґрунтований європейський світ, полягає не в сутності самого раціоналізму, а лише в його спотворенні «натуралізмом» і «об'єктивізмом», закликаючи до «відродження Європи в дусі філософії» завдяки «остаточному подоланню натуралізму героїзмом розуму»². Саме в такому переродженні розуму і вбачає своє завдання філософська герменевтика, орієнтована не на забуття теорії в ім'я практики, а радше на подолання радикального розриву між різними формами людського досвіду.

Так, не можна не розділити занепокоєння П. Амселека тим, що майже все викладання юридичних дисциплін у сучасних університетах зводиться до юридичної догматики, а отже, панування технології в юридичній освіті залишається майже тотальним³. Альтернативою такому стану справ могла б стати герменевтична модель правового навчання, що являє собою процес спільного відтворення смислів, основною метою якого є не надання учню з позиції теоретичного домінування готових методик здобуття «істинних» смислів права, а відтворення досвіду діалогічного прийняття рішень у ситуації невизначеності й конфлікту, коли останній не може бути вичерпаний, але повинен мати вирішення у ситуативному судженні. Таким чином, виникає можливість вирішення суперечності між формальним знан-

¹ Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия [Текст] / Э. Гуссерль // *Вопр. философии.* – 1986. – № 3. – С. 101–116.

² Там само. – С. 115.

³ Амселек, П. Научный статус правовых исследований [Текст] : пер. / П. Амселек // *Энциклопедия правоведения или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и преподавания.* – М. : Норма, 2013. – С. 220.

ням, що транслюється в освіті, і базовими інтуїціями суб'єкта освіти, вкоріненого у «життєвому світі».

У герменевтичному вимірі сама освіта виявляється способом буття і пізнання водночас. Це не тільки процес становлення, а й результат цього процесу. Як зазначає з цього приводу Г.-Г. Гадамер, освіту слід розуміти не лише як процес, що забезпечує історичне піднесення духу у сферу загального (за відомим визначенням Г. В. Ф. Гегеля), водночас це і стихія, у якій перебуває освічена людина¹. Природу ж цієї стихії філософ розкриває в понятті такту, тобто здатності до сприйняття ситуації та поведінки всередині ситуації, для якої в нас немає знання, яке виходило б із загальних принципів², що цілком відповідає уявленню про фронетичну природу правового судження, яке вимагає від суб'єкта не теоретичного знання, а практичної мудрості, готовності взяти на себе ризики, тобто розуміння у сенсі інтегральної форми досвіду.

Отже, правова реальність виявляється такою, що не підлягає теоретизації, а тільки відтворенню, яке, втім, і виявляється єдиним способом осмислення світу права, або його розуміння. Натомість теоретизація права взагалі і правової освіти зокрема зумовлює ситуацію нерозуміння, за якої застосуванню підлягають міцно вкорінені у розумі категорії і формули, досвідні підстави яких давно забуті, а правдоподібність базується на логічній узгодженості, а не на адекватності ситуації. У цьому сенсі цікавим є спостереження Х. Арендт, яка у своєму есе, присвяченому особистій відповідальності при диктатурі, переконливо демонструє, що набагато легше змусити людей діяти найбільш неочікуваним і кричущим чином, ніж вмовити когось вчитися на власному досвіді, тобто почати мислити і виносити судження, а не застосовувати одвічні догми³. Видається, що однією з причин браку критичного мислення в юриспруденції є так звана «когнітивістська помилка», тобто зведення свідомості до пізнання та використання епістемологічних по своїй суті концептів (істина, теорія, доказ тощо) для вирішення ціннісних (у т. ч. правових) проблем, у той час як на-

¹ Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер; пер. с нем., под ред. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 56.

² Там само. – С. 58.

³ Арендт, Х. Некоторые вопросы моральной философии [Текст] / Х. Арендт; пер. с англ. Д. Аронсон // Ответственность и суждение. – М. : Изд. Ин-та Гайдара, 2013. – С. 70.

справді ціннісні судження пов'язані з некогнітивними феноменами психіки, тому є нереферентними і, відповідно, не можуть розглядатись як істинні або хибні, адже йдеться не про пізнання істини, а про відстоювання сторонами власних правових позицій, про що свідчить сам принцип змагальності сторін. Цікаво, що такі інститути, як, наприклад, судові компроміси, у яких некогнітивність правового судження очевидна, співіснують із у цілому когнітивістськи орієнтованим процесуальним правом. І така теоретизація правового мислення робить його остаточно відірваним від власного досвіду людини, у результаті чого фактично ніхто не є відповідальним. У цьому сенсі завданням герменевтики є подолання радикального розриву між теорією і практикою через заміну теоретичної моделі пізнання діалогічними практиками розуміння, вкоріненими у повсякденному досвіді людини.

Техне. В аспекті *техне*, у герменевтичному розумінні відтворюється правова реальність. Йдеться, звісно, не про той конститутивний характер теорії, який мав на увазі І. Кант, а слідом за ним Г. Кельзен, коли говорив про впорядковуючу роль пізнання, тобто створення наукою свого предмета як осмисленого цілого. У випадку права нерозуміння обертається не просто хаосом у правовій реальності, а відсутністю останньої у буквальному сенсі. Втім, така ситуація є тільки гіпотетичною, оскільки ми завжди віднаходимо себе вже існуючими в контексті певних правових смислів, що й зумовлює можливість розуміння.

Так, ми ніколи не можемо зайняти неупереджену позицію «над правом», а завжди виявляємо себе частиною певної динамічної правової традиції, сформованої, у свою чергу, попередніми судженнями щодо права і такою, що постійно продовжує формуватись у конфлікті інтерпретацій. Отже, якщо в Р. Декарта відправним пунктом розуміння став сумнів, то в герменевтиці місце сумніву посіло перед-розуміння. Останнє обумовлюється традицією і складається з упереджень, тобто суджень, винесених до остаточної перевірки всіх визначальних моментів. Стосовно судової практики мова йде про правове перед-рішення, що передує остаточному винесенню рішення і має перш за все позитивну правову цінність, як і будь-який прецедент. Йдеться, таким чином, не про те, щоб відокремити себе від правової традиції, а навпаки, відокремити себе від того, що може завадити нам зрозуміти останню з точки зору самої справи. «Панування нерозпізнаних упереджень — ось що

робить нас глухими», — пише з цього приводу Г.-Г. Гадамер¹. Інакше кажучи, право, як і будь-який культурний феномен, проживає своє життя як ланцюжок інтерпретацій, де кожне нове «прочитання» змінює як горизонт «читача», так і значення «тексту» завдяки явищу, яке Г.-Г. Гадамер назвав «історією впливів»²: історія впливає на певне співтовариство інтерпретаторів, тобто на специфічну традицію, наприклад, традицію тлумачення окремих правових норм. Новий тлумач, який намагається зрозуміти зміст норми, перебуває в новій ситуації і з новим перед-розумінням, порівняно зі своїми попередниками. У свою чергу, судження щодо права являє собою не результат боротьби критики з традицією і не сліпе слідування останній, а, швидше, злиття з традицією як безперервний процес її наближення через критичну рефлексію.

Таким чином, взаємодія між правовою традицією як сукупним горизонтом розуміння у здійсненні права і конкретним правовим рішенням відбувається за логікою «герменевтичної спіралі»: з одного боку, традиція обумовлює осмислення правової ситуації, але не в сенсі жорсткої детермінації, а в тому сенсі, що вона покладає межі розумінню, окреслюючи доступні смислові альтернативи. Вона визначає, які рішення є неприйнятними. Крім того, традиція забезпечує загальною структурою та універсальним алгоритмом відповіді на будь-яке юридичне питання. З другого боку, сама традиція складається з обумовлених нею рішень у конкретних ситуаціях, через які правозастосувач уводить у гру власні упередження. При цьому таке коло не є застиглою структурою, а передбачає концентричне розширення зрозумілого смислу.

Так, досвід розуміння виявляється водночас і досвідом конституювання правової реальності. Разом з тим при уважному розгляді буття тканина права виявляється не такою вже й щільною. Мова йде про феномен нерозуміння в усій його неможливості.

Парадоксальним чином у своєму граничному вираженні нерозуміння виявляється ілюзією повної ясності, коли в силу наявності «додержаної та всеохоплюючої теорії» відсутня сама потреба в подальшому осмисленні права. Таким чином, зникає потреба у філософії

¹ Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем., под ред. Б. Н. Бессонова. — М. : Прогресс, 1988. — С. 322.

² Там само. — С. 355–363.

права як такої: остання просто позбавляється свого предмета. Чудову ілюстрацію подібного стану нерозуміння знаходимо в аналізі тоталітарної свідомості Х. Арендт. Одвічну проблематичність філософської думки вона протиставляє тотальному поясненню, що пропонується тією чи іншою ідеологією, і в якому немає місця людській свободі, невід’ємній від здатності особистості мислити. Тоталітарна свідомість прагне безпосередньо виконувати закон Історії або Природи, не трансформуючи його в норми індивідуальної поведінки, а розглядаючи його як втілення людства в цілому. Таким чином, місце інтерсуб’єктивно погоджених правил поведінки займає тотальний терор, покликаний забезпечити силам природи чи історії вільний біг, що не загальмовується ніякою стихійною, вільною дією людини. Людська багатоманітність ніби зникає в одній гігантській людині¹. У свою чергу, правова реальність замінюється реальністю «об’єктивних» законів руху, які не потребують ані розуміння, ані визнання, ані суб’єкта взагалі.

Можливість такого стану мислитель пов’язує з ізольованістю та всезагальною самотністю людей, яка знищує їх як суб’єктів розуміння та правових суб’єктів. Адже навіть досвід чуттєвого сприйняття залежить від загального здорового глузду, без якого ми були б обмежені лише ненадійними показниками власних почуттів. Тим більше, це стосується світу правових феноменів, який досягається нами тільки з перед-розуміння. Єдина здатність людського розуму, яка для свого нормального функціонування не потребує ані «Я», ані іншого, ані зовнішнього світу, — це здатність логічного судження, вихідні засновки якого самоочевидні, і яке стало основним принципом дії тоталітарної форми правління².

Таким чином, ситуація нерозуміння має у своєму підґрунті, з одного боку, стирання відмінностей і, таким чином, руйнування простору особистої свободи як здатності створення нового³, а з другого — відчуження людини від інших, розрив із традицією та вкоріненому у ній

¹ Арендт, Х. Истоки тоталитаризма [Текст] / Х. Арендт ; пер. с англ., под ред. М. С. Ковалевой и Д. М. Носова. – М. : ЦентКом, 1996. – С. 599–604.

² Там само. – С. 615–622.

³ У цьому контексті цікавим видається сюжет фільму-антиутопії А. Куарона «Людське дитя». У картині зображується тоталітарне суспільство майбутнього. І хоча в ньому все ще мають місце окремі прояви свободи, але знищено її первинне джерело – кожне нове народження: людство охопила епідемія безпліддя, і діти більше не з’являються на світ.

здоровому глузді, який становить основу перед-розуміння. Звідси — неможливість розуміння правової реальності та її відтворення, що загрожує в кінцевому підсумку заміною останньої неправовими за своєю сутністю інструментами примусу. Адже у розумінні суб'єктивна свобода не тільки виходить за власні межі та потрапляє у простір інших, утворюючи багатовимірний інтерсуб'єктивний світ, а віднаходить себе у завжди вже існуючій традиції, дозволяючи останній говорити крізь себе. Відповідно нерозуміння призводить не тільки до втрати відчуття правової реальності, а й до зникнення останньої.

У свою чергу, завдання герменевтики полягає в утриманні правових смислів через дію, яка відрізняється від простого вияву волі тим, що вона вписана у хід речей, у тканину історії, у право як таке. У цьому сенсі можна говорити про «явища архівування, які нагадують письмову фіксацію дії у світі», і про те, що «дії, як і книги, є творами, відкритими для багатьох читачів» (П. Рікер)¹. Так само як тексти відділяються від їх авторів, отримуючи семантичну автономію, дії мають свою власну історію. Так, здійснення права виявляється водночас і єдиним можливим способом його осмислення, і єдиним шляхом відтворення правової реальності.

Фронесис. Як власне фронетичний досвід, герменевтика опосередковує не тільки осмислення і відтворення права, а і його здійснення у правовідносинах. Так, П. Рікер визначає фронесис як «розсуд, розпізнавання в ситуації невизначеності, орієнтоване на належну дію»². У подібному сенсі в Х. Арендт читаємо про здібність, яка «дозволяє нам судити раціонально, не піддаючись емоціям або егоїстичним інтересам, і при цьому функціонує спонтанно, тобто не спираючись на правила і стандарти, під які можна підвести особливі випадки, але, навпаки, створюючи свої власні принципи завдяки самій роботі судження»³. При цьому умовою такого роду судження є не високорозвинений інтелект і необізнаність у питаннях моралі, а радше схильність до того, щоб жити із самим собою, вести той діалог, який ми називаємо мисленням. Таке мислення не є технічним і не стосується теоретичних проблем. На

¹ Рікер, П. Герменевтика и метод социальных наук [Текст] / П. Рикёр // Поль Рикёр в Москве. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. – С. 60–61.

² Рікер, П. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. И.И. Блауберг и И.С. Вдовина. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. – С. 87.

³ Арендт, Х. Личная ответственность при диктатуре [Текст] / Х. Арендт ; пер. с англ. Р. Гуляев // Ответственность и суждение. – М. : Изд. Ин-та Гайдара, 2013. – С. 58.

думку Х. Арендт, межа між тими, хто хоче мислити, а отже, повинен судити самостійно, і тими, хто цього уникає, ігнорує всі відмінності у культурі, суспільному становищі чи освіті. Щодо цього колапс моралі, що стався за гітлерівського режиму, може навчити нас тому, що той, хто плекає цінності і твердо тримається моралі, не надійний: у випадку зміни моральних норм у цих людей не залишиться нічого, крім звички чогось триматися. Значно надійніші у такій ситуації скептики, оскільки вони звикли жити своїм розумом і знають лише одне: що б не сталося, доки ми живі, жити нам доведеться із самими собою¹.

У цьому сенсі здійснення права виявляється такою ж фронетичною практикою, як і філософствування, що неможливе поза вільним мисленням, як неможлива медицина без здатності лікаря вийти за межі стандартизованих рекомендацій і прийняти рішення у ситуації невизначеності, переважно на початку і в кінці життя, або історичне судження, коли необхідно оцінити порівняльну вагу дій індивідів і колективних сил, та політичне судження, коли політик опиняється перед необхідністю визначити порядок пріоритетів між гетерогенними цінностями, склавши які, ми отримали б програму гарного уряду. У цьому сенсі демократія, на думку П. Рікера, розкриває себе, на відміну від тоталітаризму, як суспільство, що за своєю формою приймає і зберігає невизначеність. Тому політична дискусія в ньому не може бути завершена, хоча і повинна мати вирішення у ситуативному судженні². Натомість у суспільстві широко поширеним залишається страх перед судженням, за яким прихована підозра, що ніхто не діє вільно, а отже, ніхто не несе відповідальності за свої вчинки. Можливо, саме тому найбільший опір суспільства зустрічають ті новели, що стосуються правових інститутів, ґрунтованих у здатності ситуативного судження, — судових компромісів, суду присяжних, медіації, розширення значення судового прецеденту і т. ін. Як наслідок, ігнорування фронетичного характеру правового досвіду призводить до формалізму у здійсненні права, а зрештою і до повного усунення людини від цього процесу, що перетворює його на глибоко неправо-

¹ Арендт, Х. Некоторые вопросы моральной философии [Текст] / Х. Арендт ; пер. с англ. Д. Аронсон // Ответственность и суждение. — М. : Изд. Ин-та Гайдара, 2013. — С. 78–79.

² Рикёр, П. Я — сам как другой [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. Б. М. Скуратов. — М. : Изд-во гуманитар. лит., 2008. — С. 302–308.

вий: прагнення об'єктивності остаточно знімає питання про справедливість.

Натомість усвідомлення фронетичної природи здійснення права тягне за собою трансформацію ідеї справедливості, яка, на думку П. Рікера, може бути сформульована у термінах прийнятності. Це свослідна ситуативна очевидність у констатуючому сенсі, впевненість, згідно з якою в даній ситуації таке рішення є найкращим, єдино можливим. Це очевидність того, що доречно зробити тут і зараз¹. І ця доречність визначається не об'єктивним станом справ, а спільністю прагнень суб'єкта судження і того, для кого воно є значущим. Адже йдеться тут не про мене, а про когось іншого: коли одна людина виносить судження, вона повністю переноситься у конкретну ситуацію, у якій знаходиться і повинен діяти інший. І людина здатна на таке судження не тому, що вона обізнана у всьому, що відбувається з іншим, а тому, що вона також прагне до справедливого і пов'язана з іншим цією спільністю прагнень.

У цьому сенсі ані поновлення у правах, ані притягнення винних до відповідальності не є самоціллю, вони лише сприяють досягненню загальної мети права — уможливити та оптимізувати співіснування людей. Так, П. Рікер виокремлює дві функції судочинства. Перша полягає в тому, щоб покласти край невизначеності, оскільки кожний конфлікт містить момент нескінченності. У цьому філософ вбачає особливість правового судження, на відміну, скажімо, від історичного: потенційно необмежене коло пояснення буде замкнуте на судовому вироку. Отже, винести судове рішення — означає поставити крапку в суперечці. На підтвердження своєї думки автор наводить такий приклад. У великих і складних процесах у Франції за фактами переливання зараженої крові, коли було багато жертв, найбільш примітні з моральної точки зору жертви — не ті люди, які прагнули помсти, а ті, що хотіли правового рішення, хотіли, щоб було висловлено: ось це жертва, а ось винний, щоб було встановлено справедливу дистанцію. Вочевидь, правосуддя не може бути зведене лише до такого прояснення ситуації. Але наведений приклад показує, що правосуддя — це не відповідь насильством на насильство, не додаткове насильство: правосуддя висловлює те, що суспільство на даний момент розглядає як справедли-

¹ Рікёр, П. Справедливое [Текст] / П. Рікёр ; пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. — М. : Гнозис, Логос, 2005. — С. 233–248.

вий стан. У цьому сенсі каральну функцію вироку слід вважати підпорядкованою його поновлюючій функції — як у публічній сфері, так і у сфері гідності жертв, яким відається справедливість. Це підводить П. Рікера до другої функції винесення правового судження — сприяння суспільному миру через примирення конфліктуючих сторін завдяки «правовій переробці насильства шляхом перенесення його у простір слова й мовлення» і, таким чином, «перемозі мови над насильством». Усвідомлюючи утопічність цієї мети, філософ, разом з тим, наголошує, що «ця утопія вкорінена в сутності права і становить його основу»¹.

У цьому і полягає високий гуманістичний смисл правової герменевтики, яка орієнтована на досягнення миру та мінімізацію насильства шляхом перенесення його у простір дискурсу. І така спрямованість закладена вже в самій структурі «герменевтичної спіралі», яка передбачає конструктивний рух від перед-розуміння до повного розуміння, а потім назад, для перевірки необхідності змін і доповнень до початкового уявлення. Тому визнання того факту, що наше розуміння завжди обумовлене упередженнями, не повинно вести до скептицизму. Як справедливо зазначає Е. Тисельтон, навпаки, перед-розуміння і добросовісне прагнення більш глибокого розуміння залишають місце для перегляду вихідних ідей та внесення необхідних виправлень у світлі подальшого осмислення, а отже, означають принципову відкритість для діалогу. Так, герменевтика виховує повагу до чужої точки зору, терпіння та прагнення порозуміння, не зменшуючи при цьому щирої відданості людини власним переконанням. Вона заохочує не скептицизм, а наполегливу працю і бажання прислухатися, не заперечуючи водночас необхідність критичної оцінки². У цьому зв'язку Г.-Г. Гадамер вкотре наголошує: «Герменевтика — це практика... Усіма силами підтримувати діалог, давати сказати своє слово і тому, хто має іншу точку зору, вміти засвоювати те, що він говорить, — ось у чому душа герменевтики»³.

¹ Рікер, П. Торжество языка над насилем. Герменевтический подход к философии права [Текст] / П. Рікер ; пер. с фр. О. И. Шульман // Вопр. философии. — 1996. — № 4. — С. 27–36.

² Тисельтон, Э. Герменевтика [Текст] / Э. Тисельтон ; пер. с англ. О. Розенберг. — Черкассы : Коллоквиум, 2011. — С. 21.

³ Гадамер, Х.-Г. Актуальность прекрасного [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем.; под ред. В. С. Малахова. — М. : Искусство, 1991. — С. 8.

Відповідно, основна роль правової герменевтики виявляється не методологічною, а, швидше, терапевтичною: вона допомагає мінімізувати нерозуміння через усвідомлення власної зануреності в ситуацію, власної темпоральності: як в аспекті вкоріненості в традиції та виявлення власних упереджень, так і в аспекті проєктивності у майбутнє і орієнтації на примирення, навіть якщо воно і є лише позаінституційним горизонтом права. Інакше кажучи, як метафорично пише Й. Тонтті, тільки Феміда, яка, знявши пов'язку з очей, намагається усвідомити власні упередження, і яка розуміє, що насправді ваги ніколи не можуть бути врівноважені, може використовувати свій меч таким чином, щоб це могло вважатися виправданим¹.

Так, завдання правової герменевтики як багатогранного людського досвіду, спрямованого на досягнення порозуміння з іншим, хоча, на перший погляд, і виявляється занадто скромним, порівняно з науковими методологічними концепціями, але по суті є не менш амбітним, ніж завдання самого права — уможливити мирне співіснування людей.

Отже, прояснення природи розуміння як інтегральної форми людського досвіду та виявлення смислів правової реальності, що відповідають трьом складовим останнього — епістеме, техне і фронесису — дозволяє водночас уточнити сенс і призначення самої правової герменевтики, яка також виявляється передусім способом буття у світі, а не формулюванням та утвердженням щодо нього певної позиції. Це досвід, який поєднує в собі осмислення та відтворення правової реальності у ситуативних правових судженнях, ґрунтується на традиції та орієнтований на примирення. Інакше кажучи, це досвід інтерсуб'єктивного відтворення правових смислів. У свою чергу, ситуація нерозуміння загрожує не просто втратою останніх, але зникненням свободи, що визначає правову особистість, а отже, і правової реальності в цілому.

4.3. Глобалізація права: тенденції уніфікації чи утилітаризації?

Феномен глобалізації як такий давно не викликає сумнівів жодного теоретика, проте факт глобалізації права й досі не є визнаним одно-

¹ Tontti, J. Right and Prejudice: Prolegomena to a Hermeneutical Philosophy of Law [Текст] / J. Tontti. – Burlington : Ashgate, 2004. – P. 186.

стайно у його змістовному й суттєвому плані. Світ реально потребує нової формули порозуміння регіональних суб'єктів глобального простору, вимагає ефективної регуляції стосунків між ними на засадах діалогу, визнання абсолютних природних підстав глобального права, що виключали б будь-які форми доміантності та дискримінації його учасників. Популярний світовий стандарт верховенства права аж ніяк не означає диктатури закону. Навпаки, право має надати людям і суспільствам максимальну свободу для легальної реалізації їх приватних цілей через забезпечення глобального правопорядку.

Сучасний інтеріоризуючий спосіб буття людини у світі, що полягає у можливості її одночасної присутності у різних паралельно існуючих вимірах соціальної, культурної реальності, світового ринку, правового середовища, робить актуальним і необхідним дискурс про особливості глобалізованого права. Проте викликає розбіжності питання про характер глобалізації права, що містить різні оцінки її підстав і наслідків: від прагнення універсальності й єдиної моральності до комерційної вигідності.

Юристи відкрито визнають, що питання співвідношення міжнародного і національного права в умовах глобалізації залишається невирішеним. У свою чергу, сучасні тенденції суспільно-політичного буття вимагають активізації парадигмальних трансформацій в оцінках суті права, його ролі, джерел і стандартів, та зокрема філософського змісту феномену глобалізованого права в умовах сьогодення. Тому метою дослідження є аналіз формального змісту категорії «глобалізоване право», а також фактичного прояву глобалізації права як в аспекті юридичної практики, так і в аспекті філософського розуміння.

Здебільшого під глобалізацією розуміють відповідні моделі узгодженості положень міжнародного права і національного права окремих держав. Одна група авторів пропонує розглядати міжнародне і національне право на засадах єдності й монізму (М. Баймуратов, С. Максименко, П. Мартиненко, О. Назаренко). Інші ж наполягають на відокремленості, автономності цих систем — дуалізмі (М. Савенко, Д. Терлецький, В. Буткевич, Л. Васечко). Загальній теорії глобалізації права присвячено праці Ф. Лапорта, П. Тибо, П. Рабіновича, Є. Білозьорова, Ю. Волошина та ін. Відповідний аналітичний напрям у юридичній науці доповнюють філософсько-правові дослідження І. Честнова, М. ван Хука, А. Полякова, Т. Дудаш, А. Токарської та ін.

Філософсько-правові здобутки Заходу (лібералізм, демократія, свобода слова, право на приватне життя і власність, мирне співіснування в контексті цивілізаційного процесу тощо), закріплюючись у ціннісно-правових системах і правосвідомості сучасних національних суспільств, завдають динаміки глобальній мультикультурній правовій комунікації, що постає як діалоговість і легітимний консенсус.

Питання співвідношення національного і міжнародного права в умовах глобалізації стоїть у науковій літературі дуже гостро. Ці дві самостійні правові системи не існують ізольовано одна від одної. На особливості нормотворчості у міжнародному праві впливають національні правові системи, які знаходять своє відображення у зовнішній політиці та дипломатії держав. А міжнародне право, у свою чергу, відіграє важливу роль у формуванні національного законодавства. Підтвердженням цього може служити той факт, що норми більшості новітніх основних законів, якими встановлено засади правового статусу громадянина, запозичені із ключових міжнародних актів про права людини.

Що стосується факторів, які зумовлюють динаміку взаємодії національного права з міжнародним на власне національному рівні, то умовно такі фактори можна поділити на дві категорії. Перша категорія — політичні фактори: дотримання зобов'язань виходячи з потреб внутрішньої політики, економічних умов у державі, взаємовигоди тощо. Друга категорія — соціально-психологічні фактори: відчуття задоволення, страху, звичка або традиція, конформізм. Так, фактори внутрішньої політики можуть істотно вплинути на динаміку взаємодії національного права з міжнародним. Зміна політичних уподобань у суспільстві, вибори до парламенту, оновлення складу уряду, погіршення чи поліпшення стану національної економіки, зміни у бюджетній політиці здатні цілком пожвавити, або ж, навпаки, обмежити взаємодію національного права з міжнародним, вплинути на ставлення органів законодавчої влади і правосуддя до міжнародних зобов'язань держави.

Взаємодію національного і міжнародного права обумовлюють також соціально-психологічні фактори. Зокрема, органи законодавчої влади держави, уряд і суди можуть обирати стратегію якнайефективнішої взаємодії з міжнародним правом через острах санкцій, небажання потрапити у міжнародну ізоляцію, перетворитися у країну-ізгоя в очах світової спільноти або ж через усвідомлення народом своєї

глибинної єдності з оточуючим світом (розвиток міжнародної правосвідомості населення країни), бажанням розвивати міжнародні економічні й культурні зв'язки тощо¹.

Згідно зі ст. 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969) міжнародний договір являє собою форму втілення узгодженої волі суверенних суб'єктів міжнародних відносин. Такий договір не підпорядковується нормам національного права будь-якої держави; питання ж чинності та застосування міжнародних договорів регулюються окремим правом міжнародних договорів. Пріоритет принципів міжнародного права над національним прийнято зараз розглядати як особливість відбитку глобалізації на національних системах права, що має своєю перспективою розвиток не тільки права як такого, а й держав та суспільств у цілому. Необхідно визнати, що сьогодні в світі визнання примату норм міжнародного права набуває чисельності, а право — ознак глобальності.

Отже, особливістю більшості новітніх конституцій сучасних держав є те, що в них чітко визначене узгодження національного права з міжнародним за своїми змістом і формою. Наприклад, у ч. 2 ст. 6 Конституції Грузії зазначено, що законодавство відповідає загально-визнаним принципам і нормам міжнародного права². Подібні положення містяться і у ч. 1 ст. 8 Конституції Португальської Республіки³, ч. 1 ст. 10 Конституції Італійської Республіки⁴. Однак ці положення не можна сприймати як констатацію можливості безпосереднього регулювання міжнародно-правовими нормами внутрішньодержавних відносин. Зазначені положення основних законів держав сформульовано абстрактно⁵.

¹ Див.: Соловійов, О. В. До питання про співвідношення та взаємодію національного і міжнародного права [Текст] / О. В. Соловійов // Вісн. Акад. адвокатури України. – 2009. – № 3(16). – С. 121.

² Конституція Грузії от 24 августа 1995 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://firusssa.webege.com/countries/georgia/constitution/Georgia_constitution_1.html.

³ Конституция Португальской Республики от 2 апреля 1976 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forlawyer.com.ua/konstitucii/konstituciya-portugalii/899-konstituciya-portugalii.html>.

⁴ Конституция Итальянской Республики от 22 декабря 1947 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://italia-ru.com/page/konstitutsiya-italyanskoj-respubliki>.

⁵ Див.: Білозьоров, Є. В. Національне та міжнародне право: порівняльно-правовий вимір [Текст] / Є. В. Білозьоров // Наук.-практ. юрид. журн. – 2012. – Вип. 3. – С. 328–330.

На сучасному етапі розвитку міждержавної співпраці як результат ускладнення інтеграційних процесів формуються нові (окрім монізму і дуалізму) підходи до проблеми співвідношення національного і міжнародного права. Відсутність достатньої ясності в питанні розмежування сфер зовнішнього та внутрішнього правопорядків у теорії міжнародного права стала причиною народження цілої низки штучних конструкцій, наприклад, «загальнолюдського права», «глобального права», «світового права», «транснаціонального права» та ін. Проте слід зауважити, що феномен глобалізації права підіймає не проблему верховенства міжнародних договорів над національними конституціями, або проблему монізації права на перевагу міжнародного, а, швидше, проблему змістовної уніфікації правових систем із мінімальним урахуванням культурно-історичних особливостей і правових традицій окремих регіонів, що глобалізуються.

На думку Р. Арона, окремо існують міжнародна та транснаціональна системи права. Перша є системою суто дипломатичних зв'язків між суверенними державами, друга — виявляється в економічних зв'язках, суспільних переконаннях, в організаціях, діяльність яких виходить за межі державних кордонів¹. В. Фрідмен ускладнив цю систему міжнародних зв'язків та доповнив її «наднаціональним суспільством», тобто таким, в якому діяльність та функції держав чи груп злиті в постійних міжнародних установах. Мова тут іде про формування та діяльність міжнародних, міждержавних та міжурядових організацій, що стали суверенними суб'єктами міжнародного права. У зв'язку з цим виникла низка дискусій, зокрема щодо делегування державних повноважень від держав-членів наднаціональним органам чи міждержавним об'єднанням².

Ці нові суб'єкти міжнародного права є акторами, які, симулюючи інтереси націй, реально впливають на всі види міжнародних відносин та процеси міждержавного співробітництва у персональних інтересах окремих представників. Відкритою залишається проблема уникнення

¹ Арон, Р. Демократия и тоталитаризм [Електронний ресурс] / Р. Арон ; пер. с фр. Г. И. Семёнова. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron.html.

² Див.: Волошин, Ю. О. Особливості формування моністичних концепцій співвідношення міжнародного та внутрішньонаціонального права та їх роль у розвитку міждержавної інтеграції [Текст] / Ю. О. Волошин // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – № 1. – С. 304.

домінування окремих членів міжнародних організацій, що здатні і тягнуть до диктату своєї волі стосовно інших представників.

Наприклад, суддя Міжнародного суду ООН Ф. Джессеп ще у 1960-х рр. вважав, що єдиною перешкодою для існування «транснаціонального права» є застаріле поняття державного суверенітету. На думку ж французького юриста Ж. Сселя (1970-ті), сама ідея суверенітету є несумісною з ідеєю міжнародної системи, міжнародне право має здібності регулювати й суто внутрішні відносини у державах. Японський теоретик права К. Танака, у свою чергу, писав, що «світове право» має охопити загальні для держав національні закони, міжнародне публічне та міжнародне приватне право, що повинні розвиватися відповідно до спільного прогресу світового співтовариства на засадах спільного юридичного знаменника — природного права. Прибічники наведених концепцій у 1970-х рр. розглядали міжнародне право як глобалізоване, розуміючи під глобалізацією процес денационалізації ринків, політики і права, як на міжнародному, так і на національному рівнях¹.

Зараз питання про процес формування світового права активно дискутується у зарубіжній та вітчизняній літературі. Так, російський дослідник В. Шумілов вважає, що XXI ст. пройде під знаком становлення та розвитку глобальної правової системи, в якій і міжнародне публічне право, і системи внутрішньодержавного права стануть багаторівневими правовими галузями та інститутами². Моністи — прибічники світового та транснаціонального права — зазираючи у майбутнє, передбачають утворення єдиної системи правового регулювання, що має діяти у глобальному масштабі. Аналіз цих концепцій підкреслює ідею наявності наддержавної влади та світового порядку, встановленого цією владою.

Норми сучасного міжнародного права спрямовані на адресу конкретного суб'єкта — держави, яка у свою чергу створює відповідні та адекватні норми права у національному правопорядку. В результаті цього міжнародне право суттєво впливає на внутрішнє життя держави

¹ Див.: Волошин, Ю. О. Особливості формування моністичних концепцій співвідношення міжнародного та внутрішньонаціонального права та їх роль у розвитку міждержавної інтеграції [Текст] / Ю. О. Волошин // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – № 1. – С. 304.

² Шумілов, В. М. Международное право и глобальная правовая система [Текст] / В. М. Шумілов // Моск. журн. междунар. права. – 2002. – № 4. – С. 3.

та її національну систему права. У сучасній Європі безумовно діє доктрина верховенства міжнародного права. Концепції, сформульовані Судом ЄС, обґрунтовують пряме застосування, дію і верховенство права ЄС у державах-членах. Однак право ЄС не може взагалі оминати конституційні засади окремих держав-членів, які у своєму широкому значенні є своєрідною призмою, крізь яку національна правова система сприймає міжнародне право. Не можна однозначно стверджувати про ефективність доктрини монізму, адже ця теорія є небезпечною у чистому та однозначному її використанні. У цьому зв'язку важко не погодитися з думкою російської вченої Л. Ануфрієвої, яка зазначає, що проголошення примату міжнародного права за певних обставин може бути використане «сильними державами» для цілей, які не мають нічого спільного із завданнями міжнародного права та його загально-визнаними принципами і нормами¹. Саме цей довід є засадою для полеміки між дуалістами та моністами з питань міжнародного права, яка продовжується майже 100 років.

У цьому аспекті слід погодитися із думкою, що ні теорія дуалізму, ні теорія монізму не відповідають практиці сучасних держав. Сьогодні все більше фахівців прагнуть позбутися дихотомії монізму і дуалізму, стверджуючи, що логічні наслідки обох теорій суперечать принципам оптимальної взаємодії систем права, а також реальній діяльності міжнародних і національних органів, у тому числі судів². Існує також тенденція формування на ґрунті взаємодії міжнародної та внутрішньодержавної системи якісно нової правничої системи, яка може називатися міжнародним конституційним правом. Нова система зазначатиме верховенство права ЄС у національному праві, його дію на пряме застосування. Результатом функціонування цієї системи є, наприклад, система обмеження суверенітету та передачі суверенних прав у Франції, новий підхід Х'юстона та Маршалла до доктрини парламентського суверенітету, теорія самообмеження парламентського суверенітету у Великій Британії, або адаптовані пра-

¹ Ануфрієва, Л. П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории [Текст] / Л. П. Ануфрієва. – М. : Спарк, 2002. – С. 331.

² Див.: Волошин, Ю. О. Особливості формування моністичних концепцій співвідношення міжнародного та внутрішньонаціонального права та їх роль у розвитку міждержавної інтеграції [Текст] / Ю. О. Волошин // Часопис Київ. ун-ту права. – 2011. – № 1. – С. 305.

вила тлумачення колізій між нормами національного та міжнародного права у Данії і т. ін.¹

Однак у самій Європі вистачає критики щодо правової політики й діяльності Євросоюзу. Так, відомий французький журналіст Поль Тибо висловлює думки про маріонеткову роль Євросоюзу у глобалізованому світі. Після 1989 р. його розвиток і вплив відчутно збільшилися, як прийнято було вважати, за рахунок розширення зовнішнього і внутрішнього вільного обміну: нерегламентований «єдиний ринок», почерговий вступ двадцяти нових держав у Союз, прийом у ВТО «країн, що розвиваються», зокрема Китаю, і, нарешті, у 2001 р. фінальна фаза європейської валютної системи — введення євро².

На той час капітуляція європейського комунізму та поширювані чутки про «кінець історії», слова Буша-старшого: «Я бачу, як будеється світ за зразком європейської єдності», — усе це змусило промоутерів Європи повірити в те, що вони були й залишаються авангардом людства. І справді, Союз був широким закликком до суспільств проти держав — тріумф націй всупереч тріумфу імперій: вільна конкуренція, свобода пересування і проживання, судова гарантія особистих прав. Європа постала як якісно нове об'єднання 500 мільйонів осіб, яким вона дозволяє навіть, чого ніколи не було, скаржитися на державу, громадянами якої вони є.

Рада Європи складається із глав держав, яким належить ініціатива у розв'язанні головних питань. Проте очевидно, що результатом цього не стала європеїзація національних політик, радше навпаки. Для громадян-виборців національна держава так і не стала виконавцем європейської політики. Як вважає П. Тибо, самих європейців більше залякали, ніж зацікавили. Адже участь у європейських виборах слабка і постійно зменшується. Відомо також: якщо народам Європи надати вибір, то вони не підуть усі в один бік. Так було з ядерних питань, з питань вугілля, сланцевого газу, війни в Іраку, питань емігрантів і демографічного становища, ставлення до референдуму в Шотландії про незалежність і т. д. Подана ідея, що європейці незабаром стануть єдиним народом, виявилася ілюзорною. Настирлива думка про об'єд-

¹ Див.: Кравчук, І. В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС [Текст] / І. В. Кравчук, М. В. Парапан. — К. : Вид. Дім «Слово», 2005. — С. 80.

² Тибо, П. Здивування європейців [Текст] / П. Тибо ; пер. з фр. М. Горновського // Філософська думка. — 2013. — № 4. — С. 68.

нання була, зрештою, паралізована. Як зазначає П. Тибо, шлях применшення європейських націй та їх суверенітету веде до застою, втрати правових і політичних амбіцій народами і правителями. Важко визначити, від якого органу походять численні директиви, але вони знімають відповідальність із національної влади. У зв'язку з цим остання відчуває полегшення, проте водночас втрачає політичну складову свого життя¹.

Знищення в Євросоюзі митних бар'єрів, відсутність валютної політики, передання контролю вільним ринкам, які встановлюють курси, так і не привели до успіху євровалютної зони. Уважні спостерігачі вважають, що насправді зона євро більше не існує, оскільки позики в однаковій валюті здійснюються за різними місцевими курсами національних валют, залежно від того, хто ти є — німець, грек чи іспанець. Внутрішня недовіра в ЄС сягнула такого рівня, що уряди південних країн можуть робити позики тільки в банках своїх власних країн. Інакше кажучи, капітали більше не обертаються. Унаслідок цього усьому комплексові призначають лікування у вигляді додаткового контролю. Так, Договором про стабільність і координацію керування (2012) передбачено нечуване й безцеремонне втручання не тільки у збалансування національних бюджетів, а й навіть у їхню структуру. ЄС схожий на велике метанаціональне утворення, що звужує свободу дії держав. Країни, що залучилися до європейської гри, потерпають від кризи суверенності².

Критично налаштовані теоретики Європи переконані, що громадян Євросоюзу по суті виключено з дебатів. Що ж стосується представників держав, то вони ніби залучаються у нескінченну низку кон'юнктурних рішень, досягаючи компромісів, у яких ідуть на поступки в одному місці, щоб одержати компенсацію в іншому. Функціонування такої системи визначає державам ролі, і це дає змогу нерегульованій групі сильних країн розвиватися, у той час як позбавлені головної ролі держави насправді принижені до функції виконавців. Стан невизначеності сприяє поширенню в Євросоюзі фаталізму й почуття покірливості, яке вважається тінню громадянського обов'язку.

¹ Тибо, П. Здивування європейців [Текст] / П. Тибо ; пер. з фр. М. Горновського // Філософська думка. – 2013. – № 4. – С. 69.

² Там само. – С. 69–70.

Заради повернення європейцям політичної гідності П. Тибо пропонує поставити спільну політичну мету, яка полягатиме у просуванні ідеї людства, багатшого, ніж комерційна глобалізація. За цим, як наслідок, має відбутися розвінчання культу ринку, який хибно вважається сьогодні «шляхом» Європи. Головним ідеологічним принципом має стати повага до інституційної гідності народів. Кожен народ зберігатиме за собою право писати свою власну конституцію, фіксуючи в ній те, що становить ґрунтовні принципи його політичного устрою, стосовно яких можна буде контролювати усі закони, що діють на території його держави. Певні суперечності між цими принципами і європейським правом можна розв'язувати тільки політично, а не за юриспруденцією Люксембурга. Адже, вступаючи до ЄС, народи потрапляють не до виправного будинку, а у простір довіри¹.

Критики євроінтеграції вважають визначальним пунктом організацію метанаціонального політичного життя, більшість учасників якого становитимуть не люди, а народи. Якщо Європа стає єдиною політичною одиницею, то має бути обговорення, в якому візьмуть участь головні її елементи — нації. Це явить собою зразок договірної справедливості. Така твереза оцінка реального стану європейської політики особисто самими європейцями змушує принаймні замислитися про бездоганність джерел та технологій утворення правових стандартів світової демократії.

У зв'язку з інтеграцією України до міжнародних та наддержавних політичних утворень в умовах глобалізації загострюється проблема розвитку загальнотеоретичних аспектів права. У цілому, вплив глобалізації на право здійснюється як у загальнотеоретичному, так і в методологічному планах. По-перше, змінюються характер, джерела, зміст, інституціональна і функціональна роль, «механізм дії» національного і міжнародного права. По-друге, відбувається інтернаціоналізація права у вигляді його рецепції, гармонізації і уніфікації. По-третє, утворюється так зване метаправо, що сприймається як закономірний і завершальний цикл правового розвитку — фінальна фаза еволюції права. По-четверте, право все більш активно виступає як регулятор суспільних відносин на глобальному рівні відносин транснаціональних корпорацій, міжнародних банків, міждержавних об'єд-

¹ Тибо, П. Здивування європейців [Текст] / П. Тибо ; пер. з фр. М. Горновського // Філософська думка. – 2013. – № 4. – С. 72.

нань та ін. По-п'яте, збільшується правотворча функція наддержавних і міждержавних інститутів, а також все активніше застосовуються судова практика та прецеденти, створювані Європейським судом справедливості як джерела права¹. По-шосте, на глобальному й регіональному рівнях з'являються нові суб'єкти правових відносин, нові суб'єкти у сферах правотворчості, правозастосування, а також у сфері правоохоронної діяльності. Це не тільки ООН і ЮНЕСКО, що сформувалися в післявоєнний період. До такого роду суб'єктів варто віднести також міжнародні фонди типу МВФ, міжнародні банки, міжнародні суди на зразок Гаазького суду, правоохоронні інститути типу Інтерполу, транснаціональні корпорації й інші міждержавні й наддержавні організації².

Головний напрям розвитку англосаксонського права все більше фокусується не на проблемах внутрішнього правопорядку, а на проблемах світового (глобального) правопорядку. Такий напрям пов'язується із впливом глобалізації не стільки на право як явище, скільки на його теорію й відповідну методологію. При цьому фахівці не без підстав виходять із того, що під впливом глобалізації з неминучістю будуть видозмінюватися старі правові теорії й виникати нові правові моделі, в основу яких буде закладена нова правова культура, ідеологія, нова методологія пізнання людиною оточуючого правового середовища³.

Багато хто з авторів звертають увагу на те, що глобалізація як об'єктивний і неблаганний процес із неминучістю привносить у соціальну сутність і зміст національного права поряд із класовим і загальнолюдським інтересом також іноземний інтерес⁴. Носіями останнього є не тільки більш сильні, індустріально розвинені держави відносно менш сильних і менш розвинених щодо цього держав, а й транснаціональний капітал. Саме наявністю цього начала, що активно впливає на зміну сутнісних елементів інших держав і правових систем, пояснюється факт активного захисту державами-метрополіями інтересів «свого» транснаціонального бізнесу за кордоном, а також основна причина розгляду ними транснаціональних корпорацій як «партнера»

¹ Див.: Тимченко, С. Глобалізація і право: напрями впливу і тенденції розвитку [Текст] / С. Тимченко, Л. Удовика // Вісн. Запоріз. нац. ун-ту. – 2009. – № 1. – С. 7–9.

² Там само. – С. 11.

³ Там само. – С. 8.

⁴ Див.: Косарев, А. И. Великая модернизация глобализма [Текст] / А. И. Косарев. – М. : Проспект, 2004. – С. 5.

при вирішенні багатьох проблем, що виникають у їхніх відносинах з іншими країнами.

Аналогічні процеси трансформації сутності права, які обумовлені глобалізацією і зміною співвідношення у світі соціально-економічних, політичних та інших сил, відбуваються не тільки в національному, а й у міжнародному праві, зміст якого часто обумовлюється значною мірою не тільки і навіть не стільки узгодженням воель, тобто договірною справедливістю, скільки домінуванням волі й інтересів однієї держави над іншими¹.

Національний компонент у внутрішньодержавному праві поступово витісняється глобальною складовою. У технічно-юридичному плані це здійснюється шляхом прямого перенесення сформованих правових стандартів із глобального рівня на національний рівень. Однак, за словами Е. Тоффлера, сама наднаціональна стандартизація як явище властива не тільки правовій, а й багатьом іншим сферам життя суспільства — таким, як економічна, соціальна, політична, духовна тощо².

Цікавими і досить небезпечними уявляються популярні ідеї про формування на базі трансформованих національного й міжнародного права всеохоплюючого метаправа і недопущення в ньому використання «моральної фразеології», що ніби-то призведе до «небезпечного змішання» права й моралі і — як наслідок — до «плутанини» у сфері нормативного регулювання, а також падіння ефективності права. Адже правова система «повинна діяти як математична система». Таким чином, спостерігається очевидне витіснення із права його природного елементу³. З філософської точки зору це значна проблема, яка до того ж відверто суперечить офіційно проголошеній тенденції гуманізації сучасного права. Сьогодні право виступає як інструмент глобалізації і, водночас, засіб керування її процесами, проте при цьому має зростати не тільки інструментальна цінність права, а і його власна цінність як міра свободи, рівності й справедливості.

¹ Див.: Валлерстайн, И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире [Текст] / И. Валлерстайн ; пер. с англ. П. М. Кудюкина. – СПб. : Универ. кн., 2001. – 416 с.

² Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер ; пер. с англ. П. С. Гуревич. – М. : АСТ, 1999. – С. 89.

³ Див.: Тимченко, С. Глобалізація і право: напрями впливу і тенденції розвитку [Текст] / С. Тимченко, Л. Удовика // Вісн. Запоріз. нац. ун-ту. – 2009. – № 1. – С. 12.

Серед теоретиків існує також думка, що глобалізація, і зокрема глобалізація права, спричиняє таку проблему майбутніх міжнародних відносин, як «розмивання суверенітету» держав або навіть повна ліквідація інституту суверенітету у зв'язку з делегуванням значної його частини наднаціональним органам управління. Держави єдиного політичного об'єднання (на зразок ЄС) ризикують бути настільки стандартизовані, що можуть взагалі втратити свою ідентичність та контроль над власною територією. Із цим пов'язана ідея зародження «постнаціонального громадянства» як чергового етапу розвитку політичних суспільств світу. Поширеною, у свою чергу, є і така думка, що глобалізація є потужним інструментом «керованого хаосу». Її функція — цілеспрямоване об'єднання фінансових, виробничих, військових, ресурсних потужностей, а також політичних, економічних і правових систем країн світу для створення більш зручного й ефективного механізму управління як окремими регіонами, так і світом у цілому¹.

Отже, ефект глобалізації права обумовлений пріоритетами міжнародної політики, а також функціонуванням економічних та інформаційних мереж світового масштабу. У сучасному світі спостерігається тенденція прозорості європейських кордонів, пропаганда євроінтеграції на пострадянському й середземноморському просторі. Поступово затверджуються західні стандарти законодавства, правосуддя, управлінської, адміністративної й кадрової політики. Здійснюється ефективна діяльність міжнародних організацій і фондів в інтересах сильних представників європейської цивілізації. Нерівноцінним є партнерство держав. Усе це, і багато іншого, офіційно виправдовується успіхами демократизації та сприяє ілюзії глобалізованого права.

Філософія застосовує до глобалізованого права абсолютні критерії. Філософський ідеал глобалізованого права має природні підстави. Цей ідеал визнає загальною і найвищою цінністю особисті права людини та життя людини, а найголовнішим принципом — рівноправний і відкритий договір. Філософська рефлексія феномену глобалізованого права дозволяє виділити декілька його сутнісних змістовних елементів. Такими елементами є всезагальність, уніфікованість, наднаціональний, наддержавний характер, пріоритет над інтересами влади (верховен-

¹ Див.: Рябінін, С. Концепція керованого хаосу в контексті побудови сучасного світового порядку [Текст] / С. Рябінін // Зовн. справи. – 2012. – № 11. – С. 35.

ство), загальнолюдська цінність і значимість, моральна і природна обґрунтованість.

Аналіз сучасних публікацій дозволяє зробити висновок про те, що серед вчених-юристів та політиків немає одностайності у визначенні глобалізованого права. Під глобалізованим правом розуміють, як правило, різного ступеня інтегрованість систем національного і міжнародного права у тенденції їх змістовної монізації, або діяльність транснаціональних комерційних проєктів. У свою чергу, філософський сенс феномену глобалізованого права взагалі залишається невизначеним. Доречно уявляти собі філософський аспект глобалізованого права як ідеал всевітнього примирення держав і народів. Отже, виходячи із абсолютності своїх критеріїв, філософія критично ставиться до глобалізованого права у тому вигляді, в якому воно існує зараз. Філософський ідеал глобалізованого права має природні підстави, визнає загальною і найвищою цінністю особисті права людини та життя людини, а найголовнішим принципом — рівноправний і відкритий договір учасників правовідносин.

Виходячи з цього, можна зробити висновок: глобалізоване в юридичному сенсі право, на думку філософа, таким не є. Адже ані «транснаціональне», ані «міжнародне», ані «світове» право не відповідають зазначеним критеріям, що мають визначати стан його глобалізованості. Для утворення глобалізованого права не вистачає головного — природного підґрунтя. По-перше, історичні традиції національного права та моральні цінності мають суто регіональний (містечковий) характер, що заважає утворити універсальний сурогат загальнолюдської позаісторичної моралі як ґрунтовної підстави глобалізованого права. По-друге, національні й фінансові амбіції суб'єктів міжнародного права роблять неможливим справедливий договір як принцип глобалізованого права. По-третє, реальним джерелом права, яке претендує на глобалізованість, залишається воля й інтереси уповноважених персон, які контролюють діяльність міжнародних представницьких радних органів, що мають правотворчі функції.

Моністичні тенденції транснаціоналізації права виправдані сучасним міжнародним стандартом верховенства права, який фактично є американським і у франкомовних країнах Європи, і зокрема країнах континентального права, не визнаний за принцип. Тому хоча уніфікація теорії права в європейському світі на сьогодні не є безумовним

фактом, право все ж таки універсалізується у своїй практиці, беручи на себе загальні функції безпеки, моралі та дипломатії. Поступово змінюючи свій образ на ліберально-уніфікований, сучасне, навіть міжнародне, право обслуговує приватні інтереси певних його суб'єктів, зводячи свою функцію до легітимації політичних акцій, виправдання і гарантії договорів, угод та конвенцій. Реальне правосуддя здійснюється на рівні індивідуумів: комерційна діяльність юристів, арбітраж приватних юридичних компаній тощо. Можливо, саме розширення їх повноважень та можливостей впливу на політику і являє собою тенденцію верховенства та глобалізації права? В такому разі зміна права у бік глобальності означає не стільки його орієнтацію на загальнолюдські блага, скільки утилітарну сконцентрованість на інтересах світової еліти.

4.4. Феномен правової доктрини: філософсько-правове осмислення

Реформування правової системи України є складним процесом, який поєднує в собі як прагнення до відповідності світовим стандартам і гуманістичним цінностям, насамперед таким, як права людини, верховенство права і демократія, так і створення засобів для адекватної відповіді на виклики сучасного світу, пов'язані із глобалізацією, політичною нестабільністю, економічною кризою тощо. Такий процес вимагає особливої уваги до інтелектуальної основи розв'язання цих складних питань — юридичної науки в її єдності зі світоглядними та методологічними передумовами, з одного боку, та юридичною практикою — з другого. Правова наука є важливим інструментом розвитку та удосконалення права і правової системи в цілому. Найбільш концентровано прояв її практичної функції виявляється у правовій доктрині. У зв'язку з цим уявляється виправданою концентрація уваги комплексного дослідження правової системи на аналізі саме правової доктрини як такого феномену, що максимально ефективно має поєднувати наукові розробки із практикою створення і застосування права, враховуючи при цьому як контекст правової культури, так і вплив основних чинників розвитку суспільства в цілому. Підтвер-

дженням важливості такого напрямку дослідження є видання Національною академією правових наук України за редакцією академіка В. Я. Тація фундаментальної п'ятитомної колективної монографії «Правова доктрина України»¹.

Феномен правової доктрини. Безумовно, без доктринального забезпечення функціонування права та його інститутів є неможливим. Тому доктрини є необхідним елементом будь-якої правової системи, вони розробляються в усіх галузях права і застосовуються до всіх видів правових відносин. Проте у вітчизняній юридичній літературі цьому важливому феномену прискіплива увага на рівні загальнотеоретичних досліджень почала приділятися лише останнім часом². Певним узагальненням досвіду таких досліджень можна вважати працю І. В. Семеніхіна, в якій здійснено комплексний аналіз феномену правової доктрини з позицій загальної теорії права і синтезовані уявлення про її головні ознаки, а саме: 1) тісний зв'язок з юридичною наукою; 2) необхідність отримання загального визнання юридичної спільноти для набуття науковими положеннями ознак доктринальності; 3) здатність виступати вагомим чинником у процесі формування права, основою для розробки правових приписів; 4) поєднання відображення правової дійсності з активним впливом на всі ключові елементи правової системи (правотворчість, правозастосування); 5) зорієнтованість на майбутню реалізацію відповідних наукових висновків у державно-правовій практиці; 6) виявлення місця правової доктрини в правовій системі в контексті досліджень джерел права; 7) значний вплив док-

¹ Правова доктрина України [Текст] : у 5 т. – Харків : Право, 2013. – Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція ; за заг. ред. О. В. Петришина. – 976 с.; Т. 2 : Публічно-правова доктрина України ; за заг. ред. Ю. П. Битяка. – 864 с.; Т. 3 : Доктрина приватного права України ; за заг. ред. Н. С. Кузнецової. – 760 с.; Т. 4 : Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – 848 с.; Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – 1240 с.

² Див.: Євграфова, Є. Дослідження правової доктрини в контексті системи джерел права [Текст] / Є. Євграфова // Право України. – 2011. – № 1. – С. 337–334; Семеніхін, І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз [Текст] / І. В. Семеніхін ; наук. ред. О. В. Петришин. – Х. : Юрайт, 2012. – 88 с.; Мочульська, М. Є. Правова доктрина в континентальній правовій системі [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. Є. Мочульська ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2013. – 18 с.; Правова доктрина України [Текст] : у 5 т. – Харків : Право, 2013. – Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. – 976 с.; та ін.

трини на юридичну практику через науково-практичні коментарі до законодавчих актів, як результату доктринального тлумачення¹. Аналогічні ознаки з деякими відмінностями вирізняються й в інших вітчизняних працях².

У цілому можна погодитись із таким розумінням ознак правової доктрини, хоча й, на жаль, не систематизованих за якимось певним критерієм. Водночас слід констатувати недостатність дослідження феномену правової доктрини лише традиційними засобами юридичної науки. Ідеться про реалізацію філософсько-правового підходу до осмислення правової доктрини в напрямі створення її певної мета-теорії, що передбачає аналіз правової доктрини як особливого способу осмислення та існування права, що має особливі онтологічні та епістемологічні основи, методологічні засоби, філософсько-правове обґрунтування та особливе місце в структурі правової реальності (тобто як власне права, так і рівнів його відображення — галузевої правової науки, теорії права та філософії права). Вважаємо, що у філософському осмисленні феномену правової доктрини вітчизняний досвід такого осмислення слід доповнювати доробками західної філософії права³ з метою заповнення концептуальних прогалів у дослідженні цієї теми, а також виявлення спільного та відмінного в характері обговорення філософсько-правових і теоретико-правових проблем для подальшого активного включення вітчизняних вчених у світовий правовий дискурс⁴.

¹ Семеніхін, І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз [Текст] / І. В. Семеніхін ; наук. ред. О. В. Петришин. – Х. : Юрайт, 2012. – С. 22–72.

² Див.: Мочульська, М. Є. Правова доктрина в континентальній правовій системі [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. Є. Мочульська ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2013. – С. 3–4.

³ Див.: Peczenik, A. *Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law* [Текст] / Alexander Peczenik. – Dordrecht : Springer, 2005. – 200 p.; Aarnio, A. *Essays on the Doctrinal Study of Law* [Текст] / Aulis Aarnio. – Heidelberg : Springer, 2011. – 222 p.; *Methodologies of Legal Research. Which Kind of Method for What Kind of Discipline?* [Текст] / Ed. By Mark Van Hoecke. – Oxford and Portland, Oregon : Hart Publishing, 2011. – 294 p.; Варга, Ч. Правова доктрина: методологія та онтологія [Текст] : пер. з англ. / Чаба Варга // *Право України*. – 2011. – № 8. – С. 99–108; та ін.

⁴ Виходячи з того, що право не зумовлюється лише певною культурою, а є універсальним (доктрина природного права), на наш погляд, слід розширяти горизонт тем для обговорення та методів пізнання для вітчизняного правознавства. Це означає, що українській юридичній науці треба обов'язково ставати на позиції західної науки, а лише те, що їй треба дослухатися до неї, намагатися зрозуміти мову та характер постановки питань, а також методологію та аргументацію відповідей.

Що ж являє собою феномен, який позначається концептом «правова доктрина»? Зазвичай поняття «доктрина» застосовується у контексті таких понять, як «вчення», «соціальна наука», «філософська теорія» (природно-правова, позитивістська), «ідеологія» (ліберальна, соціалістична, консервативна), «догма», «концепція» та ін. Проте у всіх випадках його застосування мається на увазі вчення (знання), яке певною мірою редуковане до внутрішньо несуперечливого ядра, завдяки чому воно націлене на безпосереднє використання на практиці. Загальне розуміння поняття доктрини у сфері юридичного знання набуває свого специфічного вияву як правова доктрина.

Правова доктрина у власному або вузькому¹ розумінні являє собою певний вид юридичного дослідження та його результатів на підставі застосування особливого методу, що полягає в систематичному, аналітико-оціночному поясненні істотного змісту права: приватного, публічного, кримінального та ін. Вона представлена насамперед у підручниках, хрестоматіях, монографіях з права та коментарях до законодавства і зводиться, головним чином, до інтерпретації та систематизації положень діючого права (хоча й може містити низку історичних, філософських, соціологічних та інших посилань). Польсько-шведський теоретик та філософ права Александер Печенік характеризував правову доктрину як «діяльність вчених та продукт цієї діяльності, тобто зміст книг та досліджень»². Тому синонімом поняття правової доктрини (яке більшою мірою вказує на результат інтелектуальної діяльності) можуть бути поняття «аналітичне вивчення права» та «доктринальне вивчення права» (що переважно акцентує увагу на процесі отримання певного знання про право). Іншим базовим поняттям для правової доктрини є «юридична наука». Проте поняття «юридична наука», або «*scientia juris*», є більш широким поняттям і може означати як правову доктрину у чистому вигляді, так і, крім неї, — елементи історії права, соціології права, філософії права тощо. Насамкінець, поняття «правова доктрина» тісно пов'язане з поняттям «догма права»,

¹ М. Є. Мочульська вкладає дещо інший зміст у поняття доктрини в широкому (що ототожнює правову доктрину та правову науку) та вузькому (що розглядає правову доктрину як джерело права) значеннях (див.: Мочульська, М. Є. Правова доктрина в континентальній правовій системі [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. Є. Мочульська ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2013. — С. 3–4), проте такі розрізнення за певною інтерпретацією не суперечать одне одному.

² Pechenik, A. *Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law* [Текст] / Alexander Pechenik. — Dordrecht : Springer, 2005. — P. 2.

або «юридична догматика». Деякі вчені навіть їх ототожнюють¹, і це зрозуміло, тому що вони тісно пов'язані як між собою, так із чинним (позитивним) правом. Але деяка відмінність між ними все ж таки є, а їх співвідношення можна визначити як вихідні основні положення про позитивне право, його встановлення та дію (догма), та вчення про ці самі положення, тобто рефлексію догми права, юридичну методику та методологію (доктрина). Ми не будемо тут вдаватися в дискусію щодо співвідношення цих понять, але зазначимо, що хоча не всім науковцям подобається термін «юридична догматика», оскільки несе в собі відбиток «обмеженого мислення», насправді нічого образливого в ньому немає — це просто особливий вид власне юридичного мислення, який має важливе значення для юридичної практики.

Структура правової доктрини. Слід підкреслити, що феномен правової доктрини не є однорідним. Існує багато класифікацій правових доктрин, серед яких меті нашого дослідження більшою мірою відповідає їх поділ за рівнем абстрактності та за сферою поширеності². Зокрема А. Васильєв пропонує поділ доктрин на універсальні вчення, що відображають уявлення про право, його цінність та роль у житті суспільства, та часткові, конкретні теорії, що діють стосовно окремих галузей людського життя³.

Однак ця класифікація не є достатньо точною і повною. По-перше, виникає питання: чи можуть вважатися доктринами у власному сенсі такі універсальні вчення, які стосуються права взагалі, без їх застосування до вирішення певних проблем в певній правовій системі? Підставою для таких сумнівів може бути розрізнення в сучасній філософії права (зокрема, Р. Дворкінім) щонайменше двох понять права: доктринального та концептуального. Перше стосується певного виду права в певній юрисдикції, а друге — права як такого⁴. Про відмінність між роздумами юриспруденції (поєднанні філософії та теорії права в правовій традиції Великої Британії), яка є «загальним філософським дослідженням природи права», та доктринальним аргументом, що є

¹ Див.: Pechenik, A. *Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law* [Текст] / Alexander Pechenik. – Dordrecht : Springer, 2005. – P. 2.

² Див.: Васильєв, А. А. *Правовая доктрина: вопросы теории и истории* [Текст] : монография / А. А. Васильев. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 36 с.

³ Там само.

⁴ Див.: Guest, S. Ronald Dworkin [Текст] / Stephen Guest. – 3rd ed. – Stanford, California : Stanford Law Books, 2013. – P. 252.

«спробою з'ясувати зміст права в межах тої чи іншої юрисдикції», стверджує Н. Сіммондз¹.

Отже, на нашу думку, універсальні вчення набувають доктринального характеру лише тоді, коли вони застосовуються для вирішення того чи іншого правового питання, хоча ці вчення (наприклад, позитивізм та теорія природного права, а також концепція верховенства права (правової держави)) й формулюють свої положення в абстрактній, найзагальнішій формі. У свою чергу, те, що в існуючих класифікаціях зветься «частковими, конкретними теоріями», насправді поділяється на власне часткову та загальну правову доктрину. Часткова правова доктрина (швидше, сукупність окремих правових доктрин — із сфери конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного та інших галузей права) описує структуру права та виробляє обґрунтовуючі положення для різних частин цієї структури (в межах часткової дисципліни можна також розрізнити доктрини галузей у цілому та доктрини галузевих інститутів, але для нашого дослідження таке розрізнення не має істотного значення). Загальна ж правова доктрина являє собою окрему дисципліну, ядро якої становлять теорія джерел і теорія тлумачення (інтерпретації) права, хоча й не обмежується ними². Марк ван Хук, наприклад, вирізняючи такі спільні елементи будь-якої правової культури, як: а) поняття права; б) теорія про дійсні джерела права; в) методологія права як для створення, так і застосування права, яка складається перш за все з теорії інтерпретації права; г) теорія аргументації; д) теорія легітимації права; е) загальна базова ідеологія, підкреслює, що в межах правової доктрини теорії джерел та інтерпретації обговорюються відкрито, поняття права і загальної ідеології залишаються прихованими, а теорії аргументації та легітимації обговорюються несистематично³.

¹ Сіммондз, Н. Рефлексивність та ідея права (закінчення) [Текст] / Н. Сіммондз // Філософія права і заг. теорія права. – 2012. – №2. – С. 63 (початок статті див.: Філософія права і заг. теорія права. – 2012. – №1. – С. 13–26).

² Підтвердження фундаментального значення цих теорій для практичної роботи із правом ми знаходимо у структурі книги Г. Гаусманінгера «Австрійська правова система», центральна глава якої називається: «Конституція, джерела та тлумачення права» (див.: Hausmaninger, H. The Austrian Legal System. Third Edition [Текст] / H. Hausmaninger. – Wien, 2003. – Р. 21–38).

³ Хук, М. ван. Право как коммуникация [Текст] / Марк ван Хук ; пер. а англ. М. В. Антонова и А. В. Полякова. – СПб. : Издат. дом С.-Петерб. ун-та, 2012. – С. 248–249.

На жаль, у вітчизняній системі правознавства диференціація теорій різного рівня узагальнення ще не отримала свого обґрунтування та визнання. У німецькій правовій культурі прикладом досліджень у сфері загальної правової доктрини може вважатися напрям, який називається *Juristische Methodenlehre*¹ (юридична методика, або методологія, — за різними перекладами). Український читач знайомий із певним варіантом такої теорії завдяки перекладу книги Р. Циппеліуса². У ній розкриваються питання тлумачення права в контексті доповнення та виправлення законів і застосування норм права. Ця теорія тісно пов'язана з філософією права (сам автор підкреслює, що книга відштовхується від тих уявлень і філософських концепцій, які представлені в його «Філософії права»³, зокрема із розумінням права як інструменту для встановлення справедливості) і з галузевими правовими доктринами, зокрема з цивільно-правовими. Логічним є дослідження цих питань у межах традиційної теорії держави і права.

Водночас може вирізнятися й вищий за своєю абстрактністю рівень загальної правової доктрини. Це так звана нормативна теорія правової доктрини; за визначенням А. Печеніка, вона подібна до теорії науки і є продуктом саморефлексії вчених-юристів. Її мета — раціональна реконструкція правової доктрини. За іншим висловом, вона є «загальною теорією загальної правової доктрини» або доктриною в її граничному прояві⁴. Як метатеорія правової доктрини вона знаходиться на стику загальної теорії права і філософії права, має тісні зв'язки із політичною філософією та моральною філософією, але водночас має відносну (саме відносну) автономію від частих змін у філософських концепціях.

Деякі вчені наполягають на повній незалежності доктринальних досліджень не тільки від філософії, а й від теорії права. Нещодавно вийшла друком праця, концептуальні положення якої підтверджують можливість поділу доктрини на часткову і загальну. Зокрема, в ній проголошується необхідність створення загальної теорії тлумачення нормативних актів, яка має тісно взаємодіяти із відповідними галузе-

¹ Larenz, K. *Methodenlehre der Rechtswissenschaft* [Текст] / Karl Larenz. — 5th ed. — Berlin : Springer, 1983.

² Циппеліус, Р. Юридична методологія [Текст] / Р. Циппеліус ; пер. Р. Корнути. — К. : Реферат, 2004. — 176 с.

³ Циппеліус, Р. Філософія права [Текст] : пер. з нім. / Р. Циппеліус. — К. : Тандем, 2000. — 300 с.

⁴ Pechenik, A. *Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law* [Текст] / Alexander Pechenik. — Dordrecht : Springer, 2005. — P. 13.

вими теоріями¹. Щоправда, автори виводять таку дисципліну за межі теорії держави і права, «звинувачуючи» останню в тому, що вона напевно розвивається не як нормативно-емпірична дисципліна, а як дисципліна абстрактна, котра тяжіє до філософії, не веде пошук проблем для дослідження в житті та системі суспільних відносин². Авторами цієї праці пропонується створення щось на кшталт «енциклопедії права» — узагальнення досвіду розробки теорії тлумачення галузевими дисциплінами³. Проте, на наш погляд, тут абсолютизується індуктивний шлях формування правового знання й ігнорується зворотний вплив загальної теорії тлумачення на галузеві теорії (доктрини).

Існує тісний зв'язок між юридичною практикою і доктриною, з одного боку, та юридичною наукою і філософією — з другого. Юристи-практики використовують юридичну аргументацію імпліцитно, зазвичай не усвідомлюючи, чому вони це роблять. Галузева ж правова доктрина саме експлікує (пояснює) таку аргументацію (таке знання) і спрямовує до загальної правової доктрини.

Взаємозв'язок між загальною і галузевою правовими доктринами виявляється у такому: галузеві теорії користуються аргументами, котрі були вироблені в загальній доктрині, а загальні теорії, у свою чергу, узагальнюють результати, отримані з різних галузевих доктрин. Подібний зв'язок існує й між правознавством та філософією: остання забезпечує юристів методологічним інструментарієм та філософськими інтуїціями, отримуючи навзаєм юридичний матеріал для осмислення.

Водночас між вченими, які представляють різні рівні дослідження, постійно виникають суперечки, зокрема між вченими — представниками загальної теорії права і представниками галузевих юридичних дисциплін. Для перших існує загрозна тенденція забуття свого коріння, яке лежить у частковій (галузевій) правовій доктрині, і все більшого занурення у чисту філософію. Вони ризикують взагалі перестати бути юристами і перетворитися у другорозрядних філософів, які виконують рутинну роботу. Другі, у свою чергу, ризикують загубити

¹ Див.: Новітнє вчення про тлумачення правових актів [Текст] : навч. посіб. з курсу тлумачення прав. актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, канд. на посади суддів, що проходять спец. підготовку / В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін. ; відп. ред., кер авт. кол. В. Г. Ротань. — Х. : Право, 2013. — 752 с.

² Там само. — С. 15, 16.

³ Там само. — С. 17.

саморефлексивну проникливість, яка може бути досягнута тільки на досить високому рівні абстрагування. Більш того, це призводить до виконання марної праці, тому що основні проблеми правової доктрини є однаковими для більшості юридичних дисциплін¹.

Правова доктрина, теорія права, філософія права. Відомо, що до будь-якої наукової теорії застосовуються три основних методи: опис, пояснення та обґрунтування. Але наскільки вони застосовні щодо правової доктрини? Саме опис є методом правової доктрини, хоча іноді використовуються не притаманні їй методи пояснення та обґрунтування. Хоча юристи певною мірою відрізняють суто логічний аналіз права (як воно є) і обґрунтовані рекомендації законодавцю (яким право має бути), в дійсності їх важко розрізнити. Описуючи та пояснюючи право, вчені через правову доктрину змінюють його. Таким чином, правова доктрина водночас є і описовою, і нормативною (а не тим чи іншим окремо), тобто вона має пізнавальні та нормативні функції, якщо під нормативністю розуміти створення ідеальних моделей для дійсності та її зміни.

За певного спрощення такі методи дослідження будь-яких явищ, як обґрунтування, пояснення і опис найбільш автентично виявляють себе в таких рівнях правового пізнання, як філософія права, теорія права і правова доктрина.

Дослідження трьох головних складових правознавства: філософії права, загальної теорії права і юридичної доктрини, тісно пов'язаної із догмою права у спільності та відмінності їх предметно-методологічних складових, дозволить більш повно уявити систему пізнання права.

Правова доктрина є такою частиною юридичної науки, яка з певної прескриптивної позиції систематизує й «описує» позитивне право, що застосовується в певному суспільстві в певний час. Як вже зазначалося, правова доктрина за своєю природою є «прескриптивною», вона «описує» не стільки те, як можна тлумачити (інтерпретувати) право, скільки те, як воно повинно тлумачитися. Щодо неї теорія права виступає як метатеорія. У той час як правова доктрина займається юридичними нормами, розглядаючи їх з юридико-технічних позицій, теорія права розробляє той самий юридико-технічний метод, яким оперує юридична доктрина. Крім того, вона розробляє такі фундаментальні

¹ Див.: Pechenik, A. *Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law* [Текст] / Alexander Pechenik. – Dordrecht : Springer, 2005. – P. 3.

питання, як природа норм, визначення права, співвідношення права і моралі тощо. Таким чином, правова доктрина — описова наука, а теорія права — пояснююча.

Філософія права є метадисципліною для теорії права, і в такій якості вона виступає, по-перше, як аксіологія для теорії права і, по-друге, як епістемологія і теорія науки «теорія права». Унаслідок високого ступеня абстрактності філософії права зміст понять, якими вона оперує, не є чітким, вони спірні та дискусійні. З одного боку, це дає їй перевагу у прориві до нових ціннісно-концептуальних горизонтів, а з другого — замикає її у сфері цінностей (тобто ідеології). Навпаки, теорія права досліджує свій предмет на основі загальноновизнаних критеріїв наукового дослідження і є значною мірою ідеологічно нейтральною. Положення про ідеологічну нейтральність загальної теорії права зазвичай заперечується в українському загальнотеоретичному правознавстві¹. Проте таке положення слід розуміти не як констатацію факту (пострадянська теорія права дійсно не є і не може бути ідеологічно нейтральною), а як певне положення щодо теорії права як певного «ідеального типу», до якого вона має прагнути за своєю природою.

У системі правознавства, окрім «вертикального» (методологічного) співвідношення по лінії філософія права — теорія права — правова доктрина — право, можна вирізнити ще й «горизонтальне» співвідношення між теорією права (яка посідає центральне місце в системі правознавства) і, так би мовити, «неюрідичними» академічними дисциплінами, що вивчають право. Вони визначаються різними підходами до права. Теорія права вивчає правові явища з юридичної точки зору, а інші дисципліни — з інших, неюрідичних, але суміжних до права, точок зору: історія права — з історичної, логіка права — з логічної тощо. При цьому теорія права виконує інтегруючу функцію: забезпечує взаємодію різних академічних дисциплін у дослідженні права, і поєднує результати їх досліджень з елементами філософії права і положеннями правової доктрини. Власне юридичний підхід до предмета дослідження, що вирізняє теорію права, — не юридико-технічний, а теоретичний, що виражається в аналізі та поясненні правових явищ в усіх аспектах — історичному, соціологічному, психологічному, ан-

¹ Див.: Козюбра, М. І. Загальнотеоретичне правознавство: проблеми модернізації [Текст] / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. ст. / гол. ред.: Андрій Мелешевич. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. — С. 54.

тропологічному тощо. Кожна зі суміжних із теорією права академічних дисциплін орієнтується тільки на один з аспектів права. Теорію ж права вирізняє синтезуючий, інтегруючий і глобалізуючий підхід, що враховує результати досліджень інших дисциплін для вироблення оптимальної позиції в опису, аналізі й поясненні «правових даних». Насамперед у теорії права використовуються результати логіки права і соціології права.

Філософія права теж має певною мірою синтезуючий та інтегруючий характер, проте вона здійснює поєднання на більш абстрактному рівні — між філософією як світоглядно-методологічною позицією і загальною теорією права, а вже через неї, опосередковано, і з домогою права, і юридичною практикою. Що ж стосується так званих «суміжних дисциплін», таких як логіка права, соціологія права, антропологія права, психологія права, історія права та деякі нові дисципліни (економічний аналіз права та ін.), то інтеграція їх положень здійснюється на світоглядно-методологічному рівні, тобто рівні філософсько-правової рефлексії.

Для більш чіткого уявлення про співвідношення філософії права і загальної теорії права має вирішення питання про те, яким чином кожна з них здійснює критичну функцію щодо права.

Таку функцію можна здійснювати з емпіричної («deskриптивної») та нормативної («presкриптивної») позицій. З емпіричної позиції теорія права має займатися науковим, об'єктивним (ідеологічно нейтральним) описом, аналізом, поясненням, висуненням часткових теорій і гіпотез. Нормативна ж позиція означає критичний підхід до права, юридичної практики і правової доктрини з позиції певного (нормативного) сприйняття людини і суспільства.

Критика цінностей або ідеології з нормативної позиції — завдання не теорії, а філософії права. Принципову відмінність філософсько-правового і теоретико-правового підходів можна розглядати як відмінність нормативної й емпіричної теорій. Науковий, теоретичний аналіз права може бути лише емпіричним; у нормативній теорії дослідження права є ненауковим, тобто ідеологізованим, ціннісно навантаженим. Але це означає лише те, що теорія права здатна займатися критичним аналізом правової ідеології як емпірична теорія, тобто не з позиції іншої ідеології, а з позиції ідеологічної нейтральності. Таким чином, мета теорії права — пояснення і критичний аналіз правових явищ з емпіричної, чи deskриптивної, позиції. Слід уточнити, що

«deskриптивність» у цьому контексті означає сутнісну, а не функціональну характеристику теорії права, яка виконує не стільки описову, скільки пояснюючу функцію. На протилежність «presкриптивній» (нормативній) теорії вона не приписує, яким має бути право, а сприймає право як дане, пізнає зміст права шляхом опису реальних явищ, що мають відповідні формально-логічні властивості.

Філософські основи доктринальних положень. Праворозуміння та правова доктрина. Ключовим для розуміння феномену правової доктрини є питання про взаємовідносини між доктриною і філософією, тобто: чи існують філософські основи для правової доктрини? Якою мірою відмінності у філософсько-правових позиціях можуть впливати на правову доктрину, тобто в яких питаннях цей вплив можливий та бажаний, а в яких — ні, оскільки за своєю природою правова доктрина передбачає наявність у її змісті такого ядра, яке не може змінюватися, незважаючи на мінливість філософських концепцій?¹

Наприклад, те, як впливає певна ідеологічно-правова або світоглядно-правова позиція на концепцію тлумачення правових норм, можна побачити на зіставленні пострадянських та європейських систем. Сучасне право в країнах СНД при його створенні базувалося на радянському праві (незважаючи на основоположні зміни на всіх рівнях суспільного та політичного життя), а тому і право, і методика його тлумачення знаходяться значною мірою під впливом радянського права, орієнтуючись перш за все на буквальне тлумачення норм без врахування *цілей закону, загальних принципів права і надзаконних цінностей*². Тобто європейська доктрина тлумачення права орієнтується не лише на реальність владних установлень, а й на більш широку реальність, яка концептуалізується відповідно соціологією права (цілі закону), загальною теорією права (загальні принципи права) та філософією права (надзаконні цінності) в їх єдності.

¹ На жаль, у повному обсязі дати відповіді на поставлені запитання в межах цієї праці неможливо. Сподіваємось розглянути питання про філософські основи галузевих доктрин (кримінально-правових, цивільно-правових, конституційно-правових та ін.), а також деякі інші філософські проблеми правової доктрини та правової науки в цілому в подальших дослідженнях.

² Див.: Шмагин, А. Основы немецкой методики толкования права [Текст] / А. Шмагин // Вестн. гражд. права. – 2012. – Т. 12, №4. – С. 3. Див. також: Морщакова, Т.Г. Верховенство права и конституционные основы единообразия судебного правоприменения [Текст] / Т.Г. Морщакова // Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике. – М. : Статут, 2009. – С. 298.

Будь-яка доктрина (позитивного права) виражає певну концепцію праворозуміння, те чи інше загальне поняття права. Цей зв'язок між філософським та доктринальним рівнями пізнання права в пострадянській російській філософії та теорії права відстоюється послідовниками В. Нерсисянца, зокрема В. Лапаєвою та Н. Варламовою¹. Хоча деякі дослідники наполягають на незалежності юридичної догми від того чи іншого типу праворозуміння². На наш погляд, філософсько-правове розуміння природи права впливає на характер доктринальних розробок позитивного права, хоча такий вплив не завжди має явний характер і не завжди усвідомлюється дослідниками. Так, британський філософ права Н. Сіммондз звернув увагу на те, що право за своєю природою є рефлексивним, а це означає, що всі дослідження права і вся правова практика спираються на ідею права. «Філософські проблеми права, — стверджує він, — не виникають через окремі наукові потреби знайти загальний опис для поширених людських інститутів або культурно-специфічне тлумачення нашого власного досвіду. Вони виникають через рефлексивність права»³. Це означає внутрішню «філософічність» права. Водночас він пояснює, що це не означає, буцімто кожний юрист — вчений та практик — має бути філософом. Просто він має розуміти ідею права, яка відтворюється всією правовою системою.

Зазвичай вирізняють класичні — позитивістську і природно-правову концепції права (іноді їх називають природно-правовою та позитивістською доктринами права, але, на наш погляд, це допустимо лише тоді, коли вони застосовуються для розуміння та розв'язання проблем позитивного права). За сучасних умов набули поширення неklasичні

¹ Варламова, Н. В. Философия права и юридическая догматика (проблема внутренней непротиворечивости правовой теории) [Текст] / Н. В. Варламова // Юриспруденция XXI века: горизонты развития : очерки / под ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник. — СПб. : Юрид. Россия, 2006. — С. 269–300; Лапаева, В. В. Типы правопонимания: правовая теория и практика [Текст] : монография / В. В. Лапаева. — М. : Рос. акад. правосудия, 2012. — С. 14–18.

² Див.: Алексеев, С. С. Право: методологические подходы к исследованию [Текст] / С. С. Алексеев // Вопр. философии. — 1983. — № 3. — С. 116. Див. також: Лейст, О. Э. Сущность права [Текст] / О. Э. Лейст. — М., 2002. — С. 274, 275; Мартышин, О. В. Совместимы ли основные типы понимания права? [Текст] / О. В. Мартышин // Государство и право. — 2003. — № 6. — С. 14.

³ Сіммондз, Н. Рефлексивність та ідея права [Текст] / Н. Сіммондз // Філософія права і заг. теорія права. — 2012. — № 1. — С. 13–14.

концепції права, які за своєю природою є неопозитивістськими і тяжіють до так званого «третього шляху» в правознавстві, або до інтегрального типу праворозуміння.

Сучасний юридичний позитивізм існує у двох версіях — виключеного (*exclusive*), або жорсткого, і включеного (*inclusive*), або м'якого. Німецький філософ права Р. Алексі (роботи якого добре відомі українському читачеві завдяки перекладам, надрукованим у журналах «Проблеми філософії права»¹, «Право України»² та «Філософія права і загальна теорія права»³), визнаючи дуальну (водночас реальну та ідеальну) природу права, показує, що жорсткий позитивізм (представлений, зокрема, Дж. Разом), повністю виключаючи моральність із права, є неможливим, тому що повністю позбутися питання правильності у правовій системі з точки зору її учасника — неможливо, а м'який позитивізм (Дж. Коулман), вважаючи це включення випадковим питанням, не здатний пояснити дуальну природу права. Р. Алексі доходить висновку, що лише неопозитивізм є сумісним із дуальною природою права, але лише у версії включеного (м'якого) неопозитивізму. Виключений (жорсткий) неопозитивізм, який стверджує, що імморальні норми не є юридично дійсними, порушує баланс між принципами юридичної визначеності та справедливості, приділяючи занадто мало уваги фактично-авторитетному виміру права. Супервключений (суперм'який) неопозитивізм, на думку цього автора, впадає в інші крайнощі. Він стверджує, що моральні дефекти ніколи не заперечують юридичну дійсність права, а лише роблять її не безумовною. Включений (м'який) неопозитивізм, позицію якого поділяє сам Р. Алексі, стверджує, що моральні дефекти заперечують юридичну дійсність лише

¹ Алексі, Р. Природа філософії права [Текст] / Р. Алексі // Проблеми філософії права. – Т. 2. – Чернівці ; Київ : Рута, 2004. – С. 29–37.

² Алексі, Р. Дуальна природа права [Текст] / Р. Алексі // Право України. – 2011. – № 1. – С. 45–48; Алексі, Р. Існування прав людини [Текст] / Р. Алексі // Право України. – 2011. – № 8. – С. 121–130.

³ Алексі, Р. Нормативність, метафізика та рішення [Текст] / Роберт Алексі // Філософія права і заг. теорія права. – 2012. – № 1. – С. 27–36.; Алексі, Р. Розумність права [Текст] / Роберт Алексі // Філософія права і заг. теорія права. – 2013. – № 2. – С. 229–239; Алексі, Р. Теорія дискурсу та права людини [Текст] / Роберт Алексі // Філософія права і заг. теорія права. – 2013. – № 1. – С. 73–98; Алексі, Р. Догматичне мислення [Текст] / Роберт Алексі // Філософія права і заг. теорія права. – 2014. – № 1–2. – С. 118–139; Алексі, Р. Конституційні права і конституційний контроль [Текст] / Роберт Алексі // Філософія права і заг. теорія права. – 2015. – № 1–2. – С. 446–456.

тоді, коли межу крайньої несправедливості порушено. Несправедливість, нижча цієї межі, включена в поняття права як дефектне, але правильне право. Таким чином, тут обом сторонам дуальної природи права приділяється належна увага.

В Україні, на жаль, розгорнутих дискусій між прихильниками юридичного позитивізму та теорії природного права у явному і чітко акцентованому вигляді не відбувається. Це можна пояснити тим, що такі дискусії можливі лише у просторі філософії права, але остання в Україні ще не досягла відповідного рівня зрілості, за яким альтернативні концепції мали б співрозмірні результати та відповідні аргументи на їх користь. У самій філософії права переважно розробляються природно-правові концепції, заповнюючи, так би мовити, прогалину минулих часів, коли про природно-правове розуміння права не можна було й згадувати. Останніми роками з'явилися праці, в яких природно-правовий підхід у його методологічному вимірі стає предметом цілеспрямованої рефлексії (С. Рабінович¹, Д. Прокопов² та ін.). У теорії права та галузевих юридичних науках позитивістське та природно-правове праворозуміння виявляють себе, головним чином, через концепції ототожнення і розрізнення права і закону. Причому якщо в теорії права таке розрізнення стало загальноновизнаним, то на рівні галузевих доктрин за інерцією переважає позитивістський за своїм характером підхід.

Більш конкретно питання впливу філософсько-правової позиції на доктринальні рішення може бути розглянуте на прикладі одного з ключових питань правової доктрини про повноту нормативних систем, або про прогалини у праві. Останніми роками в Україні активно обговорюються питання подолання прогалин у праві, можливостей і меж суддівського розсуду та ін. Водночас слід зазначити, що хоча тенденція розширення суддівських повноважень та їх доктринального закріплення є загальносвітовою, в українській правовій науці застосування філософсько-правових аргументів для обґрунтування доктринальних положень ще не набуло того поширення, як у західній філософії права.

¹ Рабінович, С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні [Текст] : монографія / С. П. Рабінович. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 576 с.

² Прокопов, Д. Є. Розвиток теорії природного права у вітчизняній і російській правовій думці (середина XIX – початок XX століть) [Текст] : монографія / Д. Є. Прокопов. – К. : Логос, 2011. – 544 с.

Саме в контексті застосування філософсько-правової методології для вирішення питання про правильний опис прийняття юридичних рішень та подолання прогалин у праві буде корисним звернутися до аналізу спору (який відбувався у межах міжнародної конференції «Нейтральність та теорія права» в іспанському місті Жирона у 2010 р.) між професором Університету Буенос-Айреса (Аргентина) Є. Булігіним, який відстоював позицію юридичного позитивізму, та професором Університету Христіана Альбрехта у Килі (Німеччина) Р. Алексі, який захищав позицію непозитивізму (до речі, доповіді учасників полеміки були перекладені автором цього підрозділу)¹.

У ході цієї полеміки, розрізняючи позиції спостерігача й учасника, Є. Булігін стверджує, що учасниками «правової гри» є ті, хто зацікавлений не просто в описі права, але у вирішенні правових проблем, наприклад, судді, адвокати та приватні особи. Якщо позиція спостерігача ґрунтується на описі права, то позиція учасника пов'язана із застосуванням права для вирішення практичних проблем. У цьому сенсі судді є найважливішими дійовими особами. Але в діяльності судді потрібно розділяти два різних етапи. Вирішуючи правову проблему, суддя повинен перш за все зайняти позицію спостерігача для визначення того, що наказує чинне право. Тут є тільки дві можливості: або існуючі правові норми передбачають однозначне й чітке рішення у справі, або — ні. У першому випадку суддя зобов'язаний застосувати буквально витлумачену норму. У цій ситуації прийнятною для судді буде тільки точка зору спостерігача.

Але може статися так, що чинне право не містить однозначного вирішення правової проблеми, тобто її розв'язання є невизначеним. Такий стан справ може виникати з різних причин. По-перше, до них належать певні логічні недоліки правової системи, такі як нормативні прогалини (коли право не містить рішення для розглянутого випадку)

¹ Див.: Бульгін, Е. Алекси между позитивизмом и непозитивизмом [Текст] / Е. Бульгін // Право України. – 2011. – № 1. – С. 59–70; у повному обсязі цю дискусію див.: Бульгін Евгений. Алекси между позитивизмом и непозитивизмом; Bulygin Eugenio. Alexy Between the Positivism and Non-Positivism; Алекси Роберт. Между позитивизмом и непозитивизмом? Третий ответ Евгению Бульгину; Alexy Robert. Between the Positivism and Non-Positivism? A Third Reply to Eugenio Bulygin // Проблеми філософії права. Т. VIII–IX. – К.; Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2012. – С. 36–68; а також див.: Бульгін, Е. В. Избранные работы по теории и философии права [Текст]: пер. с англ., нем., исп. / под науч. ред. М. В. Антонова, Е. Н. Лисанюк, С. И. Максимова. – СПб.: Алет-Пресс, 2016. – 476 с.

або нормативні суперечності (коли є кілька несумісних рішень). По-друге, до них можна віднести так звані випадки півтіні, або прогалини визнання. У всіх цих обставинах суддя повинен визначити, яке рішення підлягає застосуванню. Це означає, що у разі нормативної прогалини він повинен «створити» нову норму, у разі суперечності — (повністю або частково) «скасувати» принаймні одну з тих, що суперечать одна одній норм, а в разі півтіні — змінити зміст відповідних виразів. У всіх цих обставинах суддя змінює існуюче право.

Однак можлива ситуація, за якої закон містить однозначне вирішення справи, але суддя розглядає останнє як вкрай несправедливе, або тому, що законодавець не взяв до уваги будь значуща якість (аксіологічна прогалина), або з огляду на те, що суддя не схвалює використувані законодавцем ціннісні критерії. У подібних випадках можлива відмова судді від застосування існуючої норми і звернення до іншої норми (зрештою, створеної ним самим), яка не належала чинній правовій системі на момент прийняття даного рішення.

Це означає, що судді беруть участь — навіть якщо це відбувається лише у виняткових випадках — у створенні права. Такий суддівський розсуд у жодному разі не означає довільності. Суддя застосовує свої власні ціннісні критерії для створення, зміни або скасування правових норм. При цьому Є. Булігін підкреслює, що всі ці проблеми є типовими для застосування, а не для ідентифікації права. Це означає, що коли суддя не застосовує чинну норму з огляду на те, що, на його думку, її використання призведе до великої несправедливості, а замість цього застосовує іншу норму, створену в результаті ним самим, це не можна охарактеризувати як модифікацію поняття права. У таких випадках змінюються норми або правила правової системи, а не поняття права¹.

Р. Алексі на протигагу Є. Булігіну вважає такий опис недостатнім. Насамперед він звертає увагу на домагання на правильність, яке з необхідністю висуває суддя. Далі, з його точки зору, це домагання стосується не тільки позитивного права, а й до справедливості, тобто моралі. Аргумент Булігіна може бути інтерпретований як твердження, згідно з яким уникнення «великої несправедливості» — тільки особиста або суб'єктивна справа судді, а не щось об'єктивно необхідне завдяки домаганням права на правильність. Р. Алексі зазначає, що по-

¹ Булыгин, Е. Алекси между позитивизмом и непозитивизмом [Текст] / Евгений Булыгин // Проблемы философии права. Т. VIII–IX. – К. ; Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2012. – С. 36–43.

зитивіст може погодитися з тим, що домагання права на правильність включає в себе домагання на моральну правильність, проте буде заперечувати твердження про необхідний зв'язок між юридичною дійсністю, або юридичною правильністю та мораллю.

Р. Алексі наполягає на необхідному характері зв'язку між юридичною правильністю та мораллю. Коли позитивне право допускає дві різні інтерпретації: справедливу (I1) і несправедливу (I2), домагання права на правильність вимагає I1. З цього питання позитивісти і неопозитивісти не мають великих розбіжностей, які починаються там, де потрібна відповідь на питання, що відбувається, коли вибрано I2, тобто несправедлива інтерпретація. Якщо обрана несправедлива інтерпретація, то, згідно з позитивізмом, таке рішення є юридично бездоганим рішенням із моральними дефектами. Згідно ж з неопозитивізмом, таке рішення не тільки морально, а й юридично дефектне. Воно юридично дефектне не тільки через те, що домагання на моральну правильність порушується у разі винесення морально дефектного судового рішення, але так само через те, що правове домагання на правильність також порушується. Це призводить до необхідності ціннісного, або ідеального, зв'язку між правом і мораллю. При цьому домагання на правильність має на увазі, що право необхідно включає в себе ідеальне вимірювання, так само як і реальний, або владний (офіційний) вимір. Ці дефекти в будь-якому вимірі — правові дефекти, однак можуть бути адекватно зрозумілі тільки за допомогою неопозитивістського поняття права. Зазначений теоретичний аспект проблеми доповнюється практичним аспектом. Якби дефектність була лише моральною, то було б важко пояснити, чому суд вищої інстанції повинен мати повноваження скасувати несправедливе рішення суду нижчої інстанції у випадках, коли справедливе рішення так само сумісне з позитивним правом, як і рішення несправедливе¹.

Таким чином, якщо Є. Булігін описує прийняття юридичних рішень у складних випадках як правотворчий акт, який перетворює моральні міркування у право, то Р. Алексі наполягає не на випадковому і суб'єктивному, а на необхідному і об'єктивному характері зв'язку між юридичною і моральною правильністю. Вважаємо, що використання

¹ Алексі, Р. Между позитивизмом и неопозитивизмом? Третий ответ Евгению Булыгину [Текст] / Роберт Алексі ; [пер. с англ. С. И. Максимова] // Проблеми філософії права. Т. VIII–IX. – К. ; Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2012. – С. 51–59.

таких методологічно важливих концептів, як позиція спостерігача й учасника, диференціація видів прогалин у праві, домагання права на правильність, крайня несправедливість, моральна та юридична дефектність суддівських рішень, можуть значною мірою збагатити відповідні вітчизняні правові доктрини.

Розвиток неklasичних концепцій праворозуміння поширився у світі з початку ХХ ст. Серед них такі, як феноменологія, екзистенціалізм (екзистенціальна феноменологія), герменевтика, комунікативно-дискурсивна теорія, аргументативна теорія тощо¹. На пострадянському просторі такі теорії почали створюватися наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. (праці С. Максимова², Ю. Пермякова³, А. Полякова⁴, О. Стовби⁵, І. Честнова⁶, В. Четверніна⁷ та ін.). Слід визнати істотну роль цих концепцій, в яких створювалися нові для пострадянської юридичної науки типи праворозуміння на основі застосування певного філософсько-правового методу для формування нового образу права, що відповідає вимогам сучасності⁸. Проте їх можна також критикувати за надмірну абстрактність та недостатню увагу до формулювання доктринальних положень, застосовних до аналізу та удосконалення позитивного права. Водночас слід визнати, що зазначені теорії пройшли лише перший етап свого становлення і в подальшому мають потенціал своєї конкретизації та наближення до практики правотворення та правозастосуван-

¹ Детальніше див.: Максимов, С. І. Методологічні підходи до дослідження правової реальності [Текст] / С. І. Максимов // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 40–65.

² Максимов, С. І. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. – Харьков, 2002.

³ Пермяков, Ю. Е. Лекции по философии права [Текст] / Ю. Е. Пермяков. – Самара : Самар. гос. ун-т, 1995.

⁴ Поляков, А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода [Текст] : учеб. для ВУЗов / А. В. Поляков. – СПб., 2004.

⁵ Стовба, А. В. Правовая ситуация как исток бытия права [Текст] / А. В. Стовба. – Харьков : ДИСА+, 2006. – 176 с.

⁶ Честнов, И. Л. Постклассическая теория права [Текст] : монография / И. Л. Честнов. – СПб., 2012.

⁷ Четвернин, В. А. Теория различения и соотношения институтов правового и потестарного типов [Текст] / В. А. Четвернин // Ежегодник либертарно-юр. теории. – М., 2012. – Вып. 3–4.

⁸ Неклассическая философия права: вопросы и ответы [Текст] : Библиотека международного журнала «Проблемы философии права». – Харьков, 2013. – 272 с.

ня. Про це свідчать певні випадки доктринальних експлікацій із цих філософсько-правових концепцій.

Так, І. Честнов у межах діалогічної посткласичної теорії права звертає увагу на одне із центральних питань правової доктрини — про джерела права. Джерело права з позицій посткласичного праворозуміння розкривається ним через виявлення його місця в механізмі правового регулювання, який виступає його процесуальним контекстом і включає два етапи — правотворення і правореалізацію. Враховуючи три головних повороти посткласики — лінгвістичний, антропологічний та прагматичний, він розглядає джерело права як певну текстову інновацію, яка виникає спочатку в ментальному стані суб'єкта права, і не без впливу певного випадкового вибору зазнає визнання та об'єктивації. Наступна стадія включає його легітимацію та використання. «Тільки коли широкі народні маси починають у своїй практичній життєдіяльності більш-менш регулярно використовувати (додержуватися або виконувати) новий зразок юридично значимої поведінки, тільки тоді можна говорити про те, що джерело права сформувалося й увійшло у правову систему (правову реальність)»¹.

Інший приклад стосується використання як методологічна основа дослідження онтології конституційного права суддею Конституційного Суду РФ доктором юридичних наук Г. Гаджиевим нашої концепції правової реальності². У дослідженні Г. Гаджиева вона трансформується у «юридичний концепт дійсності». Це гранично загальна абстрактна категорія, яка дозволяє охопити всі прояви права, у тому числі «віртуальну реальність» електронних правових операцій, «нематеріальну реальність» юридичних осіб, «позадержавну реальність» транснаціональних корпорацій і т. д. Результатом її екстраполяції на «наш» світ є виникнення «юридичної картини світу».

Результати такого аналізу, що був здійснений Г. Гаджиевим, служать фундаментом для постановки і вирішення низки найважливіших проблем конституційного права: його онтологічної структури (що включає позитивне і природне право, а також традиції і таку, що склалася, право-

¹ Источник права: классическая и постклассическая парадигмы [Текст] : монография / Н. В. Раззуваев, А. Э. Черноков, И. Л. Честнов ; под общ. ред. И. Л. Честнова. – СПб. : ИВЭСЭП, 2011. – С. 169.

² Гаджиев, Г. А. Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности) [Текст] / Г. А. Гаджиев. – М. : Норма-М, 2013. – 320 с.

застосовну практику)¹, зв'язки спору і згоди як найважливіших універсальї онтології права, у тому числі конституційного та ін.²

Це дає можливість автору методологічно обґрунтовано підійти до вирішення вказаних питань, не задовольняючись звичними для галузевих наук догматичними відповідями, але виходячи на філософсько-правовий рівень осмислення, що дає підстави вважати цю роботу такою, що має як доктринальне значення для науки конституційного права, так і значний інтерес у філософсько-правовому аспекті.

Звернемося до онтологічних та епістемологічних основ правової науки (правової доктрини), які тісно пов'язані між собою. Осмислення перших дає можливість зрозуміти природу права, той особливий спосіб його буття, який відрізняє його від інших соціально-культурних феноменів. Осмислення інших дає можливість відповісти на питання про те, як можливо (і чи можливо взагалі) пізнати право.

Онтологічні основи правової доктрини. Будь-яка доктрина спирається на уявлення про природу права, на те, що воно є. В основі таких уявлень лежать дві протиборчі інтуїції: 1) право — це соціальний факт; воно створюється можновладцями (наприклад, законодавцями і суддями) або звичаями, існуючими серед людей; 2) судді та дослідники права здобувають знання про право шляхом оціночних операцій, тобто шляхом тлумачення законодавчих актів, прецедентів та інших джерел права; це тлумачення неодмінно пов'язане зі справедливістю, так що несправедливе тлумачення — це неправильне тлумачення. Перша інтуїція приводить до дослідження права, яке або відкидає претензію на знання, або будує його на зразок строгої науки, вільної від оціночних суджень (позитивістський шлях). Друга інтуїція приводить до теорій, відповідно до яких право розглядається як онтологічно складний об'єкт, в якому матеріальне та ідеальне, фактичне та нормативне, соціальне і моральне тісно переплітаються одне з одним. Тут стверджується можливість правових знань, отриманих шляхом оціночної інтерпретації (непозитивістський шлях). Серед звичайних юристів (в силу їх практичності та наявності відрази до метафізики) прийнято заперечувати комплексну онтологію права. Тому вони задовольняються простим онтологічним описом права на кшталт якоїсь речі, матері-

¹ Гаджиев, Г. А. Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности) [Текст] / Г. А. Гаджиев. – М. : Норма-М, 2013. – С. 188.

² Там само. – С. 200.

ального об'єкта. Іноді для доктринального опису та тлумачення права такої онтології буває достатньо. Проте така онтологія не є ані адекватною, ані ефективною. Більш продуктивним для доктрини є створення комплексної онтології права, що створює можливості для його адекватного пізнання.

Відповідно до такої онтології право не є якоюсь річчю, на котру можна вказати: ось це і є право. Воно є особливим світом, світом права. Для вираження особливостей цього світу в усьому багатстві його проявів мною на початку 1990-х рр. була запропонована і концептуально обґрунтована категорія «правова реальність» (за аналогією з концептами фізичної, соціальної, культурної, моральної, психологічної і т. ін. реальності). Слід зазначити, що поєднання понять «реальність» і «право» є настільки очевидним, що словосполучення «правова реальність» могло траплятися і в працях інших дослідників. Проте це траплялося у поодиноких випадках, без включення в систему інших понять як певна теорія, або концепція, правової реальності. До того ж досить часто онтологічна категорія «реальність» підміняється її повсякденною інтерпретацією — як емпіричні прояви права, тим, як право функціонує «насправді» (у такому сенсі більш правильно вживати поняття «правова дійсність»). Оскільки ж реальність — це властива феноменам якість мати буття, незалежне від нашої волі і бажання, то й правова реальність — не тільки те, що існує в інститутах права та правовідносинах, але також і ті очевидності, які хоч і не мають предметного буття, але з якими ми не можемо не рахуватися. Таке поняття дозволяє з'єднати питання про те, що таке право, з питанням: як воно існує, який спосіб його буття, до якого типу реальності воно належить. При цьому правова реальність повинна сприйматися не як зовнішня для людини (суб'єкта її осмислення) дійсність, а як така, до якої залучений він сам у процесі спілкування з іншими учасниками правового життя.

Розрізняються широкий (вся сукупність правових феноменів) і вузький (базисний правовий феномен — правові норми і інститути для юридичного позитивізму, правовідносини для соціологічної юриспруденції, правосвідомість для теорії природного права або психологічної концепції права) смисли поняття «правова реальність». Проте більш адекватною є інтегральна концепція правової реальності як світу права, що конструюється з правових феноменів, упорядкованих

залежно від ставлення до базисного феномену як якоїсь «першореальності» (власної реальності) права.

Правова реальність не являє собою якусь субстанційну частину реальності, а є лише способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини. Але цей спосіб настільки істотний, що за його відсутності розпадається сам людський світ. Тому ми уявляємо його як реально існуючий. Вже в цьому полягає відмінність буття права від буття власне соціальних об'єктів. Бо світ права — це в основі свій світ належного, а не фактичного, емпіричного існування. Проте це зовсім не означає, що право, по-перше, не пов'язане із соціумом, не є соціальним феноменом, і, по-друге, не є феноменом, який не існує, не має статусу існуючого. Право безумовно є соціальним феноменом, тобто визначається певними соціальними інтересами, але не тільки ними. Право має відносну незалежність від існуючих відносин, тобто воно має певну власну логіку. Його існування не може бути зведене до існування фактичного.

Уведення в контекст методологічних і світоглядних проблем правознавства категорії «правова реальність» дає можливість розглядати право не просто як явище «надбудови», що живе лише відображеним життям економічної структури суспільства, а як особливий світ, відносно автономну сферу людського буття, що має власну логіку і закономірності, з якими не можна не рахуватися. Головною тут виявляється проблема буття права, що включає питання про його онтологічні підстави, тобто про його вкоріненість у людському бутті. При цьому слід враховувати специфічність онтології права, оскільки буття права — це особливий модус буття — «буття-належне». Таким чином, реальність права встановлюється не як факт, а в силу його значущості для людини.

Онтологічною основою права виступає міжсуб'єктна взаємодія, але не як деяка субстанціальна реальність, а як його ідеально-смысловий аспект, коли спільне існування людей загрожує обернутися свавіллям, а тому містить момент належного для обмеження такого свавілля. Тому правова онтологія виявляється онтологією інтерсуб'єктивності, а «першореальністю» права виступає сенс права, що полягає у належному (рос. — *долженствование*).

Таким чином, право являє собою деонтологічну реальність, тобто ідеально сконструйоване буття, суть якого полягає в належному, і хоча воно не замикається на самому собі, знаходить вияв в емпіричному

світі, але все ж не зводиться до соціальних фактів. Правова реальність має смислову будову. Правові смисли опредмечуються в ментальних установках, ідеях і теоріях, у знаково-символічній формі норм та інститутів, у людських діях і відносинах, тобто у різних проявах правової реальності.

Як складна багаторівнева система право являє собою не статичний набір елементів, а динамічний процес свого становлення. Джерелом саморозвитку виступають суперечливі взаємодії його сторін, що знаходять відображення в полярності й додатковості різних підходів до права. Автономними рівнями правової реальності (формами буття права) є: а) світ ідей (ідея права); б) світ знакових форм (правові норми і закони); в) світ соціальних взаємодій (правове життя). Вони являють собою рівні становлення права, які виражаються в розгортанні концепції правової реальності від абстрактних до все більш конкретних визначень.

Логічно вихідним компонентом правової реальності, що містить масштаб істинності права, виступає ідея права. Представляючи абстрактно-загальні визначення права і виражаючи сенс права, вона містить допозитивний масштаб для законодавчих і судових рішень. Висловлюючи момент належного, вона має потенційну дійсність, але в той же час задає нормативну силу чинному праву. Значущості ідеї права надає операція логічного визнання права або його обґрунтування.

Позитивне право як система санкціонованих державою норм являє собою конкретно-загальні визначення, реалізацію ідеї права. Будучи формою емпіричного буття, воно має історичний характер, його вирізняють вимоги осмислення закону для всіх випадків і врахування соціальних інтересів, що вказують на його зв'язок із життям. Засобом переходу від недіючої ідеї права до діючого права виступає процес правотворчості, феноменологічний сенс якого полягає в поєднанні ідеї права (принципів справедливості) з конкретними соціальними умовами, що виражаються через категорії потреби та інтересу. Складне суперечливе поєднання справедливості й доцільності становить відмінну особливість позитивного права.

Світ соціальної взаємодії являє собою найбільш конкретний рівень буття права. Моментом переходу від законів до матеріально-конкретних визначень виступає процес правореалізації. Основним елементом

цього процесу є суб'єкт у його взаємодії з іншими суб'єктами. Умовою переходу до буття права у правильних рішеннях і діях людей виступають такі фактори, як визнання норми, примус і влада. Найбільш важливою формою виступають судові рішення, в яких акумулюється весь досвід осмислення права. Прийняті професіоналами найвищої кваліфікації, вони є начеби засобом «підвищення кваліфікації» для всіх юристів і громадян. У правосудді відбувається об'єднання зусиль усіх гілок влади в «боротьбі за право».

Усі елементи правової реальності пронизані єдиним началом, особливим правовим етосом (способом мислення і діяльності), логічний лад якого передбачає такі рефлектуючі один на одного елементи, як суб'єкт права (з притаманною йому «здатністю визнання») у взаємодії з іншими суб'єктами, система правових цінностей, інтегральним виразом якої є справедливість, і належна модель поведінки, що припускає єдність прав і обов'язків.

Справжньою реальністю права виявляється не стільки жорсткий механізм владного примусу, скільки тонка павутина особливих ментальних станів — правових смислів. Основоположними правовими смислами (установками правосвідомості) виступають фундаментальний обов'язок поважати чуже право і доповнюючий його обов'язок відстоювати власне право. Дотримання цих та інших установок правосвідомості веде до утвердження стійкої системи правової поведінки — правового етосу. Однак у реальному житті здійснення всіх правових смислів виявляється неможливим, тому для компенсації цієї недосконалості людської поведінки і для того, щоб ті, хто діє відповідно з установкою поваги до права, не лишилися у невивідному стані, й існує правовий примус.

Епістемологічні основи правової доктрини. Питання про епістемологічні основи правової доктрини — це питання про особливості правового пізнання. Вихідним пунктом будь-якого осмислення права є питання про можливість цього осмислення як такого. Чи можемо ми сказати що-небудь про правову реальність? І яка природа цих висловлювань? Яким чином правова реальність може бути дана нам? Очевидно, що відповіді на ці питання тісно пов'язані з відповіддю на питання про природу і способи існування самої правової реальності, що, у свою чергу, вже припускає якесь попереднє розуміння, повертаючи нас до одвічного питання про можливість останнього. Чи означає

це, що право виявляється непізнаваним і ми, перебуваючи «біля врат Закону», можемо тільки будувати припущення про те, що вони приховують?

Складність входження в це коло полягає в тому, що в силу багатогранності та процесуальної природи права воно не може бути «схоплено» у своїй визначеності. Ми завжди бачимо не правову реальність взагалі, а будь-яку із форм існування права або етапів його здійснення: ідею права, знакові форми, взаємодію між соціальними суб'єктами.

Ця обставина обумовлює визнання методологічного плюралізму в осмисленні права, однак не як еклектичне нагромадження різних визначень права, а як виділення основних світоглядно-методологічних підходів до його осмислення, в їх субординації та додатковості.

Залежно від того, що передбачається основою справжньої реальності права, тобто такого простору, в якому «локалізуються» правові смисли, можна виділити чотири основних способи осмислення правової реальності, кожен з яких робить акцент на одному з її аспектів: 1) правовий позитивізм — на зовнішній стороні правової реальності, сукупності норм, забезпечених примусовою силою держави; 2) правовий об'єктивізм — на соціальній обумовленості права, його вкоріненості в житті; 3) правовий суб'єктивізм, або класичні концепції природного права, — на ідеально-моральній стороні права, що розкривається у свідомості суб'єкта ідеї права; 4) правова інтерсуб'єктивність, або неklasичні концепції природного права, — на тій смислової стороні права, яка виявляється у процесі взаємодії суб'єктів, у їх комунікації та інтерпретації позиції Іншого.

Кожен із цих підходів до осмислення правової реальності має свої переваги і недоліки. Правовий позитивізм, що орієнтується на осмислення інституційної сторони права, завдяки цьому добивається певної строгості й чіткості своїх положень, однак дає дещо збіднений образ правової реальності, ігнорує її ідеальну сторону. Правовий об'єктивізм, який робить акцент на соціальній основі права, вкоріненості права в житті людини, виявляється нечутливим до проблеми справедливості, інших ціннісних підстав права. Правовий суб'єктивізм, вказуючи на вкоріненість смислів права у свідомості, пропонує чудові моделі правового світогляду, але виявляє деяку їх відірваність від реального життя. Зазначені підходи продукують класичне праворозуміння, засноване на поділі сутності та існування, суб'єкта та об'єкта, суб'єктивного й об'єк-

тивного, вони виходять із зовнішньої позиції дослідника як спостерігача. Їм протиставляється неklasичний підхід до осмислення права, заснований на подоланні однобічності інших підходів — позиція інтерсуб'єктивності, яка виходить із положення дослідника як учасника правових подій і реалізується насамперед у феноменолого-герменевтичній та комунікативно-дискурсивній формах.

Відповідно до цього підходу, правова реальність не може бути охоплена нами у всій своїй повноті не тільки в силу своєї динамічності, а й з огляду на те, що тут ми не можемо зайняти позицію зовнішнього спостерігача, завжди виявляючи себе в ролі учасника правових відносин, осмислює своє буття-в-праві «зсередини». Так, сенс права не розчиняється у свідомості суб'єкта або в зовнішньому соціальному світі, а розглядається як результат зустрічі (комунікації) суб'єктів, занурених у життєвий світ, у ході якої, таким чином, здійснюється і відтворюється право.

У свою чергу, досвід, що опосередковує здійснення права, є не просто теоретичним осмисленням права, але завжди і практичним його застосуванням до конкретної, реальної або гіпотетичної ситуації. То є досвід у власному розумінні слова, який є щось більше, ніж пізнання. Він завжди включає в себе повернення до чогось, у чому ми раніше помилялися, момент самопізнання, усвідомлення меж людського буття. Такий досвід діє як критика всякого суто когнітивного мислення, будучи «досвідом власної історичності».

Таким чином, проблема осмислення права вирішується через виявлення його вкоріненості в людському бутті, присутності в людському житті. Питання про те, що є право, вирішується через з'ясування питання про те, які ми самі. У якомусь сенсі можна сказати, що не ми тлумачимо право, а право тлумачить нас. Інакше кажучи, право є частина нашого людського буття, і тому правова теорія повинна перш за все зосереджуватися на особистості як «буття в праві», а потім на поверхових явищах права — законах, судових рішеннях, правилах, принципах і судових справах.

Право ж являє собою не поняття, яке належить прояснити, а відповідно структурований соціальний процес, в якому учасники юридичної практики висловлюють свої інтерпретації окремих аспектів правової реальності. Звідси випливає, що метою правової теорії є не створення ідеального правового нарративу з тим, щоб перенести його

у практику, а активність теорії в творчому наративі права як подолання статичних конвенцій, і таким чином надання можливості більш повної участі в безперервному процесі створення і трансформації правових смислів.

Отже, в рамках окресленої вище концепції правової реальності пізнання права у строго епістемологічному сенсі теоретичного досвіду виявляється неможливим. Швидше, мова може йти про герменевтичне розуміння як відтворення смислів права в ході його здійснення. Йдеться про такі методологічні принципи, як когнітивізм і некогнітивізм. Згідно з когнітивізмом, свідомість може бути зведена до знання і пізнання, що в юриспруденції виявляється у використанні епістемологічних концептів (істина, доказ і т. д.) для постановки та вирішення аксіологічних за своєю природою проблем. З точки зору некогнітивізму, ціннісні судження (в т. ч. правові) пов'язані з некогнітивними феноменами психіки, тому вони нереферентні й відповідно не можуть бути істинними або помилковими.

Таким чином, у питаннях істинності нормативних суджень, якими є за своєю суттю положення правової доктрини, існують протилежні позиції когнітивізму та некогнітивізму, тобто такі, що визнають істинність нормативно-ціннісних суджень, і такі, що заперечують можливість застосування поняття істини до них. У вітчизняній теорії та філософії права дилема когнітивізму та некогнітивізму розглядається як можливість застосування або незастосування поняття об'єктивної істини до правових суджень. Наприклад, П. Рабінович, визнаючи можливість і необхідність застосування поняття істинності до суспільствознавчих і, зокрема, правових положень, трактує їх істинність як відповідність цих положень об'єктивно існуючим інтересам (потребам) окремих людей або окремих частин соціально неоднорідного суспільства¹. Водночас він вважає, що така позиція не є релятивістською, тобто такою, що виправдовує будь-які дії. Свою прихильність до об'єктивізму він обґрунтовує через «прив'язування» об'єктивної істини до конкретного суб'єкта: «Стосовно *кожного* суспільства, *кожної* соціальної групи *істинні* оціночні знання будуть мати *тільки один* — непорушний, неспростовний — зміст»².

¹ Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 9-те, зі змінами. – Львів : Край, 2007. – С. 183.

² Там само. – С. 184.

На наш погляд, кореляція поняття істини із соціальним суб'єктом безумовно заслуговує на увагу. Проте «прив'язка» істини до інтересу чи потреби суб'єкта не може бути її критерієм, тому що інтерес або потребу слід ще усвідомити і можливе неадекватне його усвідомлення. Від соціологічного підходу слід рухатися далі — до підходу аксіологічного. Визнання нормативних положень істинними можливе лише за умов визнання певного ідеалу або стандарту (наприклад, верховенство права) і через співвіднесення із таким стандартом. Саме визнання наявності єдиного ціннісного стандарту за радянських часів робило можливим беззаперечне твердження про істинність норм радянського права¹.

Проте обґрунтування таких ідеалів або стандартів потребує уявлень про певну онтологію права. У межах нашої концепції, як було вже показано, право — це в основі свій світ належного, а не існування (тобто до нього застосовуються не описові, а нормативні судження). Тому осмислення права виявляється можливим як досвід не стільки епістемологічний (аналогічний пізнанню в природничих науках), скільки фронетичний (спрямований на розуміння в ході дискурсивного обговорення цінностей).

При цьому процедурна складова пізнання являє собою пояснення, в той час як раціональний компонент розуміння — це обґрунтування або виправдання. Пояснити що-небудь — значить відповісти на запитання, що собою являє щось, чому воно саме таке, а не інше, чому воно існує і т. ін. Обґрунтувати положення — значить відповісти на запитання, чому (на якій підставі) його слід прийняти, погодитися з ним. Але таке обґрунтування можливе тільки в застосуванні права, яке виявляється єдиним методом наближення до правової реальності.

Стосовно ідеї справедливості, то мова йде про її ситуативність. Так, на думку Поля Рікера, істиннісний вимір правового судження тут може бути сформульовано у термінах прийнятності. Це свого роду ситуаційна очевидність в констатуючому сенсі, впевненість, згідно з якою в даній конкретній ситуації дане конкретне рішення є найкращим, єдино можливим. Це очевидність того, що доречно зробити тут і зараз. І ця доречність визначається не об'єктивним станом справ, а спільністю устремлінь суб'єкта судження і того, для кого воно є значущим.

¹ Див.: Баранов, В. М. Истинность норм советского права. Проблемы теории и практики [Текст] / В. М. Баранов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989.

Адже тут ідеться не про мене, а про когось іншого: виносячи судження, одна людина повністю переноситься в конкретну ситуацію, в якій знаходиться і повинен діяти Інший. І людина здатна на таке судження не тому, що вона обізнана в усьому, що відбувається з Іншим, а тому, що він також прагне до Справедливого і пов'язаний з Іншим цією спільністю устремлінь.

Таким чином, осмислення правової реальності являє собою не теоретичне пізнання, спрямоване в минуле, орієнтуючись на ідеал об'єктивної істини, а практичне розуміння, горизонтом якого є майбутня інтерсуб'єктивна справедливість.

У заключній частині філософсько-правового розгляду феномену доктрини звернемося до питання аксіологічних основ правової доктрини.

Аксіологічні основи правової доктрини. Доктрина верховенства права. Поряд із загальною правовою доктриною та частковими (галузевими) правовими доктринами можна вирізнити й більш абстрактний, політико-правовий рівень доктринального осмислення права. Тут поняття «правова доктрина» використовується у широкому сенсі — як певна теорія, вчення, яке не може бути використане безпосередньо як формальне джерело права, а є частиною і проявом правової ідеології та правової свідомості¹. Зазначимо, що, по-перше, хоча й опосередковано, але вплив на юридичну практику правотворення та правозастосування такий рівень доктринального осмислення права все ж таки здійснює, хоча б на рівні концептуального оформлення соціального і правового ідеалів; по-друге — він також має своє філософське підґрунтя.

Найбільш важливою доктриною такого рівня є верховенство права. Відомо, що теорії верховенства права (*rule of law*) та правової держави (*Rechtsstaat*) були доктринальними нововведеннями XIX ст., проте їх значення у XX та XXI ст. не тільки не знижується, а й набуває нових проявів та аргументів. Їх виникнення зумовлене проблемами, які з'явилися завдяки розвитку сучасної, централізованої держави, а саме — напруженістю у відносинах між державною владою і права-

¹ Див.: Васильєв, А. А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории [Текст] : монография / А. А. Васильев. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 272 с.; Він же. Консервативная правовая доктрина России: общетеоретические аспекты [Текст] : монография / А. А. Васильев. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 336 с.

ми особистості. Обидві доктрини прагнули знайти у праві засоби запобігання свавільному використанню державної влади. Відмінності між ними пов'язані з різними культурно-правовими контекстами цих доктрин.

Вислів «верховенство права» (*the rule of law*) досить поширений в сучасній європейській політичній та юридичній літературі, а також у політичній практиці й засобах масової інформації (яка певною мірою поширюється й на Україну). Втім його зміст є настільки складним і неоднозначним, що становить предмет жвавих обговорень¹.

В умовах глобалізації дискусії стосовно верховенства права набувають додаткового виміру. Вони стосуються, головним чином, питання про те, чи є зміст цього феномену універсальним, що має значення для всіх культур, або він може існувати й діяти виключно у рамках європейської культури, в якій він виник і успішно функціонує. Питання про співвідношення універсального й національного (культурно-специфічного) у верховенстві права має особливе значення для тих країн, які стали на шлях демократичного реформування своїх правових систем, тому що будь-яка така система повинна, з одного боку, орієнтуватися на універсальні принципи, а з другого — враховувати власну правову традицію й культурні особливості.

У вітчизняній літературі багато зроблено на шляху розуміння природи верховенства права як певного принципу чи системи принципів організації сучасної держави або суспільства в цілому. Зокрема, таке розуміння було узагальнено М. Козюброю у системі підпринципів верховенства права або тих вимог, які мають послідовно і неухильно

¹ Див.: Raz, J. *The Rule of Law* [Текст] / J. Raz // *The Autonomy of Law*. – Oxford : Clarendon Press, 1979; Lyons, D. *Ethics and the Rule of Law* [Текст] / D. Lyons. – Cambridge : Cambridge University Press, 1984; Shapiro, I. (ed.) *The Rule of Law* [Текст] / I. Shapiro. – New York : New York University Press, 1990; Laporta, F. *Globalisation and the Rule of Law. Some Westphalian doubts* [Текст] / F. Laporta // *Law and Justice in a Global Society*, IVR 2005 Congress. – Granada : IVR, Universidad de Granada, 2005; *The Rule of Law. History, Theory and Criticism* [Текст] / P. Costa and D. Zolo (eds.). – Springer, 2007; а також: Головатий, С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа конституційного ладу [Текст] / С. Головатий // *Право України*. – 2011. – № 5; Козюбра, М. Верховенство права: українські реалії та перспективи [Текст] / М. Козюбра // *Право України*. – 2010. – № 3; Шевчук, С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України [Текст] / С. Шевчук // *Право України*. – 2011. – № 5; Рабінович, П. Інтерпретація верховенства права: основні вітчизняні підходи та їх доповнюваність [Текст] / П. Рабінович, О. Луців // *Право України*. – 2013. – № 1–2, та ін.

втілюватися в життя для того, щоб утвердження верховенства права і функціонування правової держави були можливими, а саме: 1) повага до прав людини: природні, невід’ємні і невідчужувані права і свободи людини набувають визначального значення у відносинах між нею та державною владою; 2) верховенство Конституції; 3) принцип розподілу влади; 4) законність; 5) обмеження дискреційних повноважень; 6) принцип визначеності; 7) принцип пропорційності; 8) принцип правової безпеки і захисту довіри; 9) незалежність суду і суддів¹.

У цій системі принципів, безсумнівно, виражені універсальні риси верховенства права, які мають доктринальний характер. Водночас вважаємо, що подальша «кристалізація» образу верховенства права в українській науковій літературі потребує уваги не тільки до нормативно-інституційних ознак верховенства права, а й до більш широкого соціокультурного контексту дії цього важливого принципу.

Отже, подальший розвиток концепції (й доктрини) верховенства права має, на нашу думку, здійснюватися в напрямі акцентуації уваги на таких головних компонентах верховенства права, як: 1) його мета — захист індивідуальних прав для обмеження сваволі й зловживання владою з боку суб’єктів влади; 2) більша диференційованість інституціонально-нормативних засобів, зокрема на принципи: а) «розподілу влади», який спрямований на перерозподіл повноважень між державою та індивідом, тобто на обмеження державної влади з метою розширення індивідуальної свободи, а тому включає такі вимоги: одноосібність та індивідуальність суб’єкта права; юридична рівність індивідуальних суб’єктів; визначеність права; конституційне визнання індивідуальних прав та б) «розмежування (диференціації) влади», що підтримує функціональне розмежування між політико-правовою системою й іншими соціальними підсистемами (етико-релігійною, економічною, громадянським суспільством), а також розмежування, координацію й правове регулювання різних функцій держави (класична вимога поділу влади); 3) філософська основа верховенства права, якою є індивідуалістична політична філософія².

¹ Козюбра, М. І. Верховенство права та Україна [Текст] / М. І. Козюбра // Загально-теоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. ст. / голов. ред. Андрій Мелешевич. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. – С. 281–327.

² Див.: The Rule of Law. History, Theory and Criticism [Текст] / P. Costa and D. Zolo (eds.). – Springer, 2007. – P. 29–30.

Останній пункт є найважливішим у межах нашого дослідження. Саме індивідуалізм (на що мало звертають уваги у вітчизняному правовому дискурсі, хоча й дуже часто цитують конституційне положення про людину як найважливішу цінність у нашій державі) є універсальною філософською основою верховенства права, він присутній у різних європейських досвідах верховенства права і є важливою політико-філософською передумовою доктрини фундаментальних прав. Він стверджує онтологічну перевагу індивідуального суб'єкта й аксіологічну цінність його свободи й автономії. Для забезпечення можливості верховенства права важливо, щоб у політичній філософії (а як наслідок й у світогляді населення) були затверджені два принципи: 1) «політичний песимізм», тобто ідея внутрішньо властивої небезпеки політичної влади і 2) «нормативний оптимізм», тобто віра в те, що небезпека політичної влади може бути стримана правом завдяки сукупності конституційно гарантованих індивідуальних прав і «юридизації» усього устрою держави¹.

У Конституції України, яку було прийнято в 1996 р., втілюється кращий світовий досвід з урахуванням концептуальних переваг, що склалися на той час². Тому особливості в поданні верховенства права в українській правовій доктрині полягають у такому. Визнається народний суверенітет, що виражається у формах як представницької, так і прямої демократії. Конституція визнається актом установчої влади, нормам якої властиві пряма дія й вища юридична сила. Внесення змін до Конституції можливе тільки кваліфікованою більшістю. Хоча багато політичних сил хотіли б змінити розподіл повноважень у Конституції на свою користь, однак поки їм це не вдається зробити через недостатню для цієї мети кількість голосів у Верховній Раді. Права людини, включаючи і соціальні права, у здійсненні державної політики повинні мати пріоритет. Хоча дифузія відповідальності за захист прав людини нерідко створює можливості для їхнього порушення.

¹ Див.: The Rule of Law. History, Theory and Criticism [Текст] / P. Costa and D. Zolo (eds.). – Springer, 2007. – P. 21.

² Наприклад, у Конституції Австрії принцип верховенства права закріплений серед інших восьми основоположних принципів, таких як: демократичний, республіканський, федеральний, поділу влади, ліберальний та власне принцип верховенства права (див.: Hausmaninger, H. The Austrian Legal System [Текст] / H. Hausmaninger. – Third Edition. – Wien, 2003. – P. 22).

У Конституції України доктрина верховенства права знайшла своє безпосереднє закріплення через концепт «правова держава» (ст. 1: «Україна є... демократична, соціальна, правова держава»)¹ і «принцип верховенства права» (ст. 8: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права»)². Ці положення є близькими, але не тотожними за своїм значенням. На наш погляд, перше положення виражає єдине європейське поняття «верховенство права», що поєднує як англійське поняття «верховенство права», так і континентальне поняття «правова держава». Друге положення акцентує увагу на нетотожності права і закону, водночас воно означає, що перелік прав людини в Конституції є похідним від поняття природних прав, і може бути інтерпретоване як надання пріоритету доктрині природного права. І хоча прямого твердження про відкидання теорії й практики формальної правової держави і прийняття субстанціональної моделі такої держави в Конституції України не міститься, це положення може бути інтерпретоване, на нашу думку, як визнання саме такої моделі.

Враховуючи контекст глобалізації, слід звернути увагу на те, що хоча верховенство права як принцип організації держави і суспільства й не тотожне поняттю справедливої держави, але воно є необхідною сходинкою як до справедливої держави, так і до справедливого світового порядку, ідеал яких представлено в концепції правового суспільства³.

Таким чином, поняття «правова доктрина України», на наш погляд, відображає багаторівневий практично зорієнтований комплекс наукових знань про право, який включає: рівень галузевих доктринальних розробок; загальну доктрину як узагальнення галузевих доктринальних розробок та їх рефлексію (ядром якої є вчення про джерела права та

¹ Конституція України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; 2005. – № 2. – Ст. 44.

² Там само.

³ Див.: Максимов, С. І. Про концепт «правове суспільство» [Текст] / С. І. Максимов // Право України. – 2010. – № 7. – С. 82–87; Maksymov, S. The Kantian Project of the Law Governed Society and New Democracies [Текст] / S. Maksymov // Political Philosophy. New proposals for New Questions / ed. by José Rubio Carrecedo. Proceedings of the 22nd IVR World Congress. – Granada 2005. Vol. II. – Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie. Nr. 107. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2007. – P. 26–34; а також див.: Максимов, С. Верховенство права: апофеоз раціональності чи емоційний вибір? [Текст] / С. Максимов // Філософія права і заг. теорія права. – 2015. – № 1–2. – С. 120–133.

інтерпретацію (тлумачення) правових норм), що розробляється переважно в межах загальної теорії права (хоча може існувати й окремо як узагальнена міжгалузєва сфера досліджень права); рівень правової ідеології, в межах якої розробляються узагальнені положення про морально-політичні орієнтири розвитку правової науки і практики (доктрини верховенства права, прав людини та демократії); а також філософсько-методологічний рівень правового знання, який здійснює епістемологічні, онтологічні та аксіологічні обґрунтування попередніх рівнів. І хоча ще рано говорити про органічну цілісність цього комплексу (яка може бути лише ідеалом), певної потенційної системності йому надає як упорядкованість елементів у межах правової системи, так і особливий культурний код, який забезпечує переломлення універсального досвіду через особливості культури, історії, практичного досвіду розвитку українського народу в процесах державо- та правотворення.

4.5. Філософсько-правові смисли прощення і примирення

Зв'язок між правом і примиренням виникає вже інтуїтивно. Хоча право і починається з насильства, але прагне воно миру. Так, за Т. Гоббсом, перший і основний природний закон (знайдене розумом загальне правило) говорить про те, що слід шукати миру і слідувати йому. Згідно з І. Кантом, утвердження загального і постійного миру власне і становить кінцеву мету вчення про право. З другого боку, завжди існує певна напруга між ідеєю примирення і принципом справедливості, що у найбільш радикальній формі знайшло відображення у відомому «*Fiat iustitia, et pereat mundus*» («Нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ»). То чи є місце примиренню в праві? Складно не погодитись з П. Рікером у тому, що саме з ідеєю миру пов'язана власна специфічність філософії права, на протигагу політичній філософії, центральною темою якої є війна¹. Питання тільки в тому, чи йдеться тут про концепт, що описує реальність, про утопію чи про ілюзію.

¹ Рікер, П. Право і справедливість [Текст] / П. Рікер ; пер. з фр. О. Сирцова, В. Каденко. – К. : Дух і літера, 2002. – С. 11.

Тісно пов'язане з примиренням прощення (пробачення) взагалі не належить до традиційних проблем філософії права, але завжди перебуває на горизонті будь-яких роздумів про право. Водночас питання, пов'язані з прощенням, які отримали глибоке осмислення у рамках релігійної традиції, а у XX ст. були поміщені й у соціально-політичний контекст¹, так і не стали предметом власне філософсько-правової рефлексії. Проблематизація прощення у праві насамперед пов'язана із суперечністю між прощенням (вини або боргу) і справедливістю. Однак зведення відношення між прощенням і правом до цієї опозиції здається все ж дещо спрощеним поглядом на проблему. Навпаки, тільки осмислення феноменів на кшталт прощення, які перебувають ніби на периферії (на межі) правового, й здатне, імовірно, якнайкраще висвітлити межі права і спосіб його існування. Разом з тим, надання прощенню правових смислів дозволяє поглибити розуміння самого концепту прощення через розкриття тих моментів, які у релігійному та політичному вимірах виявляються менш рельєфно.

Маючи таку подвійну мету, звернемося спочатку до антропологічних передумов прощення (I), після чого окреслимо приблизну географію дилем, що розгортаються навколо прощення у політико-правовій сфері (II), і врешті-решт спробуємо уточнити місце прощення у правовій реальності у його зв'язку з проблемою миру (III).

I. *«Універсальна потреба пам'яті»*. Вимога прощення історично сформувалась як конкретизація вимоги неспричинення зла у відповідь на вчинене зло, широко представленої у стародавніх релігійно-етичних вченнях від даосизму до етики Арістотеля. Разом з тим сучасна мова прощення — це передусім мова авраамічних релігій (іудаїзм, християнство, іслам), які наділяють людину рівною з Богом здатністю прощати і постулюють зв'язок між відповідними божественною і людською здатностями: тільки якщо люди взаємні в актах прощення, вони можуть сподіватись і на прощення з боку Бога. Так, наприклад, у Біблії читаємо: «Бо як людям ви простите прогріхи їхні, то простить і вам ваш Небесний Отець. А коли ви не будете людям прощати, то й Отець ваш не простить вам прогріхів ваших» (Матф. 6:14-15). Однак, ґрун-

¹ Щодо оформлення поняття «політичне прощення» у соціально-філософській думці XX ст. див.: Томильцева, Д. Прощение: социально-политическая эволюция проблемы в XX в. [Текст] / Д. Томильцева // Философия и об-во. – 2012. – № 3. – С. 104–120.

туючись на авраамічній традиції, у сучасному світі концепт прощення вже став складовою універсальної мови права, політики і дипломатії, що, на думку Ж. Дерріди, є наслідком існування «універсальної потреби пам'яті» — потреби у поверненні до минулого, пригадуванні, самозвинуваченні, покаянні¹.

Х. Арендт — філософ вчинку і відповідальності за нього — вбачає глибинні антропологічні витoki цієї потреби в усвідомленні тендітності людських діянь і прагненні оволодіти часом, закрити минуле і відкрити майбутнє, звільнитись від умов незворотності — неможливості повернути те, що хтось зробив: «Без прощення, що позбавляє від наслідків того, що ми зробили, наша спроможність діяти обмежувалася б однією справою, якої ми ніколи б не позбулися; ми залишилися б жертвами її наслідків, подібно до учня чародійника, що забув магiчну формулу, щоб відгадати чари»². Так, прощення виявляється умовою примирення не просто з Іншим, а передусім із власним минулим. Поряд з обіцянкою, яка здатна протистояти непередбачуваності майбутнього, прощення долає незворотність минулого і, таким чином, дозволяє людині опанувати час. Подібним чином для Е. Левінаса прощення робить час оберненим, на відміну від забуття, впливаючи на минуле. Воно відновлює «зв'язок часів», зберігаючи у сучасному минуле, однак, не як минуле заповідяного зла, а як «прощене минуле», смисл якого змінився. Саме в цьому сенсі слід розуміти слова Е. Левінаса про те, що «прощення конститує час»³.

Отже, існування людини у часі робить прощення необхідним і можливим. Подібне єднання часів у праві покладається на справедливість. Однак чи здатна вона впоратись із цим надскладним завданням? І чи не є прощення її одвічним супутником?

II. «*Поважати тасмницю прощення*». Політико-правового виміру проблема прощення набуває у ХХ ст. Відтоді воно розглядається як механізм примирення не тільки «одного з одним», а й «одного з багатьма» і «багатьох з багатьма», тобто отримує, крім міжособистісного, ще й політичне значення. Надзвичайно актуалізується цей дискурс

¹ Derrida, J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) [Текст] / J. Derrida. – London, New York : Routledge, 2001. – P. 31.

² Арендт, Г. Становище людини [Текст] / Г. Арендт ; пер. з англ. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 1999. – С. 182.

³ Левинас, Э. Тотальность и Бесконечное [Текст] / Э. Левинас ; пер. с фр. И. С. Вдовина // Избранное. – М. ; СПб. : Унив. кн., 2000. – С. 269.

у 1960-ті рр., коли виникло питання про можливу амністію деяких нацистських злочинців. Однак спочатку (1950-ті — 1970-ті) в центрі уваги мислителів опинилися абстрактні гомогенні спільноти в ролі суб'єктів прощення (універсальні «ми» жертв і «вони» винних), коли голос одного міг претендувати на вираження загальності, і коли виникають перші дійсно масштабні спекуляції прощенням на рівні державної влади. Пізніше прощення поступово зміщується на рівень різноманітних соціальних інститутів. Так, у 1958 р. Євангелічна церква Німеччини заснувала Акцію Спокути Заради Миру і звернулася до всіх країн Східної Європи з вираженням покаяння і примирення. Нарешті, у 1990-ті рр., коли прощення проблематизується в контексті «відновлювального правосуддя» (*restorative justice*), або «правосуддя перехідного періоду» (*transitional justice*), йдеться про міжособистісні стосунки, які стають невіддільними від прощення публічного¹. Найвідомішим прикладом «правосуддя перехідного періоду» є діяльність Комісії правди і примирення, що працювала в ПАР у 1995–2002 рр. і сприяла встановленню правди про злочини апартеїду, відновленню мирних відносин всередині країни та наданню амністії «в обмін на правду». Унікальність діяльності Комісії полягала в тому, що, маючи політичні цілі, вона, однак, «була представлена мовою прощення»², що апелює до індивідуальної щирості.

Подібні практики інспірували низку дилем, які визначають сучасний світський дискурс прощення. Чи можна пробачити людину, яка не визнає своєї вини? Чи можуть ті, хто вижили, прощати від імені загиблих? Чи можна пробачити самого себе? Чи існує непростиме? Нарешті, чи можливі політика і право прощення? Вагомий внесок в осмислення цих питань зробили, серед інших, такі філософи, як Х. Арндт, Ж. Дерріда, П. Рікер, В. Янкелевич, К. Ясперс³. При цьому якщо

¹ Див.: Томильцева, Д. Прощение: социально-политическая эволюция проблемы в XX в. [Текст] / Д. Томильцева // Философия и о-во. – 2012. – № 3. – С. 104–120.

² Griswold, C. *Forgiveness. A Philosophical Exploration* [Текст] / C. Griswold. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – P. 158.

³ Див.: Арндт, Х. Истоки тоталитаризма [Текст] / Х. Арндт ; пер. с англ. под ред. М. С. Ковалевой и Д. М. Носова. – М. : ЦентКом, 1996. – 672 с.; Арндт, Г. Становище людини [Текст] / Г. Арндт ; пер. з англ. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 1999. – 255 с.; Derrida, J. *On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action)* [Текст] / J. Derrida. – London, New York : Routledge, 2001. – 60 p.; Рікер, П. Память, история, забвение [Текст] / П. Рікер ; пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовина, О. И. Мачульская, Г. М. Тавризян. – М. : Изд-во гуманит. лит., 2004. – 728 с.; Він же. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рікер ; пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. – М. : Рос. полит.

Х. Арндт вбачає виток здатності до прощення саме у плюральності (прощення повністю базується на присутності інших), а тому сферу здійснення цієї здатності вважає політичною, то Ж. Дерріда взагалі ставить під сумнів існування публічного еквіваленту прощення і вимагає від права й політики «поважати таємницю прощення»¹. Водночас М. Сендел не тільки вважає публічні вибачення за скоєні в минулому несправедливості невід'ємною складовою сучасної політики, а й включає їх у структуру справедливості, й у такий спосіб виявляє правові смисли прощення². Так чи інакше, зв'язок між правом і прощенням не можна звести ані до взаємної обумовленості, ані до протиставлення.

Прощення і право об'єднує те, що вони обидва протилежні помсті. І прощення, і покарання припиняють нескінченний ланцюг насильства. Х. Арндт, П. Рікер і В. Янкелевич послідовно проводять тезу про паралелізм між здатністю прощати і здатністю карати: не можна пробачити те, що не можна покарати, і навпаки. Найскладнішим у цьому сенсі є питання про існування непростимого, яке у другій половині ХХ ст. постало у контексті проблеми застосування строку давності до злочинів проти людяності (поняття, яке, за висловом П. Рікера, завжди стоїть «на горизонті всієї геополітики прощення»).

У свою чергу, проблема непростимого як того, що неможливо покарати, інспірує надзвичайно важливе для правників питання про межі права. Так, за Г. В. Ф. Гегелем, прощенню підлягає все, крім злочину проти духу, тобто проти примиряючої здатності до прощення³. Аналогічним чином В. Янкелевич стверджує, що не підлягають прощенню злочини проти людяності — проти того, що робить людину люди-

энцикл. (РОССПЭН), 2010. – 268 с.; Він же. Справедливое [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. – М. : Гнозис, Логос, 2005. – С. 155–170; Янкелевич, В. Прощение [Текст] / В. Янкелевич ; пер. с фр. В. В. Большаков, Б. М. Скуратов // Ирония. Прощение. – М. : Республика, 2004. – С. 141–298; Jankélévitch, V. L'Imprescriptible. Pardonner? Dans l'honneur et la dignité [Текст] / V. Jankélévitch. – Seuil, 1996. – 103 p.; Ясперс, К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии [Текст] / К. Ясперс ; пер. с нем. С. К. Апт. – М. : Прогресс, 1999. – 146 с.

¹ Derrida, J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) [Текст] / J. Derrida. – London, New York : Routledge, 2001. – P. 55.

² Сэндел, М. Справедливость. Как поступать правильно? [Текст] / М. Сэндел ; пер. с англ. А. Калинин. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. – С. 245–249.

³ Гегель, Г. В. Ф. Феноменология духа [Текст] / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. Г. Шпет. – М. : Академ. Проект, 2008. – С. 505–515.

ною — тобто проти здатності прощати як такої. Розмірковуючи про Голокост, П. Рікер уточнює відношення між неможливістю застосування строку давності й неможливістю пробачити злочин: злочини проти людяності слід назвати такими, що не підлягають прощенню вже тому, що це питання як таке недоречно ставити. Сама тяжкість цих злочинів суперечить принципу співрозмірності злочину і покарання, оскільки цей злочин ні з чим не співрозмірний; не існує рівнів нелюдськості, оскільки нелюдськість знаходиться поза рівнями. Неможливість справедливого покарання робить ці злочини фактично такими, що не підлягають прощенню¹. Натомість Ж. Дерріда виявляє парадокс, який полягає в тому, що лише непростиме і потребує прощення: тільки з того моменту, коли правосуддя стає неможливим, відкривається можливість для прощення².

На відміну від покарання, прощення має природу дару. У книзі «Любов і справедливість» П. Рікер протиставляє логіку надлишку, притаманну дару, і логіку еквівалентності, властиву структурі справедливості з її зважуванням і встановленням рівноваги, навіть у застосуванні покарання³. Притаманна прощенню структура дару відображена вже на рівні мови. У більшості сучасних мов слово «прощення» складається зі слова «дар» і посилюючого префікса: англ. «gift» — «forgiveness», фр. «don» — «pardon», ісп. «don» — «perdón», нім. «Gabe» — «Vergebung», укр. «дарувати» як синонім «прощати» також похідне від «дар». Прощення, як вказує посилюючий префікс, має структуру перевершення, виходить за рамки взаємності. Як вища форма дару, воно дозволяє уникнути точної вимірності провини та покарання. Воно робить неможливим підрахування боргу та розподільчу справедливість, яка створювала б пряму пропорцію між покаранням

¹ Рікер, П. Память, история, забвение [Текст] / П. Рікер ; пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовина, О. И. Мачульская, Г. М. Тавризян. — М. : Изд-во гуманит. лит., 2004. — С. 652.

² Derrida, J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) [Текст] / J. Derrida. — London, New York : Routledge, 2001. — P. 37. Детальніше щодо прощення в контексті злочинів проти людяності див.: Perrone-Moisés, C. Forgiveness and Crimes against Humanity: a dialogue between Hannah Arendt and Jacques Derrida [Електронний ресурс] / C. Perrone-Moisés. — Режим доступу: <http://hannaharendt.net/research/perroneII.html>.

³ Рікер, П. Интеллектуальна автобіографія. Любов і справедливість [Текст] / П. Рікер ; пер. із фр. В. Шовкун, В. Каденко, С. Желдак. — К. : Дух і літера, 2002. — С. 82–104.

та провиною за правилом таліона¹. Подібним чином архаїчна модель дару, висвітлена М. Мосом у «Нарисі про дар» (1925)², передбачає принципову невичерпність боргу: під час свята з роздаванням подарунків у індіанців відбувається постійна циркуляція віддарунків, і це щоразу продукує новий борг. Цей загадковий обов'язок подарувати щось у відповідь має значення взаємного визнання, в тому числі у правовому плані, яке нерозривно пов'язане із визнанням себе. Так, К. Лефор пише: «Думка про те, що дар має бути повернений, передбачає, що інший — це інший “я”, який повинен діяти, як “я”; і цей жест повернення повинен мені підтвердити істину мого власного жесту, тобто мою суб'єктивність ..., оскільки люди підтверджують один одному, що вони не речі»³. Саме у досвіді церемоніального обміну дарами П. Рікер вбачає початкову форму мирного стану, коли колу помсти протиставляється коло дарування⁴. Аналогія з даром як неторговим обміном дозволяє включити до структури прощення такі елементи, як прохання про пробачення або покаяння, що символічно обмінюються на прощення. Це, зокрема, має на увазі В. Янкелевич, коли ставить знамените питання: «Пробачення? А чи коли-небудь вони просили нас про пробачення?»⁵

Протилежну ідею відстоює Ж. Дерріда, підкреслюючи принципову асиметричність прощення, на відміну від будь-якої моделі обміну. На його думку, тільки абсолютне прощення, яке не підлягало б жодним підрахункам, відповідало б своєму власному поняттю: «Завжди, коли прощення служить деякій доцільності, навіть якщо вона є високою і духовною (спокута, виправлення, примирення, спасіння), завжди, коли прощення сприяє відновленню нормального порядку (соціального, національного, політичного, психологічного), вдаючись до роботи скорботи, своєрідної терапії або екології пам'яті, — у цих випадках

¹ Див.: Кассен, Б. Пробачати [Текст] / Б. Кассен ; пер. з фр. О. Сігов ; ред. К. Сігов і А. Баумейстер // Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – Т. 1. – С. 464.

² Мосс, М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах [Текст] / М. Мосс // Общества. Обмен. Личность : Тр. по социал. антропологии. – М. : Вост. лит., РАН, 1996. – С. 83–222.

³ Цит. за: Рикёр, П. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. – С. 214.

⁴ Рикёр, П. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. – С. 219–232.

⁵ Jankélévitch, V. L'Imprescriptible. Pardonner? Dans l'honneur et la dignité [Текст] / V. Jankélévitch. – Seuil, 1996. – 103 p.

“прощення” і його концепт не бездоганні. Прощення не є і не має бути ані нормальним, ані нормативним, ані нормалізуючим. Воно має залишатись надзвичайним і виключним, бути досвідом неможливого, як ніби воно втручається у звичайний хід історії¹. У цьому сенсі право або політика прощення виявляються неможливими, оскільки тут ми завжди маємо справу з розрахунком, або гіпотетичним імперативом. До того ж суб'єктами прощення є винний і жертва. Якщо ж йдеться про третю сторону, наприклад суд, то можна говорити про амністію, застосування строку давності, примирення тощо — інститути, які лише створюють ілюзію прощення, але не про «чисте і безумовне прощення». Представник держави може судити, однак не прощати. Ба більше, виступ «від імені» може призвести до виникнення нової конфліктної ситуації, оскільки таким чином порушуються права жертв безпосередньо вибудовувати стосунки з винним.

Строк давності застосовується із суто прагматичною метою. Він підкріплює підсумковий, остаточний характер вироку, припиняючи юридичну невизначеність, яка уможливило подальші судові процеси. Інститут строку давності полягає у забороні брати до уваги кримінальні наслідки вчиненого діяння, тобто виконувати обов'язок здійснення кримінального переслідування. Сліди злочину не стерті, але доступ до них закритий.

Амністія являє собою своєрідний вибірковий і конкретний строк давності, під дію якого підпадають окремі категорії злочинців. Метою амністії є примирення. Однак на відміну від строку давності, вона являє собою абсолютне забуття (про що свідчить також семантичний зв'язок між словами «амністія» та «амнезія») і намагається повністю стерти психологічні та соціальні сліди злочину, ніби нічого не сталося, що значно віддаляє її від прощення, яке передбачає складну роботу пам'яті.

Єдиним правовим інститутом, який міг би служити прикладом «чистого прощення», є право помилування — право голови держави пом'якшити або скасувати покарання, призначене злочинцю. Цей виключний привілей верховного правителя був легітимований як проєкція Божої милості і підтверджувався обрядом помазання. І. Кант називає право помилування злочинця найсуперечливішим з усіх прав суверена: «воно доводить блиск його величі і водночас призводить

¹ Derrida, J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) [Текст] / J. Derrida. – London, New York : Routledge, 2001. – P. 55.

значною мірою до несправедливості». Відповідно, — додає він, — суверен може застосовувати це право лише у випадку спричинення шкоди йому самому, але і тут тільки за умови, що безкарність не створить загрозу безпеці народу. У будь-якому іншому випадку йтиметься про несправедливість¹. Фактично, єдиним випадком, коли правитель може помилувати злочинця, є непростимий злочин за логікою Г. В. Ф. Гегеля — злочин проти здатності прощати, що нею наділений виключно суверен. Право на помилування по суті призупиняє право. Йдеться, таким чином, про «право поза правом» (Ж. Дерріда)².

III. «Інкогніто прощення». Таким чином, там, де наявне порушення норми права, наявний і той, хто підлягає покаранню, причому останнє спрямоване на відновлення права, символічно і фактично заперечуючи неправову дію, яка спричинила шкоду жертві. Як зазначає П. Рікер, «якщо б на цьому рівні було можливе прощення, воно полягало б у скасуванні покарання, в тому, щоб не карати там, де можна і слід карати. Однак безпосередньо прощення не є можливим, позаяк воно призводить до безкарності, яка являє собою величезну несправедливість»³. Отже, на рівні правових інститутів можна виявити або справедливість без прощення, або прощення як антисправедливість, що протиставляє логіці еквівалентності логіку надлишку.

Разом з тим сама ідея еквіваленту має досить обмежену сферу застосування. Еквівалент — це встановлена досвідом рівновага між двома сторонами, умова, за якої кожен отримує своє і ніхто не залишається у програвші. Еквівалент тісно пов'язаний з ідеєю справедливості, що врівноважує, або справедливості обміну, яка виявляється, наприклад, у договірних, трудових відносинах, відносинах із відшкодування шкоди. Саме можливість встановлення еквіваленту у відносинах обміну робить можливим примирення позивача і відповідача у цивільному спорі, де йдеться про порівнювані, співрозмірні претензії і де порушений порядок співіснування може бути відновлений шляхом еквівалентного обміну, відкриваючи, таким чином, можливості для

¹ Кант, И. Метафизика нравов [Текст] / И. Кант ; пер. с нем. Б. А. Фохта ; ред. В. Ф. Асмус, А. В. Гулыга, Т. И. Ойзерман // Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. — СПб. : Наука, 2007. — С. 375–376.

² Derrida, J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) [Текст] / J. Derrida. — London, New York : Routledge, 2001. — P. 46.

³ Рикёр, П. Память, история, забвение [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовина, О. И. Мачульская, Г. М. Тавризян. — М. : Изд-во гуманит. лит., 2004. — С. 649.

примирення. За вдалим порівнянням вітчизняного правознавця М. Гредескула, «у сфері майнових відносин, поранення, нанесене праву його порушенням, порівняно легко може бути вилікуване, оскільки невиконане відповідно до права порівняно легко замінюється еквівалентом»¹.

Зовсім іншу природу мають випадки спричинення непоправної шкоди, де йдеться вже про справедливість розподільчу, зокрема каральну. Правосуддя у таких випадках не здатне поновити жертву у правах, а може лише покласти край невизначеності, поставити крапку в суперечці, припинити насильство: правосуддя висловлює те, що суспільство на даний момент розглядає як справедливий стан. Однак, як слушно зауважує П. Рікер, у такий спосіб дистанція між судовим розглядом і станом миру в якомусь сенсі прагне до максимального збільшення, коли вирок справедливості перериває змагання аргументів, залишаючи на одному боці жертву, а на другому — винного. Диспут завершено, однак він усього лише врятував від помсти, не наблизивши до мирного стану². Тому цю найближчу мету філософ вважає підпорядкованою віддаленій меті винесення правового судження — сприяння суспільному миру через примирення конфліктуючих сторін завдяки «правовій переробці насильства шляхом перенесення його у простір слова й мовлення» і, таким чином, «перемозі мови над насильством»³. Проте у випадках спричинення непоправної шкоди, у зв'язку з відсутністю еквіваленту, відповідного порушеним правам, питання про призупинення дискусії, розпочатої насильством, не вичерпується справедливістю. Примирення тут опосередковується не тільки винесенням вироку, а й моральним актом прощення, сенс якого полягає у звільненні людини від провини задля відновлення чи встановлення відносин. Таким чином, прощення є передумовою примирення, здатною заповнити лакуни у розподільчій справедливості. Однак, якщо для уникнення безкарності правосуддя має відбутися, то прощення змогло б знайти застосування лише в діях, що не підлягають інституціоналізації.

¹ Гредескул, Н. А. К учению об осуществлении права [Текст] / Н. А. Гредескул // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / ред. Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Вид. Дім «Юрид. книга», 2002. – Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – С. 312.

² Рікер, П. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рікер ; пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. – С. 211.

³ Рікер, П. Торжество языка над насиліем. Герменевтический подход к философии права [Текст] / П. Рікер ; пер. с фр. О. И. Шульман // Вопр. философии. – 1996. – № 4. – С. 27–36.

За визначенням П. Рікера, ці дії, ніби створюючи інкогніто прощення, відображають непорушність поваги, якої заслуговує кожна людина, у тому числі і винний¹. У цьому сенсі будь-яка санкція є лише початком шляху, який продовжується проектом відновлення в правах і завершується прощенням².

Роль прощення у праві як механізму примирення цілком відповідає давньогрецькому розумінню прощення, проте є несумісною з концепцією прощення, котра існує в латинській мові. Моральні й політичні мотиви цих двох моделей прощення істотно розрізняються. Латинською «прощати» звучить як «*ignoscere*» — дієслово, що утворилося за допомогою негативного префікса до «*noscere*» — «пізнавати». Прощення тут базується на незнанні або відмові від знання. У такому значенні вживає це слово Сенека у трактаті «Про стійкість мудреця», коли говорить про здатність не помічати образи, у якій виявляється велич духу мудреця. Грецьке ж «στυγνύωσκειν» являє собою розділене знання і дослівно означає «знати разом з», «мати усвідомлення чогось», «визнавати» і, нарешті, «прощати». Грек прощає, коли розуміє ціле, враховуючи резони іншого, що є, швидше, інтелектуальним актом, а не співчуттям. У такому значенні це слово вживає Арістотель, коли у «Нікомаховій етиці» відносить прощення до інтелектуальних чеснот людини³. В українській мові існує синонімічний ряд, який відсилає до всіх згаданих концепцій: «вибачати», «пробачати», «прощати», «дарувати»⁴.

У разі прощення-забуття — негативному аспекті прощення — йдеться фактично про одностороннє утримання від дій у відповідь, тобто покарання або переслідування. Така стриманість може виражатися в ігноруванні: з досвіду взаємин між людьми виключається сам факт образи або ж припиняються усілякі відносини між ними. Якщо в негативному аспекті прощення встановлення соціальних зв'язків

¹ Рікёр, П. Память, история, забвение [Текст] / П. Рікёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовина, О. И. Мачульская, Г. М. Тавризян. – М. : Изд-во гуманит. лит., 2004. – С. 633.

² Див.: Рікёр, П. Справедливое [Текст] / П. Рікёр ; пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. – М. : Гнозис, Логос, 2005. – С. 155.

³ Див.: Кассен, Б. Пробачати [Текст] / Б. Кассен ; пер. з фр. О. Сігов ; ред. К. Сігов і А. Баумейстер // Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – Т. 1. – С. 464–467.

⁴ Словник української мови [Текст] : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда ; АН УРСР. Ін-т мовознавства. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

не відбувається, то у своєму позитивному аспекті прощення являє собою досвід конструювання спільності. Другий аспект прощення — прощення-розуміння — передбачає звільнення від провини в обмін на згоду виправити негативні наслідки проступку або просто в обмін на прохання про прощення, тобто мова йде про відновлення чи встановлення відносин. Через цей обмін людина, яка вчинила злочин, повертається в соціум, звідки вона була виключена своєю дією. Тут має місце зовсім інша, горизонтальна, залежність, де сторони виступають рівнозначними учасниками спільного правового простору. Таким чином, прощення-розуміння набуває чинності в горизонтальній площині «з», що відповідає не богословському, а юридичному виміру прощення. Однак виявити себе воно може тільки за рамками правових інститутів, де і здійснюється право у всій своїй повноті та буттєвій завершеності, у пункті примирення, де право виконує своє призначення.

Однак залишається питання, чи має прощення який-небудь вторинний вплив на право? Як зауважує з приводу цього П. Рікер, будучи горизонтом послідовності «санкція — відновлення — прощення», прощення служить постійним нагадуванням про те, що правосуддя буває лише людським і що воно не може вирости до остаточного судження¹. Суд не уповноважений прощати, однак покликаний максимально відкрити можливості для прощення і примирення сторін, відновити суспільні та міжособистісні зв'язки і відносини, збалансувати інтереси жертви і спільноти з необхідністю реінтеграції правопорушника в соціум, оскільки етичний намір мирного співіснування вищий за будь-яку іншу мету покарання.

XX ст. із його «непростимим», що перевершило будь-які можливі покарання і проти якого правосуддя виявилось безсилим, переконливо продемонструвало не тільки обмеженість права як механізму забезпечення мирного співіснування людей, а й неможливість інституціалізації прощення, яке, втім, залишається позаінституційним горизонтом права, хоча говорити про нього можна лише в модусі бажаності. Словами П. Рікера, жести прощення «не можна перевести в інституційну форму, однак вони, висвітлюючи межі еквівалентної справедливості і відкриваючи простір надії на горизонті політики і права у постна-

¹ Рікёр, П. Справедливое [Текст] / П. Рікёр ; пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. – М. : Гнозис, Логос, 2005. – С. 169.

ціональному і міжнародному плані, надсилають життєдайні хвилі, які приховано, кружними шляхами сприяють просуванню історії до мирного стану»¹.

Таким чином, спроба віднайти місце прощення у правовій реальності висвітлює динамічну природу права, яке у своєму здійсненні орієнтоване в напрямі миру — утопії права, яка, втім, «вкорінена в сутності права і становить його основу» (П. Рікер). Тому й прощення парадоксальним чином виявляється складовою цієї утопії: хоча політика та право прощення і є неможливими, воно «спрямовує еволюцію права», «воно єдине здатне надихати тут, зараз, коли це необхідно» (Ж. Дерріда).

У свою чергу, правовий контекст дозволяє повною мірою розкрити горизонтальний вимір прощення як розділеного знання, який, на відміну від богословської вертикальної концепції прощення-забуття, орієнтований на конструювання взаємності.

¹ Рікер, П. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рікер ; пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. – С. 231.

ПІСЛЯМОВА

Здійснений авторами монографії філософський і філософсько-правовий аналіз деяких актуальних проблем сучасного суспільства дозволяє зробити такі висновки.

Основні духовно-етичні кризові процеси, що відбуваються в сучасній інформаційній цивілізації, пов'язані саме з гіпертрофованим технічним розвитком людства, і далеко не в останню чергу з безконтрольним і хаотичним зростанням інформації в сучасному суспільстві. Отже, комунікація є тим соціальним інститутом, який забезпечує взаємини людей в їх спільній життєдіяльності, у тому числі й функціонування самих комунікативних систем. У такому контексті комунікація створює передумови для поглибленого розуміння рушійних сил розвитку особистості й суспільства.

Стає очевидним, що комунікацію слід розглядати як категорію соціальної філософії. Феномен комунікації є досить багатограним за своєю суттю. Науковий дискурс щодо понятійно-категоріального апарату комунікацій постійно триває. Порівняльний аналіз різноманітних концептуальних підходів феномену комунікації дає підстави для дослідження основних концептуальних підходів, до з'ясування його сутності й специфіки з точки зору філософського узагальнення як культурно-історичного феномену, породженого складними, у тому числі й сучасними процесами соціокультурних відносин і взаємодій у контексті розвитку сучасного інформаційного суспільства.

Віртуалізація соціальної реальності як наслідок розвитку інформаційних технологій і як соціокультурна характеристика інформаційного суспільства робить неминучим зростання значущості віртуальних комунікацій у суспільстві. Це веде до віртуалізації як міжособистісних, так і соцієтальних взаємодій, посилює соціокультурну диференціацію в суспільстві, створюючи мультиконтентний простір масових комунікацій. Тематика мережевих ресурсів повністю відображає різноманітність реального життя, а сам Інтернет вже давно проник у всі сфери життя суспільства. Поширеність Інтернету створила ідеальні умови для розвитку в новому середовищі принципово нових способів комунікації, однаково потужно застосовних до політики, науки, бізнесу, повсякденного спілкування й розваг.

Сьогодні віртуальні практики стають невід'ємною складовою усіх сфер життя суспільства. Віртуальна комунікація є якісно новим видом взаємодії, який відрізняється від міжособистісної та масової комунікації. Завдяки специфічним характеристикам віртуальні комунікації надають своїм учасникам унікальні можливості для самовираження й особистої свободи, які певною мірою можуть суперечити природі людини, що призводить до виникнення великої кількості етичних проблем.

Розвиток інформаційно-комунікативних технологій, комунікацій, їх можливостей, які вони відкривають перед людством, суттєво впливає на всі сфери людської діяльності. В умовах становлення інформаційного суспільства розвиток і впровадження інформаційних комп'ютерних технологій приводить до формування Інтернет-спільнот, мережевої економіки, розвитку електронної комерції, появи нових видів девіантної поведінки у формі різних проявів хакерства. Інформаційні комунікації багаторазово збільшують можливості і швидкість здійснення комунікацій, які вирішують головну проблему інформаційного суспільства, що полягає в генерації, обробці, передачі величезного масиву інформації.

Суспільний ідеал є продуктом пізнавально-духовної та практичної діяльності людини й суспільства. Це досконалий образ бажаної реальності. Ідеал є суперечливим за своєю природою: по-перше, він є моделлю знятого протиріччя між суцям і належним; по-друге, будучи породженням наявної дійсності, він заперечує її. У ХХІ ст. функціонують ритуальні риторичні фігури заміни одного іншим, коли культура підмінюється діалогом, діалог універсалізується, перетворюється на єдиний спосіб комунікації. Отже, суспільний ідеал докорінно впливає на суспільну свідомість, і тому він формує цінності, орієнтири, проекти, усе те, що визначає реальне життя індивідів у суспільстві. Суспільна свідомість як відображення в духовній діяльності людей інтересів, сукупність ідей різних соціальних верств, класів, націй, суспільства в цілому формується з огляду на перспективи соціального поступу, тобто з огляду на суспільний ідеал.

Інформаційна картина світу — це особистісне інформаційне бачення об'єктивної дійсності, засноване на системному й інформаційному підходах до вивчення навколишнього світу, що формується в ході

оволодіння нормами комп'ютерної грамотності та освоєння нових соціальних ролей. Розуміння інформаційної картини світу, аналіз та використання інформаційних зв'язків з метою адаптації до навколишнього світу і впливу на нього виступають необхідним компонентом сучасного інформаційного суспільства. Інформаційна картина світу суб'єкта актуалізується у зв'язку з вирішенням завдань щодо оперування інформаційними об'єктами. Інформаційна картина світу сьогодні — це усвідомлення людиною свого «Я» через численні інформаційні потоки, інформаційну взаємодію, інформаційні відносини. У перспективі суспільство нового типу прагне до багатомірності світу в єдиному інформаційному просторі.

Поширення Інтернет-комунікації та різного роду віртуальних мереж трансформує характер міжлюдської взаємодії. Зрештою, спілкування як таке переходить у розряд віртуального, в ході якого індивідами використовується на символічному рівні віртуальна тілесність. Активність індивідів, що здійснюють комунікацію через Інтернет, переорієнтовується від взаємодії з реальними об'єктами спілкування на комунікацію свого віртуального Его з такими ж віртуальними партнерами. Оперування віртуальною реальністю та конструювання знакових систем у контексті синдрому споживання акумулює міжособистісну комунікацію навколо таких знакових рис сучасної культури, як ефемерність, мінливість та ненадійність.

Інформаційна глобалізація та уніфікація означають поступовий зсув способу життя, культури, темпів і ритму суспільного життя локальних і регіональних спільнот, втрату ними власної ідентичності. У цьому — один із найважливіших проявів сучасної інформаційної революції і породжуваних нею небезпек, викликаних тим, що в реторті гігантськи еволюціонуючої міжнародної техносфери «знімається» й розплавляється багатоманітність локальних світів.

Самоідентифікація особистості у культурному, національному, соціальному відношеннях по суті є визнанням і обґрунтуванням даною особистістю своїх природних прав, зокрема, права не приховувати своєї генеалогії і громадянської історії. Проте саме це звичне тлумачення «самоідентифікації» суперечить моделі сучасного мережевого глобального світу, який постає як гіперреальність децентрованих індивідів. У свою чергу, факт інертності свідомості значної кількості

слабко адаптованих індивідів трансформує онтологічну суперечність людини і середовища у такі явища, як криза ідентичності, маргіналізація й загострення соціальних конфліктів.

Соціальна відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві наразі обумовлена більшою мірою моральними, ніж правовими нормами. З одного боку, такий стан справ пов'язаний з тим, що інформаційна діяльність має транснаціональний характер і не підпадає під законодавство лише однієї країни. З другого боку, нормативна база низки країн, України зокрема, є не достатньо розвиненою й не врегульовує належним чином діяльність різноманітних суб'єктів саме в інформаційній сфері. Аналіз соціальної відповідальності суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві актуалізує проблему розвитку духовної культури всіх учасників інформаційно-комунікативних взаємодій, які своїм ставленням до морально-етичних аспектів формують їх ціннісне підґрунтя.

Громадянська відповідальність людини є характеристикою соціальною, моральною та правовою, яка формується на основі громадянської компетентності та є складовою такого поняття, як «громадянськість». Суб'єкт громадянської відповідальності, як правило, має розвинену правову, політичну та моральну свідомість і своєю діяльністю сприяє зміцненню демократичних традицій у державі, розвитку правового суспільства. Формування цієї відповідальності відбувається в процесі соціалізації індивіда під впливом низки факторів: політико-правова система держави, загальний рівень морально-правової культури суспільства, система навчання та виховання, особливості родинних та міжособистісних стосунків, у яких задіяна людина, тощо. Громадянська відповідальність є однією з базових цінностей буття демократичної держави, яка пов'язана з розумінням людиною сутності свободи не як анархії, а як обмежених законом дій.

Державотворчий процес у сучасній Україні базується на декількох системоутворюючих чинниках, одним з яких є правовий. Вочевидь, перманентне відтворення правових норм та цінностей у всіх сферах суспільного життя є запорукою динамічного поступу нашої держави. У сучасних умовах актуалізується проблема не лише виконання існуючих законів, а й створення нових, що відповідають потребам подальшої розбудови української держави. Разом із тим правові норми повинні ґрунтуватися на чіткій аксіологічній основі, що сприятимуть

їх утвердженню у суспільній практиці. Правові цінності та норми створюють систему координат державотворчого процесу, «цементують» його підвалини.

Розбудова демократичної, правової та соціальної держави в Україні неможлива без неухильного дотримання прав та свобод громадян. Їх дотримання та забезпечення є реальним лише за умови співпраці всіх суб'єктів державно-владних повноважень у державі. У цьому контексті робота органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади є ключовою, оскільки їх активне функціонування у сфері захисту прав та свобод є гарантією реального виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків перед громадянами.

Дослідження інформаційного простору України як джерела правового виховання дозволяє зробити висновок, що, незважаючи на кількісне зростання інформаційних джерел, держава втрачає можливість їхнього використання у правовиховній роботі. Взагалі державні посадовці не розуміють можливості інформаційного простору в аспекті правового виховання. Інформаційне законодавство не містить прямих посилань на проведення правовиховної роботи. Про його певне опосередковане існування можна міркувати лише на підставі норм-заборон, які є у нормативних актах, що регламентують діяльність суб'єктів інформаційного простору. На сьогодні потрібно створити концепцію залучення усіх засобів масової інформації до системи правового виховання та систематизувати усі існуючі нормативно-правові акти. Ідеальним було б створення систематизованої оновленої низки нормативно-правових актів з питань правового виховання, більша частина яких повинна мати практичний характер.

Зараз система підготовки українських поліцейських не відповідає тому, як Національна поліція себе позиціонує. Розуміючи складність суспільної ситуації і потребу у правоохоронцях сьогодні, у майбутньому потрібно вибудувати систему підготовки поліцейських на базі вищих юридичних навчальних закладів. Система юридичної освіти повинна бути мобільною щодо можливості коригування навчальних програм. Обов'язковими мають бути ті навчальні дисципліни, які впливають на базові елементи формування особистості та її правосвідомості і правової культури. При підготовці правоохоронця окрему увагу потрібно приділяти його статусу як суб'єкта правового виховання і взірця поведінки. Необхідно запозичити досвід західних країн, де

поліцейський має певний рівень тієї ж правосвідомості і правової культури. На рівні нормативного регулювання діяльності поліції, залучивши провідних науковців, потрібно створити документи, які регламентують етичні питання діяльності правоохоронців.

У контексті феноменологічної методології соціальну реальність можна визначити як результат процесу смислоутворення, ініційованого учасниками комунікації. При цьому потрібно враховувати, що соціальна реальність має не тільки суб'єктивовані, а й об'єктивовані виміри. У них вона виявляється як попередньо осмислені даності, об'єктивно попередні щодо всіх наступних інтерпретацій. Власне, єдність суб'єктів, породжуваних ними смислів, форм людської діяльності і утворюють простір життєвого світу.

Феноменологія права, як і інтегративне праворозуміння, націлена на пошук єдиного, проте не одного смислу права. У підсумку, замість претензій на повну істину їй притаманне визнання необхідності комунікативно-дискурсивного обґрунтування правових принципів і норм. Реалізується така вимога за рахунок виділення особливої позиції суб'єкта пізнання — позиції учасника правових відносин, який осмислює своє буття у праві.

У зв'язку з цим уявляється правомірним скористатися феноменологічною редукцією та взяти поняття права «у дужки», замінивши його смисловим корелятом — концептом «правове життя». І згодом, у результаті дескрипції та інтерпретації його характеристик, можна буде виявити відтворений вихідний образ права. Інтегративне праворозуміння слід розкривати через систему уявлень, інтерпретацій структури та процеси правового життя, заснованих на єдності онтологічного й гносеологічного аспектів та об'єктивованих і суб'єктивованих вимірів як відповідних ракурсів феноменологічного дослідження.

Прояснення природи розуміння як інтегральної форми людського досвіду та виявлення смислів правової реальності, що відповідають трьом складовим останнього — епістеме, техне і фронесису, дозволяє водночас уточнити сенс і призначення самої правової герменевтики, яка також виявляється лише способом буття у світі, а не формулюванням та утвердженням щодо нього певної позиції. Це досвід, який поєднує в собі осмислення та відтворення правової реальності у ситуативних правових судженнях, ґрунтується на традиції та орієнтований на примирення. Інакше кажучи, це досвід інтерсуб'єктивного відтво-

рення правових смислів. У свою чергу, ситуація нерозуміння загрожує не лише втратою останніх, але й зникненням свободи, що визначає правову особистість, а отже, і правової реальності в цілому.

Поняття «правова доктрина України» відображає багаторівневий практично зорієнтований комплекс наукових знань про право, який включає: рівень галузевих доктринальних розробок; загальну доктрину як узагальнення галузевих доктринальних розробок та їх рефлексію (ядром якої є вчення про джерела права та інтерпретацію (тлумачення) правових норм), що розробляється переважно в межах загальної теорії права (хоча може існувати й окремо як узагальнена міжгалузева сфера досліджень права); рівень правової ідеології, в межах якої розробляються узагальнені положення про морально-політичні орієнтири розвитку правової науки і практики (доктрини верховенства права, прав людини та демократії); а також філософсько-методологічний рівень правового знання, який здійснює епістемологічні, онтологічні та аксіологічні обґрунтування попередніх рівнів. І хоча ще рано говорити про органічну цілісність цього комплексу (яка може бути лише ідеалом), певної потенційної системності йому надає як упорядкованість елементів у межах правової системи, так і особливий культурний код, який забезпечує переломлення універсального досвіду через особливості культури, історії, практичного досвіду розвитку українського народу в процесах державо- та правотворення.

Автори цієї монографії окреслили низку дуже важливих питань, пов'язаних із проблемами розвитку суспільства в сучасних соціокультурних умовах. Природно, що не на всі поставлені питання вдалося знайти вичерпні відповіді. Це й не дивно, враховуючи обсяг і складність окреслених у роботі проблем. Авторський колектив сподівається продовжити дослідження актуальних філософських і філософсько-правових питань, а також проблем правового виховання в сучасному українському суспільстві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова, Н. Т. Самосознание и культура [Текст] / Н. Т. Абрамова, А. А. Воронин, Ф. Т. Михайлов. – М. : Наука, 2009. – 208 с.
2. Алексеев, Н. Н. Основы философии права [Текст] / Н. Н. Алексеев. – СПб. : Лань, 1999. – 251 с.
3. Алексеев, С. С. Право: методологические подходы к исследованию [Текст] / С. С. Алексеев // Вопр. философии. – 1983. – № 3. – С. 3–21.
4. Алексеев, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : БЕК, 1995. – 320 с.
5. Алексеев, С. С. Философия права [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 1997. – 330 с.
6. Алекси, Р. Дуальная природа права [Текст] / Р. Алекси // Право Украины. – 2011. – № 1. – С. 45–48.
7. Алекси, Р. Природа философии права [Текст] / Р. Алекси // Проблеми філософії права. – Чернівці ; К., 2004. – Т. 2. – С. 29–37.
8. Алексі, Р. Догматичне мислення [Текст] / Роберт Алексі // Філософія права і заг. теорія права. – 2014. – № 1-2. – С. 118–139.
9. Алексі, Р. Існування прав людини [Текст] / Р. Алексі // Право України. – 2011. – № 8. – С. 121–130.
10. Алексі, Р. Конституційні права і конституційний контроль [Текст] / Роберт Алексі // Філософія права і заг. теорія права. – 2015. – № 1–2. – С. 446–456.
11. Алексі, Р. Нормативність, метафізика та рішення [Текст] / Роберт Алексі // Філософія права і заг. теорія права. – 2012. – № 1. – С. 27–36.
12. Алексі, Р. Розумність права [Текст] / Роберт Алексі // Філософія права і заг. теорія права. – 2013. – № 2. – С. 229–239.
13. Алексі, Р. Теорія дискурсу та права людини [Текст] / Роберт Алексі // Філософія права і заг. теорія права. – 2013. – № 1. – С. 73–98.
14. Амселек, П. Научный статус правовых исследований [Текст] : пер. / П. Амселек // Энциклопедия правоведения или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и преподавания. – М. : Норма, 2013. – С. 208–220.
15. Аникевич, А. Г. Власть: социально-философский анализ [Текст] / А. Г. Аникевич, В. Г. Яковлев. – СПб., 2001. – 246 с.

16. Анпилогова, Л. В. Особенности информационной природы человека в современном социуме [Электронный ресурс] / Л. В. Анпилогова // Современные проблемы массовой коммуникации. – Режим доступа: http://conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf8/s23.pdf.
17. Антология мировой правовой мысли [Текст] : в 5 т. Т. III : Европа. Америка: XVII–XX вв. – М. : Мысль, 1999. – 829 с.
18. Ануфриева, Л. П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории [Текст] / Л. П. Ануфриева. – М. : Спарк, 2002. – С. 328–334.
19. Арендт, Г. Становище людини [Текст] / Г. Арендт ; пер. з англ. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 1999. – 255 с.
20. Арендт, Х. Истоки тоталитаризма [Текст] / Х. Арендт ; пер. с англ. под ред. М. С. Ковалевой и Д. М. Носова. – М. : ЦентКом, 1996. – 672 с.
21. Арендт, Х. Ответственность и суждение [Текст] / Х. Арендт ; пер. с англ. Д. Аронсон, С. Бардина, Р. Гуляев. – М. : Изд. Ин-та Гайдара, 2013. – 352 с.
22. Аристотель. Никомахова этика [Текст] / Аристотель ; пер. с древнегреч. под ред. А. И. Доватур и Ф. Х. Кессиди // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1976–1984. – Т. 4. – 1983. – С. 53–293.
23. Аристотель. Поэтика. Риторика [Текст] / Аристотель. – СПб. : Азбука, 2000. – 346 с.
24. Арон, Р. Демократия и тоталитаризм [Электронный ресурс] / Р. Арон ; пер. с фр. Г. И. Семёнова. – Режим доступа: http://www.gu-mer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron.html.
25. Афанасьєва, К. Правове регулювання діяльності Інтернет-ЗМІ [Електронний ресурс] / К. Афанасьєва. – Режим доступа: <http://www.mediakrytyka.info/drukovani/pravove-vrehulyuvanny-adiyalnosti-internet-zmi.html>.
26. Ахундов, М. Д. Научные революции в постнеклассической науке [Текст] / М. Д. Ахундов // Проблемы методологии постнеклассической науки. – М. : Наука, 1992. – С. 25–36.
27. Бабенко, А. Н. Правовые ценности и освоение их личностью [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / А. Н. Бабенко. – М., 2002. – 46 с.
28. Бандура, О. О. Системні взаємозв'язки правових цінностей (загальний нарис) [Текст] / О. О. Бандура // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 26–33.

29. Баранов, В. М. Истинность норм советского права. Проблемы теории и практики [Текст] / В. М. Баранов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 400 с.
30. Баранов, О. І. Електронний уряд в Україні? Буде! Коли? [Електронний ресурс] / О. І. Баранов. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/26881>.
31. Барт, Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика [Текст] / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
32. Бачинин, В. А. Философия права и преступления [Текст] / В. А. Бачинин. – Харьков : ФОЛИО, 1999. – 607 с.
33. Бек, У. Общество риска на пути к другому модерну [Текст] / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
34. Белл, Д. Социальные рамки информационного общества [Текст] / Д. Белл // Новая техно кратическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 330–342.
35. Белова, Л. Г. Что мы знаем об информационном обществе [Текст] / Л. Г. Белова // Вестн. МГУ. Серия 6. – 2001. – №4. – С. 109–119.
36. Бельский, К. С. Персональная ответственность и дисциплина в государственном управлении [Текст] / К. С. Бельский // Сов. государство и право. – 1984. – №3. – С. 65–70.
37. Бергер, П. Общество как драма [Текст] / П. Бергер // Человек. – 1995. – №4. – С. 20–33.
38. Бергер, П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания [Текст] / Питер Бергер, Томас Лукман. – М. : Моск. филос. фонд, 1995. – 322 с.
39. Берман, Г. Западная традиция права: эпоха формирования [Текст] : пер. с англ. / Г. Берман. – М. : Инфра-М, Норма, 1998. – 622 с.
40. Бернштейн, Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения [Текст] / Д. И. Бернштейн. – Ташкент : ФАН, 1989. – 145 с.
41. Бетти, Э. Герменевтика как общая методология наук о духе [Текст] / Э. Бетти ; пер. с нем. Е. В. Борисов. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – 144 с.
42. Бех, І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання [Текст] / І. Д. Бех // Початк. шк. – 1994. – №9–10. – С. 2 – 6.
43. Беспалова, К. О. Мотиваційні аспекти волонтерства: досвід західних країн [Текст] / К. О. Беспалова // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київ. політехн. ін-т». – 2012. – №3. – С. 67–71.

44. Бичко, О. В. Психологічні засади формування громадянської відповідальності (від теорії моделювання до теорії реалізації) [Текст] / О. В. Бичко // Вісн. Черніг. держ. пед. ун-ту. – Чернігів, 2009. – Вип. 74. – Серія «Психологічні науки». – Т. 1. – 280 с.
45. Біденко, Ю. М. Ідеологічні детермінанти політичного процесу (державний та глобальний виміри) [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Ю. М. Біденко. – Х., 2009. – 18 с.
46. Білозьоров, Є. В. Національне та міжнародне право: порівняльно-правовий вимір [Текст] / Є. В. Білозьоров // Наук.-практ. юрид. журн. – 2012. – Вип. 3. – С. 328–330.
47. Богачов, А. Досвід і сенс / А. Богачов. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 336 с.
48. Боднар, А. О. Аналіз державної євроінтеграційної політики: політико-правовий аспект [Текст] / А. О. Боднар // Наук. зап. Ін-ту зак-ва Верхов. Ради України. – 2014. – №5. – С. 111–115.
49. Бодрийяр, Ж. В тени молчаливого більшинства, или Конец соціально го [Текст] / Ж. Бодрийяр. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2000. – 385 с.
50. Бодрийяр, Ж. Общество потребления [Текст] / Ж. Бодрийяр. – М. : Республика, 2006. – 269 с.
51. Бодрийяр, Ж. Система вещей [Текст] / Ж. Бодрийяр. – М. : Рудомино, 2011. – 224 с.
52. Болецкий, Е. Социальные инвестиции компаний: закономерности и парадоксы [Текст] / Е. Болецкий // Экономист. – 2005. – № 1. – С. 64–81.
53. Бориславська, О. Поняття і система конституційно-правових засад місцевого самоврядування в Україні [Текст] / О. Бориславська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). – Львів : ЛДУ, 2003. – С. 118–120.
54. Буздуган, Я. Еволюція світового волонтерського руху [Текст] / Я. Буздуган // Віче. – 2013. – № 12. – С. 7–10.
55. Булыгин Е. В. Избранные работы по теории и философии права [Текст] / Евгений Викторович Булыгин : пер. с англ., нем., исп. / под науч. ред. М. В. Антонова, Е. Н. Лисанюк, С. И. Максимова. – СПб. : Алет-Пресс, 2016. – 476 с.

56. Быковский, Б. Э. Энциклопедисты [Текст] / Б. Э. Быковский // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1978. – Т. 30. – С. 206.
57. Валлерстайн, И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире [Текст] / И. Валлерстайн ; пер. с англ. П. М. Кудюкина. – СПб. : Унив. кн., 2001. – 416 с.
58. Ван Хук, М. Право как коммуникация [Текст] / Марк ван Хук ; пер. с англ. М. В. Антонова, А. В. Полякова. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2012. – 288 с.
59. Варга, Ч. Правова доктрина: методологія та онтологія [Текст] / Чаба Варга : пер. з англ. // Право України. – 2011. – №8. – С. 99–108.
60. Варламова, Н. В. Философия права и юридическая догматика (проблема внутренней непротиворечивости правовой теории) [Текст] / Н. В. Варламова // Юриспруденция XXI века: горизонты развития : очерки / под ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник. – СПб. : Юрид. Россия, 2006. – С. 269–300.
61. Вартанова, Е. Л. Новые проблемы и приоритеты цифровой эпохи [Текст] / Е. Л. Вартанова // Информ. о-во. – 2001. – №3. – С. 50–56.
62. Василенко, И. А. Административно-государственное управление в странах Запада: США, Великобритания, Франция, Германия [Текст] : учеб. пособие / И. А. Василенко. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Изд. корпорация «Логос», 2001. – 200 с.
63. Васильев, А. А. Консервативная правовая доктрина России: общетеоретические аспекты [Текст] : монография / А. А. Васильев. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 336 с.
64. Васильев, А. А. Правовая доктрина: вопросы теории и истории [Текст] : монография / А. А. Васильев. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 272 с.
65. Василькова, В. В. Исследовательские стратегии социальной коммуникации и их использование для описания общества знания [Текст] / В. В. Василькова // Общество знания: от идеи к практике : кол. моногр. : в 3 ч. Ч. 2 : Социальные коммуникации в обществе знания / под ред. В. В. Васильковой, Л. А. Вербицкой. – СПб. : Скифия-принт, 2009. – 396 с.
66. Вебер, М. Избранное. Образ общества [Текст] : пер. с нем. / Макс Вебер. – М. : Юрист, 1994. – 702 с.
67. Вербицька, П. В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Вербицька Поліна Василівна. – Луцьк, 2000. – 224 с.

68. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики : [монографія] [Текст] / М. Г. Патей – Братасюк, В. Д. Гвоздик, О. Г. Мурашин та ін. ; за заг. ред. М. Г. Патей – Братасюк. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 536 с.
69. Вершинин, М. С. Политическая коммуникация в информационном обществе [Текст] / М. С. Вершинин. – СПб. : Изд-во В. А. Михайлова, 2001. – 253 с.
70. Висоцька, О. Є. Засоби та форми комунікації як «дзеркало» світосприйняття людини [Текст] / О. Є. Висоцька // Філософські проблеми гуманітарних наук : зб. наук. пр. – К., 2009. – 500 с.
71. Вітковська, І. М. Соціальна відповідальність: теоретичний аспект аналізу [Текст] / І. М. Вітковська // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 948. – С. 45–48.
72. Водопьянова, Н. А. Информационная культура как отражение процессов в социокультурной и образовательной сферах [Текст] / Н. А. Водопьянова // Фундамент. исслед. – 2006. – № 7. – С. 69–71.
73. Волошин, Ю. О. Особливості формування моністичних концепцій співвідношення міжнародного та внутрішньонаціонального права та їх роль у розвитку міждержавної інтеграції [Текст] / Ю. О. Волошин // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – № 1. – С. 303–307.
74. Вороніна, І. М. Теоретичні основи дослідження класифікації правових цінностей [Текст] / І. М. Вороніна // Вісн. Півден. регіон. центру Нац. акад. прав. наук України. – 2016. – № 6. – С. 177–183.
75. Воронова, І. В. Нормативно-регулятивна основа функціонування громадянського суспільства та системи місцевого самоврядування [Текст] / І. В. Воронова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 988 : Серія «Право». – С. 94–99.
76. Всемирная энциклопедия: Философия [Текст]. – М. : АСТ ; Минск : Харвест : Соврем. литератор, 2001. – 1312 с.
77. Габермас, Ю. Інший шлях із філософії суб'єкта: альтернатива комунікативного та суб'єктоцентрованого розуму [Текст] / Ю. Габермас // Габермас Ю. Філософський дискурс модерну. – К. : Четверта хвиля, 2001. – С. 287–319.
78. Гаврилюк, Д. Ю. Публічність та ефективність як ознаки легітимності політичної влади в Україні [Текст] / Д. Ю. Гаврилюк // Наук. пр. МАУП. – 2010. – Вип. 3 (26). – С. 138–141.
79. Гадамер, Х.-Г. Актуальность прекрасного [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем. под ред. В. С. Малахова. – М. : Искусство, 1991. – 367 с.

80. Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем. под ред. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
81. Гаджиев, Г. А. Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности) [Текст] / Г. А. Гаджиев. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2013. – 320 с.
82. Гайденко, П. П. Научная рациональность и философский разум [Текст] / П. П. Гайденко. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 528 с.
83. Гайденко, П. П. Эволюция понятия науки (XVII–XVIII вв.): Формирование научных программ нового времени [Текст] / П. П. Гайденко ; отв. ред. И. Д. Рожанский. – М. : Наука, 1987. – 447 с.
84. Ганьба, Б. Елітарний правовий нігілізм: окреслення визначення, суспільна небезпечність і класифікація [Текст] / Б. Ганьба // Підприємство, госп-во і право. – 2011. – №6. – С. 106–109.
85. Гарасимів, О. І. Філософсько-правове розуміння соціальної відповідальності у контексті побудови демократичної правової держави [Текст] / О. І. Гарасимів // Форум права. – 2010. – №4. – С. 183–188.
86. Гегель, Г. В. Ф. Феноменология духа [Текст] / Г. В. Ф. Гегель // Соч. : в 14 т. – М. : Соцэкгиз, 1959. – Т. 4. – 440 с.
87. Гегель, Г. В. Ф. Феноменология духа [Текст] / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. Г. Шпет. – М. : Акад. Проект, 2008. – 767 с.
88. Гегель, Г. В. Ф. Философская пропедевтика [Текст] // Гегель. Работы разных лет : в 2 т. Т. 2. – М. : Мысль, 1971. – С. 7–209.
89. Гетьман-П'ятковська, І. А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. А. Гетьман-П'ятковська ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 20 с.
90. Гладких, В. І. Соціальні права громадян України: Конституційно-правовий аспект [Текст] : монографія / В. І. Гладких. – Х. : Факт, 2005. – 368 с.
91. Глобальное потепление, или высокий градус политики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://galspace.spb.ru/index97-1.html>.
92. ГЛОНАСС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glonass-iac.ru/>.
93. Гоббс, Т. Левиафан [Текст] / Т. Гоббс // Соч. : в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 735 с.

94. Голобуцький, О. П. Е-Ukraine. Інформаційне суспільство: бути чи не бути [Текст] / О. П. Голобуцький, О. Б. Шевчук. – К. : Атлант UMS, 2001. – 180 с.
95. Головатий, С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа конституційного ладу [Текст] / С. Головатий // Право України. – 2011. – № 5. – С. 159–174.
96. Гольбах, П. А. Катехизис природы [Текст] / П. А. Гольбах // Избр. произведения : в 2 т. – М. : Мысль, 1963. – Т. 2. – 564 с.
97. Градунова, Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма [Текст] / Л. И. Градунова. – Киев : Вища шк., 1979. – 132 с.
98. Графский, В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект [Текст] / В. Г. Графский // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 49–64.
99. Гредескул, Н. А. К учению об осуществлении права [Текст] / Н. А. Гредескул // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / ред. Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Вид. Дім «Юрид. кн.», 2002. – Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – С. 305–319.
100. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку [Текст] : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.
101. Гусев, Г. М. Странствия Великой Мечты: история развития идей о совершенном общественном строе [Текст] / Г. Гусев. – 2-е изд., доп. – М. : Молодая гвардия, 1987. – 430 с.
102. Гуссерль, Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии [Текст] / Э. Гуссерль ; [пер. с нем. А. В. Михайлова]. – М. : Акад. Проект, 2009. – 489 с.
103. Гуссерль, Э. Картезианские размышления [Текст] / Э. Гуссерль ; пер. с нем. Д. В. Складнева. – СПб. : Наука, Ювента, 1999. – 315 с.
104. Гуссерль, Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию [Текст] / Э. Гуссерль. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – 400 с.
105. Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия [Текст] / Э. Гуссерль // Вопр. философии. – 1986. – № 3. – С. 101 – 116.

106. Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия [Текст] / Э. Гуссерль // Культурология. XX век : антология. – М. : Юристь, 1995. – С. 297–330.
107. Гуссерль, Э. Логические исследования [Текст]. Т. II / Э. Гуссерль. – М. : Гнозис, Дом интеллектуал. кн., 2001. – 529 с.
108. Давидович, В. Е. Социальная справедливость: идеал и принцип деятельности [Текст] / В. Е. Давидович. – М. : Изд-во полит. лит., 1989. – 255 с.
109. Давидович, В. Е. Теория идеала [Текст] / В. Е. Давидович. – Ростов н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1983. – 183 с.
110. Даже если мы перестанем рожать, потепление продолжится [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/science/2013/09/27_a_5671717.shtml.
111. Данильян, О. Г. Інформаційна картина світу в контексті перспектив сучасної науки й культури [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2013. – № 1 (7). – С. 21–28.
112. Данильян, О. Г. Інформаційна картина світу як соціокультурна реальність [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 70 (№ 3). – С. 573–578.
113. Данильян, О. Г. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2014. – № 1 (10). – С. 16–25.
114. Данильян, О. Г. Людина в інформаційному суспільстві: деякі штрихи до усвідомлення проблеми [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Настоящи изследвания и развитие : материалы за 11-а международна научна практична конференция, 15– 22.01.2015. Т. 5 : Закон. Политика. Философия. – София : «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2015. – С. 71–73.
115. Данильян, О. Г. Механізм захисту прав людини в сучасному суспільстві: теоретико-правовий дискурс [Текст] / О. Г. Данильян // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 4 (18). – С. 48–56.
116. Данильян, О. Г. Роль місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав і свобод громадян [Текст] / О. Г. Данильян // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія,

- соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – Вип. 3 (26). – С. 66–77.
117. Данильян, О. Г. Теоретико-методологічні проблеми захисту прав людини в сучасному суспільстві [Текст] / О. Г. Данильян // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 3 (17). – С. 84–91.
118. Дзьобань, О. П. Homo informaticus: до проблеми осмислення сутності [Текст] / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 1 (20). – С. 13–21.
119. Дзьобань, О. П. Бінарна опозиція «свобода-відповідальність» в інформаційному суспільстві: до постановки проблеми [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2016. – № 1 (28). – С. 15–26.
120. Дзьобань, О. П. Віртуальна реальність: метафізичний сенс [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 2 (12). – С. 97–104.
121. Дзьобань, О. П. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної» [Текст] / О. П. Дзьобань, О. В. Соснін // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / гол. ред. В. Г. Воронкова. – Запоріжжя : «Видавництво ЗДІА», 2017. – Вип. 69 (1). – С. 69–76.
122. Дзьобань, О. П. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2015. – № 3 (26). – С. 7–19.
123. Дзьобань, О. П. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Правова інформатика. – 2015. – № 2 (46). – С. 9–16.
124. Дзьобань, О. П. До питання про інституціоналізацію комунікаційного простору [Текст] / О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2012. – № 1 (4). – С. 81–89.

125. Дзьобань, О. П. До питання про сутність суспільного ідеалу [Текст] // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Вид-во «Гілея», 2016. – Вип. 111 (8). – С. 155–160.
126. Дзьобань, О. До проблеми комунікації в інформаційно-культурному просторі сучасного соціуму [Текст] / О. Дзьобань // Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, м. Житомир – Вінниця, 14–15 трав. 2015 р. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. – С. 101–103.
127. Дзьобань, О. П. До проблеми критеріїв соціального розвитку з позицій соціальної синергетики [Текст] / О. П. Дзьобань // Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 54 (11). – С. 218–222.
128. Дзьобань, О. П. До проблеми морально-етичних аспектів інформаційного суспільства [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 5 (19). – С. 104 – 114.
129. Дзьобань, О. П. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти [Текст] / О. П. Дзьобань, В. М. Грубов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 10. – С. 69–77.
130. Дзьобань, О. П. Зародження концептуальних підходів до розуміння сутності і специфіки інформаційного суспільства [Текст] / О. П. Дзьобань, Е. А. Кальницький // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 5 (19). – С. 3–15.
131. Дзьобань, О. П. Інформаційне насильство: змістовний аспект [Текст] / О. П. Дзьобань, О. Ю. Панфілов, С. М. Соболева // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2016. – № 1 (28). – С. 136–151.
132. Дзьобань, О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління [Текст] / О. Дзьобань, О. Соснін // Віче. – 2015. – № 10. – С. 7–13.

133. Дзьобань, О. П. Інформаційні аспекти безпеки у соціокультурних процесах [Текст] / О. П. Дзьобань, О. Ю. Панфілов, Р. А. Чемчекаленко // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право : наук. журн. – 2015. – № 2 (79). – С. 229–240.
134. Дзьобань, О. П. Інформаційно-освітнє середовище: до проблеми концептуалізації феномена [Текст] / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 3 (17). – С. 3–11.
135. Дзьобань, О. Комунікація в інформаційному соціумі [Текст] / О. П. Дзьобань // Україна і світ : теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 19–20 квітня 2017 р. / МОН України, Міністерство культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; редкол. : М. М. Поплавський (голова), Костирих І. О. (заст. голови) [та ін]. – Київ : Вид. центр КНУКіМ, 2017. – Ч. 2. – С. 331–333.
136. Дзьобань, О. П. Комунікаційна природа інформаційного простору [Текст] / О. П. Дзьобань, Ю. В. Мелякова // Інформація і право. – К., 2012. – № 2 (5). – С. 81–88.
137. Дзьобань, О. П. «Мережева» людина в сучасному соціокультурному просторі [Текст] / О. П. Дзьобань // Компетентність особистості в контексті сучасних соціальних трансформацій : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 28 лют. 2014 р. / редкол.: О. П. Бушан, О. Р. Дашковська, С. В. Куцепал, Ю. В. Перебийніс. – Полтава : ТОВ «Фірма “Техсервіс”», 2014. – С. 30–37.
138. Дзьобань, О. П. Правовий нігілізм як феномен ціннісного відношення до права [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Гуманіт. часоп. – 2006. – № 3. – С. 34–40.
139. Дзьобань, О. П. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні [Текст] / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 9. – С. 3–16.
140. Дзьобань, О. П. Соціальна реальність в контексті бінарностей «управління – самоврядування» та «самоорганізація – організація» [Текст] / О. П. Дзьобань // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 61 (№ 6). – С. 345–350.

141. Дзьобань, О. П. Соціокультурний простір інформаційного суспільства як середовище буття сучасної людини [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – №2 (21). – С. 12–21.
142. Дзьобань, О. П. Суспільний ідеал: деякі особливості античного розуміння [Текст] // Мультиверсум : філософський альманах / гол. ред. В. В. Лях. – К., 2016. – Вип. 3–4 (151–152). – С. 56–68.
143. Дзьобань, О. П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ [Текст] / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 7. – С. 3–15.
144. Дзьобань, О. П. Філософія інформаційних комунікацій [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2012. – 224 с.
145. Дзьобань, О. П. Формування інформаційної картини світу як результат відображення генезису базових форм буття [Текст] / О. П. Дзьобань // Проблема інформаційного суспільства: соціально-правовий аналіз : наук. ст. та тези наук. повідомл. за матеріалами Круглого столу, 28 лют. 2013 р. – Полтава : ТОВ «Фірма “Техсервіс”», 2013. – С. 26–36.
146. Дидье, Ж. Философский словарь : пер. с фр. [Текст] / Жюлиа Дидье. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 544 с.
147. Документ Копенгагенского совещания [Текст] // Международные акты о правах человека : сб. док. – М. : Юристъ, 2001. – 718 с.
148. Досвід функціонування суспільного телерадіомовлення в країнах Європейського Союзу: організаційно-правові та фінансово-економічні аспекти [Електронний ресурс] : поясн. зап. Нац. ін-ту стратег. дослідж. – 2009. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/38.htm>.
149. Драгомирецька, Н. Громадянська відповідальність як віддзеркалення розвитку громадянського суспільства [Текст] / Н. Драгомирецька, І. Матвєєнко // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. – 2009. – Вип. 1. – С. 257–268.
150. Друковані ЗМІ як складова єдиного національного інформаційного простору [Електронний ресурс] : поясн. зап. Нац. ін-ту стратег. дослідж. – 2009. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/18.htm>.

151. Дуцик, Д. Р. Політична журналістика [Текст] / Д. Р. Дуцик. – К. : Вид. Дім «Києво-Моги́л. акад.», 2005. – 138 с.
152. Дьоміна, О. С. Політико-правові цінності як детермінанти політичного процесу: структурно-функціональний аналіз [Текст] / О. С. Дьоміна // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2015. – Вип. 18. – С. 98–102.
153. Егоров, И. А. Принцип свободы как основание общей теории регуляции [Текст] / И. А. Егоров // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 3–21.
154. Етимологічний словник української мови [Текст] : у 7 т. / [голов. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 2.
155. Євграфова, Є. Доктрини та концепції у правовій системі України: форми і сфери застосування [Текст] / Є. Євграфова // Право України. – 2010. – № 5. – С. 77–84.
156. Євграфова, Є. Дослідження правової доктрини в контексті системи джерел права [Текст] / Є. Євграфова // Право України. – 2011. – № 1. – С. 337–344.
157. Єрмоленко, А. Комунікативна практична філософія [Текст] / А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
158. Жданенко, С. Б. Соціальна комунікація в умовах інформаційного суспільства [Текст] / С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2016. – № 1 (28). – С. 36–48.
159. Жидкова, О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды [Електронний ресурс] / О. О. Жидкова. – Режим доступу: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.
160. Заворотченко, Т. М. Органи державної влади і місцевого самоврядування як гарант прав і свобод людини й громадянина в Україні [Текст] / Т. М. Заворотченко // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту, Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – ЗД. : ЗЮІДД УВС, 2010. – 2011. – № 1 (54). – С. 169–179.
161. Заморкин, А. А. Виртуальные коммуникации как социокультурный феномен современности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Заморкин Антон Алексеевич. – М., 2013. – 222 с.
162. Засоби масової інформації та книговидання в Україні в 2013 році [Електронний ресурс] : Бюл. Держ. стат. служби України. – 2013. – Режим доступу: https://dostup.pravda.com.ua/request/kilkist_zarieiestrovvanikh_ditiac.

163. Звіт Національної Ради з питань телебачення і радіомовлення за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://nrada.gov.ua/userfiles/file/2014/Zvitna%20informacia/ Zvit_2014.pdf](http://nrada.gov.ua/userfiles/file/2014/Zvitna%20informacia/Zvit_2014.pdf).
164. Зелинский, С. А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание [Електронний ресурс] / С. А. Зелинский. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/zelinski-07.htm>.
165. Зенков, М. Ю. Зарубежный опыт управления: Государственная служба [Текст] : учеб. пособие / М. Ю. Зенков. – Новосибирск : НГАУ, 2004. – 130 с.
166. Зиммель, Г. Избранное [Текст] : в 2 т. / Г. Зиммель. – М. : Юрист, 1996. – Т. 2 : Созерцание жизни. – С. 1–11.
167. Зірк-Садовські, М. Завдання герменевтичної філософії права [Текст] / М. Зірк-Садовські ; пер. з англ. Н. І. Сатохіна // Філософія права і загал. теорія права. – 2012. – № 2. – С. 102–114.
168. Зотов, А. Ф. Феноменология и эволюция самосознания человека европейской культуры [Текст] / А. Ф. Зотов, Н. М. Смирнова // Вестн. МГУ. Серия 7, Философия. – 2000. – № 6. – С. 63–70.
169. Зябрева, С. Е. Виховання громадянськості студентів професійно-технічних коледжів у позанавчальній діяльності [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / С. Е. Зябрева. – Луганськ, 2010. – 23 с.
170. Иванов, Д. В. Императив виртуализации. Современные теории общественных изменений [Текст] / Д. В. Иванов. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2002. – 210 с.
171. Иванова, Е. Страх порядка [Текст] / Е. Иванова // Корреспондент. – 2013. – № 20 (550). – С. 26–29.
172. Иеринг, Р. Борьба за право [Текст] : пер. с нем. / Р. Иеринг. – М. : Феникс, 1991. – 63 с.
173. Ильенков, Э. В. Идеальное и идеал [Текст] // Философия и культура. – М. : Изд-во полит. лит., 1991. – С. 204–274.
174. Ильин, В. В. Классика – неклассика – неоклассика: три эпохи развития науки [Текст] / В. В. Ильин // Вестн. МГУ. Серия 7, Философия. – 1993. – № 2. – С. 14–19
175. Ильин, И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм [Текст] / И. П. Ильин. – М. : Интрада, 1996. – 252 с.
176. Ильина, Н. Б. Способы виртуализации социального дискурса [Текст] / Н. Б. Ильина // Вестн. Удмурт. ун-та «Социология и философия». – 2006. – № 3. – С. 26–34.

177. Инкельс, А. Национальный характер [Електронний ресурс] / А. Инкельс. – Режим доступу: http://www.national-mentalities.ru/history/istoriya/inkels_a_nacionalnyj_harakter3/.
178. Источник права: классическая и постклассическая парадигмы [Текст] : монография / Н. В. Раззуваев, А. Э. Черноков, И. Л. Честнов ; под общ. ред. И. Л. Честнова. – СПб. : ИВЭСЭП, 2011. – 172 с.
179. Івашев, Є. В. Вплив аксіології права на розвиток теорії прав людини [Текст] / Є. В. Івашев // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ. – 2013. – № 1. – С. 112–120.
180. Івашев, Є. В. Людські потреби, інтереси, цінності як підґрунтя аксіології права [Текст] / Є. В. Івашев // Юрид. часоп. Нац. акад. внутр. справ. – 2012. – № 1 (3). – С. 57–64.
181. Калиновський, О. Реалізація органами місцевої влади конституційних прав і свобод людини в Україні [Текст] / О. Калиновський // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). – Львів : ЛДУ, 2003. – С. 134–137.
182. Калініченко, О. Генеза системи конституційного контролю за реалізацією прав, свобод людини і громадянина [Текст] / О. Калініченко // Дайджест. Конституц. правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2003. – № 14, ч. 2. – С. 120–124.
183. Калітинський, В. М. Правова ідеологія: філософсько-правовий погляд [Текст] / В. М. Калітинський // Наше право. – 2016. – № 1. – С. 163–168.
184. Калюжний, Р. А. Проблеми і перспективи розвитку національної правової ідеології в умовах глобалізації [Текст] / Р. А. Калюжний // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2014. – № 4. – С. 31–35.
185. Камаралі, Г. В. Інформаційна культура: грані взаємодії [Текст] / Г. В. Камаралі // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 58 (№ 3). – С. 398–401.
186. Камю, А. Бунтующий человек [Текст] / А. Камю. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
187. Кант, И. Метафизика нравов [Текст] / И. Кант ; пер. с нем. Б. А. Фохта ; ред. В. Ф. Асмус, А. В. Гулыга, Т. И. Ойзерман // Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. – СПб. : Наука, 2007. – С. 259–505.
188. Кант, И. Основы метафизики нравственности [Текст] / И. Кант // Кант И. Сочинения : в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – 378 с.

189. Кант, І. Сочинения [Текст] : в 6 т. / І. Кант. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – 392 с.
190. Каптерев, А. І. Мультимедиа как социокультурный феномен [Текст] / А. І. Каптерев. – М. : Профиздат, 2002. – 156 с.
191. Кара-Мурза, С. Г. Манипуляция сознанием [Текст] / С. Г. КараМурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 681 с.
192. Карась, А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях [Текст] : монографія / А. Карась. – К. : Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 520 с.
193. Кассен, Б. Пробачати [Текст] / Б. Кассен ; пер. з фр. О. Сігов ; ред. К. Сігов і А. Баумейстер // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. – К. : Дух і літера, 2009. – Т. 1. – С. 464–467.
194. Кастельс, М. Становление общества сетевых структур [Текст] / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1990. – С. 492–505.
195. Кемеров, В. Е. Социальная феноменология и социальная философия [Текст] / В. Е. Кемеров // Социемы. – 2003. – №9. – С. 21–56.
196. Кистяковский, Б. А. Философия и социология права [Текст] / Богдан Аклександрович Кистяковский. – СПб. : Рус. Христиан. гуманист. ин-т, 1998. – 800 с.
197. Клепиков, О. І. Основи творчості особи [Текст] / О. І. Клепиков. – К. : Вища шк., 1996. – 295 с.
198. Клименко, І. Інновації державного управління як стратегічні напрямки подолання системної кризи [Текст] / І. Клименко // Публ. упр.: теорія та практика. – 2010. – Вип. 3–4. – С. 44–51.
199. Клименова, О. Проблеми територіальної організації місцевої влади в Україні та європейський досвід їх розв'язання [Текст] / О. Клименова // Актуал. пробл. держ. упр. / голов. ред. С. М. Серьогін. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 3 (29). – С. 261–267.
200. Климович, В. Розвиток громадянськості як основи консолідації суспільства та зміцнення держави [Текст] / В. Климович // Державне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 1 (20). – С. 14–23.
201. Кліменко, І. В. Технології електронного урядування [Текст] / І. В. Кліменко, К. О. Линьов. – К. : Центр сприяння інституц. розвитку держ. служби, 2006. – 192 с.
202. Клок, Т. Свобода як атрибут людського буття [Текст] / Т. Клок // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Філософ. науки. – 2014. – № 16. – С. 23–28.

203. Козачук, М. Б. Волонтерський рух в Україні в період кризового стану: соціологічний вимір [Текст] / М. Б. Козачук // Наук. пр. [Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили комплексу «КиєвоМогили. акад.».]. Серія: Соціологія. – 2015. – Т. 258, вип. 246. – С. 92–96.
204. Козлова, Н. П. Концепция моральной ответственности в философии Г. Йониса [Текст] / Н. П. Козлова // Вестн. Моск. ун-та. Серия 7, Философия. – 2006. – №2. – С. 132–141.
205. Козюбра, М. І. Верховенство права та Україна [Текст] / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. ст. / голов. ред.: А. Мелешевич. – К. : Дух і літера, 2013. – С. 281–327.
206. Козюбра, М. Верховенство права: українські реалії та перспективи [Текст] / М. Козюбра // Право України. – 2010. – №3. – С. 6–18.
207. Козюбра, М. І. Загальнотеоретичне правознавство: проблеми модернізації [Текст] / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. ст. / голов. ред.: А. Мелешевич. – К. : Дух і літера, 2013. – С. 17–55.
208. Конах, В. К. Національний інформаційний простір України: проблеми формування та регулювання [Текст] / В. К. Конах // Стратег. пріоритети. – 2013. – №2 (27). – С. 97–103.
209. Конституція Грузії от 24 августа 1995 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://firussia.webege.com/countries/georgia/constitution/Georgia_constitution_1.html.
210. Конституція Італьянской Республики от 22 декабря 1947 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://italia-ru.com/page/konstitutsiya-italyanskoj-respubliki>.
211. Конституція Португальской Республики от 2 апреля 1976 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forlawyer.com.ua/konstitucii/konstituciya-portugalii/899-konstituciya-portugalii.html>.
212. Конституція України [Текст] : зі змінами. – Х. : Право, 2014. – 68 с.
213. Конституція України. Прийнята на 5 сесії Верховної Ради України 2 червня 1996 р. [Текст]. – К. : Укр. правн. фундація, 1996. – 63 с.
214. Концепція першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ [Електронний ресурс] : Розпорядження Каб. Міністрів України. – Режим доступу: <http://police-reform.org/library/rozporyadzhennya-kmu-v-d-22.10.2014-1118-r-schodopitannya-reform>.

215. Копилов, В. О. Влада і знання: генезис ідеї епістемократії [Текст] / В. О. Копилов. – Х. : НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2009. – 514 с.
216. Косарев, А. И. Великая модернизация глобализма [Текст] / А. И. Косарев. – М. : Проспект, 2004. – 332 с.
217. Косов, Г. В. Введение в социологию и политологию [Текст] / Г. В. Косов, Л. Л. Редько. – Ставрополь : Ставропольсервисшкола, 2001. – 192 с.
218. Костенко, О. Юридичний позитивізм – ідеологічна основа для зловживань кримінальним законодавством [Текст] / О. Костенко // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : Матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). – Львів, 2003. – С. 16–17.
219. Кошоллап, О. Ф. Методологічні засади громадянського виховання учнівської молоді [Текст] / О. Ф. Кошоллап // Освіта Донбасу : наук.-метод. вид. – 2007. – № 1 (120). – С. 44–50.
220. Кравчук, І. В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС [Текст] / І. В. Кравчук, М. В. Парапан. – К. : Вид. Дім «Слово», 2005. – С. 80–85.
221. Крайнікова, Т. Профіль українського інтернет-користувача (аналіз вторинних соціологічних досліджень) [Текст] / Т. Крайнікова // Вісн. Кн. палати. – 2014. – № 2. – С. 3–12.
222. Краснов, М. А. Ответственность власти (государство в открытом обществе) [Текст] / М. А. Краснов. – М. : Магистр, 1997. – 55 с.
223. Краснокутська, Ю. С. Інтернет як агент політичної соціалізації: сучасні тенденції [Текст] / Ю. С. Краснокутська // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 621–625.
224. Краус, В. Нигилизм сегодня, или Долготерпение истории. Следы рая. Об идеалах [Текст] : эссе / Вольфганг Краус ; пер. с нем. А. Карельского, Е. Кацевой и Э. Венгеровой. – М. : Радуга, 1994. – 256 с.
225. Краці практики впровадження електронного урядування: зарубіжний досвід [Текст] / авт. кол.: К. Синицький, Я. Олійник, М. Міхальова та ін. ; за заг. ред. С. А. Чукут, О. В. Загвойської. – К., 2010. – 144 с.
226. Криза моральності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/4680>.
227. Ксенофонтowa, И. В. Специфика коммуникации в условиях анонимности: меметика, имиджборды, троллинг [Текст] / И. В. Ксено-

- фонтова // Фольклор и Интернет : сб. ст. – М. : ГРЦРФ, 2009. – С. 285–293.
228. Кудряченко, А. І. Європейські цінності та їх вплив на розбудову країн молоді демократії [Текст] / А. І. Кудряченко // Наук. вісн. Дипломат. акад. України. – 2012. – Вип. 19. – С. 62–68.
229. Кузнецов, В. Ю. Сдвиг от классики к неклассике и наращивание порядков рефлексии в философии [Текст] / В. Ю. Кузнецов // Вестн. МГУ. Серия 7, Философия. – 2008. – № 1. – С. 3–18.
230. Кузнецов, С. П. Природа власти на местном уровне [Текст] / С. П. Кузнецов // Дайджест. Конституц. правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2004. – № 6, ч. 2. – С. 129–130.
231. Кульман, В. Трансцендентально-прагматична позиція [Текст] / В. Кульман // Топос. – 2000. – № 2. – С. 11–20.
232. Культура в сучасних трансформаційних процесах [Текст] : монографія / М. М. Бровко та ін. ; відп. ред.: М. М. Бровко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. – 395 с.
233. Курило, С. Л. Правове забезпечення взаємодії органів внутрішніх справ з органами місцевої влади [Текст] / С. Л. Курило // Право і безпека : наук. журн. – 2010. – № 2. – С. 88–92.
234. Кутырев, В. А. Апология человеческого (предпосылки и контуры консервативного философствования) [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 2003. – № 1. – С. 63–75.
235. Кутырев, В. А. Крик против небытия [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 2008. – № 8. – С. 60–72.
236. Куцепал, С. В. Комунікація та діалог у контексті освітніх викликів сучасності [Текст] / С. В. Куцепал // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 531–534.
237. Кучинська, І. Прогресивні представники національної еліти про формування громадянської особистості (II пол. XIX ст.) [Текст] / І. Кучинська // Укр. л-ра у загальноосвіт. школах. – 2007. – № 8. – С. 53–54.
238. Лабарр'єр, Ж.-Л. Фронесис [Текст] / Ж.-Л. Лабарр'єр ; пер. з фр. В. Артюх ; ред. А. Баумейстер і Д. Морозова // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. – К. : Дух і літера, 2009. – Т. 1. – С. 527–533.
239. Лапаева, В. В. Типы правопонимания: правовая теория и практика [Текст] : монография / В. В. Лапаева. – М. : Рос. акад. правосудия, 2012. – 519 с.

240. Лебедев, А. В. Информационные технологии в контексте гуманитарного знания [Текст] / А. В. Лебедев // Культура: политика модернизации. – 2000. – № 1. – С. 3–19.
241. Левинас, Э. Тотальность и Бесконечное [Текст] / Э. Левинас ; пер. с фр. И. С. Вдовина // Избранное. – М. ; СПб. : Унив. кн., 2000. – С. 66–291.
242. Лейст, О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву [Текст] / О. Э. Лейст. – М., 1981. – С. 218–223.
243. Лейст, О. Э. Сущность права [Текст] / О. Э. Лейст. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 288 с.
244. Лекторский, В. А. Эпистемология классическая и неклассическая [Текст] / В. А. Лекторский. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
245. Лимар, А. Місце органів місцевого самоврядування в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав та свобод громадян України [Текст] / А. Лимар // Актуальні проблеми державного управління / голов. ред. С. М. Серьогін. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 3 (29). – С. 247–255.
246. Литвиненко, І. Л. Організаційно-правові форми діяльності органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина [Текст] / І. Л. Литвиненко // Вісн. УАДУ. – 2001. – № 2, ч. 2. – С. 27–33.
247. Личко, В. С. Правова допомога та її особливості в цивільних справах [Текст] / В. С. Личко // Актуал. пробл. держави і права. – 2012. – Вип. 63. – С. 527–534.
248. Лобастов, Г. В. Философия Э. В. Ильенкова. К 75-летию со дня рождения [Текст] / Г. В. Лобастов // Вопросы философии. – 2000. – № 2. – С. 169–175.
249. Лотман, Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история [Электронный ресурс] / Ю. М. Лотман. – М. : Языки рус. лит., 1996. – 464 с. – Режим доступа: http://www-philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/kazakova/leccion_5.pdf.
250. Лугуценко, Т. В. Людина в структурі комунікативної реальності як суб'єкт віртуального простору [Текст] / Т. В. Лугуценко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2014. – Вип. 81 (2). – С. 179–183.
251. Лугуценко, Т. В. Медійна основа втрати культури [Текст] / Т. В. Лугуценко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68 (№ 1). – С. 452–456.

252. Лукашева, Е. А. Право, мораль, личность [Текст] / Е. А. Лукашова ; [отв. ред. В. М. Чхиквадзе]. – М. : Наука, 1986. – 263 с.
253. Лукашенко, А. Повноваження органів самоорганізації населення та статус їх керівників [Текст] / А. Лукашенко // Юрид. Україна. – 2010. – № 11. – С. 50–55.
254. Луман, Н. Общество общества [Текст]. Ч. I : Общество как социальная система / Н. Луман. – М. : Логос, 2011. – 640 с.
255. Луман, Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества [Текст] / Н. Луман // Социо-Логос. – М. : Прогресс, 1991. – Вып. 1. – 210 с.
256. Луман, Н. Что такое коммуникация? [Электронный ресурс] / Никлас Луман. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2954>.
257. Макаренко, Є. А. Європейська інформаційна політика [Текст] / Є. А. Макаренко. – К. : НВЦ «Наша культура і наука», 2000. – 367 с.
258. Маклюэн, Г. М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего [Текст] / Г. М. Маклюэн. – М. : Акад. Проект : Фонд «Мир», 2005. – 495 с.
259. Маклюэн, М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / М. Маклюэн. – М. ; Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : Кучковополе, 2003. – 464 с.
260. Максимов, С. Верховенство права: апофеоз раціональності чи емоційний вибір? [Текст] / С. Максимов // Філософія права і заг. теорія права. – 2015. – № 1–2. – С. 120–133.
261. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 327 с.
262. Максимов, С. І. Методологічні підходи до дослідження правової реальності [Текст] / С. І. Максимов // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 40–65.
263. Максимов, С. Про концепт «правове суспільство» [Текст] / С. Максимов // Право України. – 2010. – № 7. – С. 82–87.
264. Малина, І. В. Відповідальність за порушення інформаційного законодавства [Текст] / І. В. Малина // Митна справа. – 2013. – № 4 (2). – С. 275–283.
265. Мануйлов, Є. М. Морально-етична відповідальність суб'єкта діяльності [Текст] / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України

- ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 9. – С. 24–31.
266. Мануйлов, Є. М. Філософський аналіз моральної відповідальності соціального суб'єкта [Текст] / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 4 (14). – С. 3 – 8.
267. Мануйлов, Є. М. Філософський аналіз проблеми професійної відповідальності [Текст] / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 8. – С. 11–18.
268. Мартинюк, В. М. Морально-етичні норми спілкування в мережених комунікаціях [Електронний ресурс] / В. М. Мартинюк. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Philosophia/67238.doc.htm
269. Мартышин, О. В. Совместимы ли основные типы понимания права? [Текст] / О. В. Мартышин // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 12–21.
270. Марусин, Я. Шлях України до європейської інтеграції [Текст] / Я. Марусик // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 7. – С. 27–31.
271. Масарік, В. Застосування новітніх технологій у місцевих органах влади [Текст] / В. Масарік // Аспекти самоврядування. – 2006. – № 5 (37). – С. 53–60.
272. Масштабный проект в области искусственного интеллекта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://deps.ua/ru/novosti/novostyrynka/item/767-google-zapustila-masshtabnyi-proekt-voblasti-isqsstvennogo-intelleqta.html>.
273. Матвеевко, І. В. Теоретичні аспекти впливів інформаційно-комунікативних технологій на становлення громадянського суспільства [Текст] / І. В. Матвеевко // Наук. вісн. Акад. муніцип. упр. Серія: Управління. – 2010. – Вип. 2. – С. 319–325.
274. Медіа та філософія: грані взаємодії [Текст] : монографія / [А. П. Алексеевко, М. В. Бейлін, Л. М. Газнок та ін.] ; за ред. Л. М. Деніско, С. О. Заветного. – Харків : Право, 2017. – 258 с.
275. Мельвиль, Ю. Чарльз Пирс и прагматизм [Текст] / Ю. Мельвиль. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – 492 с.

276. Мельник, А. В. Информационно-коммуникационные технологии в современном обществе: сущность и роль [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / А. В. Мельник. – Саратов, 2011. – 16 с.
277. Мельник, В. В. «Аксіологічний поворот» сучасної філософії від культури як буття до буття культури [Текст] / В. В. Мельник // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / за ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2015. – Вип. 63. – С. 208–217.
278. Метаобразование как философская и педагогическая проблема [Текст]. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2001. – 163 с.
279. Мигаль, Ю. С. Відповідальність соціального суб'єкта як чинник у формуванні громадянського суспільства: постановка питання [Текст] / Ю. С. Мигаль // Філософський альманах : зб. наук. пр. / голов. ред. В. Влях. – К. : Укр. центр духов. культури, 2004. – Вип. 39. – С. 106–115.
280. Митчем, К. Что такое философия техники [Текст] : пер. с англ. / К. Митчем. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 103 с.
281. Михайловский, В. Н. Формирование научной картины мира и информатизация [Текст] / В. Н. Михайловский. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. каф. философии РАН, 1994. – 145 с.
282. Моделі організації суспільного телебачення: зарубіжний досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politinfo.net/2012/01/blog-post.html>.
283. Моисеев, Н. Н. Универсум. Информация. Общество [Текст] / Н. Н. Моисеев. – М. : Устойчивый мир, 2001. – 198 с.
284. Молчанов, В. А. Предпосылки и беспредпосылочность феноменологической философии [Текст] / В. А. Молчанов // Логос. – 1999. – № 10. – С. 16–28.
285. Моральні цінності сучасної української молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vivposter.com/news/73-Moral-nicinnosti-suchasnoji-ukrajins-koji-molodi.
286. Мороз, Л. І. Мінімізація правового нігілізму як умова національної безпеки держави [Текст] / Л. І. Мороз // Наук. вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія психологічна. – 2012. – Вип. 2(1). – С. 117–126.
287. Морфология культуры [Текст] : тезаурус / за ред. В. О. Лозового. – Х. : Право, 2007. – 384 с.

288. Морщакова, Т. Г. Верховенство права и конституционные основы единообразия судебного правоприменения [Текст] / Т. Г. Морщакова // Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике. – М. : Статут, 2009. – 608 с.
289. Мосс, М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах [Текст] / М. Мосс // Общества. Обмен. Личность : тр. по социал. антропологии. – М. : Вост. лит., РАН, 1996. – С. 83–222.
290. Мочульська, М. Є. Правова доктрина в континентальній правовій системі [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. Є. Мочульська. – Львів, 2013. – 18 с.
291. Недюха, М. П. Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін [Текст] / М. П. Недюха // Пробл. інновац.-інвестиц. розвитку. – 2011. – № 1. – С. 14–21.
292. Недюха, М. П. Правова ідеологія українського суспільства [Текст] : монографія / М. П. Недюха. – К. : «МП Леся», 2012. – 400 с.
293. Неклассическая философия права: вопросы и ответы [Текст] : кол. моногр. / С. И. Максимов, Ю. Е. Пермяков, А. В. Поляков и др. ; под ред. А. В. Стовбы. – Харьков, 2013. – 272 с. – (Б-ка междунар. журн. «Проблемы философии права»).
294. Некрасова, Е. Конвергенция ИТ [Текст] / Е. Некрасова // Компьютерра. – 2012, окт. – 10 (118). – С. 24–26.
295. Нерсисянц, В. С. Общая теория права и государства [Текст] / В. С. Нерсисянц. – М. : Норма, 2004. – 522 с.
296. Новітнє вчення про тлумачення правових актів [Текст] : навч. посіб. / В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін. ; відп. ред., кер. авт. кол. В. Г. Ротань. – Х. : Право, 2013. – 752 с.
297. Нуссбаум, М. Не ради прибыли. Зачем демократии нужны гуманитарные науки [Текст] / Марта Нуссбаум. – М. : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2014. – 192 с.
298. Объем информации в мире будет удваиваться каждые пару лет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://polit.ru/news/2013/05/14/jump_bigdata/.
299. Огляд програм взаємодії поліції з населенням (поліцейська діяльність, орієнтована на громадськість) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.khshr.kharkov.ua/index.php?id=1430217233&w=%EF%EE%EB%B3%F6%B3%BF>.
300. Околіт, Т. Класифікація прав людини: теоретичні аспекти [Текст] / Т. Околіт // Проблеми державотворення і захисту прав людини

- в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). – Львів : ЛДУ, 2003. – С. 33–36.
301. Онуфрієнко, Г. Термін комунікація в поняттєвому вимірі й лінгвістичному контексті [Текст] / Г. Онуфрієнко, А. Черневич // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». – 2010. – № 675. – С. 154–160.
 302. Павленко, М. А. «Громадянська позиція» як науково-педагогічна категорія [Текст] / М. А. Павленко // Пробл. сучас. пед. освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39 (4). – С. 95–100.
 303. Павленко, М. А. Форми та методи формування громадянської позиції сучасної студентської молоді [Текст] / М. А. Павленко // Актуал. пробл. держ. упр., педагогіки та психології. – 2013. – Вип. 2. – С. 354–358.
 304. Павлова, Т. С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Т. С. Павлова ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.
 305. Пазина, О. Е. Социальная ответственность личности в современном обществе [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / О. Е. Пазина. – Н. Новгород, 2007. – 165 с.
 306. Панарин, А. С. Философия политики [Текст] / А. С. Панарин. – М. : Новая школа, 1996. – 424 с.
 307. Панов, А. Т. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе [Текст] / А. Т. Панов, В. А. Шабалин. – Саратов, 1976. – 170 с.
 308. Пархомов, В. А. Компьютерная этика [Електронний ресурс] / В. А. Пархомов. – Режим доступу: <http://www.etasu.isea.ru/attorn/s4.htm>.
 309. Паскаль, Б. Думки [Текст] : пер. з фр. / Блез Паскаль. – К. : Дух і літера, 2009. – 704 с.
 310. Пашина, Н. П. Досвід політики ідентичності в полікультурних державах [Текст] / Н. П. Пашина // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Вип. 104 (1). – С. 178–182.
 311. Пермяков, Ю. Е. Лекции по философии права [Текст] / Ю. Е. Пермяков. – Самара : Самар. ун-т, 1995. – 120 с.
 312. Петришин, О. В. Правова ідеологія [Текст] / О. В. Петришин // Великий енциклопедичний юридичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка]. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Юрид. думка, 2012. – 1020 с.

313. Платон. Государство [Текст] // Платон. Собрание сочинений. в 4 т. Т. 3. – М. : Мысль, 1994. – С. 79–420.
314. Платон. Избранные диалоги [Текст] / Платон. – М. : Худож. лит., 1965. – 714 с.
315. Плахотный, А. Ф. Свобода и ответственность: социальный аспект проблемы [Текст] / А. Ф. Плахотный. – Харьков : Изд-во Харьк. гос. ун-та, 1972. – 158 с.
316. Политико-правовые ценности: история и современность [Текст] / под ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 256 с.
317. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст] : навч. посіб. / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. – К. : Либідь, 2008. – 440 с.
318. Поляков, А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода [Текст] : учебник / А. В. Поляков. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – 863 с.
319. Польш Рикёр в Москве [Текст]. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. – 488 с.
320. Поппер, К. Відкрите суспільство та його вороги [Текст] / Карл Раймонд Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленко]. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 444 с.
321. Почепцов, Г. Г. Теория коммуникации [Текст] / Г. Г. Почепцов. – М. : Реал-бук ; Киев : Ваклер, 2001. – 656 с.
322. Правова доктрина України [Текст] : у 5 т. – Х. : Право, 2013. – Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція. За заг. ред. О. В. Петришина. – 976 с.; Т. 2 : Публічно-правова доктрина України ; за заг. ред. Ю. П. Битяка. – 864 с.; Т. 3 : Доктрина приватного права України ; за заг. ред. Н. С. Кузнецової. – 760 с.; Т. 4 : Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – 848 с.; Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – 1240 с.
323. Правова доктрина України [Текст] : у 5 т. – Х. : Право, 2013. – Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. – 976 с.
324. Правове виховання в сучасній Україні [Текст] : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2013. – 368 с.

325. Примак, В. П. Громадянська відповідальність як предмет філософських і педагогічних досліджень [Електронний ресурс] / В. П. Примак // Вісн. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України. – 2012. – Вип. 4. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2012_4_19.pdf.
326. Применение фолксономической классификации для визуального ориентирования в базе электронных документов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nestor.minsk.by/sr/2008/08/sr80813.html.
327. Про доступ до публічної інформації [Текст] : Закон України від 13.01.2011 №2939-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – №10.
328. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – №1. – Ст. 1.
329. Про затвердження Національної програми правової освіти населення [Текст] : Указ Президента України // Офіц. вісн. України. – 2001. – №43. – Ст. 1991.
330. Про захист суспільної моралі [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – №14. – Ст. 192.
331. Про інформацію [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – №48. – Ст. 650.
332. Про кінематографію [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – №22. – Ст. 114.
333. Про міліцію [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – №4. – Ст. 20. – С. 95.
334. Про Національну поліцію [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2015. – №40–41. – Ст. 379. – С. 1970.
335. Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2016. – №3. – Ст. 34.
336. Про суспільне телебачення і радіомовлення [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – №27. – Ст. 904. – С. 2205.
337. Про телебачення і радіомовлення [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – №10. – Ст. 43.
338. Про утворення Національної поліції України [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP150641.html.
339. Програма «Електронна Україна» [Електронний ресурс] : проект. – Режим доступу: http://www.stc.gov.ua/_info.

340. Прокопов, Д. Є. Розвиток теорії природного права у вітчизняній і російській правовій думці (середина ХІХ – початок ХХ століть) [Текст] : монографія / Д. Є. Прокопов. – К. : Логос, 2011. – 544 с.
341. Прохоров, А. В. Культура грядущего тысячелетия [Текст] / А. В. Прохоров, К. Э. Разлогов, В. Ф. Рузин // Вопр. фи лософии. – 1989. – №6. – С. 12–21.
342. Прудникова, О. В. Антропологічні обрії інформаційної культури віртуального простору [Текст] / О. В. Прудникова // Політологічний вісник : зб. наук. пр. – К. : ВАДЕКС, 2014. – Вип. 75. – С. 71–80.
343. Прудникова, О. В. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс [Текст] : монографія / О. В. Прудникова. – Х. : Право, 2015. – 352 с.
344. Рабінович, П. Інтерпретація верховенства права: основні вітчизняні підходи та їх доповнюваність [Текст] / П. Рабінович, О. Луців // Право України. – 2013. – № 1–2. – С. 296–309.
345. Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 9-те, зі змінами. – Львів : Край, 2007. – 324 с.
346. Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавранюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
347. Рабінович, С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні [Текст] : монографія / С. П. Рабінович. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 576 с.
348. Разеев, Д. Н. В сетях феноменологии. Гуссерль Э. Основные проблемы феноменологии [Текст] / Д. Н. Разеев. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2004. – 368 с.
349. Райт, К. На пути к «глобальной деревне» [Текст] / К. Райт // В мире науки. – 1990. – №5. – С. 38–47.
350. Ракитов, А. И. Философия компьютерной революции [Текст] / А. И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.
351. Ребане, Я. К. Ответственность как предмет комплексного исследования [Текст] / Я. К. Ребане // Учен. зап. Тарт. ун-та. – 1982. – Вып. 609. – С. 13.
352. Ребрій, І. М. Сутність і зміст соціальної відповідальності військово-службовців Збройних Сил України [Текст] / І. М. Ребрій // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 9. – С. 133–146.

353. Рикёр, П. Память, история, забвение [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовина, О. И. Мачульская, Г. М. Тавризян. – М. : Изд-во гуманит. лит., 2004. – 728 с.
354. Рикёр, П. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. – 268 с.
355. Рикёр, П. Справедливое [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. – М. : Гнозис, Логос, 2005. – 304 с.
356. Рикёр, П. Торжество языка над насилем. Герменевтический подход к философии права [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. О. И. Шульман // Вопр. философии. – 1996. – №4. – С. 27–36.
357. Рикёр, П. Я – сам как другой [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. Б. М. Скуратов. – М. : Изд-во гуманит. лит., 2008. – 416 с.
358. Рікер, П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість [Текст] / П. Рікер ; пер. із фр. В. Шовкун, В. Каденко, С. Желдак. – К. : Дух і літера, 2002. – 114 с.
359. Рікер, П. Право і справедливість [Текст] / П. Рікер ; пер. з фр. О. Сирцова, В. Каденко. – К. : Дух і літера, 2002. – 216 с.
360. Ростовцева, Т. А. Утопия в системе социального знания [Текст] / Т. А. Ростовцева // Вестник КГУ. – 1999. – № 1. – С. 15–19.
361. Роулз, Дж. Теория справедливости [Текст] / Джон Роулз // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 38–52.
362. Рутар, С. М. Яка національна ідея потрібна Україні? [Текст] / С. М. Рутар // Вісн. Львів. комерц. акад. Серія : Гуманітарні науки. – 2013. – Вип. 11. – С. 310–315.
363. Русенко, І. Філософсько_правове розуміння принципів права у правовій системі Європейського Союзу [Текст] / І. Я. Русенко // Публічне право. – 2014. – № 1. – С. 231–238.
364. Рюс, Ж. Поступ сучасних ідей [Текст] / Ж. Рюс. – К. : Основи, 1998. – 669 с.
365. Рябінін, Є. Концепція керованого хаосу в контексті побудови сучасного світового порядку [Текст] / Є. Рябінін // Зовнішні справи. – 2012. – № 11. – С. 32–37.
366. Савченко, А. Система підготовки поліцейських у США [Електронний ресурс] / А. Савченко. – Режим доступу: http://police-reform.org/articles/sistema_pidgotovki_policejskih_u_ssha.
367. Савченко, І. Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні [Текст] / І. Г. Савченко // Актуальні

- проблеми державного управління : наук. пр. – Х. : ХорРі НАДУ «Магістр», 2005. – 32 (24). – Вип. 1. – С. 454–461.
368. Садков, В. Цивилизаційно-інформаційний підхід к аналізу суспільного розвитку [Текст] / В. Садков // Общество и экономика. – М., 2000. – С. 158–168.
369. Садовська, А. Л. Становлення інституту суспільного мовлення в Україні: стан і перспективи [Текст] / А. Л. Садовська // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – 2014. – № 4 (16). – С. 99–105.
370. Семеніхін, І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз [Текст] / І. В. Семеніхін ; наук. ред. О. В. Петришин. – Х. : Юрайт, 2012. – 88 с.
371. Серкова, В. А. Феноменологическая дескрипция [Текст] : монографія / В. А. Серкова. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2003. – 320 с.
372. Синцова, С. В. Словесное творчество – солярис новых искусств [Текст] / С. В. Синцова. – Казань : Казан. гос. энергет. ун-т, 2007. – 147 с.
373. Ситниченко, Л. Першоджерела комунікативної філософії [Текст] / Л. Ситниченко. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
374. Сілаєва, Т. О. Філософія : курс лекцій [Текст] / Т. О. Сілаєва. – Тернопіль : СМП «Астон», 2000. – 160 с.
375. Сіммондз, Н. Рефлексивність та ідея права (закінчення) [Текст] / Н. Сіммондз // Філософія права і загал. теорія права. – 2012. – № 1. – С. 13–26 ; 2012. – № 2. – С. 61–72.
376. Скворцов, Л. В. Информационная культура и цельное знание [Текст] / Л. В. Скворцов. – М. : ИНИОН, 2001. – 288 с.
377. Скільки інформації ми запам'ятовуємо? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rsd.in.ua/topic/1083>.
378. Слінченко, Л. В. Державна політика формування громадянської компетентності в контексті інтеграції України у європейський освітній простір [Текст] / Л. В. Слінченко // Гілея. Іст. науки. Філософ. науки. Політ. науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 72 (№ 5). – С. 856–861.
379. Словник української мови [Текст] : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда ; АН УРСР, Ін-т мовознавства. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
380. Смирнова, Н. М. От социальной метафизики к феноменологии «естественной установки» (феноменологические мотивы в современном социальном познании) [Текст] : монографія / Н. М. Смирнова. – М. : ИФ РАН, 1997. – 222 с.

381. Собор XX века [Текст] // Поиск. – 1990. – № 38. – С. 3–12.
382. Соловйов, О. В. До питання про співвідношення та взаємодію національного і міжнародного права [Текст] / О. В. Соловйов // Вісн. Акад. адвокатури України. – 2009. – № 3(16). – С. 118–123.
383. Соловьев, В. С. Критика отвлеченных начал [Текст] // В. С. Соловьев. Полное собрание сочинений и писем : в 20 т. Т. 3. – Сочинения. – М. : Наука, 2001. – С. 7–362.
384. Соловьев, В. С. Об упадке средневекового мирозозерцания [Текст] / В. С. Соловьев // Собр. соч. : в 2 т. Т. 2. – М. : Мысль, 1988. – С. 339–350.
385. Соловьев, В. С. Оправдание добра. Нравственная философия [Текст] / В. С. Соловьев // Собр. соч. : в 2 т. Т. 1. – М. : Мысль, 1988. – 479 с.
386. Соломчак, Х. Б. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності [Текст] / Х. Б. Соломчак // Наше право. – 2014. – № 1. – С. 27–34.
387. Сорокин, В. В. Юридическая глобалистика [Текст] : [учебник] / В. В. Сорокин. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2010. – 916 с.
388. Социальные сети и виртуальные сетевые сообщества [Текст] : сб. науч. тр. / отв. ред. Л. Н. Верченев, Д. В. Ефременко, В. И. Тищенко. – М. : РАН. ИНИОН, 2013. – 360 с.
389. Соціальні та політичні конфігурації модерну: політична влада в Україні та світі [Текст] : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 3–4 черв. 2015 р. / уклад.: Г. Дерлуг'ян, А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. – К. : Талком, 2015. – 410 с.
390. Стасюк, Ю. Деградація телебачення – деградація нації [Електронний ресурс] / Ю. Стасюк. – Режим доступу: <http://www.volyn-post.com/blogs/185-degradaciia-telebachennia--degradaciia-nacii>.
391. Степаненко, В. Безвідповідальне суспільство? [Текст] / В. Степаненко // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 358–370.
392. Степин, В. С. Теоретическое знание: Структура, история, эволюция [Текст] / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 743 с.
393. Стовба, А. В. Правовая ситуация как исток бытия права [Текст] / А. В. Стовба. – Харьков : ФО-П Лисяк С. П., 2006. – 176 с.
394. Сурия Пракаш Синха. Юриспруденция. Философия права [Текст] / Сурия Пракаш Синха. – М. : Изд. центр «Academia», 1996. – 320 с.

395. Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем [Текст] : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2014. – 392 с.
396. Сухомлинський, В. О. Методика виховання колективу [Текст] / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : у 5 т. Т. 1. – К. : Рад. шк., 1976. – С. 403–639.
397. Сэндел, М. Справедливость. Как поступать правильно? [Текст] / М. Сэндел ; пер. с англ. А. Калинин. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 352 с.
398. Сьох, К. Я. Зміст конституційного права громадян України на службу в органах місцевого самоврядування [Текст] / К. Я. Сьох // Право і сусп-во. – 2012. – № 3. – С. 48–53.
399. Тибо, П. Здивування європейців [Текст] / П. Тибо ; пер. з фр. М. Горновського // Філософ. думка. – 2013. – № 4. – С. 62–73.
400. Тимченко, С. Глобалізація і право: напрями впливу і тенденції розвитку [Текст] / С. Тимченко, Л. Удовика // Вісн. Запоріз. нац. ун-ту. – 2009. – № 1. – С. 7–22.
401. Тисельтон, Э. Герменевтика [Текст] / Э. Тисельтон ; пер. с англ. О. Розенберг. – Черкасы : Коллоквиум, 2011. – 430 с.
402. Тітаренко, О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз) [Текст] : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / О. Г. Тітаренко ; ХУПС ім. І. Кожедуба. – Х., 2006. – 178 с.
403. Тойнби, А. Дж. Цивилизация перед судом истории [Текст] : сборник / А. Дж. Тойнби ; пер. с англ. И. Е. Киселевой, М. Ф. Носовой ; [предисл. В. И. Уколовой ; авт. коммент. Д. Э. Харитонович]. – М. : Прогресс ; СПб. : Культура, 1996. – 477 с.
404. Томильцева, Д. Прощение: социально-политическая эволюция проблемы в XX в. [Текст] / Д. Томильцева // Философия и об-во. – 2012. – № 3. – С. 104–120.
405. Тоффлер, О. Раса, власть и культура [Текст] / О. Тоффлер ; пер. Н. Л. Поляковой // Новая технократическая волна на Западе : сб. ст. : пер. / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 276–288.
406. Тоффлер, Э. Революционное богатство: как оно будет создано и как оно изменит нашу жизнь [Текст] / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер ; пер. с англ. М. Султановой, Н. Цыркун. – М. : АСТ : Профиздат, 2008. – 669 с.
407. Тоффлер, Э. Шок будущего [Текст] : пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2001. – 557 с.

408. Трофименко, В. А. Особливості статусу правоохоронця у системі правового виховання [Текст] / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. унту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 1(20). – С. 145–160.
409. Трофименко, В. А. Правове виховання як один з шляхів реформування правоохоронної системи [Текст] / В. А. Трофименко // Наукові дослідження: перспективи інноваційного розвитку суспільства і технологій : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10–11 жовт. 2015 р.) / Наук.-учб. центр приклад. інформатики НАН України ; ГО «Ін-т освіт. та молодіж. політики». – К. : ГО «ЮМП», 2015. – С. 118–122.
410. Трофименко, В. А. Професійна правосвідомість та правова культура як об'єкт правового виховання у правоохоронній системі [Текст] / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 2 (16). – С. 139–149.
411. Туманов, С. В. Общественный идеал: диалектика развития [Текст] / С. В. Туманов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 198 с.
412. Уманський, Ю. В. Інформаційне забезпечення системи державного управління [Текст] : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. / Ю. В. Уманський. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.
413. Устойчивое развитие как цивилизационный императив [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.baikal-center.ru/books/element.php?ID=1693>.
414. Уханов, Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Є. В. Уханов. – Х., 2010. – 16 с.
415. Ученова, В. В. Полифония текстов в культуре [Текст] / В. В. Ученова. – М. : Омега-Л : ИМПЭ, 2003. – 389 с.
416. Физиология человеческой памяти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://works.tarefer.ru/10/100028/index.html>.
417. Філіпова, Л. Морально-етичні заходи запобігання інформаційній небезпеці в Інтернеті [Текст] / Л. Філіпова // Вісн. Кн. палати. – 2013. – № 3. – С. 42–44.
418. Філіпова, Л. Професійні компетенції фахівців з документальних комунікацій: освітній аспект [Текст] / Людмила Філіпова // Вісн. Кн. палати. – 2009. – № 1. – С. 25–28.

419. Філософський словник [Текст] / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., допов. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
420. Хабермас, Ю. Будущее человеческой природы [Текст] / Ю. Хабермас. – М. : Весь Мир, 2002. – 144 с.
421. Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – 218 с.
422. Хабермас, Ю. Теория коммуникативного действия [Текст] / Ю. Хабермас // Современная западная теоретическая социология : реф. сб. / отв. ред. Н. Л. Полякова. – М. : ИНИОН РАН, 1992. – Вып. 1. – С. 57.
423. Хайдеггер, М. Бытие и время [Текст] / М. Хайдеггер ; пер. с нем. и примеч. В. В. Бибихина. – М. : Ad Marginem, 1997. – 451 с.
424. Хайдеггер, М. Бытие и время [Текст] / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Бибихин. – СПб. : Наука, 2006. – 452 с.
425. Хёйзинг, Й. Осень средневековья [Текст] / Й. Хёйзинг. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 544 с.
426. Хмелевська, Н. В. Розмежування понять «правова допомога» і «юридична допомога» як основа цілісної системи правової допомоги [Текст] / Н. В. Хмелевська // Вісн. Акад. адвокатури України. – 2012. – № 3 (25). – С. 143–149.
427. Холланд, Г. Виртуальные сообщества [Електронний ресурс] / Г. Холланд. – Режим доступу: <http://www.e-xecutive.ru/knowledge/announcement/795927/>.
428. Хомич, І. Ю. Особливості соціальної допомоги як форми соціального забезпечення населення України [Текст] / І. Ю. Хомич // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 717–724.
429. Хронологія впровадження електронного урядування в Німеччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/>.
430. Циппеліус, Р. Філософія права [Текст] : пер. з нім. / Р. Циппеліус. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
431. Циппеліус, Р. Юридична методологія [Текст] / Р. Циппеліус ; пер. Р. Корнути. – К. : Реферат, 2004. – 176 с.
432. Чекаленко, Л. Європейські цінності, що засновані на духовній, моральній та історичній спадщині народів Європи [Текст] / Л. Чекаленко, М. Васильєва // Зовн. справи. – 2013. – № 10. – С. 14–17.
433. Чельцов, М. В. Формирование гражданской позиции студенческой молодежи высшего учебного заведения [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Чельцов Михаил Владимирович. – Новосибирск, 1996. – 224 с.

434. Честнов, И. Л. Диалогичность правовой реальности [Электронный ресурс] / И. Л. Честнов. – Режим доступа: <http://polit.mezhdunarodnik.ru/art.php3?rub=361&id=13361>.
435. Честнов, И. Л. Постклассическая теория права [Текст] : монография / И. Л. Честнов. – СПб. : Изд. Дом «Алеф-Пресс», 2012. – 650 с.
436. Честнов, И. Л. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания) [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук / И. Л. Честнов. – СПб., 2002. – 322 с.
437. Четвернин, В. А. Теория различения и соотношения институтов правового и потестарного типов [Текст] / В. А. Четвернин // Ежегодник либертарно-юрид. теории. – М., 2012. – Вып. 3–4. – С. 3–15.
438. Чорна, Л. В. Ідеал як соціокультурний феномен у дискурсі модерну та постмодерну [Текст]: автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Лідія Валеріївна Чорна. – К., 2017. – 38 с.
439. Чорна, Л. В. Роль ідеалу у світоглядному просторі постмодерну [Текст] / Л. В. Чорна // Актуальні проблеми філософії та соціології. – Одеса : Вид-во Нац. ун-ту «Одес. юрид. академія», 2016. – Вип. 14. – С. 126–129.
440. Чорна, Л. В. У пошуках ідеалу [Текст] : монографія / Л. В. Чорна. – К. : Освіта України, 2016. – 508 с.
441. Чорна, Л. В. Феномен ідеалу в контексті сучасного антропологічного повороту [Текст] / Л. В. Чорна // Філософські обрії: наук.-теорет. часоп. / Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України, Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – К. ; Полтава, 2016. – Вип. 35. – С. 68–79.
442. Чорна, Л. В. Феномен ідеалу в суспільному розвитку [Текст] / Л. В. Чорна // Вісн. Нац. акад. держ. управління при Президентові України / гол. ред. Ю. В. Ковбасюк. – К. : НАДУ, 2015. – Вип. 2. – С. 93–97.
443. Шабуров, А. В. Социальная ответственность личности и уголовное право [Текст] / А. В. Шабуров // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1986. – С. 68.
444. Шарков, Ф. И. Основы теории коммуникации [Текст] : [учеб. для вузов] / Ф. И. Шарков. – М. : ИД «Социал. отношения» : Перспектива, 2003. – 248 с.
445. Шевченко, А. Правова (конституційна) ідеологія як важлива складова державно-правового розвитку України (стаття 2) [Текст] /

- А. Є. Шевченко, О. М. Ситник // Трипільська цивілізація. – 2012. – № 8. – С. 16–20.
446. Шевчук, С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України [Текст] / С. Шевчук // Право України. – 2011. – № 5. – С. 175–186.
447. Шлейермахер, Ф. Герменевтика [Текст] / Ф. Шлейермахер ; пер. с нем. А. Л. Вольского. – СПб. : Европ. Дом, 2004. – 242 с.
448. Шмагин, А. Основы немецкой методики толкования права [Текст] / А. Шмагин // Вестн. гражд. права. – 2012. – № 4, т. 12. – С. 247–284.
449. Шумилов, В. М. Международное право и глобальная правовая система [Текст] / В. М. Шумилов // Моск. журн. междунар. права. – 2002. – № 4. – С. 3–7.
450. Шюц, А. Формирование понятия и теории в общественных науках [Текст] / А. Шюц // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 481–498.
451. Эко, У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию [Текст] / У. Эко. – ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 432 с.
452. Энгельс, Ф. Маркс и Родбертус. Предисловие к первому немецкому изданию работы К. Маркса «Нищета философии» [Текст] / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. – Т. 21. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1961. – С. 180–194.
453. Этика и бизнес. Межкультурные аспекты [Текст]. – М., 1992. – 147 с.
454. Якобсон, Р. Лингвистика и поэтика [Текст] / Р. Якобсон // Структурализм: «за» и «против». – М. : Прогресс, 1975. – С. 193–230.
455. Янкелевич, В. Прощение [Текст] / В. Янкелевич ; пер. с фр. В. В. Большаков, Б. М. Скуратов // Ирония. Прощение. – М. : Республика, 2004. – С. 141–298.
456. Ясперс, К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии [Текст] / К. Ясперс ; пер. с нем. С. К. Апт. – М. : Прогресс, 1999. – 146 с.
457. Ясперс, К. Феноменологическое направление исследования в психопатологии [Текст] / К. Ясперс // Логос. – 1994. – № 5. – С. 25–41.
458. Aarnio, A. Essays on the Doctrinal Study of Law [Текст] / Aulis Aarnio. – Heidelberg : Springer, 2011. – 222 p.
459. Baumann, S. Cybercultures: Cultures in Cyberspace Communities [Текст] / Sabine Baumann. – Oxford : Inter-Disciplinary Press, 2012. – 300 p.
460. Borgman, A. Technology and the character of contemporary life [Текст] / A. Borgman. – Chicago ; London, 1984. – 134 p.

461. Bouras, C. An electronic voting service to support decision-making in local government [Текст] / C. Bouras, N. Katris // Triantafillou Telematics and Informatics, 2003. – 257 p.
462. Bovens, M. From Street-Level to System-Level Bureaucracies: How Information and Communication Technology is Transforming Administrative Discretion and Constitutional Control [Текст] / M. Bovens, St. Zouridis // Public Administration Review. – 2002. – Vol. 6, №2. – P. 25–46.
463. Clift, St. The E_Democracy E_Book: Democracy is Online 2.0. [Електронний ресурс] / St. Clift. – Режим доступу: <http://www.pub-licus.net>.
464. Coing, H. Die juristischen Auslegungsmethoden und die Lehre der allgemeinen Hermeneutic [Текст] / H. Coing. – Кїдln-Opladen : Westdeutscher Verlag, 1959.
465. Dan Cho. Space Tracker. The earliest satellite watchers' ideas led to GPS. Technology Review (2004-12-01) [Електронний ресурс] / Dan Cho. – Режим доступу: <http://www.technologyreview.com/article/403435/space-tracker/>.
466. Danilyan, O. Role of local government and bodies local government in ensuring the rights and freedoms [Текст] / O. Danilyan // Yearbook of Ukrainian law : Coll. of scientific papers / responsible for the issue O. V. Petryshyn. – Кїr. : Law, 2016. – №8. – P. 56–63.
467. David, V. K. Pattern Recognition Using Neural and Functional Networks [Текст] / V. K. David // Studies in Computational Intelligence. – Springer; 2nd ed., 2010, 2014. – 184 p.
468. Derrida, J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) [Текст] / J. Derrida. – London ; New York : Routledge, 2001. – 60 p.
469. E-Government im Landkreis Cham. Internet, Intranet und WebServices in der Kommunalverwaltung [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.landkreis-cham.de/Innovation/E-Government.aspx>.
470. eGovernment: Das Portal zum Thema eGovernment [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wismar24.de/eGovernment/egovernment>.
471. Feenberg, A. Transforming technology: A critical theory revisited [Текст] / A. Feenberg. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 232 p.
472. Flyvbjerg, B. Making Social Science Matter: Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again [Текст] / B. Flyvbjerg. – Cambridge University Press, 2001. – 212 p.
473. Gadamer, H.-G. Praise of Theory: Speeches and Essays [Текст] / H.-G. Gadamer. – New Haven, CT : Yale University Press, 1998. – 185 p.

474. Griswold, C. *Forgiveness. A Philosophical Exploration* [Текст] / C. Griswold. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 270 p.
475. Guest, S. *Ronald Dworkin* [Текст] / S. Guest. – 3rd ed. – Stanford : Stanford University Press, 2013. – 297 p.
476. Hausmaninger, H. *The Austrian Legal System* [Текст] / H. Hausmaninger. – 3rd ed. – Wien : Manz, 2003. – 306 p.
477. Heaton, J. *Introduction to the Math of Neural Networks* Heaton Research [Текст] / J. Heaton. – Inc., 2012. – 119 p.
478. IDC анализ электронных госуслуг в ведущих странах и место РФ в рейтинге.doc [Электронный ресурс]. – Режим доступа: aisup.economy.gov.ru/niokr/materials.jsp?uuid.
479. *Informations about E-Democracy* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://articles.tutorialonline.biz/portal/language-de/E-Democracy>.
480. Jankijl'vitch, V. *L'Imprescriptible. Pardonner? Dans l'honneur et la dignitй* [Текст] / V. Jankijl'vitch. – Seuil, 1996. – 103 p.
481. *JEEE Spectrum* [Текст]. – 1988. – № 3, vol. 25. – P. 36–41.
482. Kaufmann, A. *Beitrdge zur juristischen Hermeneutic* [Текст] / A. Kaufmann. – Кцлн ; Berlin ; Bonn ; Mьnchen, 1984.
483. *Koordination* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://de.wikipedia.org/wiki/E-Administration>.
484. Laporta, F. *Globalisation and the Rule of Law. Some Westphalian Doubts* [Текст] / F. Laporta // *Law and Justice in a Global Society, IVR 2005 Congress*. – Granada : Universidad de Granada, 2005. – P. 253–273.
485. Larenz, K. *Methodenlehre der Rechtswissenschaft* [Текст] / Karl Larenz. – 5th ed. – Berlin : Springer, 1983. – 320 s.
486. Lyons, D. *Ethics and the Rule of Law* [Текст] / D. Lyons. – Cambridge : Cambridge University Press, 1984. – 229 p.
487. Maksymov, S. *The Kantian Project of the Law Governed Society and New Democracies* [Текст] / S. Maksymov // *Political Philosophy. New proposals for New Questions* / ed. by Josй Rubio Carrecedo. *Proceedings of the 22nd IVR World Congress, Granada, 2005*. – Vol. II. – *Archiv fьr Rechts- und Sozialphilosophie*. Nr. 107. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2007. – P. 26–34.
488. Masuda, Y. *The information society as postindustrial society* [Текст] / Y. Masuda. – Washington : World Future Society, 1983. – 171 p.
489. Mathias Muller *Security and Data Protection in EGovernment* [Текст] / Department of Informatics University of Fribourg November, 2008. – 27 p.

490. Methodologies of Legal Research. Which Kind of Method for What Kind of Discipline? [Текст] / ed. by Mark Van Hoecke. – Oxford ; Portland : Hart Publishing, 2011. – 294 p.
491. Monte, L. A. Del. The Artificial Intelligence Revolution: Will Artificial Intelligence Serve Us Or Replace Us? [Текст] / Louis A Del Monte. – 1 edition, 2014. – 210 p.
492. Mootz, F.-J. III. Law, Hermeneutics and Rhetoric [Текст] / F.-G. III Mootz. – Burlington : Ashgate, 2010. – 470 p.
493. Moran, M. Politics and Governance in the UK [Текст] / Michael Moran. – UK : London, Palgrave Macmillan, 2005. – 576 с.
494. Мьller, F. Rechtstext und Textarbeit [Текст] / F. Мьller, R. Christensen, M. Sokolowski. – Berlin : Duncker & Humblot, 1997.
495. Nagel, C. Democratizing Technology: Andrew Feenberg’s Critical Theory of Technology (review) [Текст] / C. Nagel // Technology and Culture. – 2008. – V. 49. – №2. – P. 519–521.
496. NAVIGATION CENTER [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.navcen.uscg.gov/?pageName=GPS>.
497. Peczenik, A. Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law [Текст] / Alexander Peczenik. – Dordrecht : Springer, 2005. – 200 p.
498. Perrone-Moisÿs, C. Forgiveness and Crimes against Humanity: a dialogue between Hannah Arendt and Jacques Derrida [Електронний ресурс] / C. Perrone-Moisÿs. – Режим доступу: <http://hannaharendt.net/research/perroneII.html>.
499. Raz, J. The Rule of Law and its Virtue [Текст] / J. Raz // Raz J. The Autonomy of Law. – Oxford : Oxford University Press, 1979. – P. 210–229.
500. Real Social Science: Applied Phronesis [Текст] / B. Flyvbjerg, T. Landman and S. Schram (eds.) – Cambridge University Press, 2012. – 322 p.
501. Rortÿ, R. Солідарність або об’єктивність [Текст] / R. Rortÿ // Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. – К. : Основи, 1998. – С. 516–518.
502. Roszak, T. The Cult of Information. The Folklore of computers and the True Art of Thinking [Текст] / T. Roszak. – N. Y. : Pantheon Books, 2000. – 764 p.
503. Scholte, J. A. Beyond the Buzzword: Towards a Critical Theory of Globalization [Текст] / J. A. Scholte. – London : Pinter, 1996. – P. 43–57.
504. Soziale Inklusion [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://de.domotica.net/E-Administration>.

505. The Rule of Law [Текст] / ed. I. Shapiro. – N. Y. : New York University Press, 1994.
506. The Rule of Law. History, Theory and Criticism [Текст] / P. Costa and D. Zolo (eds.). – Dordrecht : Springer, 2007. – 695 с.
507. Thomas Мьller und Roman Allenstein Datenschutzrechtliche Anforderungen an das e-Government [Текст] / HS Bremerhaven Juristischer Datenschutz, 2006. – 21 p.
508. Toffler, O. Previous&Premises [Текст] / O. Toffler. – N. Y. : Morrow, 1983. – 275 p.
509. Tontti, J. Right and Prejudice: Prolegomena to a Hermeneutical Philosophy of Law [Текст] / J. Tontti. – Burlington : Ashgate, 2004. – 204 p.
510. Was ist E-Democracy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soziologist.blogspot.com/2010/12/burgerkarte-aktivieren-und.html>. Zerzan, J. Future Primitive Revisited [Текст] / J. Zerzan. – Feral House, 2012. – 240 p.

Наукове видання

**СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО:
філософсько-правове дослідження
актуальних проблем**

Монографія

За редакцією
професора *О. Г. Данильяна*

2-ге видання, перероблене та доповнене

Редактор *С. А. Пашинська*
Коректор *Н. Ю. Шестьора*
Комп'ютерна верстка *О. А. Федосєєвої*

Підписано до друку з оригінал-макета 24.11.2017.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 28,0. Ум. друк. арк. 30,5. Вид. № 1753.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел. (057) 717-28-80